शास्त्रमीमांसा

(परिसरीया शोधपत्रिका)

2018-19

प्रधानसम्पादकः

प्रकाशपाण्डेयः

सम्पादकौ

प्रो. सुबोधशर्मा

डॉ. सनन्दनकुमारत्रिपाठी

छात्र-कल्याणपरिषद्ः

गणेश शिन्दे, केशव शर्मा, शिल्पी उपाध्याय

सोहन लाल आर्य, प्रतिभा

प्रकाशकः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(भारतशासनाधीनो मानितविश्वविद्यालयः)

भोपालपरिसरः, संस्कृतमार्गः, बागसेवनिया, भोपालम्

ख्रीष्टाब्दः 2019 अङ्कः - 09

पुनरीक्षणसमितिः - प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी (अध्यक्षः) - कुलपतिचरः
प्रो. आजादमिश्रः - प्राचार्यचरः
प्रो. प्रभादेवी चौधरी - शिक्षाशास्त्रविभागः
प्रो. सुबोध शर्मा- व्याकरणविभागः
प्रो. हंसधर झाः - ज्योतिषविभागः
डॉ. सनन्दनकुमारत्रिपाठी - साहित्यविभागः

सर्वाधिकारो राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानभोपालपरिसराधीनः

प्रकाशकः	-	प्राचार्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् मानितविश्वविद्यालयः, भोपालपरिसरः
प्रकाशनवर्षम्	-	2019
अङ्कः	-	नवमः (09)
पत्रिका	-	शास्त्रमीमांसा
ISSN	**-**	**2231-2129**
प्रतयः	-	600
मूल्यम्	-	250 रु.
आकल्पनम्		
अक्षरसंयोजनञ्च	-	वामदेवमिश्रः
प्राप्तिस्थलम्	-	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः) भोपालपरिसरः, संस्कृतमार्ग, बागसेवनिया भोपालम् (मध्यप्रदेशः) - 462043
दूरभाषः	-	0755-2418043
दूरप्रैषः	-	0755-2418003
वैपत्रम्	-	**rsks_bhopal@yahoo.com**
जालपुटम्	-	**www.rsksbhopal.ac.in**
मुद्रकः	-	**S.M.Systems** **M.P. Nagar, Bhopal**

ISSN - 2231-2129

प्रो. पी.एन्. शास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार के अधीन)
('ए' ग्रेड के साथ राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं
प्रत्यायन परिषद् द्वारा मान्यता प्राप्त)

Prof. P.N.Shastry
Vice-Chancellor
Rashtriya Sanskrit Sansthan
Deemed to be University
(Under Ministry of H.R.D., Govt. of India)
(Accredited by NAAC with 'A' Grade)

शुभाशंसा

"स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" इति वेदवचनमनुसृत्य राष्ट्रियंसस्कृतसंस्थानेन भोपालपरिसरेण प्रत्यब्दमिवैषमोऽपि व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-शिक्षाशास्त्रादि-शास्त्रीयनिबन्धसौरभसम्भृतं शास्त्रमीमांसाख्याया: शास्त्रीयशोधपत्रिकाया अष्टमं पुष्पं प्रकाश्यं नीयत इति विज्ञाय नितरां मोमुद्यते मे मन:। अस्य शोधपत्रिकापुष्पस्य सौरभेन नूनमेव सुरसरस्वतीसमुपासनतत्परा: सुधियोऽनुसन्धित्सवोऽन्तेवसन्तश्च प्रमुदितस्वान्तराला: सुरभितान्त:करणाश्च भवेयुरिति दृढो मे विश्वास:। अस्मिन्नवसरे परिसरप्राचार्यान् सम्पादकान् शोधलेखकांश्च शुभैर्वर्धापनैर्मङ्गलवचनैश्च संभाजयन्भगवन्तं महाकालेश्वरं प्रार्थये शास्त्रमीमांसाया मङ्गलोदर्कायेति शिवम्।

भावत्क:
पन्ना शास्त्री
(प्रो.परमेश्वरनारायणशास्त्री)
कुलपति:

ISSN - 2231-2129

प्रकाश पाण्डेय
प्राचार्य
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
(मानित विश्वविद्यालय)
(मानवसंसाधनविकासमन्त्रालय, भारतशासनाधीन)
भोपाल परिसर, संस्कृत मार्ग, बागसेवनिया,
भोपाल - 462043 (म.प्र.)

Prakash Pandey
Principal
Rashtriya Sanskrit Sansthan
(Deemed University)
(Under Ministry of H.R.D., Govt. of India)
Bhopal Campus, Sanskrit Marg, Bagsevaniya, Bhopal - 462043 (M.P.)

मङ्गलवाक्

'प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते।।'

इति वचनेन शास्त्रयमेवापौरुषेयैर्नित्यवचनैर्वेदादिभिः पौरुषेयैश्च कृतवचनैः स्मृतिपुराणव्याकरणज्योतिषादिभिः कृत्ये धर्मादौ प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाकृत्यादयधर्मादिति निश्चप्रचम्। तच्छास्त्रमधिकृत्य भोपालपरिसरीयैर्विद्वद्भिः प्रत्यब्दं व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-दर्शन-शिक्षाशास्त्रीय-विषयाः सुनिपुणं मीमांस्यन्ते शास्त्रमीमांसाख्याशोधपत्रिका-प्रकाशनमिषेणेति नितान्तमानन्दास्पदम्।

ऐषमः शास्त्रीयमीमांसाख्यायाः शोधपत्रिकाया नवमं पुष्पं व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-शिक्षाशास्त्र-शोधनिबन्धसुगन्धसंवलितं प्रकाश्यमानं सहृदमानां सुधियां स्वान्तं हठादाकर्षितुं प्रभवतीत्येतदीयं वैशिष्ट्यम्।

एतत्प्रकाशनावसरे सम्पादकेभ्यः शोधनिबन्धलेखकेभ्यश्च धन्यवादान् प्रचच्छन् पत्रिकेयं तत्तच्छास्त्रविपश्चितां शोधाध्येतृणाञ्च स्वान्तस्तोषाय स्यादिति कामये।

(प्रकाशपाण्डेयः)
प्राचार्यः

ISSN - 2231-2129

सम्पादकीयम्

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।।

तत्र च 'सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्'। इति याद्यावरीयः गद्यपञ्चमयत्वात् कविधर्मत्वात् हितोपदेशकत्वाच्च। तद्धिशास्त्राण्मनुधावन्ति।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदश्चेति त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टा दशैव तु।। (महाभारतम् शांतिपर्व १२२/३१)

तत्र सदसत् प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनपराणां शास्त्रापरपर्याणामेतासां विद्यानां वेदवेदाङ्गदर्शनपुराणेतिहासादीनां नूनमेव सदसत्तत्त्वाध्यवसाये वैदिकलौकिककार्याकार्यविनिश्चये च परमं प्रमाणत्वमङ्गीकृतम्। तदुक्तं गीतोपनिषदि –

'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।।' (गीता–१६/२४)

तच्च सर्वज्ञानविज्ञानोपजीव्यभूतं वेदवेदाङ्गदर्शनपुराणेतिहासादिकं नूनमेव निखिलसंस्कृतवाङ्मयमस्ति किमप्यपूर्वं निधानं निदानं वा भारतीयस्य धर्मस्य भारतीयसंस्कृतेश्चेत्यवितथम्, अतएव चाध्ययनबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिः प्रकारैरुपयोगोऽपि निर्दिष्टस्तत्रभवद्भिर्महनीयचरितैः शास्त्रकारैः। अतः शास्त्रोक्तविधिनैव शास्त्राणामधीति बोधाचरणानि नितररामावश्यकानीति राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान–भोपालपरिसरः सुरसरस्वतीसमाराधनतत्पराणां शेमुषीजुषां सुधियां शास्त्रावगाहनाय मीमांसापूर्वकं शास्त्रमन्यनोत्थरत्नसञ्चनाय च शास्त्रमीमांसाख्यां शोधपत्रिकां प्राकाश्यं नयति। ऐषमो व्याकरण–साहित्य–ज्योतिष–शिक्षाशास्त्रादिविविध शास्त्रीयशोधनिबन्धावयवसुगन्धरसनिर्भरं शास्त्रमीमांसाख्यायाः शोधपत्रिकायाः नवमं पुष्पं विदुषां विनोदाय शोधप्रवणानां मनोनोदाय च विकासपदवीमधिरोहतीति परमं प्रमोदास्पदम्।

तत्र तत्तच्छास्त्रनिष्णातानां विपश्चितां गवेषकाणाञ्च शोधनिबन्धपत्राणि नूनमेव शास्त्रेषु निहितानां तत्त्वानां सारसमुन्मीलनस्य विशेषतः सुधियां सन्तोषाय स्युरिति नः प्रत्ययः।

अत्र व्याकरणसाहित्यज्योतिषशिक्षाशास्त्रविषयाश्चत्वारः .. खण्डाः कल्पितास्सन्ति,

यत्र तत्तद्विषयकिशेषज्ञानां विदुषां शोधनिबन्धस्तवका: स्वीयां छविं वितन्वन्ति।

एतत्प्रकाशनक्रमे पत्रिकायै मङ्गलवाचं प्रहितवद्भ्यो विविधविद्याभूषितेभ्य: सहृदयशिरोमणिभ्य: कुलपतिप्रवरेभ्य: नानाशास्त्रनदीष्णेभ्य: विशालहृदयेभ्य: प्राचार्यवर्येभ्यश्च प्रणतिततिः कार्तज्ञ्यश्च समर्प्येते।

अत्र विविध्वापि आविलसितान्त:करणा: सहृदयधुरीणा: पुनरीक्षणसमितेरध्यक्षा: सदस्याश्च सकार्त्तज्ञ्यं प्रणतिवचोभिरभ्यहर्यन्ते, यतस्तेषां सत्परामर्शेण प्रकाशनार्हशोधनिबन्धसञ्चयने महत् सौकर्यमुपातम्भि। अतस्तांस्तान् विपश्चित्प्रवरान् प्रति वयं सविशेषं नितकन्धरा: स्म:। ये विद्वांस: शोधकर्त्तारश्च स्वीयैर्विशिष्टनिबन्धसुषमाप्रकरै: शोधपत्रिकाया: शोभा संवर्धितास्तास्तान् विद्वन्मूर्धन्यान् लेखकान् प्रति कृतज्ञतातततिर्विनिविद्यते। अत्रोक्षर संयोजनाय श्रीवामदेवमिश्र: श्रीरोहितपचौरी च धन्यवादार्हौ।

सम्पादकौ

ISSN - 2231-2129

विषयानुक्रमणिका

क्र.	विषयाः	लेखकाः	पृ.सं.
व्याकरणमीमांसा -			**१-९१**
१	समासभेदे वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरस्य दृष्टिः	प्रो. आजादमिश्रः 'मधुकरः'	**०१**
२	पाणिनीयाकारभेदविमर्शः	प्रो. सुबोधशर्मा	१५
३	व्यञ्जनाविमर्शः	डॉ.रामसलाहीद्विवेदी	३०
४	नमः शब्दार्थविमर्शः	डॉ. प्रदीपकुमारपाण्डेयः	३८
५	साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः	डॉ. नरेशकुमारपाण्डेयः	५०
६	नारायणभट्टधातुकाव्ये कृदादिप्रत्ययानामर्थवैशिष्ट्यपरिशीलनम्	डॉ. डम्बरुधरपतिः	५५
७	सुबन्तस्यप्रातिपदिकेनापि समास इत्यत्र विनिगमकम्	डॉ. आस्तीकद्विवेदी	६१
८	समासे विभाषाधिकारप्रयोजनम्	प्रज्ञा	६८
९	कर्मस्वरूपविमर्शः	श्रीधरकुमारः	७८
१०	परस्मैपदात्मनेपदोपग्रहत्व समीक्षा	श्रीनिवासस्वाईं	८४
साहित्यमीमांसा -			**९२-१६४**
११	भक्तिरसनिरूपणे श्रीमद्भागवतस्याकरग्रन्थत्वम्	प्रो. विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रो 'विनयः'	९३
१२	कोविदानन्दीयं शब्दवृत्तिविचारवैलक्षण्यम्	डॉ. सनन्दनकुमारत्रिपाठी	१०६
१३	साहित्यशास्त्रे बलदेवविद्याभूषणस्यावदानम्	डॉ. धर्मेन्द्रकुमारसिंहदेवः	११५
१४	कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्ये वैज्ञानिकतत्त्वानि	डॉ. मोहिनी अरोरा	१२८
१५	निसर्गसरसाञ्जलिः शतके पर्यावरणसंरक्षण दर्शनतत्त्वानि	डॉ. अजयकुमारमिश्रः	१३६
१६	साहित्यशास्त्रदृशा व्यञ्जनाविचारः	डॉ. मनीषजुगरानः	१४३
१७	रससिद्धान्तविमर्शः	डॉ. मनमोहनतिवारी	१५०
१८	मृच्छकटिके वर्णितनाट्यशास्त्रीयतत्त्वानां समीक्षणम्.....	वीरेन्द्रकुमारतिवारी	१५७
ज्योतिषमीमांसा -			**१६५-१८९**
१९	छायातो नतकालानयनम्	डॉ. विजेन्द्रकुमारशर्मा	१६६
२०	चन्द्रस्य शुक्लाशुक्लत्वनिर्णयः	डा. अवधेशकुमारश्रोत्रियः	**१७१**
२१	अवमविमर्शः	वरुणकुमारझाः	१८०
२२	कृषिकर्मणि मृदादिपरीक्षणविचारः	अखिलेशकुमारमिश्रः	१८५

शिक्षाशास्त्रमीमांसा - **१९०-२२६**

२३ उपनिषदां शिक्षादर्शनम् डॉ. पवनकुमार: १९१

२४ दयानन्दसम्मता स्त्री-शिक्षा डॉ. सोमनाथसाहु: १९६

२५ शैक्षिकप्रविधे: उपागमा: डॉ.अशोककुमारकछवाह: २०३

२६ पं. मदनमोहनमालवीयस्य शिक्षादर्शनम् डॉ. मंजू सिंह २०७

२७ पञ्चतन्त्रकालीनशैक्षिकपरिवेशस्य उपादेयता बलवीरसिंह: २१५

२८ भाषाशिक्षणार्थं व्याकरणवेदाङ्गस्योपयोगिता डॉ. प्रदीपकुमारपाण्डेय: २२०

दर्शनमीमांसा - **२२७-२५०**

२९ जैनाभिमतपञ्चव्रतानां स्वरूपम् श्रीप्रताप: २२८

३० प्रमाणस्वरूपविषये जैनदर्शनस्य मौलिकत्वम् डॉ. पंकजकुमारजैन: २३७

३१ वेदान्तालोके मनस्तत्त्वम् डॉ. नितिनकुमारजैन: २४५

ISSN - 2231-2129

व्याकरणमीमांसा

ISSN - 2231-2129

समासभेदे वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरस्य दृष्टिः

प्रो. आजादमिश्रः 'मधुकरः'
2/239 विरामखण्डः
गोमतीनगरम्, लखनऊ-226010

व्याकरणवाङ्मयपारावारमन्थनोद्भूता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। सा यदा प्रौढमनोरमा नवयौवना विंशतिवर्षीया पञ्चविंशतिवर्षीया वा सम्पन्ना तदैव सिद्धान्तरत्नाकरो नामा भट्टरामकृष्णजन्मा व्याख्यानवरस्तां वृतवान्। तदनन्तरं शब्दरत्नादीनि व्याख्यानानि सहवरकल्पानि कौमुदी- वरयात्रायां सम्मिलितानि। भाष्यप्रदीपवृत्तिन्यासपद-मञ्जरी-धातुमञ्जरीप्रक्रियाप्रसादादियोगेन समेधितसामर्थ्यो रत्नाकरस्तु कौमुदीप्रकरणाङ्गानि कृत्स्नशोऽपावृणोत्, येन भास्वतां वैयाकरणसिद्धान्तानां भाः सर्वत्र सुखं प्रासरत्। वस्तुतो व्याकरणसम्प्रदाये सिद्धान्तरत्नाकरः अभिनवस्य समीक्षाप्रकारस्य प्रतिमानभूतो व्याख्यान-ग्रन्थोऽजायत। तत्र समासप्रकरणे सामासिकसिद्धान्तानाश्रित्य आदौ एकार्थीभावादिपदसामर्थ्य-विचारः, अन्ते सर्वसमासशेषप्रकरणे च समासादिपदवृत्तिविचारोऽतिगभीरो विस्तरेण प्रतानितः, मध्ये च व्याख्येय-सूत्राणां व्याख्यानानि साधक-बाधक-युक्तिभिः महाभाष्यादिप्रमाणैश्च प्रकामं शास्त्रीयसमासशैल्यां समीक्षितानि। इह तेषां समीक्षितांशानां प्रदर्शनावसरो नास्ति, किन्तु समासभेदानालक्ष्य बालानां सुखबोधाय रत्नाकरदृष्टिदर्शनपुरस्सरं यथाधीतं सामासिक-लेखो वितन्यते।

पदयोः पदानां वा समसनं विशेष्यविशेषणभावेन सम्भूय अर्थप्रकाशनं समासः।[१] स च समस्यमानं तदवयवीभूतं शब्दस्वरूपं तदर्थं चाभिलक्ष्य बहुविधं बहुनामभिः व्यवहारपथे प्रथते। वस्तुतः समासविधायकानि यावन्ति सूत्राणि तावन्तः समासभेदा भवन्तीति कथने नात्रातिशयोक्तिः; भेदे सत्येव भिन्न-भिन्नविधिप्रणयनात्। तथापि तेषु विधिषु सामान्यं धर्मं कञ्चिद् अभिलक्ष्य वैयाकरणैस्तेषां विधिविहितसमासानां कश्चिद् व्यपदेशविशेषो निरधारि। त इह समासविशेषाः संक्षेपतः सोदाहारं भवतां पुरः प्रस्तूयन्ते।

(क) अव्ययीभावसमासः — तत्रादौ समस्यमानपदार्थदृष्ट्या प्रथमः समासभेदः अव्ययीभावसमासनाम्ना प्रथितः। स च प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानो भवति।[२] तत्र समस्यमानपदयोर्यत्

१. समसनं समासं - तत्त्वबोधिनीटीका, पा.सू. २.१.३

पूर्वपदम्, तत्प्रायः अव्ययपदम्, तस्यैव चार्थः प्रधानम्, सुबन्तार्थः उत्तरपदार्थस्तु तत्रैव पूर्वपदार्थे विशेषणं भवति। किन्तु छन्दसि क्वचिद् उत्तरपदं तिङन्तमपि भवितुमर्हति। इह समासात्परं समस्तं पदं नपुंसकलिङ्गं प्रथमैकवचनान्तम् अव्ययपदं प्रायः प्रयुज्यते। अस्य समासस्य त्रयो भेदा द्रष्टुं शक्यन्ते।

१. सामान्यसमासः — 'सह सुपा'[३] इति सूत्रेण सुबन्तस्य समर्थशब्देन सुबन्तेन च सह समासो भाषायां छन्दसि च विधीयते, स च सामान्यः समासः। अस्योदाहरणं छन्दसि गतिमता तिङन्तेन सह गतिसंज्ञकस्य प्रादेः समासो यथा- पर्यभूषयत्-अनुव्यचलत् इत्यादि, इवेन सह सुबन्तस्य समासो यथा — जीमूतस्येव इत्यादि। लोके तु कालवाचिना सह क्तान्तस्य समासो यथा — भूतपूर्वः, कृतपूर्वम्, गतपूर्वा इत्यादि।

समासोऽयं छन्दसि क्वाचित्को ज्ञेयः। अत एव लोके 'अनुभवति प्रैधते संहरते' इत्यादौ तिङन्तेन गतेः समासो न भवति। तदुक्तं रत्नाकरे- 'लौकिकत्वे त्वस्य यत् प्रैधते प्रैधेरन् इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिनपुंसक- ह्रस्वत्वनलोपादयः स्युः'[४] इति। इवेनापि क्वाचित्क एव छन्दसि समासः। अत एव लोके 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगः संगच्छते। किञ्च लोके वेदे वा यस्मिंल्लक्ष्ये कस्यापि विधेर्न प्राप्तिस्तत्रानेन समासो विधेयः, अत एवायं 'सामान्यसमासः' इति शब्देन कीर्तितः।

२. नित्याव्ययीभावसमासः - अयं च समासः चतुर्भिः सूत्रैर्विधीयते। तानि सूत्राणि सन्ति- (क) अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि[५]-, (ख) यावदवधारणे[६], (ग) सुप्प्रतिना मात्रार्थे[७], (घ) अक्षशलाकासंख्याः परिणा[८] इति। इह प्रसंगे 'यथाऽसादृश्ये'[९] इति सूत्रं नियमयति यद् 'यथा' शब्दः असादृश्ये एव समस्यते। अतः यथायोग्यम्, यथारूपम्, प्रत्यर्थम्, यथाशक्ति इत्यादिषु योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिषु अर्थेषु यथाशब्दः समस्यते, किन्तु 'यथा हरिस्तथा हरः' इत्यादौ सादृश्यार्थे न समासः। उदाहरणानि यथा - अधि हरि, अधिकृष्णम्, उपकृष्णम्, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्, अतिहिमम्, यावच्छ्लोकम्, यावद्गङ्गम्, अक्षपरि, एकपरि, शाकप्रति, घृतप्रति इत्यादि। इह सर्वत्र अव्ययपदस्य पूर्वप्रयोगः, किन्तु प्रतिना अल्पार्थे समासे सति तस्य परप्रयोग एव। समस्तं पदम्

२. पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः - वै.सि.कौ. सर्वसमासशेषप्रकरणम्।
३. पा. सू. २.१.४
४. वै. सि. कौ. सि.रत्नाकर टीका
५. पा. सू. २.१.६
६. पा.सू. २.१.८
७. पा.सू. २.१.९
८. पा.सू. २.१.१०
९. पा.सू. २.१.७

अव्ययम्, समासस्तु अत्र सर्वत्र नित्यो विज्ञेयः; अर्थम् अर्थं प्रति प्रत्यर्थम्, हिमस्य अत्ययोऽतिहिमम्' इत्येवम् अस्वपदविग्रहकरणात्।

३. अनित्याव्ययीभावसमासः - अव्ययीभावसमासे तृतीयो भेदस्तावद् विकल्पेन समासविधानम्। तच्च समासविधानम् १. अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या[१०], २. आङ्मर्यादा-भिविध्योः[११], ३. लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये[१२], ४. अनुर्यत्समया[१३], ५. यस्य चायामः[१४], ६. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च[१५], ७. पारेमध्ये षष्ठ्या वा[१६], ८. संख्या वंश्येन[१७], ९. नदीभिश्च[१८], १०. अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्[१९] इति दशभिः सूत्रैर्भवति। उदाहरणानि यथा- बहिर्वनम्-बहिर्वनात्, आमुक्ति संसारः-आमुक्तेः, अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति- अग्निमभि, अनुवनम् गावश्चरन्ति- वनम् अनु, अनुगङ्गम् वाराणसी-गङ्गाम् अनु, पारेगङ्गात्-गङ्गापारात्-गङ्गायाः पारात्, द्विमुनि व्याकरणम्- द्वौ मुनी वंश्यौ व्याकरणस्य, सप्तगङ्गम्- सप्तानां गङ्गानां समाहारः, तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, उन्मत्तगङ्गम् इत्यादीनि सन्ति।

इह संज्ञां निपातनं च विहाय विकल्पेन अव्ययीभावसमासः। समासपक्षे समस्तं पदम् अव्ययम्, अन्यथा विग्रहवाक्यं प्रयुज्यते। समासार्थस्तु पूर्वपदार्थप्रधानः, किन्तु संख्यया सह समासे समाहारः, संज्ञायां चान्यपदार्थः प्रधानो बोध्यः। रत्नाकरे विषयोऽयं विस्तरेण व्याख्यातः। तत्र समासाभावे प्रयोगपक्षोऽपि उपस्थापितो यथा- गङ्गाम् अनु, वनम् अनु इत्यादिना। एवञ्चास्य समासस्यावान्तरोऽयं त्रिधा भेदः कल्पयितुं शक्यः। समासेन पदस्वरूपं निष्पादयितुं तावद् अन्नन्ताद् झयन्तात् शरत्प्रभृतिभ्यश्च यथाविधि समासान्तः टच्प्रत्ययो विधेयः, तेन प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, उपराजम्, उपकर्मम्, उपसमिधम्, उपगिरम् इत्यादिरूपाणि निष्पद्येरन्।

(ख) तत्पुरुषसमासः - समासस्य द्वितीयो भेदस्तत्पुरुषः। स च तत्पुरुष इव परमव्यापकः। तस्यैव व्याप्यो भेदो हि कर्मधारयः, तद्भेदश्च द्विगुः। तत्पुरुषः[२०] द्विगुश्च[२१] तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः[२२] इति त्रीणि अधिकारसंज्ञासूत्राणि प्रणयता पाणिनिनैव संज्ञाभेदोऽयमङ्गीकृतः। एतेषामपि बहवोऽवान्तरभेदाः समासप्रकृतिमभिलक्ष्य सन्ति प्रथिताः।

१०. पा.सू. २.१.१२
११. पा.सू. २.१.१३
१२. पा.सू. २.१.१४
१३. पा.सू. २.१.१५
१४. पा.सू. २.१.१६
१५. पा.सू. २.१.१७
१६. पा.सू. २.१.१८
१७. पा.सू. २.१.१९
१८. पा.सू. २.१.२०
१९. पा.सू. २.१.२१
२०. पा.सू. २.१.२२
२१. पा.सू. २.१.२३
२२. पा.सू. २.१.४२

तत्र भेदेषु सत्स्वपि पूर्वोत्तरपदार्थयोः सम्बन्धे कञ्चित् साधारणधर्मं संलक्ष्य एतेषामेकस्मिन्नेव तत्पुरुषप्रकरणे सन्निवेशो विहितो वैयाकरणैः। परिभाषितश्च स साधारणधर्मः तैः 'प्राय उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष[२३] इति'। इदानीं तत्पुरुषस्य तानवान्तरभेदान् नामग्राहेण सोदाहारं पश्यामः, यत्रोदाहरणेषु प्रधानमर्थमपि द्रष्टुं शक्नुमः।

१. द्वितीयातत्पुरुषः - द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषसमासो जायते। तत्र पूर्वपदं यदा द्वितीयान्तं तदा द्वितीयातत्पुरुषसमास इत्युच्यते। यथा- कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, सुखाश्रितः, दुःखापन्नः, अन्नबुभुक्षुः, मासप्रमितः, मुहूर्तसुखम् इत्यादि।

२. तृतीयातत्पुरुषः - इह पूर्वपदं तृतीयान्तम्, यथा- धान्येन अर्थः धान्यार्थः, मासेन पूर्वः मासपूर्वः, मातृसदृशः, यन्त्रस्यूतम्, वाक्कलहः, शर्करामिश्रम्, मासावरः, मित्रत्रातः, अस्त्राहतः इत्यादि।

३. चतुर्थीतत्पुरुषः - पूर्वपदे चतुर्थी विभक्तिः, यथा- प्रतिमायै प्रस्तरः प्रतिमाप्रस्तरः, गोभ्यः सुखम् गोसुखम्, भगिन्यै कल्पितम् भगिनीकल्पितम्, भूतबलिः, बालकार्थं पयः, अभ्यागतासनम् इत्यादि।

४. पञ्चमीतत्पुरुषः - पूर्वपदं पञ्चम्यन्तं यथा चोराद् भयं चोरभयम्, कुक्कुराद् भीतः कुक्कुरभीतः, स्वर्गात् पतितः स्वर्गपतितः, आकाशपतितम्, हस्तच्युतम्, तापनिर्गलितम् इत्यादि।

५. षष्ठीतत्पुरुषः - समस्यमानपदयोः पूर्वपदे यदा षष्ठी विभक्तिस्तदा षष्ठीतत्पुरुषः, यथा- राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः, देवपूजकः, सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्, स्वर्णभस्म, रजतखण्डः, भूभर्ता इत्यादि।

६. सप्तमीतत्पुरुषः - यदा सप्तम्यन्तं पूर्वपदम्, यथा- अध्ययने रतः अध्ययनरतः, क्रीडाकुशलः, व्यवहारनिपुणः, पूर्वाह्णभुक्तम्, भ्राष्ट्रपक्वा, ऋजीषसिक्ता, आतपशुष्कः, तीर्थध्वाङ्क्षः इत्यादि।

७. एकदेशिसमासः - तत्पुरुषसमासस्य एतेषु षट्स्वपि भेदेषु समस्यमानपदार्थयोः उत्तरपदार्थस्यैव प्रधान्यं वर्तते। अतः पूर्वपदार्थविशिष्टः उत्तरपदार्थ एव क्रियादावन्वेति। यथा- राजपुरुषमानय, क्रीडाकुशलं नय इत्यादौ राजत्वविशिष्टः पुरुषादिरेव कर्मत्वेन आनयनादिक्रियायां संबध्यते। किन्तु षष्ठीतत्पुरुषस्यैव कश्चिद् भेदः एकदेशिसमासः,

२३. वै.सि.कौ. सर्वसमासशेषप्रकरणम्।

२४. पा.सू. २.१.४२

यत्र षष्ठीविभक्तिरुत्तरपदे अवयविवाचके भवति, अतस्तत्र प्राधान्यं पूर्वपदार्थस्य अवयवस्यैकदेशस्य जायते। यथा– कायस्य पूर्वम् पूर्वकायः, अपरकायः, अह्नो मध्यम् मध्याह्नः, सायाह्नः, मध्यरात्रः, अर्धपिप्पली, कुम्भस्य अर्धम् अर्धकुम्भम् इत्यादि। किञ्चेह पूर्वोत्तरपदार्थयोरुभयोर्वर्तते सामानाधिकरण्यम्; अवयवावयविभावसम्बन्धसद्भावात्। अत इह उत्तरपदार्थप्राधान्यमपि वक्तुं शक्यते। तथापि 'राहोः शिरः' इतिवत् कल्पितभेदमादाय पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तमिति बोध्यम्। अयम् अवयवावयविवाचकपदयोः समास इति विशेषः।

८. द्विगुसमासः – समस्यमानपदयोः पूर्वपदे द्वितीयाद्यन्यतमविभक्तिसद्भावे सति द्वितीयाद्यन्यतमं तत्पुरुषं सूचीकटाहन्यायेन उक्त्वा सम्प्रति उभयोः पदयोः प्रथमादिसमानविभक्तौ सत्यां पदार्थयोः सामानाधिकरण्ये सति विधीयमानं समासं तद्भेदाँश्च यथारत्नाकरमुपस्थापये। सोऽयं समानाधिकरणः समासः कर्मधारय इत्युच्यते, तदुक्तं पाणिनिमुनिना– 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः, कर्मधारयः'[२४] इति। तत्रैव पूर्वपदं यदि संख्यावाचकं तदा तत्र द्विगुसमासो विधीयते; संख्यापूर्वो द्विगुः[२५] इति सूत्रनियमात्। यथा– पञ्चराजम्, सप्तगवम्, द्वैमातुरः, षाण्मातुरः, अष्टाकपालः, पञ्चगवधनः इत्यादि। इह समस्तपदेन समाहारार्थः, तद्धितार्थः, उत्तरपदपरत्वं वा प्रतीयते। यद्यपि इह उत्तरपदार्थप्राधान्यं नास्ति, तथापि यत्प्रधानं तदुत्तरवर्तिपदार्थगतम् अन्यपदार्थगतं वा। यथा– 'पञ्चानां राज्ञां समाहारः' पञ्चराजम् इत्यादौ प्रधानः समाहारार्थः उत्तरपदार्थराजगत एव। एवमेव 'द्वैमातुरः' इत्यादौ तद्धितार्थः, त्रिपदबहुव्रीहौ तु अन्यपदार्थः प्रधानो बोध्यः। समाहारे समासेन निष्पन्नं पञ्चगवम् इत्यादि सर्वं पदं नपुंसकलिङ्गे एकवचने चैव प्रयुज्यते; स नपुंसकम्[२६] इति सूत्रनियमात्। अतः संख्यावाचकस्य द्विगुसमासेऽयं नियमो विशेषेणा– वधेयः।

९. उपमानसमासः – यस्मिन् समासे संख्याभिन्नं समानाधिकरणं पूर्वपदम्, स सर्वोऽपि कर्मधारयसमास एव निगद्यते। तत्र अर्थवैशिष्ट्य–बोधनाय अनेकेऽवान्तरभेदा भवितुमर्हन्ति। तत्रैवान्यतम उपमानसमासः। यथा– घन इव श्यामः घनश्यामः, श्यामसुन्दरः, मृगीव चपला मृगचपला, कुसुमकोमला इत्यादि।

१०. उपमितसमासः – यस्मिन् समासे उपमेयवाचकं समानाधिकरणं पूर्वपदम्, स उपमितसमासः कर्मधारयभेदः। यथा– पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, नरसिंहः, परिभाषेन्दुः, वचनामृतम् इत्यादि।

११. विशेषणसमासः – यत्र समासे समानाधिकरणं विशेषणवाचकं पूर्वपदम्, स विशेषणकर्मधारयसमासः। यथा नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्, पापनापितः, अणककुलालः,

२५. पा.सू. २.१.५२ २६. पा.सू. २.४.१७

वैयाकरणखसूचिः, कुमारश्रमणा, अपराध्यापकः, इभपोटा, कठधूर्तः, क्षत्रिययुवतिः, युवजरती इत्यादि।

१२. मध्यमपदलोपिसमासः - समस्तपदस्य यत्र विशेष्येण समानाधिकरणेन समासः, स कर्मधारयः मध्यमपदलोपिसमासः शाकपार्थिवादिसमासो वा कथ्यते। यथा- शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः, देवब्राह्मणः, द्व्यधिका दश द्वादश, त्रयोदश, द्विशतम्, अष्टसहस्रम्, विंशतिजनाः इत्यादि।

१३. नित्यसंज्ञासमासः - यदा समस्यमानपदाभ्यां तादृशपदैर्वा जहत्स्वार्थवृत्त्या सर्वथा भिन्नोऽर्थः संज्ञारूपो विशेषणीभूतो लाक्षणिकार्थो वाभिधीयते तदा अर्थविशेषे निपातितः स नित्यसमासः प्रोच्यते; समासेनैव तदर्थावगमात्। तत्र समासार्थबोधनाय अस्वपदविग्रहः क्रियते। यथा- अरण्येतिलका (निरर्थकः), वनकसेरुका (अतर्कितोपनतः), कृष्णसर्पः, पात्रेसमिता, गेहेशूरः, अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत्, दास्याः पुत्रः, देवानां प्रियः पूर्वेषुकामशमी, सप्तर्षयः, नवग्रहाः, शूर्पणखा, अश्वगन्धा इत्यादि।

१४. मयूरव्यंसकादिसमासः - समानाधिकरणे परिकीर्तितो निपातनरूपः समासोऽयम्। इह रत्नाकरे उक्तम्- 'अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसकः, काम्बोज इव मुण्डः काम्बोजमुण्डः इत्युपमानसमासापवादोऽयम्.....' इत्यादि।[२७] अनेन अन्यदीयमतेन रत्नाकरः सहमतो नास्ति; सूत्रस्यास्य बहुविधफलान्तरसद्भावात्। तथाहि- अस्य सूत्रस्य निपातनेन अनेकविधा व्यावहारिकाः शब्दा निष्पद्यन्ते, यथा- उदक्च अवाक्च उच्चावचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्, नास्ति किंचन यस्य सः अकिञ्चनः, नास्ति कुतो भयं यस्य सः अकुतोभयः, अन्यो राजा राजान्तरम्, चिदेव चिन्मात्रम् इत्यादि।

किञ्चास्यैव गणसूत्रेण तिङन्तस्य तिङन्तेन सुबन्तेन च सह समासः अन्यपदार्थे निपात्यते, यथा- पचत भृज्जत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा पचतभृज्जता क्रिया, खादतमोदता, अश्नीतपिबता, एहिपचम् कर्म तत्र प्रवर्तते, एहीडम्, चोरं जहि इत्येवं य आह स जहिचोरः, जहिस्तम्बः इत्यादीनि लोकभाषाया उदाहरणानि इह सिद्ध्यन्ति। एतादृशाः प्रयोगाः सामान्यजनभाषायामेव भवितुमर्हन्ति।

१५. नञ्समासः - पूर्वपदे विद्यमानो नञ् सुबन्तेन समस्यते, स नञ्तत्पुरुषसमास उच्यते, यथा- न अश्वः अनश्वः, न एषः अनेषः, असः अघटः, अब्राह्मणः इत्यादि। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। तदुक्तं रत्नाकरे- 'नञ् तु आरोपितत्वम् आरोपमात्रं द्योतयति, विषयत्वं संसर्गः। तथा च अनश्वः आरोपिताश्वत्ववान् इत्यर्थः। न चैवम् अन्यपदार्थ-

२७. वै.सि.रत्ना. पा.सू. २.१.७२

प्राधान्यप्रसंगः; धर्मिणः उत्तरपदार्थत्वाभ्युपगमात्'[२८] इति। इह अश्वभिन्नः ब्राह्मणभिन्न इत्यादि बोधस्तु फलितार्थपर उन्नेयः। किञ्च उत्तरपदार्थप्राधान्ये एव 'अनेकमन्यपदार्थे'[२९] इत्यत्र अनेकशब्दाद् एकवचनं संगच्छेत। दीक्षितस्तु यथालक्ष्यं पूर्वपदार्थोत्तर-पदार्थोभय-प्राधान्यम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह विकल्पं च मनुते। किन्तु रत्नाकरे तन्नाङ्गीकृतम्। **अत्रेदमाकूतम्** - अर्थाभावे नञा सह अव्ययीभावे सति अमक्षिकम् असन्देहम् अविवादम् इत्यादौ पूर्वपदार्थः संसर्गाभावः प्रधानम्, तत्पुरुषे अश्वभिन्नः ब्राह्मणभिन्नः इत्यादिरूपेण भेदार्थप्रतीतौ उत्तरपदार्थः प्राधानम् तथा अपुत्रः-अविद्यः इत्यादौ बहुव्रीहौ तु अन्यपदार्थः प्रधानम् भवति। एवञ्च नञा सह त्रिविधोऽपि समासः यथालक्ष्यं सम्पादनीयः। कैय्यटस्तु तत्पुरुषे नञः प्रागभावमर्थमङ्गीकृत्य 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः' पदं व्याख्याति। तथाच 'असन्देहः' इत्यस्य तत्पुरुषेऽपि प्रागभाववान् संदेह इत्यर्थप्रतीत्या 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पुंस्त्वं साधु स्यात्। तेन 'अनुपलब्धिरविवादः' इत्यादौ नञ्तत्पुरुषेणापि इष्टं सिद्ध्यति। अस्मिन् प्रसंगे कारिकेयं स्मरणीया -

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥[३०]

अस्या उदाहरणानि यथा- अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशव इमे, अधर्म इति क्रमेण योजनीयानि। इह प्रकरणे नञो नलोपाभावोऽपि निपातितः, यथा- नासत्या, नमुचिः, नकुलम्, नखम्, नपुंसकम्, नगः, नैके, नैकधा इत्यादि।

१६. गतिसमासः - प्रादीनां धात्वर्थक्रियया सह सम्बन्धे सति उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा च भवतः। गतिसंज्ञाविधायकं च सूत्रं 'गतिश्च'[३१] इति। तत्सूत्रे चकारग्रहणादन्येषामपि अनुकरणाद्यव्ययानां गतिसंज्ञा भवति। प्रकरणेऽस्मिन् ऊनविंशतिः सूत्राणि द्वे वार्तिके च पठितानि, यैः अन्येषाम् अव्ययानाम् अनुकरणवाचकानां च क्रियायोगे गतिसंज्ञा विधीयते। तत्फलं तावत् कृ-हन-प्रभृतिभ्यो धातुभ्यः पूर्वम् एतेषां गतिसंज्ञकानां प्रयोगे सति 'कुगतिप्रादयः'[३२] इति सूत्रेण तयोर्गतिधातुवाचकयोः गतिसंज्ञकः तत्पुरुषसमासो विधीयते। समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'[३३] इति ल्यब्विधिः फलम्। यथा- प्रकृत्य, ऊरीकृत्य, खाट्कृत्य, कणेहत्य, अस्तंगत्य, तिरस्कृत्य, हस्तेकृत्य, इत्यादीनि उदाहरणानि बोध्यानि। कुपुरुषः, किं राजा, किंसखा इत्यादौ तु कुत्सितेऽर्थे क्षेपे च समासो बोध्यः।

२८. वै. सि.रत्ना.
२९. पा.सू. २.२.२४
३०. वै.भू.सा. नञर्थनि.
३१. पा.सू. १.४.६०
३२. पा.सू. २.२.१८
३३. पा.सू. ७.१.३७

१७. प्रादिसमासः – प्राद्यर्थानां सुबन्तार्थेन सम्बन्धे सति तेषां 'प्रादयः'[३४] इति सूत्रेण निपातसंज्ञा जायते। निपातसंज्ञकानां तेषां प्रादीनां सुबन्तेन सह तत्पुरुषसमासं विधातुं प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया[३५], अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया[३६], अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया[३७], पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या[३८], निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या[३९] इति पञ्च वार्तिकानि समासप्रकरणे नितान्तं प्रसिद्धानि सन्ति। तैः विहितः समासः प्रादितत्पुरुषसमास उच्यते। उदाहरणं यथा– प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः, मालम् अतिक्रान्तः अतिमालः, निष्कौशाम्बिः, निश्चिन्तः, निष्कलङ्कः इत्यादि। इह अन्यपदार्थः प्रधानमिति विशेषोऽवधेयः।

१८. उपपदसमासः – कृत्प्रत्ययविधायकसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तं पदम्, तेन निर्दिष्टस्य लक्ष्यस्थस्य पदस्य 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्'[४०] इति सूत्रेण उपपदसंज्ञा जायते। यथा– कुम्भं करोतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्'[४१] इति सूत्रेण कृधातोः अण् प्रत्ययो विधीयते। तत्र अण्विधायकसूत्रे सप्तम्यन्तं पदम् 'कर्मणि' इति, तेन लक्ष्ये निर्दिष्टं कर्मपदम् 'कुम्भम्' इति, तस्य उपपदसंज्ञा भवति। कृञः अणि सति वृद्धौ सत्यां 'कार' इति कृदन्त-प्रातिपदिकं निष्पद्यते। 'कर्तृकर्मणोः कृति'[४२] इति सूत्रेण कृदन्त-क्रियायोगे कर्मणि षष्ठीविधानात् 'कुम्भ+अस् कार' इति प्रक्रियादशायां सुबुत्पत्तेः प्रागेव 'उपपदमतिङ्'[४३] इति सूत्रेण उपपदतत्पुरुषसमासो विधीयते। तथा च समासे जाते सुब्लुकि 'कुम्भकार' इति समस्त-प्रातिपदिकात् सुबुत्पत्त्या कुम्भकारः इत्यादि परिनिष्ठितं पदं निष्पद्यते।

उपपदानामयं समासः कृदन्तप्रातिपदिकेन सह भवति, यथा– प्रियंवदा, वशंवदः, आत्ममानी इत्यादि। कृदन्तप्रकरणे 'कर्मण्याक्रोशे खमुञ्'[४४] इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च'[४५] इति सूत्रं यावत् एकविंशत्या सूत्रैः खमुञ्-णमुल् च प्रत्ययो विधीयते। जाते प्रत्यये धातुरूपम् अमन्तम् अव्ययं निष्पद्यते। तेन अमन्ताव्ययेन उपपदानां सर्वत्रायं समासः, यथा चौरंकारम् आक्रोशति, स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, कथंकारम्, इत्थंकारम्, कन्यादर्शं वरयति, ब्राह्मणवेदम्, शुष्कपेषं पिनष्टि इत्यादि। एवमेव णमुल्प्रकरणे उत्तरकृदन्तान्ते स्थितैः 'उपदंशस्तृतीयायाम्'[४६]

३४. पा.सू. १.४.५८
३५. वार्तिकम् पा.सू. १.४.७९
३६. वार्तिकम् पा.सू. १.४.७९
३७. वार्तिकम् पा.सू. १.४.७९
३८. वार्तिकम् पा.सू. १.४.७९
३९. वार्तिकम् पा.सू. १.४.७९
४०. पा.सू.३.१.९२
४१. पा.सू.३.२.१
४२. पा.सू. २.३.६५
४३. पा.सू. २.२.१९
४४. पा.सू. ३.४.२५
४५. पा.सू.३.४.४५
४६. पा.सू. ३.४.४७

इत्यारभ्य –'अन्वच्यानुलोम्ये'[४७] इत्यान्तैः अष्टादशभिः सूत्रैरपि णमुल् विधीयते। तत्र सर्वत्र विकल्पेन उपपदसमासोऽयं जायते, यथा– मूलकोपदंशम्–मूलकेनोपदंशम्, व्रजोपरोधम्–व्रजेन व्रजे उपरोधं वा गाः स्थापयति इत्यादि सर्वं शास्त्रेऽवलोकनीयम्।

(ग) बहुव्रीहिसमासः – तृतीयो मुख्यः समासः बहुव्रीहिः, यस्य बहवो व्रीहयः धान्यार्थाः समासस्य पश्चाज्जायन्ते। अत एव वैयाकरणैः अस्य साधारणधर्म आख्यातः– 'प्रायोऽन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः'[४८] इति। अस्मिन् प्रकरणे पञ्चभिः सूत्रैः बहुव्रीहिसमासो विधीयते। तानि षोढा विभज्येह उदाह्रियन्ते–

१. समानाधिकरणो बहुव्रीहिः – समानाधिकरणम् अनेकं प्रथमान्तं पदं यदा अन्यस्य पदस्य अर्थे वर्तमानं सत् समस्यते तदाऽयं समासः समानाधिकरणो बहुव्रीहिरुच्यते, यथा– प्राप्तं सुखं यं स प्राप्तसुखो जनः, कृतं कार्यं येन कृतकार्यो भृत्यः, आनीताशनाः छात्राः, उद्वासितचौरो देशः, पीताम्बरो हरिः, पटुच्छात्रा सभा इत्यादि। इहान्यपदार्थः क्वचित्कर्मरूपः क्वचित्करणादिरूपो विज्ञेयः। इह कानिचन वार्तिकान्यपि समासमिमं विस्तारयन्ति। तानि यथा– प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः, नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः[४९], अव्ययानाञ्च[५०], सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च[५१], संघातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च[५२] इति। एतेषां दृष्टान्ताः यथा– प्रपतितपर्णः–प्रपर्णः, अविद्यमानपुत्रः– अपुत्रः, उच्चैर्मुखः– अधोमुखः, कण्ठेकालः, उष्ट्रमुखः, केशचूडः, सुवर्णालङ्कारः, अस्तिक्षीरा गौरित्यादयो बोध्याः।

२. व्यधिकरणबहुव्रीहिः – अन्यपदार्थे वर्तमानयोः विरुद्धविभक्तिकयोः समासो व्यधिकरणबहुव्रीहिरुक्तः। भावोऽयं 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'[५३] इति पूर्वपदप्रयोगविधायकसूत्रेण ज्ञापितः। अन्यथा प्रथमान्तानामेव समासे तत्र सूत्रे 'सप्तमी' ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तेन कण्ठेकालः अरण्येतिलकाः वहेगडुः इत्यादि–प्रयोगा निष्पद्यन्ते। तत्रैव 'गड्वादेः परा सप्तमी' इति वार्तिकमपि पठितम्। तेन समासेऽस्मिन् सप्तम्यन्तपदस्य परप्रयोगोऽपि विधीयते, यथा– गडुः कण्ठे यस्य स गडुकण्ठः, चक्रपाणिः इत्यादि।

३. दिगर्थबहुव्रीहिः – पूर्वादिदिग्वाचकयोः कोणार्थे समासो दिगर्थबहुव्रीहिः। तदर्थम् 'दिङ्नामान्यन्तराले'[५४] इत्येकमेव सूत्रम्। उदाहरणं यथा– दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं

४७. पा.सू.३.४.६४
४८. वै. सि. कौ. सर्वशेषप्रकरणम्
४९. वार्तिकम् पा.सू. २.२.२९
५०. वार्तिकम् पा.सू. २.२.२४
५१. वार्तिकम् पा.सू.२.२.२४
५२. वार्तिकम् पा.सू. २.२.२४
५३. पा.सू. २.२.३५
५४. पा.सू. २.२.२६

दक्षिणपूर्वा, पश्चिमोत्तरा दिगित्यादि।

४. **कर्मव्यतिहारबहुव्रीहिः** – सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये 'इदं युद्धं प्रवृत्तम्' इत्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये, स कर्मव्यतिहारबहुव्रीहिः। अत्र समस्यमानयोः पदयोः स्वरूपं समानम्, अतः रत्नाकरे उक्तम्– 'तथा चैकशेषापवा- दोऽयमिति'। उदाहरणं यथा– केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तम् इति केशाकेशि, दण्डादण्डि, मुष्टीमुष्टि बाहूबाहवि इत्यादीनि इच्प्रत्ययान्तत्वाद् अव्ययपदानि भवन्ति।

५. **सहार्थबहुव्रीहिः** – 'सह' इत्यव्ययस्य तृतीयान्तेन पदेन सह बहुव्रीहिसमासः स्याद् उभयोः समानक्रियायामन्वये सति। यथा– पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः–सहपुत्रः, स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय इत्यादि। 'सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र न समासः; समानक्रियायामन्वयाभावात्। तदुक्तं रत्नाकरे– 'इह विद्यमानवचनः सहशब्दः, न तुल्ययोगवचनः; भारकर्मकवहनक्रियायां पुत्राणामनन्वयात्' इति। सकर्मकः सलोमकः इत्यादीन्यपि उदाहरणानि बोध्यानि। इहोदाहरणेषु पूर्वपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि- रित्यवधेयम्।

६. **संख्यार्थबहुव्रीहिः** – विशेषणवाचकेन संख्याशब्देन उपासन्नादूराधिकशब्दानां संख्यावाचकानां च समासः संख्यार्थे भवति, स च संख्यार्थबहुव्रीहिः कथ्यते। तदर्थमेकमेव सूत्रम् 'संख्ययाऽव्यया- सान्नादूराधिकसंख्या संख्येये'[५५] इति। इह बहुव्रीहौ यदा संख्यया संख्या समस्यते तदा संख्येयविषये संशयः, आवृत्तिरूपः सुजर्थो वा प्रतीयते, यथा– द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, चतुःपञ्चाः, द्विरावृत्ता दश द्विदशाः, त्रिविंशाः इत्यादि। तदुक्तं रत्नाकरे– 'वाशब्दार्थे बहुव्रीहिः, स च न विकल्पः; पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः। किन्तु संशयः, स चानियतसंख्यावमर्शी। तत्र च त्रयोऽपि सर्वदा भासन्ते इति तदपेक्ष्यं बहुवचनमेव। आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियम एवेति बोध्यम्' इति। 'द्विदशाः' इत्यादौ तु सुजर्थस्य आवृत्तार्थस्य प्रतीत्या विंशतिरित्यर्थो बोध्यः। एवमेव बहुव्रीहौ उपदशाः, आसन्नविंशाः, अदूरत्रिंशाः, अधिकचत्वारिंशाः इत्यादिषु सर्वत्र संख्येयार्थसंख्याया एव प्रतीतिर्जायते। अतः समासोऽयं संख्यार्थबहुव्रीहिशब्देन समाख्यातः।

अत्रावधेयम् – संख्याशब्दानां संख्यान्तरैः बहुव्रीहिसमासस्तु केवलम् आवृत्तार्थे सुजर्थे संशये वा भवति, किन्तु द्वादश त्रयोदश इत्यादियौगिकसंख्याशब्देषु 'द्वौ च दश च द्वादश' इत्येवं विग्रहे द्वन्द्वसमासः अथवा 'द्व्यधिका दश द्वादश' इत्येवंरूपेण मध्यमपदलोपितत्पुरुषो वा बोध्यः। तथाच द्विशतम् द्विसहस्रम् इत्यादिपदानां 'द्व्यधिकं शतम्' इत्यादिरेवार्थः, न तु शतद्वयम् इत्यादि। तदर्थं तु तत्रावृत्तार्थे बहुव्रीहिणा भाव्यम्,

५५. पा.सू. २.२.२५

तथा सति द्विशतानि रूप्यकाणि, द्विशताः बालकाः इत्यादि परिनिष्ठितं रूपं प्रयोक्तव्यं स्यात्। अपि च 'एकविंशतिबालकाः' इत्येवं संख्याशब्दस्य समासं विधाय प्रयोगोऽस्याभिः क्रियते। अत्र साहित्याभावान्न द्वन्द्वः, संख्यार्थाभावान्न बहुव्रीहिः, समाहाराभावान्न द्विगुः। द्विगुत्वे हि 'एकविंशतिबालकम्' इति परिनिष्ठितं पदं स्यात्; समाहारस्यैकत्वान्नपुंसकत्वाच्च। प्रयोगश्च 'एकविंशतिबालकाः' इत्येव क्रियते, अतोऽस्य साधुत्वं कथं स्यादिति चिन्तायां मध्यमपदलोपितत्पुरुष एव शरणमिति बोध्यम्। स च बहुव्रीहिगर्भः। तत्र हि एकविंशतिः संख्या येषां ते एकविंशतिसंख्याकाः इत्येवं बहुव्रीहिं कृत्वा ततः एकविंशतिसंख्याकाश्च ते बालकाः इति विग्रहे मध्यमपदलोपिसमासे सति 'एकविंशतिबालकाः' इति परिनिष्ठितं पदं सम्पद्येत, यथा– शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः इति। अतः वाक्ये संख्याशब्दानां प्रयोगः समासो वा सम्यग् विविच्य विधेयः, येन निर्भ्रान्तो बोधः स्यादिति।

(घ) द्वन्द्वसमासः – चतुर्थो मुख्यः समासो द्वन्द्वनाम्नाभिहितः; समस्यमानानां पदार्थानां मिथः समानबलत्वात् समासस्य द्वन्द्वमिति सार्थकं नाम। तदुक्तः साधारणधर्मोऽस्य 'प्राय उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः'[५६] इति। द्वन्द्वसमासविधायकमेकमेव सूत्रम् 'चार्थे द्वन्द्वः' इति। इह चार्थाश्चत्वारः– समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा इति। तत्र परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः यथा– 'ईश्वरं गुरुं च नमस्व' इति। अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः, यथा– 'भिक्षामट, गां चानय' इति। अनयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परानन्वयेन सामर्थ्याभावान्न समासः। किन्तु अवशिष्टयोः इतरेतरयोगसमाहारयोः चार्थयोर्भवति समासः। अतोऽस्य द्वन्द्वस्य अवान्तरभेदद्वयं कल्पयितुं शक्यते।

१. इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः – समस्यमानपदार्थानां मिथो मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। तदुक्तं रत्नाकरे– 'तत्र परस्परनिरूपितमेलनं साहित्यरूपः सम्बन्धविशेषः इतरेतरयोगः। स च वर्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं वेति पक्षद्वयम्। आद्ये इतरेतरयोगद्वन्द्वो द्वितीये समाहारद्वन्द्व इति व्यवहारः' इति। अर्थात् इतरेतरयोगे पदार्थाः सर्वे समासात्परमेकत्र सम्बन्धं स्थापयितुमनुधावन्ति। यथा– धवश्च खदिरश्च इति धवखदिरौ छिन्धि, रामश्यामौ गच्छतः इत्यादौ उभावपि पदार्थौ कर्मत्वेन छेदनक्रियायाम्, कर्तृत्वेन च गमनक्रियायाम् अन्वेतुम् उभावपि व्याप्रियेते। एवमेव धर्मार्थौ, दम्पती, जम्पती, जायापती, हरिहरगुरवः, शिवकेशवौ इत्यादिषु इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासो विभावनीयः।

२. समाहारद्वन्द्वसमासः – इह समस्यमानपदार्थानां साहित्यसम्बन्धो विशेष्यः। तस्मात्ते एकस्मिन् साहित्येऽनुयन्ति। अतः समासात्परं पदार्थाः सम्भूय क्रियादावन्वेतुं गच्छन्ति।

५६. पा.सू. २.२.२९

इह पदार्थानां समाहार एकः, अतः समासात्परं समस्ते पद एकवचनं नपुंसकलिङ्गं च प्रयुज्यते। प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्, प्राणिभिन्न- जातिवाचिनाम्, यज्ञवाचिनाम्,, नदीदेशवाचिनाम्, क्षुद्रजन्तूनाम्, शश्वद्विरोधिनाम्, गवाश्वप्रभृतीनां च पदानां प्रायः समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। उदाहरणानि यथा- संज्ञा च परिभाषा चेत्यनयोः समाहारः संज्ञापरिभाषम् , पाणिपादम्, रथिकाश्वरोहम्, नाविकवैमानिकम्, अर्काश्वमेधम्, यवागूरसगोलकम्, गङ्गाशोणम्, यूकालिक्षम्, अहिनकुलम् तक्षायस्कारम्, गवाश्वम् इत्यादीनि योजनीयानि। पितापुत्रौ, मातापितरौ, होतापोतारौ, मित्रावरुणौ, द्यावापृथिव्यौ, उषासासूर्यम्, अग्नीषोमौ, छात्रोपानहम् इत्यादौ समासात्परं समासान्तप्रत्ययागमाः यथाशास्त्रं विज्ञेयाः।

(ङ) एकशेषसमासः - समासेषु एकशेषप्रकरणमन्तिमम्। अस्य स्वतन्त्रसमासत्वे विवदन्ते शास्त्रार्थलिप्सवः; द्वन्द्वापवादत्वात्। द्वन्द्वस्तु पदानां भवति, किन्तु एकशेषः द्वित्वादिविवक्षायाम् 'राम राम' इत्यवस्थायां प्रातिपदिकस्यापि भवतीति ततः स्वतन्त्रोऽयम् एकशेषसमास इत्यपि अभिप्रयन्ति केचिद् वैयाकरणाः। अस्तु वा स्वतन्त्रो मास्तु वा इत्यत्रास्माकं तात्पर्यं नास्ति; निषेधेऽपि सत्ताया एव सद्भावात्।

एकशेषसमासेन यथा सरूपाणां पदानां मध्ये एकः एव शिष्यते तथा विरूपाणामपि एक शिष्यते। तत्र विभक्तिवचनं तु अर्थानुरूपं द्वित्वं बहुत्वं वेति बोध्यम्। उदाहरणं यथा- रामौ, रामाः, घटश्च कलशश्चेति घटौ कलशौ वा इत्यादि। एवमेव स्त्रिया सहोक्तः पुमान् शिष्यते। तद्यथा- हंसी च हंसश्च हंसौ, भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च पुत्री च पुत्रौ, छात्री च छात्रश्च छात्रौ, माता च पिता च पितरौ, श्वश्रूश्च श्वसुरश्च श्वसुरौ इत्यादीनि उदाहरणानि उन्नेयानि। किन्तु ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री शिष्यते, यथा- अजश्च अजा च इमे अजे, इमाः गावः इत्यादिप्रयोगाः भावबोधानुरूपाः प्रयोक्तव्याः। एवमेव अनपुंसकेन पदेन सहोक्तौ नपुंसकं शिष्यते। यथा- शुक्लः, पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्, तानीमानि शुक्लानि आनेयानि इत्यादि।

एतावता प्रबन्धेन समासानामर्थदृष्ट्या त्रिंशदवान्तरभेदाः सोदाहारमुपस्थापिताः। तत्राव्ययीभावस्य त्रयः, तत्पुरुषस्याष्टादश, बहुव्रीहेः षट्, द्वन्द्वस्य द्वौ, एको हि एकशेषः इति निखिलान् आहत्य ३+१८+६+२+१=३० मिता भेदा इहोदाहृता रत्नाकरदृष्ट्या। वस्तुतो भेदानामन्तर्भावतिरोभावौ दृष्टिसापेक्षौ भवतः, अतोऽवधारणमिदं कूटस्थं नित्यमिति वक्तुमशक्यम्। समस्यमानपदानां शब्दस्वरूपदृष्ट्या पुनर्वैयाकरणैः षोढा समासभेदः शास्त्रेऽवध ारितः। तदुक्तं कौमुदीसर्वसमासशेषप्रकरणे व्याख्यातं च सिद्धान्तरत्नाकरे-

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥[५७] इति।

उदाहरणं यथा– सुपां सुपा–राजपुरुषः, सुपां तिङा–पर्यभूषयत्, सुपां नाम्ना– कुम्भकारः, सुपां धातुना– कटप्रूः, अजस्रम् इत्यादि।

कटं प्रवते इति कटप्रूः, आयतं स्तौतीति आयतस्तूः, ग्रावं स्तौतीति ग्रावस्तुत् इत्यादिषु 'क्वि ब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु–' इत्यादिवार्तिकेन क्विपि सति सर्वापहारिलोपे कटादेः 'प्रूङ् गतौ' इत्यादिधातुना समासो निपातितः। 'क्विब्वचि–' इत्यादिवार्तिके सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावान्नेह उपपदसमासः। 'अजस्रम्' इत्यत्र 'नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिंसदीपो रः' इति सूत्रेण रप्रत्ययविधानात् पूर्वं 'जसु[५८] मोक्षणे' इति 'जस्' धातुना नञः समासो निपातितः। ततो नलोपे 'अजस्' इत्यस्माद् अनेन रप्रत्ययो बोध्यः। तिङां तिङा समासो यथा पिबतखादता, खादतमोदता इत्यादि मयूरव्यंसकादिसमासे उदाहृतः। तत्रैव तिङां सुबन्तेनापि समासो यथा– हे विचक्षण कृन्त इत्याह सा कृन्तविचक्षणा, जहिजोडः, जहिस्तम्बः इत्यादौ विभावनीयः। एवञ्चानेन सुबन्त– तिङन्त–नाम–धातु–प्रातिपदिकानामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् यथासामर्थ्यं समासो निरूपितः।

अत्रावधेयम्, समासः खलु विवक्षाधीनो वैकल्पिकविधिः, किन्तु येन समस्तपदेन कस्याश्चित्संज्ञायाः, लाक्षणिकभावविशेषस्य वा प्रतीतिः, अस्वपदविग्रहो वा यस्मिन् समासे तत्र नित्यसमासः; समासेनैव तत्तदर्थस्य प्रतीतेः। यथा– अश्वगन्धा, शतावरी, कृष्णसर्पः इत्यादौ समस्तपदेनैव ओषधिविशेषस्य बोधः। कृष्णस्य समीपम् 'उपकृष्णम्' इत्यत्र विग्रहः समीपशब्देन, समासस्तु उपेन, अत इह उपेन अर्थं बोधयितुं समासः नित्य एव। सोऽयं समासः सर्वत्र न भवति। यथा– 'बालः संस्कृतस्य विद्यालयं याति' इत्यादौ बालस्य यानक्रियायां सापेक्षत्वात् संस्कृतेन विद्यालयेन वा समासो न स्याद् असामर्थ्यात्। किन्तु इह संस्कृतस्य विद्यालयेन एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमस्तीति उभयोः समासः स्यात्। तथाच 'बालः संस्कृतविद्यालयं याति' इत्यत्र 'संस्कृतविद्यालयम्' इति पदे एकार्थीभाव–सामर्थ्यस्य अजहत्स्वार्था वृत्तिर्वर्तते तथा 'अश्वगन्धा' इत्यादौ तत्सामर्थ्यस्य जहत्स्वार्था वृत्तिर्बोध्या। एवञ्च शब्दानां सामर्थ्यं विभाव्य यत्नत आत्मनः सामर्थ्येन समासे वृत्ति–विधेयेति जयतु शब्दविद्या।

५७.वै.सि.कौ. सर्वसमासशेषप्रकरणम्
५८. धातु सं. १२१२

ISSN - 2231-2129

पाणिनीयाकारभेदविमर्शः

प्रो. सुबोधशर्मा
आचार्यः विभागाध्यक्षश्च
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम, भोपालपरिसरः, भोपालम्।

अकारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिधा, पुनः प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा अथ च नवविधोऽपि पुनः अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्विधेति अष्टादशभेदभिन्नः। तदतदुक्तम् — अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादशभेदाः।[१] अत्र विचारणीयं यत् ह्रस्वदीर्घप्लुतकथनेन केवलं सात्राकालभेदो गम्यते। तथा च पाणिनिसूत्रम् — 'ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः'[२] इति। यथा — इ ई ई३[३], उ ऊ ऊ३[४] इति।

अकारस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः — अ आ आ३ अथवा — अ आ अ३ इति भवन्ति। शास्त्रे उभयविधप्रयोगलाभात्। अकारस्य दीर्घः — आकारो भवतीति सम्प्रदायः। 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'[५] इत्यादौ अर्जुन इत्यदन्तस्य 'सुपि चे'ति आकारदीर्घविधानेन पाणिन्यादिभिः तथैव सिद्धान्तप्रयोगात्। 'अकः सवर्णे दीर्घः'[६] दैत्य + अरिः = दैत्यादिः, इत्यादौ पूर्वपरयोरकारयोः आरूपदीर्घोदाहरणम्। अकारस्य प्लुतः — अ३ इति, आ३ इति वेत्युभयविधप्रयोगोपलब्धिर्भवति। कुत्रचिदत् प्लुतः — 'अ३' इति मिलति, कुत्रचिच्च 'आ३' इति। उभयविधप्रयोगो विद्वत्समाजेषु प्रचलितोऽस्ति। गुरुकुलझज्झरात् प्रकाशिते महाभाष्ये 'आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्', 'आयुष्मानेधि देवदत्ता३'[७], चौरा३ चौर, चौर चौरा३, कुशील कुशीला३[८] इत्येवं मिलति। तथैव पं. श्रीगुरुप्रसादसम्पादिते महाभाष्ये[९], पं. सीतारामसम्पादिते

१. वै.सि.पा.सू.१.१.८ मुखनासिका।
२. पा.सू. १.२.२७।
क. एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम्॥ याज्ञवल्क्यशि. १५।
३. चिनुही३ इति – पा.सू. ३.१.१०३ ई३ चाक्रवर्मणस्य।
४. उश्च, ऊश्च ऊ३श्च वः, वै.सि.कौ. वृत्ति, पा.सू. १.२.२७, उ ऊ ऊ३ इत्येवं ...., का.वृ. पा.सू. १.२.२७।
५. पा.सू. ४.३.९८।
६. पा.सू. ६.१.१०१।
७. म.भा.पा.सू. ८.२.८३ पृ. ४१७।
८. म.भा.पा.सू. ८.२.९५ पृ. ४२५।
९. म.भा.पा.सू. ८.२.८३।

वृहच्छब्देन्दुशेखर च — सुश्रोता३, देवदत्ता३ इति प्रयोगः[१०]। अन्यत्र च — 'आयुष्मानेधि देवदत्त३' सक्तून् पिब देदत्त३[११], रत्नाकरयुतसिद्धान्तकौमुद्यां–सुश्लोक३ इति[१२]।

यथा इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, इत्यत्र ह्रस्वे दीर्घे वा न कश्चन् प्रयत्नभेदो लक्ष्यते, केवलं कालभेदो लिपिभेदो वात्र लक्ष्यते, एवमेव अकारस्यापि दीर्घे केवलं कालभेदः स्यात् अ, अ२ इति, न तु प्रयत्नभेदः स्यादित्याशङ्का:। अकारस्य दीर्घ आकारो भवति, लोकव्यवहारेऽपि तथैव स्वीक्रियते। दृश्यते ह्यत्र प्रयत्नभेदः — अ१ आ२ इति। लोके हि अकारः संवृतप्रयत्नः।[१३] आकारस्य च विवृतप्रयत्नः — तथाहि — 'अकारस्य विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थः'[१४] इत्यत्र महाभाष्यकारः कथयति — ''अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः, किं प्रयोजनम् ? आकारग्रहणार्थः। अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात्, किं कारणं न गृह्णीयात्। विचारभेदात्।'' एवञ्च एतेन प्रघट्टकेन अकाराकारयोः नूनं भेद आयाति लोके, यदर्थं प्रयासः क्रियते।

अकारः संवृतप्रयत्नकः आकारश्च विवृतप्रयत्नकः। विवृतेन आकारेण सह संवृतप्रयत्नकस्य अकारस्य सवर्णसंज्ञा न स्यात्, यतो हि 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्'[१५] भवति, प्रयत्नभेदे सवर्ण्यं कथं स्यात्। अत लोके वेदे चोपलभ्यमानस्य संवृतस्य अकारस्य अत्र पाणिनिशास्त्रे विवृतोपदेशः कर्तव्य इति भावः[१६]।

शिक्षान्तरे[१७] आकारस्य विवृततरत्वमुक्तमस्ति, तदनुसृत्य 'अकारस्य विवृतोपदेशः

१०. पा.सू. ८.२.८३।
११. वै.सि. तत्त्व.बाल.पा.सू. ८.२.८३ पृ. २३।
ख. लक्ष्मीटीका च।
ग. ल.सि.कौ. शिवदत्ती टी. — आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति पा.सू. ६.१.१२५।
१२. वै.सि.र.टी. पृ. २२०/१, ख. पा.सू. ८.२.८६,
ग. वै.सि.तत्त्व.पा.सू. ८.२.८४ पृ.२४।
१३. वै.सि.कौ.पा.सू. १.१.९ – ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्।
ख. पा.सू. ८.८.६८ – विवृतमनुद्य संवृतोऽनेन विधीयते।
ग. म.भा.मा.सू. १ – नैव लोके नैव वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति, कस्तर्हि संवृतः।
घ. प्रयुक्तानामनुशासनात्, प्रयोगे च विवृतस्याभावात् संवृतः। का.मा.सू. १।
ङ. अकारस्य संवृतत्वं निर्विवादम् – श.कौ. मा.सू. १।
१४. म.भा. मा.सू. १।
१५. पासू. १.१.९।
१६. म.भा. मा.सू. १ प्र.टी. – तत्राकारस्य संवृतत्वात् दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात् प्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वम् अस्योपदिश्यते।
१७. नारदीयशिक्षा।

आकारग्रहणार्थः'[१८] इति वार्त्तिके विवृतशब्दः विवृततरत्वपरो बोध्यः। अत एव (अकारस्य विवृतोपदेशत्वादेव) दीर्घेण प्लुतेन सह वासावर्ण्यम्। एतत्पक्षे 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्'[१९] इत्यत्र विवृततरत्वादिधर्मपुरस्कारेणैव तुल्यप्रयत्नत्वं विवक्षितम्, विवृततरत्वादिधर्मभेदेऽपि सावर्ण्यस्वीकारे तु 'तेभ्य ए ओ विवृततरौ, आभ्यामै औ विवृततरतरौ'[२०] इति वचनात् एदैतोरोदौतोश्च प्रयत्नभेदेऽपि मिथः सावर्ण्यमापद्येत। तथा च 'औतोऽम् शसोः'[२१] इति ('आ-ओतः' इतिच्छेदः) ओकारस्य विधीयमानं कार्यं यथा — गो + अम् - 'गाम्', गो + शस् - 'गाः' इत्यत्र प्रवर्तते, तथा नौ + अम् - 'नौ+शस्' — इत्यत्रपि प्रवर्तेत। नाम्, नाः इत्यनिष्टं प्रसज्येत। 'नावं नावः' इतीष्टं न स्यात्। एकारान्तस्य विधीयमानं कार्यम् ऐकरानतस्यापि स्यात्।

अथवा — 'अकारस्य विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थः' इति वार्त्तिकादिकं यथा श्रुतमेव ग्राह्यम्। विवृतप्रतिज्ञासामर्थ्यात् विवृततरस्यापि सावर्ण्यं भवतीति ज्ञायते।

वस्तुतस्तु — 'अकारस्य विवृतोपदेशः ...... विवारभेदात्।' अत्र शास्त्रे आकारो विवृत एव स्वीक्रियते। अत्र पक्षे भाष्यादीनां किमपि सामर्थ्यकल्पनं न भवति। 'स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्योमैचोस्तथैव च।'[२२] इत्येव पाणिनिसिद्धान्तः स्वीकार्यः। विवृतत्वव्याप्यानामेषां विवृततरत्वादिधर्माणां सवर्णसंज्ञानुपयोगित्वं भवति।[२३]

यद्यपि लोके — क्वचित् सन्ध्यक्षरवर्णेषु — ऐ औ इत्यत्र उच्चारणभेदो दृश्यते, यथा — 'ऐस्वर्यम्' इत्यादौ कुत्रचित् — 'ऐश्वर्यम्' इत्येवोच्चार्यते, कुत्रचिच्च 'अ ईश्वर्यम्' इत्यप्युच्चार्यते। एवमेव 'औत्सुक्यम्' इत्यपि कुत्रचित् — 'औत्सुक्यम्' इत्येवोच्चार्यते, कुत्रचिच्च 'अ उत्सुक्यम्' अइत्यपि। 'ऐ औ' इत्यत्र महाभाष्यकारः सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागे स्पष्टमवर्णमनुभवति। अत एव — 'अवर्णस्य तर्ह्येचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति' इत्युक्तवान्।[२४] एतस्य समाधानं तु विवृततरावंवर्णावेतौ। 'ऐ औ' इत्यत्र श्रूयमाणोऽकारः विवृततरः 'अइउण्'

१८. म.भा.मा.सू. १ - का.वा. १।
१९. पा.सू. १.१.९।
२०. पा.शि. २१।
२१. पा.सू. ६.१.९३।
२२. पा.शि. २१।
२३. नाज्झलाविति सूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपयोगित्वबोधनमित्याशयात्। ल.श.शे.सं.प्र.पृ.।
२४. म.भा. १.१.९ - का.टी. - विभागोऽत्र (ऐ औ इत्यत्र) सुलक्ष इति प्रश्नः।

इत्यत्राकारश्च विवृतः, अतो न अवर्णस्य ऐचोश्च सवर्णसंज्ञेत्यर्थः। अत्रैव 'ए ओ' विषये न तथोच्चारणभेदो लोके दृश्यते। महाभाष्येऽपि 'प्रश्लिष्टवर्णावेतौ' इत्युक्तम्।[२५] 'ए ओ' इत्यत्र यद्यपि अकारो विवृतो विद्यते तथापि यथा पांसूदकसंमिश्रणस्थले पांसूदकयोः पार्थक्येन न ग्रहः तद्वत् 'ए ओ' इत्यत्र अकारादीनां ग्रहो न भवति। इ-उ इत्याद्यसंध्यक्षरवर्णविषये तु उच्चारणभेदो न दृश्यते। इ ई२ ई३, उ ऊ२ ऊ३, ऋ ॠ२ ॠ३ कालभेदो लिपिभेदो वा दृश्यते न तु प्रयत्नकृतोच्चारणभेदोऽपि। यद्यपि छन्दोगविशेषैः इवर्णोवर्णऋकाराणां संवृतत्वं स्वीकृतं तथाहि — 'खृतः संवृताः अन्यत्रार्भवसाम्नः' श.कौ. अइउणसूत्रे तथापि तत् तदीयशाखाविशेषमात्र न तु सार्वत्रिकम्। किन्तु अकारस्य संवृतत्वं निर्विवादम्।[२६] यत्र तु प्रयत्नभेदो न मिथस्तत्र सावर्ण्यम्। यथा —एकारात् ऐकारस्य, ओकारात् औकारस्य पृथग्वर्णत्वं स्वीक्रियते। प्रयत्नभेदादेव एदैतारोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्।[२७] आभ्यन्तरप्रयत्नाश्चत्वार इति तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन सिद्धान्ते तु सप्त।[२८]

अकारस्य दीर्घविषये प्रयत्नभेदः उच्चारणभेदो वावलोक्यते। यथा — इ ई२ ई३, उ ऊ२ ऊ३, ऋ ॠ२ ॠ३ इत्येवं ह्रस्वदीर्घप्लुता उच्चार्यन्ते न तथा अकारस्य ह्रस्वदीर्घप्लुता इति। 'संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमत्रिकम्।'[२९] इति वचनं संवृतस्य मात्रिकत्वं विवृतस्य तु द्विमात्रिकत्वं दर्शयति। 'अ इ उ ण्'[३०] 'अ अ'[३१] इत्यादौ च भाष्यादिप्रामाण्यात् अकारः विवृतः। महाभाष्यकारः 'ए, ओ' इत्यत्र मिश्रितस्य (अ+इ+=ए, अ+उ=ओ) अकारस्य

---

२५. म.भा. १.१.९ - का.टी. - नात्र विभागविवेकोऽस्ति, पांसूकवदित्यर्थः।

२६. श.कौ.मा.सू.१. पृ. ३८।

२७. यद्वा स्थानसाम्येपि प्रयत्नभेदात् सावर्ण्याभावो द्रष्टव्यः, तदुक्तं शिक्षायाम् — स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचोस्तथैव च॥ अकारादिभ्य एङौ विवृततरौ, ताभ्योमैचौ विवृततमौ इति तदर्थः। वै.सि.र.टी.पृ. ४६/१।

ख. एवञ्च एदैतोरोदौतोश्च सावर्ण्यशक्ति प्रयत्नभेदादिति बोध्यम्। - ल.श.शे.सं.प्र.पृ. ३८।

२८. न चैवं 'चत्वार आभ्यान्तरप्रयत्नाः' इति मूलोक्तमसङ्गतमिति वाच्यम्, वृत्तिग्रन्थानुरोधात् तथोक्तत्वात्। निष्कर्षे तु सप्ताभ्यन्तरप्रयत्नाः - स्पृष्टे-षत्स्पृष्ट-संवृते-षद्विवृत-विवृत-विवृततर-विवृततमभेदात्। वै.सि.र.टी.पृ. ४६/१।

ख. भाष्यमते तु सन्तु स्पत प्रयत्नाः - ल.श.शे.सं.प्र.पृ.।

२९. पा.शि. २०।

३०. मा.सू. १।

३१. पा.सू. ८.४.६८।

विवृतत्वम्, ए औ इत्यत्र अकारस्य विवृततरत्वं स्वीकरोति।[३२] आ इत्यस्य असंध्यक्षरस्यापि अकाराद् भिन्नक्रमेण उच्चारणम्, भिन्नप्रयत्नकत्वञ्च अनुभूयत इति।

एवञ्च अकारः संवृतः, आकारश्च विवृतः लोके स्वीक्रियते। पाणिनीयव्याकरणे तु अकारः आकार इत्युभयमपि विवृतप्रयत्नकं प्रक्रियादशायां स्वीक्रियते। लोके अकारश्च संवृतप्रयत्नकोऽपीति। तथापि — ''किमिदं विवृस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते, विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। कथं ज्ञायते? यदयं 'अ अ'[३३] इति सूत्रद्वारा विवृतस्य संवृतता प्रत्यापत्तिं शास्ति''।[३४] अनेन प्रघट्टकेन ज्ञायते यत् विवृतस्यैव वर्णसामाम्नायेऽकारस्य उपदेशोऽस्ति। तस्यैव च महर्षिः पाणिनिः 'अ अ' इति सूत्रद्वारा संवृतविधानं करोति। अन्ते च 'न खलु विशेष। अहोपुषिकामात्रं तु। भवानाह — संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति।' वयं तु ब्रूमः — विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यात इति।[३५] अनेन भाष्येण अन्यत्र संवृतस्योपदिश्यमानस्य अत्र शास्त्रे विवृतोपदेशश्चोद्यत इति ज्ञायते। पाणिनिं प्रति भगवता शम्भुना विवृत एव बोधित इति भावः।

'संवृतं मात्रिकं ज्ञेयम्' इति सिद्धान्तानुसारं ह्रस्वाकारस्य संवृतप्रयत्नो लोके ख्यातः। महर्षेः पाणिनेः अकारस्य विवृतस्वीकार आवश्यक आसीत्। यतोहि यदि अकारस्य संवृतत्वम् आकारस्य च विवृत्वं तदा 'दण्ड+आढकम्' 'दण्डाढकम्' इत्यादौ दीर्घो न स्यात्। 'अकः सवर्णे दीर्घः'[३६] इति हि अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घो विधीयते, 'तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्'[३७] इति सवर्णसंज्ञा भवति, अकारस्य संवृतत्वात् आकारस्य च विवृतत्वात्सावर्ण्याभावात् सुतरां 'दण्ड+आढकम्' 'दण्डाढकम्' इत्यादौ दीर्घाप्राप्तिः। अतः दीर्घादेशविधानार्थम् अकारस्य विवृतस्वीकार आवश्यकः। अथ अकारस्य विवृतोपदेशस्वीकारे यदि 'अ अ'[३८] इति सूत्रं न स्यात् तदा अकारस्य कुत्रापि संवृतत्वं न श्रूयेत। अतः 'अ अ' इति सूत्रं स्वीचकार। एतच्च

३२. म.भा. १.१.९ – अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। विवृततरावववर्णावेतौ। तयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। न एतौ तुल्यस्थानौ।

ख. म.भा.मा.सू. ३–४ संध्यक्षरेषु विवृतत्वात्। यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णात्। येऽपीवर्णोवर्णे विवृततरे तेऽन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्।

३३. पा.सू. ८.४.६८।

३४. म.भा. मा.सू. १।

३५. म.भा. मा.सू. १. पृ. १–५७।

३६. पा.सू. ६.१.८७।

३७. पा.सू. १.१.९।

३८. पा.सू. ८.४.६८।

सूत्रम् अष्टाध्याय्यां सर्वान्ते पठति भगवान् पाणिनिः। तेन च 'पूर्वत्रासिद्धम्'[३९] इति नियमबलेन 'अ अ' इति शास्त्रं तत्कार्यं चासिद्धं भवति। तेन ह्रस्वाकारोऽपि प्रक्रियादशायां = सूत्रप्रवृत्तिवेलायां विवृतमेव भवति। तेन च 'दण्डाढकम्' इत्यादौ दीर्घविधाने न काचिदापत्तिर्भवति।

यद्यपि 'स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्'[४०] इति शिक्षावचनेन स्वरवर्णानां सर्वेषां विवृतप्रयत्नः तथाप्यत्र स्वरपदम् एज्भिन्नपरं ह्रस्वाकारभिन्नपरञ्च, 'संवृतोऽकारः' इति अन्यत्रोक्तत्वात्।[४१] किञ्च 'अ अ'[४२] इति विवृतस्य संवृतविधानात्प्रयोगे सर्वत्र अकारस्य च संवृतप्रयत्नो भवति। यतः 'अ अ' इति सूत्रम् अष्टाधाय्याम् अन्तिमं विद्यते। अतः 'पूर्वत्रासिद्धम्'[४३] इति नियमेन विवृतस्य संवृतविधानात् सर्वं शास्त्रं प्रत्यसिद्धं भवति विवृतम्। एवञ्च अकारस्य प्रयोगे संवृतत्वम् प्रक्रियादशायां पुनः सर्वत्र विवृततवमेव। एवञ्च अकारः विवृतसंवृतभेदेन द्विविधः लोके सम्भाव्यते। तस्य च विवृतस्य अकारस्य दीर्घः 'अ२' इति द्विमात्रिकः विवृतः अकारः कथं न स्वीक्रियते अकारस्य दीर्घः विवृततर[४४] आकारः कथं स्वीक्रियते? 'अ' इत्यस्य दीर्घः 'आ' इति कथं भवतीति केषाञ्चित् विदुषां मनसि शङ्का।

यद्यपि माहेश्वरसूत्रेषु द्वाचत्वारिंशत् (४२) वर्णा उपदिष्टाः सन्ति, तथापि पाणिनीयशिक्षायां त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णा उपदिष्टाः सन्ति।[४५] तथाहि —

त्रिषष्टिश्चतुः षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्सानां पञ्चविंशतिः।

---

३९. पा.सू. ८.२.१।
४०. पा.शि.।
४१. म.भा.मा.सू. १ – नैव लोके नैव वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति, कस्तर्हि संवृतः।
ख. 'संवृतोऽकारः' आपिशलशिक्षा स्थानकरणादिप्रकरणम्।
४२. पा.सू. ८.४.६८।
४३. वै.सि.कौ.सं.प्र. – सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शस्त्रमसिद्धम्।
४४. विवृतकरणाः स्वराः, तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामै औ विवृततरतरौ, ताभ्यामप्याकारः संवृतोऽकारः, क. – श.कौ.द्वि.आ.पृ. ३२/१, ख. – का.प.टी.मा.सू.१ पृ.२२/१, ग. – का.न्या.टी.मा.सू. १ पृ. २२/१, घ. – का.वृ.मा.सू. १ पृ. २२/१ – ह्रस्वसवर्णं प्रयोगे संवृतम्। दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम्। तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः (प.म. – विवृततरः) प्रतिज्ञायते। ङ. – तेषां ह्रस्वादीनां 'तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति सवर्णसंज्ञा यथा स्यादित्येतदर्थमिह शास्त्रे ह्रस्वोऽकारो विवृतगुणोऽभ्युपगम्यते।
४५. मा.सू. १-१४।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ≍ क≍ पौ चापि पराश्रितौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च॥[४६] इति शिक्षावचनात्।

यथा — अ आ२ आ३, इ ई२ ई३, उ ऊ२ ऊ३, ऋ ॠ२ ॠ३, लृ, ए२, ए३, ऐ२, ऐ३, ओ२, ओ३, औ२, औ३ इति एकविंशतिः स्वराः (२१-स्वरा विंशतिरेकश्च)। ककारमारभ्य मकरं यावत् पञ्चविंशतिः स्पर्साः (२५-स्पर्सानां पञ्चविंशतिः)। य व र ल इति (४) चत्वारोऽन्तस्था, श ष स ह इति (४) चत्वारश्च ऊष्माणः इत्येवं यादयः अष्टौ (८-यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ)। कुँ खुँ गुँ घुँ इति चत्वारो यमाः (४-चत्वारश्च यमाः स्मृताः) अनुस्वारः, विसर्गः, विह्वामूलीयः, उपध्मानीयः एते चत्वारः (४-अंअः≍ कः ≍ पः)। दुःस्पृष्टः — इळे इत्यादौ प्रयुज्यमानः (१-ळ) केषाञ्चित् मते प्लुतः लृ३कारोऽपि भवति, केषाञ्चित् मते दुःस्पृष्टो भवति। (२१+२५+८+४+४+१=६३) एवं प्रकारेण त्रिषष्टिः वर्णाः। उभयस्वीकारे च ततुः षष्टिः वर्णाः।

पाणिनीयसम्प्रदाये स्वराः द्वाविंशतिः (२२), विंशतिः द्वौ च — (ह्रस्वप्लुतभेदभिन्नौ-लृकारौ) च। पञ्चविंशतिः (२५) स्पर्साः, यादयः अष्टौ (८), विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-नीयानुस्वारनासिक्य-यमाः नव (५+४=९), (२२+२५+८+९=६४)। 'व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य'[४७] हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्। उरस्यं तं विजानीयात्-[४८], 'ऋति सवर्णे ऋ वा' 'लृति सवर्णे लृ वा'[४९] इत्यादिस्वकारे च ततोऽप्यधिकाः।

यदि संवृतस्य अकारस्य दीर्घ 'अ२' इति द्विमात्रिकः प्लूतश्च 'अ३' इति त्रिमात्रिकः, पुनश्च विवृतस्य अकारस्य दीर्घ 'अ२' इति द्विमात्रिकः इत्येवं स्वक्रियते तदा शिक्षावचनं न संगच्छेत्।

अथ अकारस्य दीर्घरूपं यदि 'आ' इति स्वीक्रियते, तदा तस्य प्लुतरूपम् 'आ३' इति स्यात्। द्विमात्रिकत्वे विवृततरदीर्घत्वे, त्रिमात्रिकत्वं तत्रैव प्लुतः स्यात्, न तु 'अ३' इति। द्विमात्रिकत्वे यदि 'आ' विवृततरं तदा त्रिमात्रिकत्वे पुनः 'अ३' इति कथं स्यात्। किन्तु

४६. पा.शि. ३, ४, ५।
४७. पा.सू. ८.३.१८।
४८. पा.शि. १६।
४९. वै.सि.कौ.पा.सू. ६.१.१०२।

उभयविधं प्लुतरूपं मिलति प्लुताकारस्य रूपम् — 'अ३' इति 'आ३' इति च। कुत्रचित् — 'आ३' इति[५०], कुत्रचित् 'अ३' इत्येवं प्लुतरूपं प्रयुज्यते[५१]। तत्र सम्भाव्यते — यत् अ इतयस्य दीर्घः आ इति, लोकव्यवहारात् पाणिनिव्यवहारच्च स्वीक्रियते, प्लुतस्तु अ३ इति मन्यते कैश्चित्, कैश्चिच्च यदि अकारस्य दीर्घ आ इति तस्य प्लुतश्च 'आ३' स्वीक्रियते।

अकारः शिक्षान्तरे प्रयोगे वा सर्वत्र संवृतः ख्यातः। पाणिनीयव्याकरणे प्रक्रियानिर्वाहार्थः अकारः विवृत्त उपदिष्टः।[५२] एवञ्च आरम्भादेव अकारस्य द्विविधं रूपं प्राप्यते — संवृतरूपं विवृतरूपञ्च। संवृतं ह्रस्वमेकमात्रिकम् विवृतरूपञ्च ुनः द्विविधम्। ह्रस्वमेकमात्रिकम् 'अ' रूपम्, दीर्घ द्विमात्रिकम् 'आ' रूपं विवृतं विवृततरं वा। भगवता पाणिना हि विवृतः अकार एव स्वीकृत।[५३] तत्र विवृतरूपस्य अकारस्य 'अ अ'[५४] इति सूत्रद्वारा संवृतत्वं स्वीक्रियते। तेन प्रक्रिया प्रयोगदशायां सर्वत्र संवृत एव अकारः पाणिना हि स्वशास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहय ह्रस्वस्येव अकारस्य द्विविधं रूपं स्वीकृतम्। संवृतरूपं विवृतरूपञ्च तत्र विवृतस्य अकारस्य दीर्घरूपम् 'आ' इति स्वीक्रियते, तस्यैव च प्लुतरूपम् 'आ३' इति स्यात्। संवृतस्य तु दीर्घप्लुतौ न भवतः।[५५] 'संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमत्रिकम्।'[५६] संवृतः अकारः एकल एव भवति (उदात्तादिभेदेन षड्विधो वा भवति)। विवृतस्त्वकारः ह्रस्वादिभेदेन त्रिविधः (उदात्तादिभेदेन अष्टादशविधो वा भवति)।

एवञ्च ह्रस्वाकारः संवृतो विवृतश्च। तयोरुभयोरकारयोर्ह्रस्वयोः दीर्घरूपम् 'आ' इति विवृतं विवृततरं व जायते, न पुनः इ ई२, उ ऊ२, ऋ ॠ२ इतिवत् अ अ२ इति पाणिनीयाः। अ इत्यस्य दीर्घः 'अ२' इति तु न मिलत्येव कुत्रापि, आ इत्यस्य ह्रस्वमेकमात्रिकं 'आ१'

५०. पं. गुरुप्रसादशास्त्रि सम्पादिते, गुरुकुलझज्झरप्रकाशिते महाभाष्ये। द्वारिकाप्रसादसम्पातन्यसपदमञ्जरीयुत-काशिकाप्रभृतिषु च।

५१. वै.सि. तत्त्व. बाल.पा.सू. ८.२.८३ पृ. २३। ख. - लक्ष्मी टीका। ग. - ल.सि.कौ.शिवदत्ती टी. - आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति पा.सू. ६.१.१२५।

५२. विवृतोपदेशः कर्तव्य आकारग्रहणार्थः - म.भा. मा.सू. १।

५३. विवृतोपदेशः कर्तव्य आकारग्रहणार्थः - मा.सू. १ - म.भा.का.वा.१। ख. - तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः मा.सू. १ - म.भा.का.वा. २ धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य अकारस्य आक्षरसमाम्नायिकेन अकारेण ग्रहणं यथा स्यात्।

५४. पा.सू. ८.४.६८।

५५. म.भा. मा.सू. १ - नैव लोके नैव वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति, कस्तर्हि संवृतः।

५६. पा.शि. २०।

इति न भवत्येव कुत्रचित्। अत्र अ इत्यस्य 'अ२' इत्येवं दीर्घप्रयोगाऽभावात्, 'आ' इत्यस्य च 'आ१' ह्रस्वप्रयोगाऽभावात्, अ इत्यस्य आ इति द्विमात्रिकं दीर्घं रूपं स्वीकृतम् पाणिनीयसम्प्रदाये। आ इति द्विमात्रिकस्य दीर्घस्य च 'अ' इत्येकमात्रिकं ह्रस्वरूपं स्वीकृतमिति पाणिनीया व्यवस्था।

अत्र केचित्[५७] — अकारः संवृतो विवृतश्चेति द्विविधः, यथा — इ ई२, उ ऊ२, ऋ ॠ२ इत्यादौ ह्रस्वे दीर्घे वा न कश्चन प्रयत्नभेदः न वा मुखविकासादौ विभेदः, तथैव 'अ' इत्यस्य दीर्घः 'अ२' इति भवेत् 'आ' इति तु भिन्नो वर्णः स्वीकार्यः। पाणिनिर्हि ह्रस्वाकारस्य (अत्) गुणसंज्ञां[५८] करोति, दीर्घाकारस्य च (आत्) वृद्धिसंज्ञां[५९] करोति। एवञ्च मूल एव अकारः त्रिविधः — संवृतो विवृतो विवृततरश्चेति। एतन्मते विवृतस्यापि ह्रस्वाकरस्य प्रयोगो भवति। यथा — हरियाणापञ्चनदादिप्रद्शेषु 'राम' इत्यत्र संवृताकारस्य अकारैकरमध्यगः कश्चन् एव 'अ=ऐ' सदृश उच्चार्यते। प्रत्येकम् अकारः ह्रस्वादिभेदेन (संवृतः — अ अ२ अ३, विवृतः — अ अ२ अ३, विवृततरः — आ आ२ आ३ इत्यादिक्रमेण) अष्टादशभेदभिन्नः। एवम्प्रकारेण अकारस्य उदात्तानुनासिकादिभेदेन (१८×३=५४) चतुष्पञ्चाशत् भेदाः इति कथयन्ति। किन्त्वेवं स्वीकारे विवृतलृकारस्यापि[६०] अष्टादशभेदाः स्वीकरणी। एज्विषयेऽपि अष्टादशभेदाः स्युः।

अतः वर्णस्वभावात् तथा न भवतीति स्वीकरणीयम्। किञ्च व्याकरणस्य प्रयुक्तानामन्वाख्यायकत्वात्, तादृशवर्णप्रयोगाभावात् तादृशभेदास्वीकार इत्येव पाणिनीय व्यवस्था।

यथा ऋकारलृकारयोः स्थानसाम्याभावेऽपि 'ऋलृवर्योर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' इति वार्त्तिकबलेन सवर्णसंज्ञा निर्दिश्यते तथा अकाराकारयोः प्रयत्नसाम्याभावेऽपि सावर्ण्यार्थं वचनं वाच्यमिति तु न समीचीनम्, 'अ अ' इति विवृतस्य संवृतविधानं भवति तस्य च शास्त्रान्ते पाठात् 'पूर्वत्रे'ति सूत्रसामर्थ्यात् असिद्धत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वात् प्रयत्नसाम्यात्।

५७. राजारामशास्त्री, भूतपूर्वनिदेशकः हरियाणालोकमञ्चस्य (हस्तलेखः)।
५८. पा.सू. १.१.२।
५९. पा.सू. १.१.१।
६०. 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति ईषत्स्पृष्टाविमौ विवृतत्वे हि विवृतऋकारलृकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणे 'अकः सवर्णे' इत्यनेनेव सिद्धे वार्त्तिकस्यैव वैयर्थ्यापत्ते ल.श.शे.।
ख. 'लृति लृ वा' इति विहितवर्णान्तरस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षति तस्येषत्स्पृष्टत्वात् पा.सू. १.१.८, वै.सि.त.टी. टि।

एवं ज्ञायते यत् पाणिनिसमयेऽपि अकारस्य दीर्घः 'अ२' इति प्रयोगः नासीत्।[६१] दीर्घत्वेन सर्वत्र 'आ' इत्यस्यैव व्यवहार आसीत्। भगवता लोकव्यवहारमाश्रित्य लोकपरम्परां वाश्रित्य स्वशास्त्रं प्रवर्तितम्। तदुक्तम् नहि लोकाद्भिद्यते शास्त्रम्। कथं पुनः ..... सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे।[६२] परम्परात एव अकारस्य दीर्घः आकार इति स्वीकृत्य शास्त्रं लिखितम्। संवृतस्य विवृतेन सह कथं सावर्ण्यं स्यादित्येतदर्थं महर्षिणा 'अ इ उ ण्' इत्यत्र अकारः विवृत आश्रितः।[६३] लोके तु संवृत आश्रीयते।[६४] तदर्थम् 'अ अ' इति सूत्रम्।[६५]

यद्यपि लोके वेदे च विवृतः अकारः (प्रयोगे) नास्त्येव[६६] तथापि कार्यार्थमिह व्याकरणशास्त्रे विवृतः अीयुपगतः।[६७] 'अ अ' इति सूत्रेण संवृतत्वं क्रियते। 'अ अ'[६८] इति सूत्रञ्च पाणिनीयसूत्राष्टाध्याय्यां सर्वान्ते भवति, अतः 'पूर्वत्रासिद्धम्'[६९] इति सूत्रेण 'अ अ' इत्यस्य सम्पूर्णामष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वं भवति। तेन 'अ अ' इत्येतद्विहितं विवृताकारस्य संवृतत्वमप्यसिद्धम्। तथा च ह्रस्वाकारः पाणिनिव्याकरणे सर्वत्रप्रक्रियादशायां विवृत एव भवति। यत्र च न प्रक्रियादशा, तत्र प्रयोगदशायां केवलं सर्वत्र संवृतोऽकारः।

'अ अ' इति सूत्रे प्रथमः अकारः विवृतः, द्वितीयश्च संवृतः।[७०] विवृतश्च अण्-प्रत्याहारघटकः, तथा ह्रस्वाकारस्य विवृतस्य संवृतो जायते तथैव दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतविधानमिति तु न, भाष्यकारेण प्रकृतसूत्रे तपरनिर्देशस्याश्रितत्वात्।[७१]

यद्यपि — अकारः त्रिविधः, संवृतः अकारः, विवृतः अकार, विवृततरः अकारश्च, मूले संभवतीति प्रतीयते। एवञ्च — संवृतः अकारः, विवृतः अकारः पृथक् पृथक् तयोश्च पृथक् पृथक् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेः – अ१ अ२ अ३ (संवृतः) अ१ अ२ अ३ विवृतः इति भेदाः

६१. म.भा. मा.सू. १ दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके नैव वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि विवृतौ।

६२. म.भा.आ. १।

६३. का.वृ. मा.सू. १ इह शास्त्रे कार्यार्थमकारः विवृतः प्रतिज्ञातः, तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो माभूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते – अ अ।

६४. म.भा. मा.सू. १ – नैव लोके नैव वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति, कस्तर्हि संवृतः।

६५. पा.सू. ८.४.६८ म.भा. – आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः। आकारस्य तथा ह्रस्वः तदर्थं पाणिनेर अ॥

६६. का.वृ. मा.सू. १ न्या.पद.टी. – विवृतः अकार – नास्त्येव लोके वेदे च, संवृतस्यैव प्रयोगदर्शनात्।

६७. म.भा.मा.सू.१ अकारोपदेशः कर्तव्य अकारग्रहणार्थः।

६८. पा.सू. ८.४.६८।

६९. पा.सू. ८.२.१।

७०. वै.सि.कौ.पा.सू. ८.४.६८ – विवृतमनुद्य संवृतोऽनेन विधीयते।

७१. सिद्धं तु तपरनिर्देशात् म.भा.का.वा. ३ पा.सू. ८.४.६८।

पुनः 'आ' इति विवृततरः पृथक् ध्वनिः। तस्याऽपि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधत्वम् — आ१ आ२ आ३ इति, एतेषां नवानाम् उदात्तादिभेदेन सप्तविंशतिः भेदाः, पुनश्च अनुनासिकाननुनासिक-भेदेन ते चतुष्पञ्चाशत् इत्येवं भेदाः कैश्चित्[७२] स्वीकृताः। तथापि तादृशभेदाः न स्वीक्रियन्ते, प्रयोगाभावात्। यथा — 'अ इ उ ण्'[७३] इत्यादिमाहेश्वरसूत्राणि प्रत्याहारार्थानि प्रत्याहाराश्च 'आदिरन्त्येन सहेता'[७४] इति भवति, ते च पाणिनिव्याकरणे ४२, ४३ वा स्वीकृताः सन्ति। यद्यपि सूत्रनियमानुसारम् उच्, एट्, हट्, यश् — इत्यादयोऽपि प्रत्याहाराः भवितुमर्हन्ति, तथाऽपि तेषां शास्त्रे प्रयोगाभावात्, ते प्रत्याहाराः न स्वीक्रियन्ते, तथैव तादृशभेदभिन्नानां वर्णानां लोकव्यवहाराभावात् अकारस्य तादृशा भेदाः न स्वीकृताः सन्ति शास्त्रे।

अयमभिप्रायः — 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'[७५] हि भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तमस्ति। आचार्यः शब्दानां स्मर्ता भवति न तु स्रष्टा। अत भगवान् पाणिनिराचार्यः लोके वेदे वा प्रयुक्तानामेव शब्दानामन्वाख्यानं करोति, न त्वप्रयुक्तानां शब्दानामिति पस्पशाह्निक-महाभाष्यप्रदीपोद्योतादिभिर्ज्ञायते। संवृतोऽकार लोके प्रयुक्तो विद्यते, नैव लोके नैव वेदे संवृतः अकार दीर्घप्लुतौ प्रयुक्तौ।[७६] प्रयोगे कुत्रापि विवृतोऽकारो नैव प्रयुज्यते। अत एवोक्तम् — ह्रस्वस्याकारस्य प्रयोगे संवृतम्।[७७] अतः संवृताकारस्य एकमेव एकमात्रिकं रूपं पाणिन्यादिभिः ऋषिभिः स्वीकृतम्, तथैव विवृतस्य ह्रस्वाकारस्यापि दीर्घः अ२ न प्रयुक्तः। अतः ऋषिभिः विवृतस्य अकारस्यापि दीर्घरूपम् 'अ२' न स्वीकृतम्। 'आ' इत्यस्य विवृततरस्य आ१ इत्यस्मैकमात्रिकस्य लोके वेदे वा उपलब्धिर्नैव भवति, आ२ आ३ इति दीर्घप्लुतौ प्रयुज्येते। एवञ्च लोके वेदे वा त्रिविधं अ आ२ आ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपत्रयं मिलति। भगवता पाणिनिना हि 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'[७८] एव शास्त्रम् प्रणीतम्। पाणिनि हि प्रयुक्तानामेव अन्वाख्यानं करोति, अतः एतेषु 'अ आ आ३' इत्येतेषु वर्णेषु दीर्घादिविधातव्यमित्येतदर्थं महर्षिः 'अ इ उ ण्' इत्यत्र ह्रस्वं लोके संवृततया प्रसिद्धं विवृतमकारं स्वीकरोति, विवृततरम्

७२. राजारामशास्त्री भू.पू. निदेशक हरियाणलोकमञ्च - हस्तलेखः।
७३. मा.सू. १।
७४. पा.सू. १.१.७१।
७५. म.भा.प्र.आ.का.वा. १।
७६. म.भा.मा.सू. १ - नैव लोके नैव वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति, कस्तर्हि संवृतः।
७७. वै.सि.कौ. संज्ञाप्र. पा.सू. १.१३९।
७८. म.भा. प्र.आ.का.वा. १।

आकारञ्च विवृतं स्वीकरोति। पुनश्च 'अ अ' इति सूत्रद्वारा विवृतस्य संवृतं करोति। एवं स्वीकारेण च सूत्रप्रवृत्तिवेलायां सर्वत्र ह्रस्वाकारः विवृतः स्वीक्रियते — सुर + अरि इत्यादौ दीर्घोऽनायासेन सिद्ध्यति। एवमेव दण्ड + आढकम् इत्यत्रापि उभयत्र पाणिनीयव्याकरणे अकारः विवृतोपदिष्ट, अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः आकारग्रहणार्थ[७९]। शिक्षान्तरे तु अकारः संवृतः प्रतिज्ञातः।

एवं सभवति यत् अ आ इति भिन्ने वर्णे, तत्र अ इति संवृतः विवृतश्च (अ, अ–ऐ सदृशः) तत्र अ इत्यस्य संवृतस्य विवृतस्य च अ अ२ अ३ इत्येवं क्रमेण अष्टादश भेदाः (१८×२=३६)। आ इत्यस्य विवृततरस्यापि आ आ२ आ३ इत्येवं क्रमेण अष्टादशभेदाः, भवितुमर्हति अथाऽपि — यथा वचन्त्यादीनां शास्त्रप्राप्तानामपि प्रयोगो न भवति, तदुक्तम् — नहि वचिरन्ति परः प्रयुज्यते। एवमेव लोके संवृताकारस्य ह्रस्वरूपम्, आकारस्य च दीर्घरूपं प्लुतरूपञ्च मिलति। तथा च आहत्य अ आ२ आ३ इत्येवं रूपाणि लोके वेदे च ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्रयुज्यते। किन्तु एषां प्रयत्नभिन्नानां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां परस्परं सावर्ण्यं कथं स्यादित्येतदर्थं भगवान् पाणिनिः एतेषां सावर्ण्यार्थमुपायं चिन्तितवान् — यत् 'अ इ उ ण्' इत्यत्र अकारो न संवृतः, विवृतोऽसौ, एवञ्च अकारस्य आकारस्य च प्रयत्नैक्यात् सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति। अथ च अकारस्य दीर्घः प्लुतो वा भवन् आ, आ३ वा जायते।

आकारस्य विवृततरत्वं यत् शिक्षान्तरे[८०] उक्तं तस्यात्रशास्त्रे विवृतत्वमेव स्वीक्रियते, अन्यथा विवृताकारस्वीकारेऽपि दीर्घादिना सह सावर्ण्यं न स्यात् प्रयत्नभेदात्।

अथापि लोकाः जिज्ञासेरन् यत् लोके वेदे च अकारः सर्वत्र संवृतो मिलति। तथाहि — आपिशलशिक्षायां संवृतः अकारः स्वीकृतः। तथाहि — प्रयत्नो द्विविधः१, आभ्यान्तरो बाह्यश्च२, आभ्यन्तरास्तावत्३, स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः, ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः, ईषत्-विवृतकरणा ऊष्माणः, विवृतकरणा वा, विवृतकरणाः स्वराः, तेभ्य ए ओ विवृततरः, ताभ्याम् ऐ ओ, ताभ्यामप्याकारः, संवृतोऽकारः इत्येषोऽन्तः प्रयत्नः।[८१] संवृतस्त्वकारः, संवृतं मात्रिकं ज्ञेयम्[८२] इत्यपि ह्रस्वाकारस्य संवृतत्वं निर्दिशति। यदि वर्णसमाम्नाये विवृत उपदिश्यते तर्हि लोके विवृतः कथं न प्रयुज्यते? कथं संवृत एव प्रयुज्यते? अतः पाणिनिः शास्त्रान्ते विवृतमकारं

७९. मा.भा.मा. २।

८०. स्वराणां विवृतमिति - अत्र स्वरपदम् एज्भिन्नपरं ह्रस्वाकारभिन्नपरम्, संवृतोऽकार इति शिक्षान्तरोक्तेः (वै.सि.सुधा. मा.सू. १)।

८१. आपिशलशिक्षा स्थानकरणादिप्रकरणम्। ख. - पा.शि.सू.।

'अ अ' इति सूत्रद्वारा संवृतं चकार। तच्च सूत्रं शास्त्रान्ते भवति। अत: 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नियमेन अष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रति तत् सूत्रं असिद्धं भवति, अत: शास्त्रदृष्ट्या संवृतं पुन: विवृतं संजातमिति सर्वं समञ्जसं भवति।

यदि तु आकारस्य विवृततरत्वं स्वीक्रियते तदा तु 'अ इ उ ण्' इत्यत्र 'अ अ' इत्यत्र वा विवृततर: अकार: स्वीकार्य:। अथवा 'अ इ उ ण्' इत्यत्र इत्यत्र विवृतोपदेशसामर्थ्यात् विवततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यम्।

ननु विवृतकरणास्तेभ्य ए ओ .... इति शिक्षावचनात् आकारस्य विवृततरत्वे तु अकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञायामपि दीर्घादिना सावर्ण्यासिद्धि:, तस्मात् अकारस्य विवृततरत्वं वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम् इति प्रागुक्तशिक्षाबलात्, अकारस्य विवृतोपदेश: कर्तव्य आकारग्रहणार्थ: इति भाष्यवचनाच्च दीर्घाकारेऽपि विवृतत्वस्यैव स्वीकारात् प्रागुक्तशिक्षास्थस्तु नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगी।[८३]

ऋकारलृकारयो: भिन्नस्थानकत्वेऽपि 'ऋकारलृकारयो: सावर्ण्यविधि:'[८४] इति वार्त्तिकेन, 'ऋकारलृकारावथषष्ठोष्मा जिह्वामूलीया:'[८५] बह्वृचप्रतिशाख्यानुसारं ऋकारलृकारयो: स्थानसाम्ये वा सवर्णसंज्ञा भवति। अत: ऋकाराणामिव सावर्ण्यादेव लृकाराणामपि ग्रहणे सिद्धेरिति वर्णसमाम्नाये लृकारग्रहणं न कार्यम्, तथापि ऋकारलृकारयो: सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं लृकारोपदेश:। अन्यथा क्लृ३प्तशिख: इत्यादौ ऋकारलृकारयो: सावर्ण्यात् अनृत इति निषेधप्रवृत्तौ 'गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम्'[८६] इति प्लुतो न स्यात्।

यजु: प्रातिशाख्ये — तत्र स्वरा: प्रथमम्?[८७] इत्यत्र लृकार: त्रिविध: ख्यात: - लृ लृ२लृ३ इति। किन्तु दीर्घस्य लोके वेदे वा प्रयोगो न मिलति। तथापि संभवाभिप्रायेण एते निर्दिष्टा:[८८]।

'ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ द्रिभि: सुतम्।, शुक्रं ते ए अन्यद् यजतं ते ए अन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्, नै लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारो वा उपलभ्यते।'[८९] एतेन महाभाष्येण अर्द्ध एकार: = एकमात्रिक एकार:, अर्द्ध ओकार: = एकमात्रिक ओकार:,

८२. पा.शि. २०।
८३. वृ.श.शे. पृ. ४९.१।
८४. म.भा. १.१.९ का.वा.।
८५. ऋ.प्रा. १.८।
८६. पा.सू. ८.२.८६।
८७. य.प्रा. ८.२।
८८. व्याकरणदर्शनपीठिका-नवमं दलम् पृ. ८०।
८९. म.भा. मा.सू. ३।

तच्छाखामात्रविषयः न तु सार्वत्रिक इति गम्यते।

अयमत्रसारः — यद्यपि सम्भवाभिप्रायेण संवृताकारस्य अष्टादश, विवृताकारस्य अष्टादश, विवृततराकारस्य च अष्टादश, आहत्य (१८×३=५४) भेदाः भवितुमर्हन्ति, अथापि यथा वचन्त्यादीनां अनभिधानात्[१०] प्रयोगो न भवति संवृताकारस्य केवलं ह्रस्वरूपमेव (अनुनासिकादिभेदेन ६ भेदाः) प्रयुज्यते। अस्य दीर्घप्लुतरूपयोः (अ२, अ३) अनभिधानं विद्यते। यतोहि संवृतं मात्रिकं ज्ञेयम्।[११] एवमेव विवृताकारस्य प्रयोगदशायां ह्रस्वरूपं प्लुतरूपञ्च (अ, अ३) प्रप्यते (अनुनासिकादिभेदेन ०६×२=१२ भेदाः)। विवृततराकारस्य च दीर्घरूपं 'आ' इति प्लुरूपञ्च 'आ३' इति च मिलति। अस्य ह्रस्वरूपम् 'अ१' इत्येकमात्रिकं न प्रयुज्यते। विवृतविवृततरयोरकारयोः प्लुतरूपयोरुलम्भादेव 'आयुष्मान् भव देवदत्त३'[१२] 'आयुष्मान् भव देवदत्ता३'[१३] इत्युभयविधः प्रयोगः प्राप्यते। किन्तु उभयविधप्लुतरूपयोः प्रयोगोपलब्धौ सत्यपि प्लुतस्य द्वादश भेदाः न स्वीक्रियन्ते। विद्वद्भिः विवृतविवृततरयोः प्लुतरूपयोरैक्यं स्वीकृतम्। अत एव अकारस्य विवृतोपदेशः स्वीकृतः।[१४] अत एव कुत्रचित् प्लुतस्य 'अ३' इत्येवं रूपमुपलभ्यते 'आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति'[१५]। आयुष्मान् एधीन्द्रपालित३, आयुष्मान् एधीन्द्रवर्म३न्।[१६] कुत्रचिच्च[१७] 'अ३' इत्येव प्लुतरूपं मिलति। एवञ्च सर्वमाहत्य अकारः त्रिविधः — ह्रस्वाकारः (संवतो विवृतो वा, प्रक्रियादशायां विवृत एव वा), दीर्घाकारः (पाणिनिमते विवृतः), प्लुताकारश्च (विवृतो विवृततरो वा, पाणिनिमते विवृत एव वा), शास्त्रेषु प्रयुक्तो भवति। अनुनासिकादिभेदेन गणनया तेषाम् अष्टादशभेदाः भवन्ति। इत्येव पाणिनिसिद्धान्तः।

१०. वै.सि.कौ. ततत्वबोधिनीयुता पृ.सं. ३९५ – अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते। बहुवचनपर इत्यन्ये। झिपर इत्यपरे।
क. वचन्तीत्यादौ व्याकरणानुगतत्वस्य ''नहि वचिरन्तिपरः प्रयुजयते'' इति कात्यायनेन निषेधकरणेनाभावान्न साधुत्वमिति भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां अष्टामं व्याकरणाधिकरणम्।
११. पा.शि. २०।
क. अकारः संवृतो ज्ञेयः विवृतश्चेतरः स्वरः – वर्णरत्नदीपिका शिक्षा ४०।
१२. वै.सि.कौमुद्यादौ।
१३. गु.कु. झज्झरप्रकाशिते महाभाष्यादौ।
१४. महाभाष्यम् आ. २।
१५. ल.सि.कौ. गीताप्रेस पृ.सं. २० इत्यादौ।
१६. वै.सि.कौ. तत्त्वबोधिनीयुता पृ.सं. २४।
१७. गु.कु. झज्झरप्रकाशिते महाभाष्ये पृ.सं. ५-४१७ इत्यादौ।

किन्त्वत्र प्लुविषये विदुषां नैव स्पष्टा स्थिति:। ह्रस्वाकारस्य दीर्घरूपं तु, अन्यमते प्रयत्नभेदभिन्नत्वेऽपि लोकशास्त्रव्यवहारात् ''आ' इत्येव' स्वीकुर्वन्ति सर्वेऽपि किन्तु तस्य प्लुतरूपं किं स्यात् 'अ३' इत्येव स्यात् आहोस्वित् 'आ३' इत्येव, उताहो उभयमित्यत्रैकमत्यं नास्ति। केचिदामनन्ति यत् — 'अ' इति ह्रस्वरूपस्य लोकशास्त्रव्यवहारात् दीर्घरूपे ''आ' इति स्वीकारेऽपि तस्य प्लुतरूपं केवलं मात्राभेदभिन्नम्' ''अ३' इत्येव' स्यात्। प्लुतमात्रादर्शनाय ह्रस्वबोधकलिपौ एव केवलं (३) त्रिसंख्या योजनीयेति। अन्येषां चिनतनं यत् — यदि 'अ' इत्यस्य दीर्घरूपं 'आ' इति, 'इ' इत्यस्य दीर्घरूपं 'ई' इति तदा दीर्घानन्तरमेव प्लुतस्य स्थितिरिति 'आ३' 'ई३' 'ऊ३' इत्येवं प्लुतेन भाव्यम्। यथा — उश्च ऊश्च ऊ३श्च व:[९८]।

उभयविधं प्लुतरूपं पुस्तकेषूपलभ्यते। तथाहि — 'अ१, आ२, आ३' इति त्रयाणां वर्णानामुपलब्धे: 'आकाल' इति वक्तुमुचितम्[९९]। ई३ चक्रवर्मणस्य — चिनु ही३ इदम्[१००]। सुश्लोका३ इति इत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्तयति[१०१]। अग्निची३त्, सोमसू३त्[१०२]। आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्, आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३[१०३], इत्येवं प्रकारेण दीर्घानन्तरमेव प्लुतो भवतीति तत्रैव (३) त्रिसंख्या योज्यते। क्वचिच्च ह्रस्वलिपावेव (३) त्रिसंख्या योज्यते। तथाहि — आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्, आयुष्मानेधीन्द्रपालित३।[१०४] चिनु हि३ इति, चिनु हि३ इदम्[१०५]। अग्निचि३त्, सोमसु३त्[१०६] आयुष्मानेधिदेवदत्त३[१०७]। एवं प्रकारेणोभयविधं रूपं प्राप्यते।

यद्यपि इकारादौ ह्रस्वलिपौ दीर्घलिपौ वा मात्राकालबोधनाय (३) त्रिसंख्यायां योजितायाम् उच्चारणे भेदो न भवति, तथापि ह्रस्वे अकारे दीर्घे आकारे च त्रिसंख्यायोजितायाम् उच्चारणे भेदो भवत्येवेति विद्वांसो विभावयन्तु। अत एव ह्रस्वाकारस्य आधिक्येन 'अ३' इत्येव प्लुतरूपं दीर्घाकारस्यतु 'आ३' इति शम्।

---

९८. वै.सि.कौ.पा.सू. १.१.२७।
९९. वै.सि.कौ. ल.टी. पृ. १-२१।
१००. वै.सि.कौ. ल.टी. पृ. १-१६६।
१०१. वै.सि.कौ. र.टी. पृ. १-१२६।
१०२. म.भा. पृ. ५-४१५।
१०३. म.भा. पृ. ५-४१७।
१०४. वै.सि.कौ. ल.टीकायुता पृ. १-१६२।
१०५. वै.सि.कौ. बाल.टीकायुता पृ. १-७३।
१०६. काशिका पृ. ६-४४८।
१०७. काशिका पृ. ६-४४९।

ISSN - 2231-2129

व्यञ्जनाविमर्शः

डॉ.रामसलाहीद्विवेदी
सहाचार्यः, व्याकरणविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
कटवारिया सराय, नईदिल्ली–16

वृत्तिर्हि नाम सम्बन्ध[१] इत्येतन्मतं नहि कस्यचिदपि विदुषः प्रतिकूलमातिष्ठते। स च सम्बन्धः विविध इत्याद्यपि समानमेव तथापि सम्बन्धस्य संख्यावधारणे विमतिरवश्यमेवावलोक्यते। यथा न्यायमते द्विविधः[२] व्यञ्जनाया अभावात्। वैयाकरणमतेऽपि द्विविधः[३] लक्षणाया अभवात्। आलङ्कारिकाणां मते त्रिविधः[४] अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभेदात्। तात्पर्यार्थोऽपि[५] केषुचिदित्युक्त्या मीमांसकसम्प्रदाये चतुर्धा वृत्तिः, केषुचित् मीमांसकेषु तदेकदेशेषु वा एकैव वृत्तिः, सा च अभिधारूपा[६]। तयैव सर्वेऽपि भावाः संग्रहीताः भवन्ति इत्यस्ति मतं तेषाम्। परमालङ्कारिकवैयाकरणमीमांसकादिमनीषिणां मते व्यञ्जनाया अवश्यमेव नितरां स्थानं प्रसिद्धम्, तेन मीमांसकाभिमतवर्णस्फोटस्योपपत्तिः[७],आलङ्कारिकाणां तत्तत्स्थलेषु वाच्याद्विचित्रायाः प्रतीतेरुपपत्तिः। वैयाकरणानान्तु निपातानां व्यञ्जकत्वं[८] तथा च अष्टविधस्यापि स्फोटस्योपपत्तिः

१. सैव सङ्केतः सैव सम्बन्धः, सैव शक्तिरिति प्रतिपादनात्। वै.सि.प.ल.मञ्जूषा।
शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली शब्दखण्डम् ।
२. वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली शब्दखण्डम् ।
३. सा च वृत्तिस्त्रिधा शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा। पृ.20, रा.सं.संस्थानप्रकाशनम्। यद्यपि त्रिधा इत्युल्लेखः सः मतान्तरेण लक्षणायाः खण्डनाद् द्विधा एव सम्बन्धः।
४. वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।
व्यङ्ग्यो वञ्जनया ताः स्युस्तिङः शब्दस्य शक्तयः।। साहित्यदर्पणम् 2.3
५. काव्यप्रकाशेऽप्युक्तम् - स्याद्वाचको लक्षकश्च शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा।
वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्याऽर्थोऽपि केषुचित् ।।
६. एवमयं मुख्यलाक्षणिकविषयोपवर्गद्वारेण शब्दस्याभिधा व्यापारो द्विविधः प्रतिपादितो निरन्तरार्थनिष्ठः सान्तरार्थनिष्ठश्च (अभिधावृत्तिमातृका पृ.3, चैखम्बा विद्या भवन वाराणसी 1973)
७. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः (मीमासासूत्रम् 1.1.5)
८. अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्गता च हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च क्वचित्समभिव्याहृत-पदीयशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः। (वै.सि.मञ्जूषा पृ.160)

स्पष्टमुपपद्यते[९]। इयञ्च व्यञ्जना संस्कारविशेष एव, सर्वस्यापि शब्दार्थसम्बन्धमात्रस्य संस्कारात् अप्रच्युतत्वमेव धीमतामनुभवसिद्धम्। तथा च वाक्यपदीयेऽपि-

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते।।[१०] इति।

अस्याः कारिकायाः सन्दर्भे एवं विचारणीयं भवति यदनादिनिधनस्य शब्दब्रह्मणः अक्षराभिव्यक्तिनिमित्तत्वमभिमतं श्रुतिसाराभिमतञ्च। तदेव उपादानशब्दस्य व्याख्यानमुपादीयते स्वरूपं परित्यज्य अर्थे आरोप्यते इति उपादानः । यद्वा उपादीयते येनार्थः स्वरूपे अध्यारोप्यते स उपादानः[११]। अत्र मते संग्रहकारस्यापि समर्थनमधिगतं भवति, तथा चाह संग्रहकारः- 'वाचकः उपादानः स्वरूपवानव्युत्पत्तिपक्षे। व्युत्पत्तिपक्षे त्वर्थावहितं समाश्रितं निमित्तं शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि प्रयोजकम्। उपादानो द्योतक इत्येके, सोऽयमिति व्यपदेशेन सम्बन्धोपयोगस्य शक्यत्वात्[१२] इति। एतेन यद्यपि वृत्तीनां प्रसङ्गः नोदेति तथापि सर्वथा नामरूपरहितस्य ब्रह्मणः निरुपाधिकस्य च ब्रह्मणः संस्कारवशात् क्वचिदर्थे निवेशनेन स्वोपाधिकत्वपरिग्रहेण च तत्तदर्थेन तादात्म्यमवश्यमेवोपपन्नं भवति। तच्च तादात्म्यं शक्तीनामपि शक्तिः[१३], भेदसहिष्णुः, अभेदेन प्रतीयमानमित्यादिसर्वं शक्तिसाधनावसरे श्रीमता नागेशेन सविस्तरं सयुक्तिकं स्थापितमेव। अत्र प्रसङ्गे मदीयमिदं तात्पर्यं यत् बुद्धिसंस्कार एव साक्षात् परम्परया वा सम्बद्धासम्बद्धतया वा वृत्तीनां भेदं जनयति। तदेव वाच्यवाचकभावापरपर्याया शक्तिः[१४] शब्दनिष्ठा स्वाभाविकी विषयाणामिन्द्रियग्रहणयोग्यतावत्। सा च योग्यता प्रतिभैव समुदेति, प्रतिभैव सर्वं प्रसूत इत्यस्ति आप्तानामुद्घोषश्च कश्चित्। सा च प्रतिभा वाक्यार्थरूपेणापि वैयाकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धिमुपगता[१५] । एवं सर्वत्र संस्कारस्यैव कारणत्वं प्रतिभाति। मन्येऽहं लक्षणाव्याख्यानावसरेऽपि सम्बद्धसंस्कारस्योपयोगिता श्रीमता नागेशेन प्रक्लृप्ता, अत्र तु सामान्यतः सम्बद्धासम्बद्धादीतिकृत्वा व्यञ्जनायाः लक्षणमुपन्यस्तं तेन। तत्रादौ लक्षणायां केचन सम्बन्धा अवधारिता: श्रीमता भाष्यकृता-

९. परमलघुमञ्जूषा शक्तिप्रकरणम्

१०. वाक्यपदीयम् , ब्रह्मकाण्डम् 47

११. वाक्यपदीयम् , ब्रह्मकाण्डम् 44 स्वोपज्ञवृत्तिः

१२. वाक्यपदीयम् , ब्रह्मकाण्डम् , स्वोपज्ञवृत्तिः, पृ.सं.४९

१३. उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते। शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः।। वाक्यपदीयम्।।

१४. तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावपर्याया। वै.सि.मञ्जूषा, पृ.21

१५. तदेवं षड् वाक्यार्था इह द्वितीयकाण्डे ग्रन्थकृतोपदर्शिताः। प्रतिभा पदार्थानां संसर्गः, पदार्थान्तरसंसर्गात् पूर्वं सामान्यरूपः पदार्थान्तरसाकाङ्क्षः, पश्चात्तु पदार्थान्तरसंसर्गवशान्निराकाङ्क्षे विशेषरूपेऽवस्थितः पदार्थान्तरसंसर्गोपलक्षितः पदार्थ एववाक्यार्थः, पदार्थान्तरसंसर्गविशिष्टः पदार्थ एव वाक्यार्थश्चतुर्थः, क्रिया वाक्यार्थ इति पञ्चमः पक्षः, वाक्यस्य योजनं वाक्यार्थ इति षष्ठ इति। (वाक्यपदीयम् द्वितीयकाण्डम्, पृ.12)

तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च।
तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज् ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः।।[१६]

संस्कारस्यैव व्यञ्जनारूपता स्पष्टं प्रतिभाति। तदेव -

सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गादौ वेश्मकुड्याश्मसन्निभा।।[१७]

तदेव शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिस्थले अभिधायां नियमितायामन्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनैव अलङ्कारिकाणां जायते। तदेव तैः साक्षात् संकेतवान् वाचकः इत्यपहाय साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक इत्यादिलक्षणं ते कुर्वन्ति। स्पष्टञ्चैतत् सर्वं वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाम्। तत्रैवोक्तञ्च-

वक्तृबोधव्यकाकूनां वाक्यवाक्यार्थसन्निधेः।
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम्।।[१८] इत्यादि।

अत्र बोधव्यपदेन प्रतिपादनीयः जनः ग्राह्यः, यतः अन्तर्भावितण्यर्थस्य सत्वात्, अतो न बोधव्यपदेन वाच्यार्थस्य ग्रहणम्। तेन कश्चिदन्यार्थः यत्र प्रतिभाति स यदि वाक्यार्थभूतः तत्प्रतिपत्तौ शब्दव्यापारेणैव उपस्थितेः अवश्यमेवाभ्युपेयत्वात्, अन्यथा शाब्दबोधविषयता न स्यात्। प्रसिद्धमेतत् शाब्दबोधरूपं फलं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेरेव कारणतया सर्वैरपि स्वीकारात्। तदेव श्रीमता काव्यप्रकाशकृता -

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा[१९] इत्यादि।

अत्र सर्वत्र काक्वादिसन्निधाने प्रतिभाया एव प्रभावः ज्ञायते, यद्बलादन्यार्थः प्रतिभाति। सा च प्रतिभा प्रज्ञा, नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति इत्यादिना आचार्यैरभिमता वर्तते। प्रतिभानाम बुद्धिरेव, तथा च अभिधायामेतज्जन्मगृहीतार्थस्यैव बोधः, व्यञ्जना तु जन्मजन्मान्तरगृहीतापि वाक्यार्थप्रतिपत्तौ प्रयोजिका भवति। अत एव मीमांसकानां जन्मान्तरीयसंस्कारसत्वेऽपि इदन्तनसंस्कारस्याभावात् न रसस्य निष्पत्तिः इत्यादिसाहित्यचणैः राद्धान्ततया स्वस्वग्रन्थेषु अङ्गीकृतम्। अत एव व्यञ्जना स्वरूपसती हेतुरिति प्रवादोऽपि संगच्छते। तदेवागृहीतशक्तिकस्य विस्मृतशक्तिकस्य वा अभिधेयनिष्पत्तिः दुर्लभापि व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तित्वेन प्रत्यक्षमिव संविदमुपैति। अत्र कारिकायां व्यक्तिपदेन व्यञ्जना ग्राह्या, यद्यपि 'स्त्रियां क्तिन्'[२०] इति निर्देशेन भावे एव प्रत्ययस्य विधानं प्रामाणिकं तथापि बाहुलकात् करणे विधानात् व्यञ्जना इति व्यज्यते अनया

१६. चतुर्भिः प्रकारैस्तस्मिन् स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादिति। महा.भा.सूत्र. 4.1.48
१७. साहित्यदर्पणम्, तृ.परिच्छेदः कारिकासंख्या 8, वृत्तिः धर्मदत्तेन।
१८. काव्यप्रकाशः तृतीयोल्लासः, कारिकासंख्या 21
१९. काव्यप्रकाशः तृतीयोल्लासः, कारिकासंख्या 22
२०. पाणिनीयसूत्रम् 3.3.94

अन्यार्थ इति व्युत्पत्त्या यौगिकार्थमुपदधती शब्दार्थानुगुण्यमुपैति, परन्तु एषा प्रतिभा निपुणतादिबलाद् बोधगम्या इत्येव तस्याः वैलक्षण्य्। अतो हेतोः श्रीमता नागेशेन वृत्तिद्वयादपि अस्याः वैलक्षण्यं साधयता एतल्लक्षणं कृतम्- 'मुख्यार्थबोधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धा-सम्बद्धसाधारणप्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना'[२१] इति।

अत्र लक्षणे वैलक्षण्यमुपपादयितुमेव एतानि विशेषणानि उपात्तानि। अतः व्यञ्जनायाः सामान्यलक्षणं कलाकृता 'अर्थविषयकः प्रतिभोद्बुद्धः संस्कारविशेषः' इत्यादिना कृतम्। इयञ्च व्यञ्जना द्विविधा भवति शब्दनिरूपितत्वात्, अर्थनिरूपितत्वाच्च। अस्याः सम्बन्धरूपता एवमवगन्तव्या, यत् शब्दनिष्ठायां वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थप्रतिपत्तौ तेनैवार्थेन सह अनुयोगिताकसम्बन्धेन, शब्देन तु प्रतियोगिताकसम्बन्धेन द्विष्ठत्वं सुतरामुपपद्यते। अर्थनिष्ठायां तु अर्थादर्थस्याभिव्यक्तौ अर्थद्वयेऽपि अस्याः स्थितिः सम्बन्धत्वेन सुदृढा भवति। यथा शक्यसम्बन्धो लक्षणा[२२] इति लक्षणेन अस्या अर्थनिष्ठत्वेऽपि आरोपाच्छब्दवृत्तिता जायते तथैव परम्परासम्बन्धाद् व्यञ्जनाया अपि शब्दे आरोपाच्छब्दनिष्ठत्वं सुतरां सिद्ध्यति। अयञ्च परम्परासम्बन्धः गौण्यामेव लक्षणायां बीजं भवति नान्यत्र, अत एव प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावादित्येतन्मतं काव्यप्रकाशकृता महता समारम्भेण प्रतिपादितम्। तदेव- ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः प्रयोजनमन्यदुदाहृतम्य्[२३] इत्याद्यपि उपलब्धं भवति। तथा च गौर्वाहिक इत्यत्र गोत्वस्य बाहीके आरोपादपि उभयोरभेदाय व्यञ्जना प्रक्लृप्ता भवति। यतः लक्षणाजन्यज्ञाने अभिधाजन्यज्ञाने च बाधकज्ञानं प्रतिबन्धकं परन्तु व्यञ्जनाजन्यज्ञाने न किमपि प्रतिबन्धकं तदेवं गवा बाहीकस्याभेदप्रत्ययः तदनन्तरमेव व्यञ्जनयैव जाड्यादिरूपगुणानां प्रतिपत्तिः जायते। अत एव गुण उच्यते अनेन इति गुणवचनः, अर्थाद्यत्राभिधया गुणानां प्रतिपत्तिर्जायते तत्रैव गुणवचनताभिमता भवति। तदेवं 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च'[२४] इत्यनेन गोशब्दात् न ष्यञा उत्पत्तिर्जायते। नापि सादृश्यवादिमते (गोसदृशेद्) लक्षणाया अङ्गीकारे गुणवाचकस्य शब्दस्य सादृश्यार्थबोधकत्वे अवस्थिते द्वित्वमपि न भवति पटुपट्वीतिवत्। तथा च सूत्रं 'प्रकारे गुणवचनस्य'[२५] इति।

---

२१. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा पृ.159

२२. लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते।। न्या.सि.मु.शब्दखण्डम्,

२३ तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति वादिभिरेव पातनीयो दण्डः। साहित्यद. प.परिच्छेदः, पृ.436

२४. पाणिनीयसूत्रम् 5.1.124

२५. सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्। पा.सू.8.1.12

'इदानीं व्यञ्जनया जाड्यादिरूपगुणबोधकत्वेऽपि ततः प्राग् गुणबोधकत्वाभावात्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव अभिधायाः व्यञ्जनायाश्च पार्थक्यं स्पष्टं प्रतिभाति। अन्यथा द्वित्वादिविधानं केनापि नापसारयेत। तदेवं गङ्गायां घोषः [२६] इत्यत्र यत्र गङ्गायाः घोषेण सममत्यन्तं सामीप्यं तत्र गङ्गादौ तीरधर्माधारत्वारोप आचार्येण गौतमेनोक्तः, यत्र तु घोषेण सह अस्ति कश्चिदन्तरालः तत्र तीरे गङ्गात्वारोपः श्रीपतञ्जलिना समर्थितः। गङ्गायां तीरधर्माधारत्वारोपस्यापि 'स्वरितेनाधिकारः'[२७] इत्यस्मिन् सूत्रे श्रीपतञ्जलिना समर्थितः। अत्रापीदमवधेयं यदाधारत्वगङ्गात्वारोपः तात्पर्योपपत्तयेऽन्वयसाधनाय च लक्षणया अप्रसिद्धया वृत्त्या वा भवितुमर्हति न त्वभिधया मुख्यार्थबाधस्यान्वयानुपपत्तेश्च अभिधाजन्यबोधोत्तरं स्पष्टतः प्रतिभानात् । तेनापि अभिधा विलक्षणावृत्तिर्लक्षणा अस्त्येव इत्यपि सिद्ध्यति। सा चाप्रसिद्धाशक्तिरेव शक्यतावच्छेदकारोपतया ज्ञायते इति त्वन्यदेतत् । अस्याः वृत्त्याभ्यन्तरत्वं लाघवादेव साध्यते। तदेव फलैक्ये प्रत्याख्यानं न तु फलभेदे इति नयेन सर्वमपि प्रत्ययजातमप्रसिद्धैव शक्त्या उपपाद्यते। तस्मात् भाष्यप्रामाण्यात् वृत्तित्रयस्यापि सत्ता स्पष्टं प्रतिपद्यते।

तदेवं 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति नाट्यशास्त्रीयसूत्रस्य व्याख्यानावसरे उपस्थापितेषु विविधेषु पक्षेषु अभिव्यक्तिपक्षस्य महता समारम्भेण आनन्दवर्धनाचार्येण[२८] प्रतिष्ठां विधाय अत्यन्तं समादरश्च स्थापितः। किञ्च दण्डिभामहोद्भट्भोजादिभिरपि पर्यायोक्त्यलङ्कारेषु व्यङ्ग्यार्थसत्ता अङ्गीकृतैव। ध्वन्यालोककारोऽपि प्रतीयमानं पुनरन्यदेव[२९] इत्यादिना व्यञ्जनायाः सत्तां हृदिस्थां करोति। केचन एवमपि वदन्ति यत् 'प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिरिति शब्दः' इत्यादिशब्दस्य द्वितीयलक्षणेऽपि व्यञ्जना समर्थिता भवति। परन्तु मन्मते सः ध्वनिमात्रं न तु व्यञ्जनारूपमिति प्रतिभाति। तदेवं भाष्यकारोऽपि लोकदृष्टान्तेन द्वितीयलक्षणस्य कण्ठाभिघातजन्यरव एव स्वकीयं तात्पर्यमवधारयति। तदेवाह 'मा शब्दं कार्षीः'[३०] इत्यादि। व्यञ्जना इत्यस्यार्थे यः ध्वनिशब्दः प्रयुज्यते स करणव्युत्पत्त्या यद्यपि भवितुमर्हति तथापि तस्य कर्मसाधनत्वमेव सर्वत्राभिमतम्। अतः लोकध्वनिरपेक्षया व्यञ्जनारूपध्वनेः पार्थक्यमवधेयमेव। पुनश्च ध्वनिस्फोटयोः यः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः सोऽपि एतस्माद्विलक्षण एव। अत एव व्यञ्जनायाः प्रदेशमुपस्थापयद्भिराचार्यैः निपातानामेवाश्रयणं कृतम्।[३१] तदेव

२६. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा पृ.151 २७. पाणिनीयसूत्रम् 1.3.11

२८. प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।। ध्वन्यालोकः 1.4

२९. प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् (ध्वन्यालोकः 1.1)

३०. महाभाष्यम्, पश्पशाह्निकम्, शब्दलक्षणम्,

३१. अनुभूयते सुखमिति कर्मणः उपपत्तिः। उपास्यते हरिहरौ इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वम्, तात्पर्यग्राहकत्वलाभादिति भावः। (वै.भू.सा.निपातार्थनिर्णयः)

स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्त्युद्बोधकत्वं द्योतकत्वमिति लक्षणमुपलभ्यते[३२]। अत एव अनुभूयते सुखमित्यत्र कर्मणि लकारसिद्धिरित्यपि फलत्वेन सर्वत्रोपन्यस्तम्।

तत्र व्यञ्जनायाः प्रतीपमाचरन्तः केचन तत्प्रत्याख्यानाय यतन्ते, तत्र प्रथमः महिमभट्टः, स हि एवं वक्ति यथा – त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तत्र लक्षयत्यविचक्षणो लोकः' [३३] इति। अस्येदमेव तात्पर्यं प्रतिभाति यत्परार्थानुमानं त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्यादिना योऽनुमानस्य तत्वं न जानाति तस्यैवाविचक्षणस्य कृते उपायान्तराश्रयणं जायत इति। तत्र एतदर्थमेकं श्लोकमाश्रयामः, स च –

'भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स श्वाद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन।।[३४]

अत्र गोदानदीतीरं भ्रमणायोग्यमित्येव व्यज्यते, यतः साक्षाद्भ्रमणस्य विधिः प्रतिपादितोऽपि वाच्यार्थतयाऽपि न तात्पर्यविषयीभूतः, अपितु वासिना इति णिजन्तेन ताच्छील्यगर्भितार्थस्य प्रतिपादनात् त्वया कदापि न गन्तव्ययोग्यः इत्येवाभिप्रेतो भवति। अत्र स्पष्टं यत् शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नियमेन विधिनिषेधस्य भानं व्यञ्जनैव कर्तुं शक्यते। परन्तु अनुमानेनापि गमननिषेधः साध्यते, स चानुमानाकारः– गोदानदीकच्छं भीरुभ्रमणायोग्यं भयोत्पादकस्य दृप्तसिंहस्य सत्वात्। यत्र यत्र भयसाधनाभावः तत्र तत्र भीरुभ्रमणयोग्यं यथा लोके, नेदं तथा तस्मान्न तथा। परन्त्वेतदनुमानं नाभ्यभिचारि, यतो भीरोरपि गुरोराज्ञया स्वामिनश्चादेशाद्वा अत्यन्तं प्रियानुरागेण मोहाद्वा तत्र गमनस्य सम्भवात्। किञ्च श्रद्धेयं वाक्यमेव प्रवृत्तिं प्रयोजयति सर्वस्यापि जनस्य। इदं वाक्यं तु पुंश्चली वाक्यं तेन सर्वथैवाश्रद्धेयं विद्यते। अनुमानं तु प्रमाणान्तरभूतं, काव्यार्थस्तु न सर्वथा तथा। तदेव आचार्यविश्वनाथेन एतन्न्यक्कृतम् । तदेवोक्तम्– 'भिरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात् , पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धेश्च' इति। किञ्च रसनिष्पत्तिः सहृदयानामेव, अनुमेयार्थप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिककर्कषानामेव। तदेव काव्येषु उत्प्रेक्षितज्ञानस्यापि विषयतायाम् , अनुमानस्य तु सर्वथैव प्रमाणभूतविषयतायां पार्थक्यं स्पष्टतः प्रतीयते। अनुमाने सर्वथैव हेत्वादयः अपेक्ष्यन्ते परन्तु व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तौ तु केवलं प्रतिभैव। तदेवोक्तवान् ध्वन्यालोककारः –

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ।।[३५]

३२. वै.भू.सा.निपातार्थनिर्णयः
३३. व्यक्तिविवेकः पृ.सं.67
३४. साहित्यदर्पणम्, कारिका संख्या 3 वृत्तिः, पृ.364, चैखम्बा सुरभारती प्रकाशन वर्ष 2008
३५. ध्वन्यालोकः 1.6

यत्तु केचन वदन्ति यदेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिज्ञानस्य स्मारकं भवति इति सिद्धान्तेन व्यङ्ग्यार्थस्य स्मरणादेव लाभे सिद्धे किमनेन अतिरिक्तशक्तिकल्पनेन इति वदन्ति तदपि न युक्तम् । यत: गतोस्तमर्क:'[३६] इत्यत्र श्रवणोत्तरं यथापात्रं ज्ञानमुदेति, धार्मिकस्य सन्ध्यादिविषयकं, पथिकस्य विश्रामस्थानविषयकम् , अभिसारिकाणां संकेतस्थानं प्रति गमनविषयकमेवञ्च चैराणां स्तेयानुकूल्यविषयकं विविधं ज्ञानं सहृदयैकगम्यं स्पष्टं दृश्यते। तेन कस्तावदत्र सम्बन्ध: येनैतेषां स्मारकत्वं सिद्ध्येत। अत एव केनापि एवंभूतस्थलेषु मया स्मृतमित्याद्यनुव्यवसाय: नासाद्यते। नापि तेषां मानसं ज्ञानं कल्पनीयं कुत्रापि तथाविधस्य लेखस्य प्राप्त्यभावात्। सर्वत्रापि आप्तव्यवहारेषु इदं व्यञ्जकमिति रूपेणैव पदमेतत्प्रसिद्धं नापि स्मारकं नापि लक्षकं नापि वाचकम् । अयमपि व्यवहार: तस्य व्यञ्जकत्वमेव द्रढयति। तथैव पुत्रस्ते जात:, कन्या ते गर्भिणी इत्याद्यस्थलेषु हर्षशोकयो: एकस्मिन् काले प्रतीतिरपि व्यञ्जनैव साध्या, नापि लक्षणा बाधाभावात्। अभिधायास्तु विरतव्यापारत्वात् साममर्थ्यमेव नास्ति। एवमेव न ययौ न तस्थौ'[३७] इत्यादिवाक्ये किंकर्तव्यविमूढताया: भानमपि व्यञ्जनैव साध्यं भवति। ततोऽपि व्यञ्जनाया: अपरिहार्यता जायते। अत्र प्रसङ्गे केचन मीमांसका एवं वदन्ति – 'अभिधाव्यापार एवेषुरिव दीर्घदीर्घतरव्यापार: सन् तात्पर्यलक्ष्यव्यङ्ग्यादीनां समेषामर्थानां बोधने क्षम:'[३८] इति। परन्तु अयं तर्क: न युक्तियुक्त:, यत: प्रसिद्धार्थमेव अभिधा विषयीकरोति। महर्षिदेवादिकृत: समय: व्याकरणादिविधिना व्यवहारपरम्परया वा वाच्यवाचकभावापरपर्यायरूपाया अभिधाया: ग्रहणं तादात्म्यविधिना आपामराणामपि प्रसिद्धार्थबोधे औपयिकं कल्पयति। क्वचिदपि तादृशेऽर्थे एतादृशपदानां साक्षात्संकेत: नासाद्यते, तेनापि अभिधाव्यापारस्यैव सर्वार्थप्रतिपादकत्वं न कल्पनीयं भवति। तदेव अबाधितोऽयमनुभव: प्रकामं जागर्ति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति। अत्रैव दशरूपककारादय: एवं वदन्ति यत्तात्पर्याख्या शक्तिरेव सर्वमवगमयति किमर्थं व्यञ्जना कल्पनेन। तदेवाह धनिक: –

तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनि:।
किमुक्तं स्यादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि।।
विषं भक्षय पूर्वो यश्चैवं परसुतादिषु।
प्रसह्यते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते।।
ध्वनिश्चेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।

---

३६ गतोस्तमर्क: इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते। व्यङ्ग्यस्तु दृढबोद्धादिभेदात् क्वचित् 'कान्तमभिसर' इति, गावो निरुध्यन्ताम् इति, नायकस्यायमागमनावसर: इति, सन्तापोऽधुना नास्ति इत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेद:। साहिदर्पणम्, पञ्चमपरिच्छेद:, पृ.443

३७. तं वीक्ष्य वेपथुमति ....न ययौ न तस्थौ (कुमारसम्भवम् 5.85)

३८. साहित्यदर्पणादुद्धृत:, केचिदाहु: सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापार: इति।

तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन्न विश्रान्त्यसंभवात् ।।
एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम् ।। [३९] '

अत्रैवं ब्रूमः यत्सत्यां व्यञ्जनायां तात्पर्याख्यायाः वृत्तेः कथमस्ति अपेक्षणीयत्वमत्। यदि वृत्तित्रयमङ्गीक्रियत एव तदा व्यञ्जनैव अङ्गीक्रियतात् । यदि व्यञ्जनास्थान इयं वृत्तिः तदा केवलं नामपरिवर्तनेन को लाभः। किञ्च गतस्तमर्कः' इत्यत्र प्रयोक्तुः तात्पर्यं नावधारितमपितु श्रोतृप्रतिभाप्रसङ्गात् तथाविधानामर्थानां भानमेवोपजायते। अपि च केवलमाकृत्यापि व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिरनुभवसिद्धा। तदेव –

'एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती।।[४०]

इत्यादिपद्ये लज्जायाः व्यङ्ग्यार्थत्वमेव न तु तात्पर्यविषयत्वम् । वक्तुरिच्छा हि तात्पर्यमिति नियमात् तथाविधवाक्यस्याभावात्। अन्येऽपि केचन नैयायिकाः यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इत्यादिसिद्धान्तमुद्घोषितवन्तः तस्य प्रतिपादनमपि दशरूपकस्यावलोकवृत्तौ उपलभ्यते तदपि न समीचीनम् । यथा– 'यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याज इत्यादिष्वश्रूयमाणक्रियेषु द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्दोपादानात् प्रकरणादिवशाद् बुद्धिसन्निवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता'[४१] इति। परन्तु आचार्यविश्वनाथेन एतत्सर्वं खण्डितम् , तथा च तन्मतमासाद्यते–'तत्र प्रष्टव्यं किमिदं तत्परत्वं नाम? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यशक्त्या तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः, तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः'[४२] इति।

एतेन समीक्षाविमर्शेन इदमेव प्रक्लृप्तं भवति यत्सर्वत्र विशिष्टार्थोपस्थितौ प्रतिभाया एव कारणत्वं सिद्ध्यति, सा च प्रतिभा प्रसिद्धार्थेषु नानुभूयते। सम्बद्धार्थेषु ईषदनुभूयते, सम्बद्धासम्बद्धार्थेषु तु उद्भूतैव प्रतिभाति। सा चार्थत्रयमपि आसाद्य यथावसरं चमत्कृतिमाधत्ते। तदेव चमत्कृतौ व्यञ्जनाव्यापारः नान्तरीयकतया कल्पनीयो भवति। नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इति न्यायेनापि गौरवं परित्यज्य सहृदयैकवेद्यतामुपभजतीं व्यञ्जनामुरःसात्कुर्वन्विति।

३९. दशरूपकस्य 4.35 कारिकाया अवलोकवृत्तिः, पृ.338–339
४०. कुमारसम्भवम् 6.84
४१. दशरूपकस्य 4.35 कारिकाया अवलोकवृत्तिः, पृ.338–339
४२. साहित्यदर्पणम् 5.पृ.352, चैखम्बाविद्याभवन वाराणसी 1982

नमःशब्दार्थविमर्शः

डॉ. प्रदीपकुमारपाण्डेयः
सहायकाचार्यः व्याकरणविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः)
एकलब्यपरिसरः अगरतला त्रिपुरा

कर्ता, कर्म च, करणं सम्प्रदानं तथैव च।

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्।[1] इति परमलघुमञ्जुषोक्तदिशा षट् कारकाणि भवन्ति। षट्स्वपि कारकेषूपपदविभक्तयो भवन्ति। तत्र सम्प्रादनकारके उपपदविभक्तिप्रारम्भः 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषट्योगाच्च[2]' इति सूत्रात् भवति। अनेन सूत्रेण नमः स्वस्त्यादियोगे तदर्थविशेषणवाचकात्पदात् चतुर्थी विधीयते। यथा 'रामाय नमः' इत्यादौ रामाद्युद्देश्यकनमस्कारप्रतीत्या नमः पदार्थादीनां विशेष्यत्वेन तत्र रामादिपादार्थस्य विशेषणत्वमिति रामादिपदेभ्यः चतुर्थीविभक्तिरुत्पद्यते।

अत्र विचारणीयं यत् ' नमः स्वस्ति-0' इति सूत्रेण नमः पदार्थविशेषणीभूते पदार्थे यत्विशेषणं तत्विशेषणवाचकात प्रतिपदिकपदादेव चतुर्थीविभक्तेर्विधानं भवति। किन्तु 'पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' इति सिद्धान्तरीत्या, एकपदार्थस्य अपरपदार्थेन सह सम्बन्धो जायते न तु पदार्थैकदेशेन सह रामाय नमः इति वाक्यघटकरामपदं दशरथापत्यरूपार्थबोधकम्। किन्तु नमः पदार्थः कः, यस्मिन्नर्थे रामादिपदार्थस्यान्वये सति चतुर्थीविभक्ती भवतीति जिज्ञाषायां गदाधरेणोक्तं यत् ''नमः शब्दार्थः त्यागो नमस्कारश्च''[3] अस्य ग्रन्थस्येदं तात्पर्य यत् नमः शब्दस्य द्वावर्थौ ? भवतः। एकोऽर्थः त्यागः, अपरश्च नमस्कारः। नमः पदजन्यत्यागार्थप्रतीतिः 'एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः' इति वाक्यजन्यबोधा भवति। अर्घ्यः जलधारा, अनेन वाक्येन शिवोद्देश्यकार्घ्यः,जलधारामोचनमिति बोधः। त्यागश्च फलेच्छाधीनस्वस्वत्त्वाभावेच्छा रूपः। अर्थात् त्यागः इच्छारूपः, कथंभूतेच्छा त्यागात्मिका भवतीति जिज्ञासायामुच्यते, फलविषयणी

1. श्रीमन्नागेश भट्टविरचितपरमलघुमञ्जूषा कारकप्रकरणम्
2. पा. सूत्र 02/03/16
3. प. सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासमलंकृत व्युत्पत्तिवाद द्वितीयभाग पृष्ठसंख्या 113 सम्पादक प्रो. हरेराम त्रिपाठी। प्रकाशक राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान नई दिल्ली। संस्करण प्रथम, सन 2011

या इच्छा तदिच्छाधीनो य: स्वस्वत्वाभाव: तादृशीच्छा त्याग:। एषोऽर्घ्य: शिवाय नम: इत्यत्र शिवस्त्वं ग्राह्यमित्याकारकं यत्फलं तत्फलेच्छाधीनेच्छा स्वस्त्वाभाव: तद्विषय: अर्घ्य:। तथा चास्मिन् कल्पे त्यागोद्देश्यत्वस्य स्वरूपं भवति यत् स्वत्वभागितया त्यागजनकेच्छाविषयत्वम्। शिवे स्वत्वोत्पत्ति: चैत्रे च स्वस्वत्वनिवृत्ति:। चैत्रे स्वस्वत्वनिवृत्तिलक्षणो यो त्याग: तदुद्देश्य: शिव:। अथवा मास्तु पूर्वोक्तस्वरूपं त्यागस्य, किन्तु स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव त्यागोद्देश्यत्वम्। न चास्मिन् कल्पे त्यागपदार्थस्येच्छा घटितत्वेन य: स्वीकरोति तद्विषयक: एव वाक्यप्रयोग: सम्भव: इति वाच्यम्। शिवादे: विग्रहवत्वेऽपि स्वीकाराऽसम्भवेन न वाक्यप्रयोग: सम्भवतीति।

यदा नम: पदं त्यागरूपार्थकं तदा त्यागनिरूपितोद्देश्यत्वं चतुर्थीविभक्तेरर्थ:। अत्र हि त्यागपदार्थो यदि स्वस्त्वाभावेच्छारूप:, तदा उद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छाया: स्वस्त्वभागितया विषयत्वरूपम्। अर्थात् स्वस्त्वाभावविषयकेच्छाजनकेच्छानिरूपितस्वस्वत्वभागित्वाच्छिन्न-विषयतारूपम् तथा च एषोऽर्घ्य: शिवाय नम: इत्यत्र विभक्त्यर्थे उद्देश्ये शिवपदार्थस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वय:। नमस्त्यागपदार्थयो: विशेष्यतासम्बन्धेन पूजाद्रव्यविशेषेऽर्थेऽन्वय:। तथा च भवति शाब्दबोधो यत् शिवविशेष्यकस्वत्व-प्रकारकेच्छाजन्यस्वस्त्वाभावप्रकारकेच्छाविषय: पूजाद्रव्यम्। ननु पूर्वोक्तवाक्य जन्यशाब्दबोधे नम: पदार्थत्यागविशेष्यक: शाब्दबोधो जात:। स च स्वसिद्धान्तविरुद्ध:, अस्मन्मते प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक: एव बोधो भवतीति वाच्यम्। यद्यपि न घट: इति वाक्ये प्रथमान्तत्वेन घटपदमेव प्रयुक्तमस्ति तथापि न अर्थाभावे घटस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽन्वय:, अतो भवति वाक्यार्थबोधो यत् घटप्रतियोग्यभावो भूतलवृत्ति:, एवञ्च निपातार्थमुख्यविशेष्यतया भाषते इति सिद्ध:। प्रकृते नम: पदस्य निपातत्वेन तदर्थविशेष्यकशाब्दबोधजातेऽपि क्षतिविरहात्।

ननु नम: पदार्थ: त्याग:, त्यागश्च स्वस्त्वनिवृत्यनुकूलो व्यापार:, व्यापारश्च क्रिया, अतो रामाय नम: इत्यत्र नम: पदजन्यत्यागरूपक्रियाकर्तृकसम्प्रदानस्य रामादौ प्रतीयमानत्वेन सम्प्रदानचतुर्थ्या एव सम्भवेन 'नम: स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगागाच्च' इति सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न, त्यागपदार्थस्येच्छारूपत्वेन गुणरूपत्वं न तु क्रियारूपत्वम्। क्रियारूपत्वाभावे सम्प्रदानचतुर्थ्यात्रासम्भवात्। ननु धातुपाठे दानार्थक: अदितिसंज्ञक: ददधातु: पठ्यते[4] दानञ्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक: त्याग एव। अतो यदा कश्चन पुरुष: कमप्युद्दिश्य कस्यचिद् द्रव्यस्य त्यागं करोति तदा अहं ब्राह्मणाय ददे, इति वाक्यप्रयोगो जायते। एवञ्च दानत्यागयो:

समानार्थकत्वे अहं ददे इति वत् अहं नमः इति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न, स्थूलरूपेणदानत्यागयोः समानार्थकत्वेन प्रतीयमानेऽपि सूक्ष्मतः विचार्यमाण उभयोर्भेदात् न दद धातुप्रयोगवत् नमः पदप्रयोगे तदर्थान्वयीभूतविशेषणवाचकात् अस्मदर्थबोधकात्पदात् चतुर्थी। नमः त्यागयोर्मध्येऽयं भेदः कर्तुं शक्यते। यो जनः नमः पदस्योच्चारणं करोति तत्कर्तृकोपलक्षितस्यैव त्यागस्य बोधः। यथा–चैत्रेण नमः इति पदमुच्चार्यते तदा चैत्रकर्तृक एव त्यागः बोध्यते, न तु मैत्रकर्तृकः। नमः पदस्य स्वोच्चारणकर्तृकत्याग एव शक्तिसत्वात्। एवञ्च चैत्रोच्चारितनमः पदजन्यबोधविषयतायां यस्य त्याज्यमानद्रव्यस्य बोधः, सः चैत्रस्यैव, इत्येव बोधः। त्याज्यमानं द्रव्यं चैत्रस्य अन्यस्य वेति संशयो न जायते। परञ्च दानस्थले (अहं ददे) त्याज्यमानं द्रव्यं, अस्मदर्थाभिन्नस्य पुरुषस्य,अन्यस्य वेति निश्चयो न भवति। अतः दानस्थलेऽयं संशयो जायते यदस्मदर्थेन यस्य द्रव्यस्य त्यागो विधीयते तद्रव्यं तस्यैवान्यस्य वोति? तस्मादुभयनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यार्थयोर्मध्ये भेदात्, अहं ददे इति वत् अहं नमः इति न प्रयोगः।

अपि च दानार्थकधातुना यः त्यागः प्रतीयते सः क्रियारूपः, नमः पदेन यः त्यागः प्रतीयते सः इच्छारूपः। एवञ्च धातुस्थले तद्धात्वर्थक्रियानिरूपितं युस्मदर्थे प्रतीयमानत्वेन क्रियानुसारी कर्ता भवति, नमः पदप्रयोगस्थले क्रियायाः प्रतीतेरभावेन न तत्रोत्तमपुरुषस्य प्रयोगः, अन्यथा कर्मणाः[5]–0 इति सूत्रेणैव चतुर्थीसम्भवेन नमः पदविशेषणीभूते पदार्थे नमः स्वस्ति[6]–0 इति सूत्रेण चतुर्थीविधानस्याऽसंङ्गतिः स्यात्। ननु– अर्चकेन पूजायां यदा नमः इति पदमुच्चार्यते तदा न अर्चककर्तृकत्यागस्य बोधः किन्तु यजमानकर्तृकद्रव्यस्यैव त्यागः प्रतीयते, तथा च नमः पदेन स्वोप्रयोक्तृपुरुषकर्तृत्वोपरागेणैव त्यागो विधीयते इति चेन्न, अर्चकेन यजमारूपपुरुषान्तरीय तत्तद्द्रव्ययत्याने स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमः पदं प्रयुज्यते। स चारोपः इदं न मदीयं द्रव्यं इत्याकारकस्वकीयत्वाभावदशायामपि स्वकीयत्वमारोप्य प्रयोगकरणात् न दोषः। यथा लोके दृश्यते यत् कश्चित जनः तीर्थक्षेत्रे गच्छति सः यथा स्वकीयद्रव्यस्य त्यागं करोति तथा अन्यस्य प्रतिनिधिभूत्वाऽपि द्रव्यत्यागं करोति। तत्र प्रतिनिधिर्भूत्वा द्रव्यत्यागदशायां यद्यपि न स्ववृत्तिद्रव्यं त्याज्यते, तथापि अहं ददे , इति दानवाक्यस्य प्रयोगं करोति। तथैव पूजायामप्यर्चकेन यत् नमः पदं प्रयुज्यते तत्तु प्रतिनिधिभूत्वैव। अतो यजमानसमवेतमेवादृष्टमुत्पद्यते न तु अर्चककतृकं न वा प्रतिनिधेः। निर्णीतञ्चेदं शास्त्रफलं प्रयोक्तरि, इति मीमांसाधिकरणे।

4. धातुसंख्या 77
5. कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् ।
6. नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषट्योगाच्च

अयं भावः– यथा अस्मच्छब्दस्य स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिः, तथा नमः पदस्यापि स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशिष्टत्यागे शक्तिः नमः पदवाक्यांशे स्वोच्चारणकर्तृकपुरुषप्रवेशात्, नमः पदात् विशेषरूपेण चैत्रत्वादेर्भानं भवति। यद्यपि नमः पदनिरूपिताशक्तिः चैत्रादौ नास्ति तथाप्युपलक्षणतया नमः पदात्पुरुषविषयादेर्भानं भवत्येव। किन्तु यदि नमः पदोच्चारयिता स्वकीयद्रव्यस्य त्यागं करोति तदा तत्फलं स्वतः प्राप्नोति। यदि प्रतिनिधिरस्ति तदा यस्य सः प्रतिनिधिः तदा तत्फलं सः प्राप्नोति। 'प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्मात् '[7] इति सूत्रादपीदं ध्वन्यते। तच्चेत्थम्। पदद्वयात्मकमिदं सूत्रम्, प्रतिनिधिश्च प्रतिदानञ्च, इति प्रतिनिधिप्रतिदाने इति समस्तमेकं पदम्। चेति द्वितीयं पदम्। यस्मात्, इति तृतीयं पदम्। अनेन सूत्रेण यस्मात् प्रतिनिधिः यस्माच्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमीविभक्तिः विधीयते। तत्र को नाम प्रतिनिधिरिति जिज्ञासायामाह न्यासकारः–यत् मुख्यो यः कश्चित् कार्ये रूढः, समर्थः, प्रसिद्धः, प्रधानभूतः, तेन सदृशो यः तदभावे तस्य कार्यस्य 'सिद्ध्यर्थमुपादीयते सः प्रतिनिधिः '[8]। यथा अभिमन्युः अर्जुनतः प्रति। अत्र हि अर्जुनस्य प्रतिनिधिः अभिन्युः। यस्य प्रतिनिधिः ततः पञ्चमी, अस्मिन् सूत्रे उपात्तं यत् पञ्चम्यन्तम् यस्मादिति पदम्तत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी, अतः यस्य प्रतिनिधिः भवति तस्मादेव पदात् पञ्चमीविभक्तिः। एवमेव यस्य प्रतिदानं विधीयते तत्र प्रतिदानलक्षणद्रव्यवाचकपदात्पञ्चमी। एवं रीत्या सूत्रस्यार्थं विधाय, उदाहरञ्च प्रदर्य पुनः आशङ्कितं यत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञकेन प्रतिपदार्थेन सह प्रतिनिधिप्रतिदानयोरेवसम्बन्धः न तु यस्य प्रतिनिधिः यस्य प्रतिदानं ताभ्यां सह। एवञ्च प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दाभ्यामेव पञ्चमी भवितव्या। न तु यस्य प्रतिनिधिः तस्मात् पदादित्याशङ्क्योत्तरितं यत् सम्बन्धसम्बन्धात् तस्यापि योगोऽस्त्येव। अर्थात् सम्बन्ध्यते इति सम्बन्धः, स च कः इति जिज्ञासायां प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च। यतः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः साक्षात्सम्बन्धः तद्धारकः सः सम्बन्धः यत्पदार्थगृहीतस्यापि, ,अतः पञ्चमी सुलभा। अनेन व्याख्यानेनेदमेव सिद्ध्यति यत् यः सक्षासम्बन्धी सः एव फलभाक् न भवति किन्तु साक्षात्सम्बन्धिनः यः सम्बन्धी सोऽपि फलभाक् भवति। प्रकृते यज्ञरूपकार्यसम्बन्धी प्रतिनिधिः परम्परया यजमानः, अतः स्वकीयद्रव्यत्वाभावे परम्परया सम्बन्धी यजमानः एव फलभाक् भवतीति। अपि च यत्र वेदेन नमः पदोच्चारणं विहितमस्ति तत्रैव नमः इति पदेन त्यागबोधो भवति नान्यत्र। स्वोच्चारणेनेत्यत्र

7. पा. सूत्र 02/03/11
8. काशिकावृत्ति, जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचित भावबोधिनी समलंकृततृतीय भागः। प्रकाशक ताराबुक एजन्सी, प्रकाशन सन 2009 संस्करण द्वितीय

वेदबोधितं स्वोच्चारणमेव ज्ञातव्यम्।

नम: पदस्य द्वितीयोऽर्थ:।

नम: पदस्य द्वितीयोऽर्थो विद्यते 'नति:' नतिलक्षणनम: पदार्थ: क: इति जिज्ञासायामाह–'स्वापकर्षबोधानुकूल: स्वकीयव्यापार: '[9] अत्र हि स्वदेन नम: पदोच्चारियता गृह्यते। समवायेन तद्वृत्ति: य: अपकर्षत्वप्रकारकापकर्षविशेष्यकं ज्ञानं तज्जनको व्यापार: करशिर: संयोगादिरूप:। यथा 'चैत्र: हरये नम:' इति वाक्ये नम: अत्र पदोच्चारयिता चैत्र:, समवायेन तद्वृत्तिज्ञानमस्ति यत् हरि: मदपेक्षयोत्कृष्ट:, अहं तु तदपेक्षयापकृष्ट:, अहं भवन्तमुत्कृष्टं स्वीकरोमि, इति द्योतयितुमेव परपुरत: करशिरसंयोगं करोति। एतादृशस्थले चतुर्थ्या, अवधित्वम्, अवधिमत्वम्, बोध्यते। यतोहि, अपकर्षनिरूपको नम: पदोच्चारयिता, अतो निरूपकतासम्बन्धेना ऽवधित्वस्यापकर्षेऽन्वय:। अपकर्षनिरूपितावधित्वञ्च नमस्कार्ये, तथा च शाब्दबोधो जायते यत् हर्यवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलो चैत्रीयो व्यापार:। ननु यदि नम: पदार्थविशेषणीभूतात् प्रातिपदिकात् चतुर्थी भवति तदा हरये नम: इति वत् हरिं नमस्कृत्य, इत्यत्रापि हरिपदात् चतुर्थी भवितव्येति चेन्न। हरिं नमस्कृत्य इत्यत्र हरे: कृधातुनिरूपितकर्मत्वात् द्वितीयाया एव सम्भवात्। यतोहि 'नम: स्वस्ति' [10]–0 इति सूत्रेण प्राप्ता या विभक्ति: सा उपपदविभक्ति:। कर्तु:[11]–0 इति सूत्रेण कर्मसंज्ञां विधाय 'कर्मणि द्वितीया'[12] इति सूत्रेण प्राप्ता या विभक्ति: सा कारकविभक्ति:। यत: उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्ति: बलवती भवति, अतोऽत्र द्वितीयाविभक्ते: बाधकत्वात् सा एव न तु चतुर्थी। ननु हरिं नमस्कृत्य, इत्यत्र चतुर्थीविभक्त्यपेक्षया द्वितीयाविभक्तिं कारकविभक्तिं मत्वा उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्ति: बलवती भवतीति स्वीकृत्य द्वितीया साधिता तन्न समीचीनं प्रतिभाति यतो ह्यत्र नमस्कारपदार्थ: स्वापकर्षबोधानुकूल: स्वीयव्यापार: एव। अतो हरिपदार्थ: नमस्कारघटकापकर्षा वधिरेव, न तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपं कर्मत्वं हरिपदार्थे, तथा च प्रकृते हरे: क्रियाजन्यफल शालित्वाभावान्न कर्मत्वम्, कर्मत्वाभावाच्च न द्वितीयाविभक्तिप्राप्तिरिति। न च स्वापकर्षबोध एव फलम्, तदाश्रयो हरि: एवञ्च अपकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वं हरौ, अबाधितमेव तद्विक्षयैव द्वितीयोपपत्तिरिति

9. प. सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासमलंकृत व्युत्पत्तिवाद द्वितीयभाग पृष्ठसंख्या 128 सम्पादक प्रो. हरेराम त्रिपाठी। प्रकाशक, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान नई दिल्ली। संस्करण प्रथम, सन 2011

10. पा. सूत्र नम: स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषट्योगाच्च

11. पा. सूत्र, कर्तुरीप्सिततममं कर्म

12, पा. सूत्र 02/03/2

वाच्यम्। यदि स्वापकर्षबोधाश्रयतया हरौ कर्मत्वस्वीकारे हरेः अग्रे दण्डवत् प्रणामाः क्रियन्ते इत्यत्र तत्रस्थ पुरुषस्यापि, अयं स्वात्मानमपकृष्टं मन्यते, इत्याकारकः तदपकर्षबोधो जायत एव तादृशबोधाश्रयतया तस्यापि मनुष्यस्य कर्मत्वापत्त्या नारयणोद्देश्यकप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यनिष्टप्रयोगापत्तेः। ननु अपकर्षावधित्वप्रकारक बोधानुकूलो व्यापारः नमस्कारपदार्थः, हर्यवधिप्रकारकस्य स्वापकर्षबोधस्याश्रयता हरौ एव न तु तत्रस्थमनुष्ये, इति कृत्वा हरिप्रणामदशायां न मनुष्यस्य कर्मतापत्तिः यतोहि क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्व-शरीरप्रविष्टं व्यापारांशेऽनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणीभूतमेव फलं ग्राह्यम्, इति हरिसमवेतः एव बोधो नमस्काररूपव्यापारेऽनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणं भवति। हरिसमवेतबोधस्यैव तादृशव्यापारजन्यत्वात् न तु मनुष्य समवेतोऽपीति हरिप्रणामदशायां न मनुष्यस्य कर्मत्वापत्तिः। तत्रेदमेव कारणं यत् पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधे विषयत्वं सतम्यर्थो भवति। पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधविषयकानुकूत्वमेव नमनव्यापारे विशेषणं भवति, न त्वनुकूलतासम्बन्धेन पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधरूपं फलमिति तादृशस्य अपकर्षावधित्वबोद्धः पुरुषान्तरस्य न कर्मतापत्तिरिति चेदत्रोच्यते - अपकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो न नमस्कारपदार्थः, किन्तु नमस्कार इति पदे कृधातोः भिन्नः अर्थः, नमः पदस्य च भिन्नोऽर्थः, तत्र कृधातुः व्यापारार्थक निपातस्य नमः पदस्य स्वापकर्षावधित्वबोधविषयता अर्थः। तथा च नमस्करोतीत्यत्र पदद्वयसम्मिलितार्थो भवति यत् स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोध विषयतानुकूलो व्यापारः। एवं रीत्या हरेः प्रणामदशायां न तत्रस्थपुरुषस्य कर्मसंज्ञा। यतोहि कृधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यविषयताश्रयस्यैव कर्मसंज्ञाविधानात्। प्रकृते कृधात्वर्थव्यापारप्रयोज्य विषयताश्रयः हरिरेव न तु मनुष्यः अतो न हरिप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीति प्रयोगापत्तिः।

ननु कर्मत्वं नाम क्रियाजन्यफलशालित्वमिति तु कथितमेव, परञ्च क्रियापदेनाऽत्र व्यापारो गृह्यते। तथा च क्रियानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावत् यत्फलं तदाश्रयत्वमेव कर्मत्वम्। एवञ्च धात्वर्थतावच्छेदकं यत् तदेव फलपदेन गृह्यते, तदाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा। प्रकृते हरिं नमस्करोतीत्यत्र नमः पदप्रयोज्या या विषयता तस्याः कृधातुपदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेरभावेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् कथं तदाश्रयस्य हरेः कर्मत्वमिति चेन्न धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन न धातुपदशक्यतावच्छेदकं गृह्यते, किन्तु धात्वर्थव्यापाररूपेऽर्थे अनुकूलता सम्बन्धेन धातुपदप्रतिपाद्यत्वमेव गृह्यते। एवं रीत्या प्रकृते या स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयता सा

धात्वर्थे व्यापारे अनुकूलतासम्बन्धेन साक्षादेवान्वेति, एवं सति नम: पदार्थविषयतायां धातुपदप्रतिपाद्यत्वं भवत्येव, धातुपदप्रतिपाद्यत्वे धात्वर्थावच्छेदकत्वमपि प्राप्तम्, धात्वर्थावच्छेदकत्वाच्च तादृशविषयताश्रयस्य हरे: कर्मत्वं युक्तमेव। ननु यदा हरिं नमस्करोति, इत्यत्र कर्मत्वसम्पादनाय धात्वर्थव्यापारे अनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणतया धातुपदप्रतिपाद्यत्वमेव धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रयागात् काशीं गच्छति, इत्यादौ प्रयागस्यापि कर्मत्वापत्ति:। यतोहि उत्तरदेशसंयोग: नहि पूर्वदेशविभक्तमन्तरेण सम्भवति, तथा च गम् धात्वर्थे गमनरूपव्यापारे विभागोऽप्यनुकूलता सम्बन्धेन विशेषणम् । अतो यथा संयोगाश्रयस्य काश्या: कर्मसंज्ञा तथा धातुपदप्रतिपाद्यत्वरूपा या विभागरूपा विषयता तदाश्रयत्वेन प्रयागस्याऽपि कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न गम्धातुप्रतिपाद्यऽर्थे न कदापि विभागो भाषते, अतो विभागस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् प्रयागस्य कर्मत्वापत्तिर्नास्ति। कृधातुमात्रप्रयोगे कृधात्वर्थनिरूपितं कर्मत्वं हरे: विद्यमानत्वेऽपि नम: पदसमभिव्याहमन्तरा न हरि पदात् द्वितीया। यतोहि द्वितीयार्थाऽन्वयि यत् विषयतारूपं फलं तदुपस्थापकस्य नम: पदस्याभावेन द्वितीयार्थान्वयाऽसम्भवात्। अत एव नारायणं फलं करोति, इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति। यतोहि द्वितीयर्थस्य व्यापारे साक्षादेवाऽन्वय:। द्वितीयार्थं च फलस्य प्रातिपदिकार्थस्याऽन्वय:, एवं रीत्या प्रातिपदिकार्थस्य फलस्य न धात्वर्थव्यापारे साक्षादन्वय:, धात्वर्थव्यापारे साक्षात् विशेषणीभूते एव फले द्वितीयार्थाधेयत्वस्याऽन्वयो भवति। प्रकृते न तथा अतो न प्रयोग:।

अपि च नारायणं फलं करोतीत्यत्र प्रातिपदिकार्थरूपस्य फलस्य साक्षात्धात्वर्थे भेदेनान्वय: नोचित:, 'निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात्'[13]। एवमेव यथा नम: पदार्थस्य धात्वर्थविशेषणत्वात् तदाश्रयस्य हरे: कर्मता तथैव शिखण्डिनं पुरस्कृत्य, इत्यत्रापि पुर: पदार्थस्याग्रस्थानरूपस्य निपातार्थत्वेन साक्षात्कृधात्वर्थे विशेषणत्वात् तदाश्रयस्य शिखण्डिन: कर्मसंज्ञासत्वात् सोऽपि प्रयोग उपपद्यते। ननु कर्तृप्रत्ययस्थले कृधातुसमभिव्याहृते नम: पदाद्युपपदे द्वितीयाचतुर्थ्यो: व्यवस्था सम्पाद्य कर्मप्रत्ययस्थले कथं व्यवस्थोपपद्यते इति व्यवस्थापयितुं विचार्यते गदाधरेण[14] नारायणो नमस्क्रियते, इत्यादौ नम: इति निपातजन्यबोधविषयतारूपं फलं कृधात्वर्थ व्यापारे विशेषणतयैव भाषते

13. प. सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासमलंकृत व्युत्पत्तिवाद प्रथमभाग भेदान्वय प्रकरण सम्पादक प्रो. हरेराम त्रिपाठी। प्रकाशक, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान नई दिल्ली। संस्करण प्रथम, सन 2011

14. प. सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासमलंकृत व्युत्पत्तिवाद द्वितीयभाग पृष्ठसंख्या 124 सम्पादक प्रो. हरेराम त्रिपाठी। प्रकाशक, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान नई दिल्ली। संस्करण प्रथम, सन 2011

निपातार्थरूपफलनिरूपितमाश्रयत्वं कर्माख्यातादिना बोध्यते। ननु लोके विवक्षितार्थबोधाय वाक्यप्रयोग इति सिद्धान्त:। सति सिद्धान्ते नारायणं नमस्करोतीति वाक्यस्याप्यर्थबोधो विचारणीय:। यदा प्रयुक्तवाक्यस्यार्थबोधो विचार्यते तदा नारायणवृत्तिर्या स्वापकर्षबोधविषयता तत्प्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमान् देवदत्त:, इत्येव बोध: समापतति पुरुत:।

अस्मिन् बोधे द्वितीयार्थाऽधेयत्वस्य निपातरूपफलेऽन्वयो जात:। निपातार्थो न धात्वर्थ:, अतो द्वितीया: साक्षात्धात्वर्थेऽन्वयाभावेन न द्वितीयाविभक्ति: कारकविभक्ति: भवितुमर्हति। एवं सति द्वितीयाचतुर्यो: कारकोपपदविभक्तिमादाय बलाबलविचार असङ्गत:। यदि बलाबलविचारसंरक्षणाय कृधातुसमभिव्याहृते निपातार्थरूपफलान्वितविभक्तेरपि कारकविभक्तित्वं स्वीक्रियते तदा साक्षात्धात्वर्थान्वयित्वं कारकविभक्तित्वमिति नियमभङ्ग: इति चेन्न निपातार्थद्वरा द्वितीयाया: कृधात्वर्थेऽन्वयेन व्यभिचाराभावात्। नियमस्येदमेव तात्पर्यं यत् निपातातिरिक्तार्थमन्तरा कृत्वा कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थेऽन्वय:। अर्थात् कारकविभक्त्यर्थस्य निपातार्थेप्यन्वयो भवति । अथवा एवं वक्तुं शक्यते यत् निपातार्थान्वितविभक्तिरपि धात्वर्थान्वितविभक्तिवत् कारकविभक्ति: भवति । यद्येवं न स्वीक्रियते तदा दण्डात् घटो जायते न पारिमाण्डल्यात्, इत्यात्रापि निपातरूपनञर्थाभावे कारकविभक्तिरूपपञ्चम्यर्थस्य प्रयोज्यत्वस्यान्वयो न स्यात्, सिद्धान्ते चान्वयो भवत्येव, तस्मात् निपातार्थेऽपि कारकविभक्तेरन्वय: स्वीकरणीय: एव।

अयं भाव:-पारिमाण्डल्य भिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्, इति सिद्धान्त:[15]। अस्यापि सिद्धान्तस्येदमेव तात्पर्यं यत् परमाणुपरिमाणभिन्नानां द्रव्यगुणकर्मविशेषसमवायानां कारणत्वं न अणुपरिमाणं कारणम्, अत: अणुपरिमाणे कारणत्वाख्यो धर्मो न वर्तते। अत एव पारिमाण्डल्यान्न घटो जायते इति वाक्यप्रयोग:। अस्मिन् वाक्ये पारिमण्डल्यपदोत्तरपञ्चम्या: जन्यत्वमर्थ:,तज्जन्यत्वे पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य पारिमाण्डल्यपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वय:, पञ्चम्यर्थजन्यत्वस्य च नञर्थेऽभावे प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽन्वय:, अभावस्य च स्वरूपसम्बन्धेन घटेऽन्वय:, एवं रीत्या वाक्यार्थबोधो भवति यत् पारिमण्डल्यनिरूपितजन्यत्वाभाववान् घट:। यदि कारकविभक्ते: निपातार्थेऽन्वयो न स्यात् तदा एतद्वाक्यजन्यवाक्यार्थबोध: एव न स्यात्। तस्मादेतत्प्रकरणवाक्यानां वाक्यार्थबोधाय निपातार्यान्विताविभक्तिरपि कारकविभक्तिर्भवतीति स्वीकरणीय:। न च

15. किरणावलीसम्वलित न्यायसिद्धान्तमुक्तावली कारिकासंख्या 15

पारिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वस्याऽप्रसिद्धे पारिमण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वस्य घटेऽन्वयं विधाय शाब्दबोधोत्पादनं कथितमिति वाच्यम्। स्वस्यापि स्वविषयकज्ञानं प्रति कारणत्वात्। अतः पारिमाण्डल्येऽपि स्वविषयकज्ञानादौ प्रयोज्यत्वमस्त्येव।।

अथवा दण्डवत् घटो जायते पारिमाण्डल्यात् न, इति वाक्ये, प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव धात्वर्थः, धात्वर्थीभूतप्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तौ पञ्चम्यर्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा बोध्यते ।एवं रीत्या दण्डप्रयोज्या घटोत्पत्तिः पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववतीति वाक्यार्थबोधः।

ननु हरिं नमस्कृत्य, इत्यत्र नमः पदार्थजन्यबोधविषयताश्रयस्य हरेः कर्मत्वस्वीकारे स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यत्रापि स्वयम्भुवपदात् द्वितीयैव कार्या न तु चतुर्थीति वाच्यम्। अत्र हि नमः पदार्थो न स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयताश्रयवाचकः, किन्तु स्वापकर्षावधित्वमात्रबोधकः। एवञ्च स्वापकर्षावधित्वमात्रविवक्षायाम्, स्वयम्भुवे नमस्कृत्य, इत्यत्र चतुर्थी, स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोध विषयताश्रयत्वमात्रविवक्षायां नमस्कार्यवाचकपदयोगे हरिं नमस्कृत्य, इत्यत्र द्वितीयेति विवेकः।

देवान् नमस्करोति, इत्यादि स्थले द्वितीयोत्पत्तिप्रकारः केचन इत्थं प्रतिपादयन्ति। नमस्करोति, इत्यत्र नमः पदं न स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयताश्रयत्वरूपधर्मपरम, येन बोधविषयताश्रयस्य देवादिपदानां कर्मसंज्ञा स्यात्, किन्तु नतिकर्मपरम्। अर्थात् नमः पदस्य नतिः अर्थः, कृधातोः करणरूपो व्यापारोऽर्थः, नमः पदार्थनतेः कृधात्वर्थव्यापारेऽनुकूलत्व-संसर्गेणाऽन्वयः। एवञ्च शब्दार्थवत् धात्वर्थान्तर्भूतकर्मकत्वात् नमस्कृत्य, इति धातोरकर्मकः, नमस्कृ, इति । धातोरकर्मकत्वे तद्योगे देवादिपदे द्वितीयाप्राप्तिः। परञ्च यदा कृधातुं प्रति नमः पदार्थः कर्म भवति, तदा तत्कर्मणि, अभेदाऽन्वयिनः देवादिपदेषु द्वितीया। यथा घटं शुक्लं करोतीति वाक्ये। अत्रापि कधातुनिरूपितं कर्मत्वं शुक्लपदार्थं तच्छुक्लपदार्थस्याऽभेदान्वयी घटपदादपि द्वितीया। तस्मात् नमः पदं धर्मपरं न तु धर्मपरमेति मतं न समीचीनं प्रतिभाति । यतोहि एतत्सिद्धान्ते ''हरिः नमो भवति'' इत्यनिष्टप्रयोगापत्तिः। तच्चेत्थम्। यथा कृधातोः सकर्मकत्वेन तं प्रति नमः पदार्थो नतिः कर्म भवति, तथा भूधातोरकर्मकत्वेन तं प्रति नतिः कर्ता तस्मिन्नतौ हरिपदार्थस्याऽभेदेनान्वये सति हरिः नमो भवतीति प्रयोगापत्तेः। न चैवं प्रयोगो भवति लोके कश्चिदप्यर्थबोधाय।।

अपि च नमः पदार्थस्य धर्मवाचकत्वे धर्मविशिष्टस्यैव धर्मित्वात् धर्मिधर्मोभयवाचकत्वं स्यात्, धर्मिवाचकत्वे तु धर्मिवाचकत्वं न प्राप्नोति, अतो लाघवात् धर्मवाचकत्वमेवोचितम्। यदा नमः पदार्थस्य धर्मवाचकत्वं स्वीक्रियते तदा स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोध-

विषयतादिरूपधर्माश्रयस्य देवादे: कर्मतापत्तौ न काचिद्धानि: । ननु यदा नम: पदार्थौ धर्मवाचक: तदा सर्वदा तन्निरूपितं कर्मत्वमेव सम्भवति न तु कर्तृत्वम्, एवं सति हरि: आविर्भवति, इत्यादिसमानाधिकरण्येन प्रयोगो न संगच्छते, इति चेन्न। एवंभूतप्रयोगसाधुत्वायैव अविरादिशब्दानां प्रकटताश्रये धर्मणि लक्षणा क्रियते। अर्थात् धर्मबोधके लक्षणां स्वीकृत्य प्रयोगा: उपपाद्यन्ते। यदि जघन्यावृत्तिलक्षणास्वीकारे गौरवं मन्यते तदा हरि: आविर्भवतीत्यत्रेत्थं समाधानं कर्तव्यम्। आविर्भवतीत्यत्र आविष्पदार्थ: प्रकटतारूप: प्रकटतारूपस्य धर्मस्य भूधात्वर्थे भवने रूपे धर्मेऽभेदेनान्वय:, भवनमपि हरेर्धर्मत्वात्। तथा च प्रकटीभवनाश्रय: हरि: इति वाक्यार्थबोध:। न च यथा हरि: आविर्भतीत्यत्र आविष्पदार्थस्य धात्वर्थे भवनेऽभेदेनान्वयं स्वीकृत्य वाक्यप्रयोगो जायते तथा हरि: नमो भवतीत्यत्रापि नम: पदार्थस्य धात्वर्थभवनेऽभेदेनान्वयं विधाय हरि: नमो भवतीति वाक्यस्यापि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। क्रियायामाविष्पदार्थादीनामेवाऽभेदेनान्वयस्याकांक्षा न तु नम: पदार्थादीनामिति रीत्या दोषाभावात्। ननु शुक्ल पट:, इत्यत्र शुक्लशब्दस्य धर्मिबोधकत्वेन यत् प्रतिपादनं तदपि न समीचीनं प्रतिभाति। यतोहि च्विप्रत्ययान्तानामपि धर्मवाचकत्वमेव न तु धर्मवाचकत्वम्। यतोहि 'अभूततद्भावे च्वि'[16] इति सूत्रेण अभूततद्भावे एव च्विप्रत्ययो विधीयते, अभूततद्भावो नाम अभूतस्य तद्भाव: अभूततद्भाव:, अर्थात् यस्मिन् द्रव्ये यो धर्म: पूर्वतो न विद्यते तद्धर्मस्यारोप:, यथा शुक्ली घटो भवतीत्यत्र घटरूपे द्रव्ये पूर्वत: अविद्यमानस्य शौक्ल्यरूपधर्मस्यारोपे सति घटो शुक्लीभवतीति प्रयोग:। यतोऽत्र भावपदेन धर्मस्यैव ग्रहणम्, अत: च्विप्रत्ययान्ता: धर्मवाचका: इति सिद्ध्यति। ननु अभूततद्भावस्य च्विप्रत्ययस्य वाच्यत्वे शौक्ल्याऽभूतत्वयोरुभयोर्वाच्यत्वमिति स्वीकारे धर्मद्रव्यवाचकत्वात् गौरवम्। अतो लाघवात् च्विप्रत्ययस्य या प्रकृति: तत्प्रकृतिपदोपस्थाप्य य: पदार्थतावच्छेक: तस्यैव वाचक:। यथा शुक्ली, इत्यत्र च्विप्रत्ययस्य प्रकृति: शुक्लपदम्, तत्पदोपस्थाप्यपदार्थता वच्छेदको धर्म: शुक्लत्वम्, तद्वाचक एव च्विप्रत्यय:। नच शुक्लत्वाद्यन्वयिनोऽभूतत्वमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे ''पदार्थ: पदार्थेनाऽन्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' इति नियमात् पदार्थस्य ययार्थस्याभूतत्वस्य पदार्थैकदेशेन शुक्लत्वादिनाऽन्वयो न स्यादिति वाच्यम्। यथा शुक्लपदात्तरप् प्रत्ययेन निष्पन्नशुक्लतरशब्दे तरबोत्कर्षस्य पदार्थैकदेशे एव व्युत्पत्तिवैचित्र्येण शुक्लगुणस्यान्वयो भवति तथा च्विप्रत्ययार्थाभूतत्वस्यापि पदार्थैकदेशे शुक्लत्वेऽन्वये दोषाभावादिति चेन्न। मन्मते

16. सूत्र 05/ 04/ 50 अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य कर्तरि च्वि:

धर्मवाचकत्वपक्षेऽपि, अभूतत्वं न च्विप्रत्ययार्थ: किन्तु शौक्ल्यमेव तथा चैकपदार्थवाचकत्वान्न गौरव:। ननु यदि च्विप्रत्यय: केवलस्य शौक्स्यैव वाचक: तदा अभूतत्वस्य लाभ: कथमित्युच्यते गदाधरेण यत् ''पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहितस्याधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धतया भानोपगमात्''[17]। अर्थात् प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य य: आधेयत्वसम्बन्ध: तेन सम्बन्धकारणेन भानं भवति, अभूतत्वस्य। यथा घटं शुक्ली करोति। अत्र हि पूर्वकाले विद्यमानो य: शौक्ल्याभाव: तत्प्रतियोगीशुक्ल्त्वम्, तद्वृत्तिसहितं यद्वितीयार्थभूतमाधेयत्वम्, तदेव प्रत्ययार्थे शौक्ल्ये प्रकृत्यर्थस्य शुक्लपदार्थस्य घटादे: सम्बन्ध:, तेन सम्बन्धेन तस्य भानम्। आधेयत्वे सम्बन्धे पूर्वकालावच्छिन्नाऽभावप्रतियोगित्वमिति विशेषणं दत्तम्, अत: जलपरमाणु: शुक्ली भवतीति प्रयोगो न भवति। यतोहि जलपरमाणुनिष्ठ-शौक्ल्येऽनादित्वेनाभूतत्वाभावात् शुक्लनीलादि रूपेण यदि भानं स्यात् तदा शुक्लनीलादीनामान्त्येन अनन्तशक्त्यापत्ति:, अत: तत्तद्धर्मेणैव वाच्यतास्वीकरणीया च्विप्रत्ययस्य।

ननु जलपरमाणुगतशौक्ल्येऽभूतत्वाभावेऽपि जलपरमाणौ पूर्वमविद्यमानसंयोगादिगता-भूतत्व मादाय जलपरमाणु: शुक्ली भवतीति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न। प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य यत् आधेयत्वं सम्बन्ध: कथित: तदाधेयत्वं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतशौक्ल्यादिनिष्ठमेव ग्राह्यम्, तच्चाधेयत्वं पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वसमानाधिकरणमेव। एवं रीत्या 'घट: शुक्ली भवति इत्यादिप्रयोगे न काचिद्विप्रतिपत्ति:, यतोहि शौक्ल्ये घटनिरूपिताधेयत्वमस्ति, पूर्वकालावच्छिन्नो यो घटनिष्ठ: अभाव: तत्प्रतियोगित्वमप्यस्ति। जलपरमाणु: शुक्ली भवतीत्यत्र या शुक्लता तत्र जलमारमाणुनिरूपिताधेयत्वस्य सत्वेऽपि पूर्वकालावच्छिन्नो यो जलपरमाणुनिष्ठोऽभाव: तत्प्रतियोगित्वं तु नास्त्येव। शौक्ल्ये उक्तप्रतियोगित्व-समानाधिकरणाधेयत्वस्य सम्बन्धभूतस्याभावात्। प्रकृत्यर्थस्य शुक्लाभिन्नस्य जलमारमाणोरन्वयो न सम्भवति, इत्युक्तधर्मान्तर्गताभूतत्वमादाय प्रयोगापत्ति: नास्त्येव।

पदवाक्यरत्नाकरे नम: पदार्थस्य विचार: इत्थमुपपादित:। 'नम: स्वस्तिस्वाहाऽलंवषडभि: ,अपेक्षिता चतुर्थी सम्प्रदानत्वविषयत्वादिशास्ति'। अर्थात् नम:, स्वस्ति, स्वाहा, अलम्, वषट्, एतेषां षण्णाम् शब्दानां पदार्थानां वा येन पदार्थेन सह सम्बन्ध: तत्र चतुर्थी भवति। नम: स्वस्ति[18]-0 इति सूत्रेण यस्मात् प्रतिपदिकात् चतुर्थी भवति सा चतुर्थी सम्प्रदानत्ववाचिका। यथा 'पुष्पं शिवाय नम:' इत्यत्र दानकर्म नम: पदार्थ:। तथा

17. आ. टी. व्युत्पत्तिवाद:,पृ.सं. 128
18. पा. सूत्र''नम: स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषट्योगाच्च '

चास्य वाक्यस्य शाब्दवोधो जायते यत् शिवसम्प्रदानदानकर्मपुष्पम्। अत्र हि चतुर्थीविभक्तिप्रकृतिकशिवपदार्थस्य सम्प्रदानार्थके प्रत्ययार्थेऽन्वय: प्रत्ययार्थस्य च दानकर्मके नम: पदार्थेऽन्वय:, नम: पदार्थस्य च पुष्पेऽन्वय:। ननु यथा पुष्पं शिवाय नम: इति वाक्यद् बोध: तथा 'विप्राय गां नम:' इति वाक्यादपि शाब्दबोधो भविष्यति, यतोहि अत्रापि प्रकृत्यर्थस्य विप्रपदार्थस्य प्रत्ययार्थे सम्प्रदानेऽन्वय: प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरे नम: पदार्थेऽन्वय: तस्य च प्रथमान्ते गवि। तथा च विप्रसम्प्रदानकर्मगौरिति बोधो भवितव्य:। यद्यपि लोके अर्थबोधाय वाक्यप्रयोग: इति सिद्धान्त; तथापि, उक्तार्थबोधाय वाक्यप्रयोगो भविष्यति नवेति जिज्ञासायामुक्तं यत् वाक्यं तु प्रामाणिकं किन्तु पुष्पं शिवाय नम: इतिवत् त्यागवाक्यं न भवितुमर्हति। यतोहि दानवाक्यस्य नियमो वर्तते यत् नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत् संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति अर्थात् यस्मै जनाय दानं करोति तत्र दानकर्ता श्रद्धया युक्तो भवेत्, सहैव नामगोत्रयो: उच्चारणं विधाय देशकालादे: संकीर्तनं कृत्वा 'अहं तुभ्यं सम्प्रददे' इति। यदि अमुं विधिं परित्यज्य दानं करोति चेत् तत्दानं नापूर्वसाधकम्। दानस्यैवं विधिं श्रुत्वा अनुमीयते यत् रत्नाकरदृष्ट्या मन्त्रकरणत्यागकर्मनम: पदार्थ:, मन्त्रस्य करणत्वं तु त्यागजन्यं पारमापूर्वं प्रधानापूर्वं वा प्रति करणत्वं अङ्गद्वारा जनकत्वम्। मन्त्राणां करणत्वार्थिका तृतीया श्रूयते। जुह्वाद्दारुणैर्मन्त्रै: इत्यादौ। ततश्च मन्त्रकरणकोपकारकजनकत्यागकर्मनम: पदार्थ: तदेकदेशत्यागेऽन्वय्युद्देश्यतानिरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थ:। तथाच 'पुष्पं शिवाय नम:' इति वाक्यात्शिवनिष्ठोद्देश्यतानिरूकस्य मन्त्रकरणस्य त्यागस्य कर्म पुष्पमिति बोध:। शिवाय नम: इति वाक्यं मन्त्रो भवति। चतुर्थ्यन्तघटितनमोन्तवाक्यस्य मन्त्रस्य परिभाषणात्। तादृशमन्त्रस्तु देवतोद्देश्यकत्यागस्यैवोपकारक:, न तु ब्राह्मणसम्प्रदानकस्य त्यागस्येति ब्राह्मणाय गौर्नम: इति वाक्यं न प्रमाणम्। ब्राह्मणाय नम: इति वाक्यं तु ब्राह्मणस्य देवतात्वविवक्षायां भवति। यतोहि दानाङ्गत्वेन ब्राह्मण: पूजादौ दृष्टत्वात्। न च मन्त्रवाक्ये येषां पाठो विद्यते तेषामेव देवतात्वमिति वाच्यम्। एवं सति शिवादीनामपि देवतात्वाऽसम्भवात् । यतोहि मन्त्रवाक्ये 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ इन्द्रस्यैव पाठात्। ऐन्द्रं दधि इत्यादौ तद्धितेनेन्द्रशब्दस्य स्वरूपपरतायां चतुर्थ्यन्तकारकयागकर्माभिधीयते। तदेकदेशे चतुर्थ्यन्ते इन्द्रशब्दस्य तादात्म्येनाऽन्वय:। इन्द्राभिन्नं यत् चतुर्थ्यन्तं तत्करणकयागकर्माभिन्नं दधीति बोध:। देवताविषये, अस्ति मतभेद:। तत्रैकं मतमस्ति यत् देवता सचेतनो भवति, अपरञ्च मतमस्ति यदचेतनो देवता, तत्र यदि, इन्द्र: सचेतनो देवता, प्रामाणिकी तदा इन्द्रपदार्थ: प्रतिपादकत्वसम्बन्धेन चतुर्थ्यन्ते पदेऽन्वेति। इन्द्रप्रतिपादक चतुर्थ्यन्तपदकरणक यागकर्मदधीति बोधो भवति। एवं रीत्या पदवाक्यरत्नाकारेण नम: पदार्थविषये बहुधाविचार: उपस्थापित: तन्नास्माभि: विस्तरभिया विविच्यते।

ISSN - 2231-2129

साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः

डॉ. नरेशकुमारपाण्डेयः
सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः, भोपालपरिसरः

कारके[1] इति सूत्रे सञ्ज्ञिनो लाभाय करोतीति कारकम् इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तेन क्रियाजनकस्य कारकसंज्ञा सिद्धा भवति। तथा सति कारकशब्दस्य कर्तृशब्दपर्यायत्वमायातम्। यथा – कर्तृ–करणं, कर्तृ–सम्प्रदानमिति कर्तृकरणादिना न सामानाधिरकरण्यं तथा कारकस्यापि करणादिभिः समानाधिकरण्यानुपपत्तिः। कारकं–करणं, कारकं– अपादानमिति प्रामाणिक व्यवहार सत्वादपि आशङ्का समुद्भूता। तस्याश्च शङ्कायाः निवारणाय एव तर्हि सामान्यमता क्रिया वर्तते। तस्यान निवर्तकं कारकमिति। कारके इति सूत्रे भाष्ये भाष्यकृता उक्तम्।[2]

अत्र पाकादिप्रधानक्रियाणां सर्वकारकसाध्यत्वात् सामान्यशब्देन भाष्ये प्रधानक्रिया परिगृह्यते। सर्वाणि कारकाणि मिलित्वा प्रधानक्रियां निष्पादयन्ति। अतः अत्र भाष्ये सामान्यशब्दः प्रधानक्रियापरः। तादृशप्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन सर्वेषां कारकाणां कर्तृत्वं सिद्ध्यति। तदा एते पचन्ति, एते प्रासादं निर्मान्तीति व्यवहारे लोके दृश्यते। अत्र प्रधान क्रिया तत्तदव्यापारवाच्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः। प्रकृतसूत्रस्थोद्योतग्रन्थाः[3] प्रमाणम्–

कः कथं क्रिया निष्पादयतीति विशेषजिज्ञासायां कर्मादिकारकाणि सिद्ध्यन्ति। यथा–

1. कर्तृक्रिया सम्बद्धं कर्म – यथा तण्डुलं पचति इत्यादौ तण्डुलादिः।
2. क्रियायां प्रवृष्टोपकारकं कारणं– यथा काष्ठादिः।
3. अनुमत्यादिव्यापारेण सम्प्रदानम् – यथा विप्रादिः।
4. अवधीभूतमपादानम् – यथा वृक्षादिः।
5. स्वस्वाभिभावसम्बन्धः शेषः – यथा राजपुरुषः इत्यादौ राजादिः।
6. कर्तृकर्म द्वारा क्रियायाः आधारः अधिकरणं– यथा कटादिः।

एवं प्रधानक्रियानिष्पत्तिमात्रविक्षायां सर्वेषां कर्तृत्वम् इति। प्रथमतः प्रवृत्तं कर्तृत्वं कराणदिः अवस्थायामपि अनुवर्तते तेन कारकं करणमिति व्यवहारं सङ्गच्छते।

1. पा.सू.1.4.23
2. पातञ्जलमहाभाष्ये प्रदीपोद्योते कारके पा.सू.1.4.23 इति सूत्र व्याख्यावसरे।
3. पातञ्जलमहाभाष्यस्योद्योतटीकायां कारके पा.सू.1.4.23 इति सूत्र व्याख्यावसरे।

वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे साधनसमुद्देशे शेषाधिकारे सम्बन्धकारकत्वया: शेषपदार्थत्वविचारावसरे भर्तृहरिणा सम्बन्ध: कारकेभ्योऽन्येति कारिकोट्टङ्किता। तथाहि–

सम्बन्ध: कारकेभ्योऽन्य: क्रियाकारकपूर्वक:।[4]

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते।।

षष्ठी शेषे[5] इति सूत्रे शेषे षष्ठी विहिता। कर्मादिभ्योयोऽन्योऽर्थ: स शेष: इति[6] भाष्येण शेषपदार्थो विविक्त:। कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणरूपेभ्य: षड्भ्य: कारकविशेषेभ्योऽन्य: शेष:। एवं च स्वस्वाभिभावादिसम्बन्ध:, राज्ञ: पुरुष: इत्यादौ षष्ठ्यर्थ:।

कारिकायां 'सम्बन्ध: कारकेभ्योऽन्य:' इति भागेन सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वं लभ्यते। क्रियाकारकपूर्वक: इति भागेन शेषस्य कारकत्वं प्रतिपाद्यते। तथाहि राज्ञ: पुरुष: इत्यादौ राजपुरुषयो: य: सम्बन्ध: स्वस्वाभिभावरूप: तस्य निमित्तमन्वेषणीयम्। अन्यथा हि सर्वस्य सर्वोऽपि पुरुषो भवेत्। अत: तस्य प्राथमिकी अवस्था द्रष्टव्या। राजा ददाति पुरुषो ग्रह्णाति। अत्र राजा कर्ता पुरुष: सम्प्रदानं च अस्ति। एवं तयो: दानक्रिया निमित्तक: क्रियाकारकभाव: संवृत:। तन्निमित्तकारकयो: तयो: स्वस्वामिभावसम्बन्ध: घटते। अत्र क्रियाकारकभावसम्बन्ध: निमित्तभूत:। तन्निमित्तक: स्वस्वामिभावसम्बन्ध: फलभूतो नैमित्तक:। एवं सर्वोऽपि सम्बन्ध: क्रियाकारकभावनिमित्तक: एव। राज्ञ: पुरुष:, वृक्षस्य शाखा इत्यादौ श्रूयमाणक्रियाविषय: स्वस्वामिभावावयवावयविभावजन्यजनकभावादिसम्बन्ध: दानादिक्रिया प्रभावित एव। स्पष्टं च इदं षष्ठी शेषे[7] इति सूत्रे भाष्ये –

इदमत्रावधेयं यत् दानक्रियां निमित्तीकृत्य क्रियाकारकभाव: सम्बन्ध:। तस्यां अवस्थायां तयो: कर्ता, सम्प्रदानमिति कारकविशेष एव भासते। अनन्तरं तन्मूलकं स्वस्वामिभावसम्बन्धे निर्वृते पूर्वभाविकारकत्वमुत्तरावस्थायामपि अनुगतम्। अत: शेषस्य कारकत्वं सिद्ध्यति एव। अत्र सिद्धावस्थायां ददाति क्रिया न श्रूयते। मातु: स्मरति इत्यादौ तु क्रिया श्रूयते। अत्र माता उपचकार। उपकृत: पुत्र:। उपकारक्रियान्तर्भावेन तयो: पोष्यपोषकभावसम्बन्ध: समजनि। अत्र क्रिया श्रूयते। क्रियाकारकपूर्वक इत्यत्र कारकशब्देन

4. वाक्यपदीय द्वितीय भाग हेलाराजीयाम्बाकर्त्री व्याख्यानद्वय सहिते तृतीयकाण्डे सप्तमे साधनसमुद्देशे श्लोकसंख्या–156

5. महाभाष्ये षष्ठीशेषे पा.सू.2.3.50 इति सूत्रव्याख्यावसरे।

6. म.भा. पा.सू.2.3.50

7. इह तावद् राज्ञ: पुरुष: इति। राजा कर्ता पुरुष: सम्प्रदानम् वृक्षस्य शाखेति वृक्ष: शाखाया: अधिकरणं इति भाष्यग्रन्थ:। पातञ्जलमहाभाष्ये प्रदीपोद्योतव्याख्यानद्वयविशिष्टे पा.सू.2.3.50 षष्ठी शेषे इति समव्याख्याने।

कारकत्वव्याप्यकर्तृकर्मकरणादिषटकं गृह्यते, न तु कारकसामान्यमपि। एवं च षष्ठी शेषे इति सूत्रे शेषपदेन कर्मादिकारकभिन्नः सम्बन्धः, कारकत्वसामान्यं च अभिधीयते।

राजपुरुषादयः पदार्थाः सिद्धस्वभावा अतः तेषां सम्बन्धो न घटते। तदर्थं दानादिक्रिया अपेक्ष्यते। क्रियाहि सम्बन्धं करोति। एवं च सम्बन्धिनोऽपि अनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वस्वरूपं कारकत्वमिति। तथा च श्रुतायां मातुः सम्प्रति इत्यादौ अश्रुतायां वा राज्ञः पुरुषः इत्यादौ यः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकश्च शेषः सोऽभिधीयते षष्ठ्या उच्यते इति कारिकाऽर्थः।

अत्र इदं बोध्यम् – षष्ठी शेषे इति सूत्रस्थभाष्यार्थं अवलम्ब्य स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः, कारकं च शेषपदार्थ इति भर्तृहरिणा प्रत्यपादि। अनयारीत्या शेषषष्ठ्यर्थस्यापि कारकत्वं सिद्ध्यति। परन्तु तत्र कर्मकरणादि भेदो नास्ति। एवं च षष्ठीशेषे इति सूत्रविहिता षष्ठ्यपि कारकविभक्तिः सिद्ध्यति। अत एव इदानीं षष्ठ्यर्थः सप्तमः कारकभेदो विचार्यते। स च शेषलक्षणः सम्बन्धः। तस्य कथं कारकभेदत्वं, कथंच शेषत्वम् इति उपादयितुं आहेति सम्बन्धतः कारकेभ्योऽन्य इति हरिकारिका ग्रन्थः विपुलतया अवतारितः हेलाराजेन[8]। एवमेव आशयमाश्रित्य वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां[9] सुबर्थविचारे षष्ठ्यर्थविचारे क्रियाकारकभावमूलत्वं विशेषत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन, सम्बन्धत्वेन वा विहितम्। क्रियाकारक पूर्वकत्वमेव सम्बन्धस्योक्तम् इत्यादिना प्रकृतहरिग्रन्थे व्याख्यातः। इत्यस्य परमप्रमाणिका भाष्यकारभर्तृहरिः इत्यादयः प्राचीनेति। कर्तृकर्मणो कृतीति समविहिता षष्ठीविशिष्य कर्तृकर्मरूपकारकभेदं प्रतिपादयति। षष्ठीशेषे इति समविहिता षष्ठी कारकमात्रं बोधयति इति अयमेव भेदः सूत्रद्वयविहितषष्ठ्योः। कारकविभक्तिस्तु अन्यत्रापि तुल्या।

एवं प्रकारेण स्थिते नैयायिकाः मीमांसकाश्च कर्तृकर्मणोः कृतिः इति सूत्रविहिता कारकषष्ठी, षष्ठीशेषे इति सूत्रविहिता षष्ठी सम्बन्धषष्ठी न कारकषष्ठीति निश्चनुतः। तत्र तु इदं बीजं यत् शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य न क्रियायामन्वयः। किन्तु स्वान्वययोग्यनामार्थसमभिव्याहारे तेनैव अन्वयः इति व्युत्पत्तिः। अत एव अपादनत्वाविवक्षायां वृक्षस्य पर्णं पतति इत्यादौ वृक्षादेः पर्णाद्यर्थ एव साधुत्वं न तु क्रियान्वयविवक्षायाम्। तादृशनामार्थसमभव्याहारभावे तु क्रियायामन्वयो भवत्येव नामार्थे स्वान्वययोग्यता निवेशस्य फलं तु सम्प्रदानत्वाविवक्षायां ब्राह्मणस्य कन्यां ददाति इत्यादौ ब्राह्मणादेः कन्यायां अन्वयवारणम्। स्पष्टं च इदं कर्तुरीप्सिततमं

८. वाक्यपदीय व्याख्याने प्रकीर्णप्रकाशे तृतीयकाण्डे साधनसमुद्देशे पृष्ठसंख्या– 365

९. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाम् (कलाटीकासहितायां) सुवर्थविचारे।

कर्मेति सूत्रभाष्ये[10]। तत्र हि अथेह कथं भवितव्यम्? तण्डुलानोदनं पचतीति आहोस्विद् तण्डुलानाममोदनं पचतीति। उभयथापि भवितव्यम् कथम् ? तत्र हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचि। तण्डुलान् पचनोदनं निर्वतयतीति। इदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति। द्व्यर्थश्चैव पचिः। विकारयोगे षष्ठी। तण्डुलविकारमोदनं निवर्तयतीति इत्युक्तम्।

एवञ्च शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य निरुक्तरीत्या कारकत्व सत्वेऽपि तस्य क्रियामामन्वयाभावात् तत्र कारकत्व व्यवहारः। कारकाणां क्रियान्वियित्वम् इति नियमे कारकशब्दः कर्मादिकारक विशेषपरः। अतो न तद्व्युत्पत्तिविरोधः।

शेषषष्ठ्याः कारकत्वफलभूतशेष सम्बन्धः एव उपयुज्यते। तत्र नान्यत् कारकणमस्ति। न हि तदर्थस्य क्रियायामन्वयो अस्ति। नापि तन्निमित्तिका विभक्तिः उत्पद्यते। अनेन आशयेन नैयायिकाः मीमांसकाश्च शेषषष्ठ्या प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव इत्यादयः व्यवहाराः पण्डितानां समुल्लसन्ति।[11]

वस्तुतस्तु दर्शनान्तरीयरीत्या शेषषष्ठ्या अकारकत्वप्रतिपादनमयुक्तम्। क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धस्यापि सत्वेन शेषषष्ठ्या अपि कारकविभक्तित्वमेव अवश्य अङ्गीकार्यम्। अत एव च जिज्ञासाधिकरणे 'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा' इति ब्रह्मसूत्रे व्याख्यानसन्दर्भे ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र कर्मषष्ठ्या समासः। अथवा शेषषष्ठ्या इति। विचार्य कर्मषष्ठ्या समासः सिद्धान्तितः श्रीमद् शङ्करभगवत्पादैः ब्रह्मसूत्रशङ्करभाष्ये[12]। सूत्र भाष्यव्याख्यानेषु[13] भामती[14]

---

10. पातञ्जलमहाभाष्ये प्रदीपोद्योत सहिते पा.सू.1.4.49 सूत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मः इति सूत्रव्याख्यावसरे।
11. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां बालमनोरमाटीका सहितायां प्रथमभागे कारकप्रकरणे पा.सू.2.3.6 सूत्रव्याख्यानसन्दर्भे।
12. ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी न शेषे जिज्ञास्यापेक्षत्वात् जिज्ञासायाः जिज्ञास्यन्तर निर्देशाच्च ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्ठतमन्वात् प्रधानम्। तस्मिन् प्रधान जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैः जिज्ञासितैः विना ब्रह्मजिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्य वेति न पृथकं सूत्रयितव्यानि। यथा राजा असौ गच्छति इति उक्तं सपरिवारस्य राज्ञोगमनं उक्तं भवति। तद्वत्। श्रुत्यनुगमात् च। यतो वेमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः श्रुतयः तद् विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं दर्शयन्ति। तस्माद: ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी (ब्रह्मसूत्रं शाङ्करभाष्य जिज्ञासाधिकरणे।)
13. कर्मषष्ठ्या तु ब्रह्म शब्दार्थः कर्म ब्रह्मणः इति कर्मणीति ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्यायाम्, भामत्याम् पृष्ठ-74-75
14. कर्तृकर्मणोः कृतिः इत्येवषष्ठी। तेन ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र उपपन्नसमासः। भामतीव्याख्याने वेदान्तकल्पतरुग्रन्थे पृष्ठसंख्या-76-77

वेदान्तकल्पतरु[15] ग्रन्थेषु अपि ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र कर्मषष्ठ्या एव समास: स्पष्टं प्रत्यपादि तै: व्यास्यातृभि: ।

एतावता सन्दर्भेण इदं ज्ञायत यत् दर्शनान्तरीत्या षष्ठीशेषे[16] इति समविहित षष्ठ्या सम्बन्धत्वमेव न तु तस्या: कारकत्वम् कर्तृकर्मणो: कृतीति[17] सूत्रविहितषष्ठ्या: तु कारकत्वमेव निरणायि।

वैयाकरणानां अस्माकं सिद्धान्ते तु षष्ठीशेषे इति सूत्रस्थ भाष्यप्रदीपोद्योतादि-ग्रन्थपरिशीलनेन, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य तद्व्याख्यानादिग्रन्थ परिशीलनेन च इदं निर्णेतुं शक्यते यत् शेषषष्ठ्या अपि क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धमूलकत्वेन कारकत्वमुत्पद्यते। परन्तु इयान् विशेष: यत् कर्तृकर्मणो: कृतीति समविहिता षष्ठी विशिष्य कर्तृकर्मरूपकारकभेदं प्रतिपादयति। षष्ठीशेषे इति समविहिता षष्ठी तु कारकसामान्यं बोधयति इति अयमेव विशिष्य भेद: सूत्रद्वय विहितषष्ठ्यो: । कारकविभक्तित्वं तु उभयथापि तुल्यमेव इति।

*****

15. कल्पतरुव्याख्यायां कर्तृकर्मणो: कृति: इति प्रतीकमादाय। कर्मत्वस्य वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं द्वितीय पक्ष एवात्र परिगृह्यते। वेदान्त कल्पतरुव्याख्याने पृष्ठसंख्या-76

16. पा.सू. 2.3.50

17. पा.सू. 2.3.65

ISSN - 2231-2129

नारायणभट्टधातुकाव्ये कृदादिप्रत्ययानामर्थवैशिष्ट्यपरिशीलनम्

डा. डम्बरुधरपतिः
अं.अध्यापकः, शिक्षाविभागः, भोपालपरिसरः

महादार्शनिकस्य नारायणभट्टस्य ग्रामस्य नाम 'मेलपुतुरु' इति आसीत्। मेलपुतुरु इति शब्दस्य अर्थः भवति 'उपरिनवग्रामः ॥' तस्य पितुः नाम मातृदत्तः आसीत्। अच्युतपिषारोति तस्य पारम्परिकगुरुः। नारायणभट्टस्य जन्म १५६० सम्वत्सरे स्वर्गप्राप्तिश्च १६६६ सम्वत्सरे अभवताम्। तस्य कृतौ समयस्य विषये अवधार्यते। यथा — १. अमलिनकृतिः 'नारायणस्तोत्रं १५८६' सम्वत्सरे नवम्बर मासस्य सप्तविंशति (२७) तारिख्यायां अभवत्।

सः स्थानीय देवालयस्य पूजितदेव्याः प्रशंसायां 'श्रीपादसप्तति' इति अलिखत्। नारायणभट्टः स्वधातुकाव्ये देव्याः वर्णनं अनेन प्रकारेण अकरोत्।

स्मरत हरेर्मधुरतरं मुरलीनिनदामृतं हि शब्दमयम्।
पदयुगलं च भवान्याः महिषारेमुक्तिनिलयवासिन्याः ॥[१]

नारायणभट्टस्य कृतिः — केरलप्रान्तस्य संस्कृतसाहित्य-ऐतिहासिकाः 'मेलपुत्तुरु' इत्यस्य भट्टत्रि विषये निरूपितवन्तः। 'उल्लर एस्. परमेश्वर आयार' मतानुसारम् त्रिषु सुप्रसिद्धेषु नारायणभट्टः अन्यतमः। ते च श्रेष्ठदार्शनिकः शङ्कराचार्यः, विल्वमंगल स्वामियार एवं मेपुतुरु नारायण भट्टः भवन्ति। नारायणभट्टस्य रचनावली मुख्यतः षोढा विभक्ता आसीत्। यथा —

१. स्तोत्रम्, २. प्रशस्तिः, ३. प्राचीरः, ४. शास्त्रपद्धतिः, ५. मुक्तकः, ६. मिश्रितः।

विरचितेषु स्तोत्रेषु नारायणीयम्, श्रीपदसप्ततिः, गुरुवायुपुरेशस्तोत्रम्, गोश्रीनगरीवर्णना, मातामहिंसाप्रशस्ति, शैलाधिश्वप्रशस्तिः इत्यादीनि स्तोत्राणि मुख्यतया विद्यन्ते। नारायणभट्टे-लिखितं मत्स्यावतारः एवं नृगमोक्षः भागवतसम्बन्धीयः वर्तते।

पं. नारायणभट्टमहोदयाः धातुपाठानुसारं धातूनां विवेचनं धातुकाव्ये कृतवन्तः। सप्रसंगानुसारं कृष्णस्य बाल्यीवनात् प्रारम्भ्य कंसवध पर्यन्ते विस्तृतविषयं उपस्थापितवन्तः। तस्य कल्पनैव ग्रन्थस्यादिमश्लोकात् ज्ञायते —

उदाहृतं पाणिनिसूत्रमण्डलं प्राग्वासुदेवेन तदूर्ध्वतोऽपर।
उदाहरत्यद्य वृकोदरोदितान्धातून्क्रमेणैव हि माधवाश्रयात्।

१. प्र.म. -12

अयं कविः नारायणभट्टः धातुकाव्ये धातूनां अन्यथा विभजनम् अकरोत्।

अगणः प्रथमो भागो द्युताद्यो गणवान् परः।
अनयो रगणो भागः प्रथमः सर्ग उच्यते।
द्वितीयभागामारभ्य तुदाद्यन्त द्वितीयके।
रुधादितश्चुराद्यन्तं तृतीयेनोपवर्ण्यते।
व्यज्यते गणभेदादिः कथाभेदादिलाञ्छनैः।
तात्पर्यभेदाधोज्यन्ते तुल्यार्था अपि धातवः॥[२]

धातुकाव्ये २४६ श्लोकाः एवं १९४७ धातूनां प्रयोगः दृश्यते।

धातुकाव्ये कृदन्तस्य प्रयोगवृत्तान्तं विचार्यते। वृत्तिर्नामैकार्थीभावः। तादृशवृत्त्याश्रयत्वेन कृदन्तस्यापि वृत्तित्वव्यवहारः, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात्। 'कृत्तद्धितसमासैकशेष सनाद्यन्त धातु रूपा पञ्चवृत्तयः।' इत्यभियुक्तोक्त्यां कृदित्यस्य कृदन्तमित्यर्थः। कृत् प्रत्ययः समर्था-देवोत्पद्यते। लोकसिद्धस्य एकार्थीभावस्य प्रकृतिभागे कल्पनां कृत्वा तादृशसमर्थात् कृत् प्रत्ययः कर्तव्यः। कृद्विधायकसूत्रेषु 'समर्थः पदविधिः[३]' इति समर्थपदोपस्थापकपरिभाषया समर्थपदमुपतिष्ठते। तस्योद्दिष्टेन धातुना सम्बन्धात् भाविप्रत्ययार्थानतभावेण धातुभागे एकार्थीभावः कल्पनीयः। अत्र 'ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं — कुम्भकारो नगरकार इति। सत्यम् — गम्यते उत्पन्ने हि प्रत्यये, स एव तावत् समर्थादुत्पाद्यः' इति समर्थसूत्रस्य भाष्यमेव प्रमाणम्। तत्र च प्रदीपे— यथा समासादयः असमर्थानां मा भूवन् इत्येवमर्शमिदं वचनं क्रियते, तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृतयर्थ कर्तव्यमित्यर्थः इति कैयटेनोक्तम्। उद्देश्यविधेययोः, धातुप्रत्यययोः एकार्थीभावयोग्यतासत्वात् धातुस्समर्थो भवति, तस्माच्च अण् प्रत्ययो भवतीत्येवं रीत्या 'कर्मण्यण्'[४] इत्यादीनां सूत्राणामर्थः सिद्ध्यति। एवं 'ण्वुल्तृचौ[५]' इत्यत्रापि धातुः समर्थो भवति, तस्मात् ण्वुल्तृचौ भवतः इत्येवं रूपेणार्थो वक्तव्यः। मूले 'धातोः ण्वुलतृचौ भवतः' इति लेखनन्तु सामर्थ्यं लोकसिद्धिमित्यभिप्रायेण। भाविप्रत्ययार्थान्तर्भावेण धातोरेव तदर्थः कल्पनीयः। पच धातुः पाककर्तरि शक्तः, इत्यर्थं कल्पयित्वा ततः ण्वुल् प्रत्ययो वक्तव्यः। प्रत्ययोत्पत्यनन्तरं प्रकृतौ कल्पितैकार्थीभावः विशिष्टे विश्रान्यति। एवं रीत्या स्वीकारे पूर्वोक्तभाष्यमेव मानम्।

२. काव्य.१०, धा. का. पृ. १२२
३. पा.सू.२.१.१
४. पा.सू. ३.२.१
५. पा.सू. ३.१.१३३

पाणिनीये ४८४ कृद्विधायकसूत्राणि वर्तन्ते। करोतीति कृत्। अयं प्रत्ययः धातुतः प्रापतिपदिकानि निष्पादयति। आहृत्य ११० कृत्प्रत्ययाः वर्तन्ते। पाणिनि महर्षिणां— 'धातोः[६]' इत्यधिकृत्य कृत्सूत्राणां कथनेन धातोः पश्चात् कृत्प्रत्ययाः भवन्ति। एवञ्च धात्वार्थापेक्षितकर्त्रादि कारकेषु कृत् प्रत्यया भवन्तीत्यत्र न सन्देहः।

कृत् प्रत्ययानामर्थाः— कर्तृ, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरणभेदेन कारकाणि षट् वर्तन्ते। एतेषामेवार्थेषु षट्सु कृतप्रत्ययाः प्रधानतया प्रवर्तन्ते। तत्र कस्मिन्नर्थे प्रत्ययः कर्तव्यः इत्यत्र सूत्रण्येव गमकानि। कर्ता नाम धात्वार्थव्यापाराश्रयः। धात्वार्थफलाश्रयः कर्म। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणम्। प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्पादनम्। पतन, ग्रहणादि क्रियाणामवधिः यत् तदपादानम्। कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारः अधिकरणम्। इति तल्लक्षणानि, एतादृश कारकविशेषमनपेक्ष्य व्यापारसामान्यविवक्षायां भावार्थे केचन कृत्प्रत्ययाः भवन्ति। यथा —

१. कर्त्रर्थकः— ण्वुल् तृचौ पचतीति पाचकः –पाककर्ता इत्यर्थः।

२. कर्मार्थकः— पक्वस्तण्डुलः – विक्लित्याश्रयाभिन्नः तण्डुलः इत्यर्थः।

३. करणार्थकः— लुनात्यनेन लवित्रम् – ष्ट्रन् प्रत्ययः – छेदनसाधनं दात्रमित्यर्थः।

४. सम्प्रदानार्थकः— ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' इति सूत्रे बहुलग्रहणात् ददात्यस्मै इति दानोद्देश्यार्थे ''बहुलम्'' इति योगविभागेन अनीयर् अन्यार्थेपि।

५. अपादानार्थकः— आहारः – आ हृ+घञ्, आहरन्ति रसमस्मादित्याहारः।

६. अधिकारणार्थकः— जलधि – जलानि धीयन्ते अस्मिन् इत्यधिकरणार्थे ''उपसर्गे घोः किः[७]''– इति कि प्रत्ययः, एवं तत्तदर्थेष्वनेके कृत् प्रत्यया विहिताः।

भावार्थकः— व्यापारसामान्यविवक्षायां पच् धातोः ल्युटि पचनमिति भवति।

स्वादि कृत्प्रत्यययोर्भेदः — धातोः कर्त्राद्यर्थे विहितानां प्रत्ययानां क्रियाकारकभावः सम्बन्धः। कर्त्रादिषट्के यद्यपि स्वादिप्रत्ययानामपि प्रवृत्तिरस्ति। तथापि उभयोवैषम्यं वर्तते। सुबर्थकारकं क्रियान्वययोग्यम्। कृदर्थकारकं तु न तथा। कृदर्थकारकं कर्तृकर्मकरणादिपदवाच्य-कर्त्रादिसदृशम्। तदर्थस्तत्पर्यायशब्देन बोध्यते।

सुबर्थकारकं तु नैतादृशम् – तदर्थस्तावत् प्रत्ययमात्रवाच्य एव। सूचितश्चायं विषयो हरिणा—

६. पा.सू.६.१.१६२
७. पा.सू.३.३.९२

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते।
विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते।।[८]

कात्ययनोक्ता प्रत्ययाः — एते धातुप्रकृतिकाः प्रत्ययाः, अधातुप्रकृतिका अपि केचन प्रत्ययाः दरीदृश्यन्ते। यद्यपि पाणिनिरधातुः प्राकृतिकप्रत्ययान् नोपदिष्टवान्। तथापि ''रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्''[९] इति सूत्रे भाष्ये कात्यायनेन तादृशाः कार, इफ, छाः विहिताः। यथा — वर्णात्कारः, रादिफः, मत्वार्थाच्छः इति। कृदन्तेषु जहत्स्वार्थाः — जहत्तस्वार्थायां वृत्तौ विशेष्यवाचक-पदस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिकल्पनात्, विशेष्यार्थवाचक - प्रत्ययस्यैव विशिष्टवाचकत्वं स्वीकार्यम्। प्रकृतिभागः एतदर्थस्वीकारे तात्पर्यग्राहको भवति।

कृदन्तोष्वजहत् स्वार्थाः — अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ तु प्रकृतिप्रत्ययौ द्वावपि अर्थवन्तौ भवतः। परस्पराश्लिष्टपदार्थोऽपिस्थितिरेवात्र विशेषः। प्रतययान्तवृत्तिषु - अजहत्स्वार्था, जहत्स्वार्थावृत्तिरपि स्वीक्रियते भाष्यप्रामाण्यात्। क्विबन्तेषु एकार्थीभावः — पाचकः, पाठकः, कुम्भकारः इत्यादि स्थलेषु इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः इति भागद्वयस्य सत्वेन तत्रैकार्थीभावः। परन्तु लिट्, धुक्, वृत्रहा इत्यादि सर्वलोपि क्विवादि प्रत्ययान्त स्थलेषु प्रकृतिभागस्यैव श्रुतत्वेन कथं तत्रैकार्थीभावस्योपपत्तिः इति सन्देहो जायते। तत्रैवं समाहर्तव्यम् — समर्थात् सुबुत्पत्तिः समर्थात् तद्धितोत्पत्तिरिति भाष्यकारवचनात् प्रथमतः — ''ब्रह्मभ्रूण वृत्रादिषु क्विप्'' इत्यादिषु हन् धातोरेव हननक्रियाकर्तरि शक्तिः कल्प्यते। तदा स धातुस्समर्थो भवति। तस्मात् क्विप् उत्पद्यते। अनन्तरमेकार्थीभावो विशिष्टे विश्राम्यति। क्विपो लोपेपि कल्पितैकार्थीभावस्य पुनः धातुरेव वाचको भवति।

इदानीं कृत्प्रत्ययाः पाणिन्याचार्येण कस्मिन्नर्थे निरूपिता इत्यंशः ससूत्रं सोदाहरणं निरूप्यते।''कृदतिङ्[१०]'' इति सूत्रेण धातोविहितस्य तिङभिन्नस्य प्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञा विहिता। कृत्प्रकरणे एव कृत्यप्रकरणमप्यन्तर्भवति।''तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः''[११] इति सूत्रेण भाव-कर्मणोरर्थयोः कृत्यप्रत्यया विहिताः। एतेषु कृत्प्रत्ययेषु बाध्यबाधक''वासरूपोऽस्त्रियाम्''[१२] इति सूत्रेण विकल्पेन भवति तेन उत्सर्गेण रूपेण विहितः प्रत्ययः एवमपवादरूपेणापि विहितः प्रत्ययः, उभयमपि प्रवर्तते। तत्र कृत्यप्रत्ययाः एवं निरूप्यताः —

(१) ''तव्यत्'' प्रत्ययः — ''तव्यत्तव्यानीयरः[१३]'' इति सूत्रेण सर्वस्मादपि धातोः

८. वा. प.साधनसमुद्देशे - १३ कारिका
९. पा.सू. ३.३.१०८
१०. पा.सू.३.१.९३
११. पा.सू.३.४.७०
१२. पा.सू.३.१.९४
१३. पा.सू.३.१.९६

तव्यत् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयो:। एधितव्यम् इत्याद्युदाहरणम्।

(२) तव्य प्रत्यय: — अयमपि 'तव्यक्तव्यानीयर:' इति सूत्रेणैव विधीयते। इत्संज्ञावर्णलोपानन्तरम् अवशिष्टभाग: - तव्यत्, तव्ययोस्समान एव। तथापि स्वरे एव भेद:। तव्यत् प्रत्यये कृते — 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रेण स्वरितस्वर: तव्यप्रत्यये कृते प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तव्यं भवति।

(३) अनीयर प्रत्यय: — अयमपि ''तव्यत्तव्यानीयर:'' इति सूत्रेणैव विधीयते। रेफ: अनुबन्धरूपेण निर्दिष्ट।

(४) यत् प्रत्यय: — ''अचोयत्[१४]'' इति सूत्रेण - अजन्ताद्धातो: भावकर्मणो: यत् स्यात्। चेयम्, जेयम् इत्यादिकमुदाहरणम्।

(५) ण्यत् प्रत्यय: — ''ऋहलोर्ण्यत्''[१५] इति सूत्रेण ऋकारान्तात् हलन्ताच्च धातो: ण्यत् प्रत्ययो विधीयते। कार्यम्, लेख्यम् इत्याद्युदाहरणम्।

(६) क्यप् प्रत्यय — ''एति स्तु शास्वृदृजुष: क्यप्'' - इति सूत्रेण क्यप् विहित:। क्यप: पित्वात् ह्रस्वस्येति तुगागमे — स्तुत्यम् इत्यादीनि रूपाणि।

(७) ण्वुल् प्रत्यय: — ''ण्वुल् तृचौ'' इति सूत्रेण धातो: कर्त्रर्थे।

(८) तृच् प्रत्यय: — ''ण्वुल् तृच्'' प्रत्ययौ विहितौ — कारक:, कर्ता इत्युदाहरणम्।

(९) ल्यु: - 'नन्दिग्रहि पचादिभ्यो ल्युणिन्यय:'[१६] - इति सूत्रेण कर्तरि

(१०) णिनि: - नन्द्यादिभ्य: ल्यु: प्रत्यय:, ग्रह्यादिभ्य: णिनि प्रत्यय:।

(११)अच् - पचादिभ्य: अच् प्रत्ययश्च विहित:। नन्दन:, ग्राही, पच:, इत्यादीन्युदाहरणानि।

(१२) क: - 'इगुपधज्ञाप्रीकिर: क'[१७] इति सूत्रेण एभ्योधातुभ्य: क: विधीयते। क्षिप:, बुध:, ज्ञ: इत्यादीनि रूपाणि।

(१३) श: - 'पाघ्राध्मा धेट् दृश: श:'[१८] इति सूत्रेण एभ्यो धातुभ्य: श: विहित:। पिब:, पश्य: इत्यादीन्युदाहरणानि।

(१४) ण: - 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण:'[१९] इति सूत्रेण ज्वलादिभ्यो धातुभ्य: - ण: विहित:- ज्वाल: चाल:, इत्यादीनि रूपाणि।

१४. पा.सू.३.१.९७
१५. पा.सू.३.१.१२४
१६. पा.सू.३.१.१३४
१७. पा.सू.३.१.१३५
१८. पा.सू.३.१.१३७
१९. पा.सू.३.१.१४०

(१५) ष्वुन् – 'शिल्पिनि ष्वुन्'[२०] इति सूत्रेण कौशल्ये गम्यमाने ष्वुन् विहितः। नर्तकः, श्वनकः इत्यादीनि रूपाणि।

(१६) क्तः–'क्तक्तवतू निष्ठा' इति सूत्रेण धातोः विधीयमानयोः क्त क्तवत् प्रत्यययोः निष्ठा संज्ञा विधीयते। 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण साधारणतः क्तप्रत्ययः कर्मणि प्रवर्तते। किन्तु 'गत्यार्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति सूत्रेण क्तप्रत्ययः कर्त्रर्थे भवति। 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति सूत्रेण अधिकरणार्थे क्तः प्रवर्तते। एवं 'नपुंशके भावे क्तः' इति सूत्रेण क्लीबत्वविशिष्टे भावे क्तः प्रत्ययो विहितः। इदानीं कर्मार्थेविहितक्तप्रत्ययान्तधातूनां रूपाणि क्रमशः सङ्गृह्यन्ते–

प्रथमसर्गे –

धातुः	**अर्थः**	**प्रयोगः (कर्मणि)**	**सर्गः**	**श्लोकः**
गाधृ	प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे	गाधितः	प्र	२
श्विदि	श्वैत्ये	श्विन्दितः	प्र	३
क्लिदि	परिदेवने	क्लिन्दितः	प्र	३

इत्येवमादीनि उदाहरणानि भवन्ति।

द्वितीयसर्गे –

धातुः	**अर्थः**	**प्रयोगः (कर्मणि)**	**सर्गः**	**श्लोकः**
क्लृपू	सामर्थे	क्लृप्तः	द्वि.	३
श्रथ	हिंसार्थः	श्रथितः	द्वि.	९
श्रा	पाके	श्रपितम्	द्वि.	११

इत्येवमादीनि उदाहरणानि भवन्ति।

तृतीयसर्गे –

धातुः	**अर्थः**	**प्रयोगः (कर्मणि)**	**सर्गः**	**श्लोकः**
प्रच्छिदिर्	द्वैधीकरणे	प्रच्छिन्नः	तृ.	१
षणु	दाने	सातः	तृ.	४
वनु	याचने	वतः	तृ.	४

इत्येवमादीनि उदाहरणानि भवन्ति। विस्तरभयान्न न लिख्यतेऽधिकम्।

२०. पा.सू.३.१.१४५

सुबन्तस्य प्रातिपदिकेनापि समास इत्यत्र विनिगमकम्

डॉ.आस्तीकद्विवेदी
अं. सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः।।[1]

अयं भाष्यादिसिद्धः समासविभागः कौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणसारे प्रतिपादितः। तत्र प्रतिपादितेषु समासविभागेषु यो हि तृतीयो विभागः 'सुपां नाम्ना सह समासः' इत्यात्मकः विद्यते। अर्थात् यस्मिन् समासे पूर्वपदं सुबन्तं भवति तथा च उत्तरपदं तु केवलं प्रातिपदिकात्मकं भवति इति यथा 'कुम्भकारः' इत्यत्र समासो भवति। अत्रोपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते इत्यर्थकेन उपपदमतिङ्[2] इति सूत्रेण जायते। उपपदसंज्ञा विधायकं सूत्रं 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्'[3] इति। सूत्रमिदं धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमस्ति। ततश्च 'धातोः' इति अधिकारान्तर्गतेषु 'कर्मण्यण्'[4] इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुगाारितं तेन सप्तम्यन्तपदेन यद् वाच्यं तदेव उपपदसंज्ञकत्वेन विवक्षितमिति भावः। 'कर्मण्यण्' इति सूत्रे यत्सप्तम्यन्तं पदं 'कर्मणि' इति तद्वाच्यं लक्ष्यस्थं यद् कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञकं भवति। अतएव 'कुम्भं करोति' इत्यर्थे कर्मीभूतकुम्भवाचकपदे उपपदे सति कृञ् धातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचोञ्णिति'[5] इति सूत्रेण वृद्धौ रपरत्वे कृते कारशब्दः निष्पद्यते। तेन 'कारेति' नाम्ना अथवा कारप्रातिपदिकेन कुम्भेति सुबन्तस्य उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते इत्यर्थकेन उपपदमतिङिति सूत्रेण समासः सिद्ध्यति।

सुबन्तस्य प्रातिपदिकेन सह समासे सति एका आपत्तिः विद्यते यत् तत्तत्समासविधायकेषु सूत्रेषु 'सह सुपा' इत्यस्मात् सुपाइति तृतीयान्तस्य सम्बन्धः जायते। ततश्च सुबुत्पत्यनन्तरं कृदन्तेनापि समासः स्यात्, सुबुत्पत्तिश्च लिङ्गबोधकप्रत्ययादनन्तरमेव

1. वै. भू.सा. का. सं.28
2. पा. सू. 2.2.19
3. पा. सू. 3.1.92
4. पा. सू. 3.2.1
5. पा. सू. 7.2.115

स्यात्। यतोहि 'कुत्सिते'[6] इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारक-प्रयुक्तकार्याणां क्रमेणैवोपस्थितिः' इति सिद्धान्तः स्वीकृतः। तेन सिद्धान्तेन येन क्रमेणार्थोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण तत्तदर्थनिमित्तककार्योत्पत्तेरौचित्यं प्रदर्शितम्। अतः व्याघ्री, कच्छपीत्यादिः न सिद्ध्येत्।

अयं भावः - व्याजिघ्रतीति विग्रहे व्याङ्पूर्वकात् घ्राधातोः आकारन्तेभ्यो धातुभ्यः उपसर्गोपपदे कप्रत्ययो भवति इत्यर्थकेन आतश्चोपसर्गे[7] इति सूत्रेण कप्रत्यये कृते आतो लोप इटि च[8] इत्यकारलोपे वि + आ + घ्र इति स्थितेव्याङो घ्रशब्देन गतसिमासे यणि व्या + घ्र इत्यत्र घ्रपदस्य जातिवाचकत्वाभावान्ङीषोऽप्राप्त्या टापि ततः सु प्रत्यये व्या + घ्रा सु इत्यनयोः समासे कृतेऽपि 'व्याघ्रा' इत्यस्य अदन्तत्वाभावागातेरस्त्रीविषयादित्यस्याप्राप्त्या 'व्याघ्री' न सिद्धयेत्। एवमेव कच्छे पिबतीति विग्रहे सुपिस्थः[9] इति सूत्रस्थेन सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यादित्यर्थकेन सुपि इति योगविभागेन कप्रत्यये आकारलोपे च कृते कच्छे+प इत्यवस्थायां समासार्थमपेक्षणीयसुबन्तत्वसम्पादनाय यस्य सुपः उत्पत्तेरावश्यकता तस्याः सुबुत्पत्तेः प्राक् लिङ्गबोधकस्य कस्यापि प्रत्ययस्यावश्यकर्त्तव्यतया इदानीञ्च कच्छे + प इत्यस्य जातिबोधकत्वाभावेन जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यादित्यर्थकेन 'जातेरस्त्रीविषयादयोपाधात्'[10] इति सूत्रेण ङीषोऽप्राप्त्या अगत्या टाप् ततः सुपि समासादौ जातेऽपि 'कच्छपा' इत्यस्य अदन्तत्वाभावागातिलक्षणङीषोऽप्राप्त्या कच्छपीत्यस्यासिद्धिः। अतः तादृशः उपायः कर्त्तव्यः येन पूर्वत्र प्रयोगेषु सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदन्तेन सह समासः सिद्धयेत्।

तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण नागेशेन पूर्वोक्तस्थलेषु दोषनिवारणाय एका ज्ञापकसिद्धापरिभाषा उररीकृता। तस्याः परिभाषायाः स्वरूपं वर्तते 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः'[11] इति। श्रीनागेशेन परिभाषाया अवतरणमुक्तं- ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ ततोऽप्यन्तरङ्गत्वाट्टप्यदन्तत्वाभावागातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। एतस्याः परिभाषायाः स्वीकारे सति उक्तस्थलेषु सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे स्वीकृते नास्ति दोषावकाशः यथा 'व्याघ्र' शब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेव एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते इत्यर्थकेन कुगति प्रादयः[12] इति गतिसमासे

6. महाभाष्यम् सू.सं.5.3.74
7. पा.सू. 3.1.136
8. पा.सू. 6.4.64
9. पा.सू. 3.2.4
10. पा.सू. 4.1.63
11. परि.सं.76
12. पा.सू. 2.2.18

'व्याघ्र' इत्यस्य जातिवाचकत्वेन जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण ङीषि 'व्याघ्री' सिद्ध्यति। अनेन प्रकारेणैव 'कच्छपी' इत्यत्रापि दोषनिवारणं भवति।

अस्या: परिभाषाया:अर्थस्तु – 'गतिकारकोपपदानां कृदन्तेन सह समास: उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते: प्रागेवेति। उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते: प्रागेव समास: न तु पूर्वपदादपि सुबुत्पत्ते: प्राक् समास इति। अत एव कौण्डभट्टेन समासशक्तिव्याख्यानप्रसङ्गे 'चर्मक्रीती' इत्यत्र न लोपात्मकं फलं प्रदत्तम्।

परिभाषावतरणविषये टीकाकाराणां सम्मति: –

'उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यवाद: उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते'[13] परिभाषयैव 'व्याघ्रीत्यादिलक्ष्येषु दोषो न सम्भवति। परिभाषाया: इदमवतरणं न युक्तमिति तात्याशास्त्रिणा एक: पूर्वपक्ष: उद्भावित:। अयं भाव: – उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्यभावसम्भावनयाऽपवादशास्त्रप्रवृत्ति: सम्भाव्यते तत्रोत्सर्गशास्त्रं प्रथमत: न प्रर्वतते इति 'उपसञ्जनिष्यमाण' अस्या: परिभाषाया: परिभाषार्थो विद्यते। 'व्याघ्री' इत्यादौ उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्यभावसम्भावना प्रयोज्या अपवादशास्त्रप्रवृत्ति: सम्भाविता वर्तते। यथा 'व्याघ्री' इत्यत्र अजाद्यतष्टाप्[14] इत्यनेन 'टाप्' प्रवृत्ति: न स्यात् तदा समासादिकार्यानन्तरं जातेरस्त्रीविषयादयोपाधात् इत्यनेन ङीष् स्यादिति संभावनाया: सत्वेनैतां परिभाषां विनापि 'व्याघ्री' इत्यादौ ङीष् सिद्ध्यति अवतरणं न युक्तं प्रातिभाति इति प्रश्ने तात्याशास्त्रिणा 'उपसञ्जनिष्यमाण' न्यायस्य तात्पर्यं निर्धारितं यत् अनेन न्यायेन प्रवृत्तौ सति किं जायते। तेनोक्तं अनेन न्यायेन भविष्यत् प्रवृत्तिकापवादशास्त्रविषयातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्ये सङ्कोचो भवति। प्रकृते यदि टाब्रूपोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्ये जातिवाचकविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि व्याघ्रेत्यस्य जातिवाचकत्वेन, तत्र टापोऽप्राप्तावपि 'घ्र' इत्यस्य जातिवाचकत्वाभावेन सङ्कोचितविषयेतरतया टाबापद्यते एवेति अवतरणं युक्तमेवति भाव:। न च 'उपसञ्जनिष्यमाण' न्यायेन अपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचवद् अपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोच: स्वीक्रियते तेन 'व्याघ्र' शब्दघटकीभूतस्य 'घ्र' शब्दस्य जातिवचाकत्वाभावेन सङ्कोचितविषयेततरतया टाबापत्ति: या प्राप्ता सा नास्ति यतोहि 'घ्र' शब्दस्य अपवादविषयातिरिक्तत्वेऽपि अपवादविषयघटकत्वेन 'व्याघ्र' इत्यत्र घ्रशब्दमादाय न टाबापत्ति:। अत: उपर्युक्तार्थकोपसञ्जनिष्यमाणन्यायेनैव दोषवारणसंभवे अवतरणमयुक्तमेव वर्तते। भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचादेव 'वस्त्रक्रीती' इत्यत्र

13. परि.सं. 65

14. पा.सू. 4.1.4

क्रीतशब्दस्य भविष्यदपवादघटकत्वेनानेन न्यायेन टाब्बाधसिद्धिः। अन्यथा भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तु करणपूर्वक्रीतातिरिक्तत्वेन टाब्विधायके शास्त्रे सङ्कोचात् तत्रापि क्रीतशब्दात् टाबापत्तिः स्यात्। न च भविष्यदपवादघटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे सति अजया क्रीता अजाक्रीतीत्यादौ क्रीतात्करणपूर्वादित्यपवादविषयघटकत्वेन अजशब्दादपि टाप् न स्यात्। न च अनेन न्यायेन भविष्यदपवादविषयान्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात् न 'अजाक्रीती' इत्यादौ दोष इति वाच्यम्, न च वाच्यम् घन इव कपिला इत्यादौ वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदान्तान्ताद् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवतीत्यर्थकेन अन्यतो ङीष्[15] इत्यनेन ङीषापत्तिः स्यात्। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया[16] इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण कपिलाशब्दस्यानुदात्तान्तत्वेन भविष्यदपवादविषयान्तत्वेन

' अन्यतोङीषित्यस्य' विषयसत्वेन पूर्वं टापोऽप्रवृत्या समासेऽन्यतोङीष् इत्यनेन ङीषापत्तिः स्यात्। भविष्यदपवादविषयत्वेऽपि कपिलशब्दस्य तदभावेन टाप् सिद्ध्यति। अत्र अपवादत्वेन अन्यतो ङीषित्यस्य ग्रहणमुत्सर्गत्वेन अजाद्यतष्टापित्यस्येति बोध्यम्। अतः भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचः स्वीकर्त्तव्यः, तेन व्याघ्रीत्यादौ टाबापत्तिः दुर्वारैव नागेशोक्तमवतरणं युक्तमेवेत्याशयः। अथवा 'उपसञ्जनिष्यमाणेति' न्यायः तत्रैव प्रर्वतते यत्र अचरितार्थापवादविषयो भवति तत्रैव। अत एव 'दधति' इत्यादौ 'झोऽन्तः' इति उपसर्गशास्त्रस्य, अचरितार्थापवादविषयीभूतेन 'अदभ्यस्तात्' इति शास्त्रेण अनेन न्यायेन बाधः भवति। 'व्याघ्री' इत्यादौ तु अयं न्यायः न प्रवर्तेत यतो हि अपवादत्वेन विवक्षितस्य शास्त्रस्य 'सिंही' इत्यादौ चारितार्थ्यात्। अतः 'व्याघ्री' इत्यादि प्रयोगाः अस्याः परिभाषायाः अवतरणमेव नाऽन्येन केनापि उपायेन पूर्वोक्तानां प्रयोगाणां सिद्धिः सम्भवति।

परिभाषासम्बन्धिज्ञापकत्वविचारः -

अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकत्वप्रसङ्गे उपपदमतिङ् इति सूत्रस्थमतिङ्ग्रहणं वर्तते। यदि अतिङ्ग्रहणं न क्रियते चेत् तिङन्तेनापि उपपदसुबन्तस्य समासः स्यात्, स तु नेष्टः। अतः अतिङ्ग्रहणं सूत्रे कृतम्। किन्तु सूत्रेऽस्मिन्नतिङ्ग्रहणाभावेऽपि तिङन्तेन सह उपपदसुबन्तस्य समासनिवृत्तिः सम्भवति। यतोहि सह सुपा[17] इत्यतः सुपेत्यस्य अनुवृत्तेः सत्त्वेन 'उपपदं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते' अयमेव अर्थः स्यात्' ।एवं भूते सूत्रार्थे

15. पा.सू. 4.1.40
16.पा.सू. 6.2.2
17.पा.सू. 2.1.4

निष्पन्ने सति 'मा भूत्' इत्यत्र 'मा' इत्यस्य उपपदत्वेऽपि 'भूत्' इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन समासाऽप्राप्त्यातिङ्ग्रहणं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते। तेन उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समसस्यते इत्यर्थे 'मा भूत्' इत्यत्र समर्थेन 'भूत्' इत्यनेन उपपदस्य माङः समासनिवारणायातिङ्ग्रहणं स्वांशे चरितार्थम्। तत्रोपपदमित्युपपदसंज्ञकं सुबन्तं द्विविधेनैव समर्थेन सहोपलब्धुं शक्यते तिङन्तरूपेण कृदन्तरूपेण च। तत्रातिङ् इत्युक्तेः तिङन्तेन समासप्राप्त्या कृदन्तरूप एव समर्थोऽवशिष्टः। इत्थं सिद्धं यदुपदस्य कृदन्तेन समर्थेन सह सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासो भवति। एवं गतेरपि कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः इत्यंशे कुगतिप्रादयः[18] इति सूत्रस्थं गतिग्रहणं वर्तते। तत्र हि 'कुप्रादयः' इति 'गति' इति च योगो विभज्यते। कुप्रादयः सुबन्तेन सह समस्यते। गतिस्तु समर्थेन सह समस्यते, अत्रापि उपपदमतिङ् इति सूत्रादतिङ्ग्रहणमपकृस्य गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समर्थेन समस्यते इत्यर्थः करणीयः, तत्रापि अतिङोऽपकर्षणं विनापि सुपेत्यस्यानुवृत्तिसत्त्वात् गतिश्च सुबन्तः समर्थेन सुबन्तेन समस्यते इत्यर्थकरणेनैवातिङन्तेन समासे सिद्धेऽतिङोऽपकर्षणं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते। तेन गतेरपि तिङन्तभिन्नेन इति सिद्धम्। इदानीं पर्यन्तव्याख्यायेन गत्युपपदयोरेव कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येवागतम्। कारकस्य कृदन्तेन सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे किमपि मानं न नागतम्। अतः नागेशेन मूले उक्तम् – एकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयम्, तेन 'अश्वक्रीतीति सिद्धा, अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् 'क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् न स्यात्।[19] अयं भावः – यथा एकदेशानुमत्या एकदेशे एकस्मिन् स्थाने स्थाल्यादौ स्थितेषु तण्डुलेषु द्वित्राःतण्डुलाः अङ्गुलादिना सिद्धं विज्ञाय सर्वे तण्डुलाः सिद्धाइति निर्णीयते तथैव एकदेशे एकवाक्ये प्रतिपादितेषु बहुषु पदार्थेषु एकत्र द्वयोर्वा प्रमाणं प्राप्यान्यत्रापि प्रमाणं भवेदेवत्याकारिका या मतिः बुद्धिः क्रियते सा एकदेशानुमतिरुच्यते, तया एकदेशानुमत्या स्थालीपुलाकन्यायेन परिभाषागतकारकांशोऽपि सिद्धः एवेति भावः। तात्याशास्त्रिणा तु क्रीतात् करणपूर्वात् इति सूत्रमेव कारकांशे ज्ञापकत्वं प्रदत्तम्। यदि कारकं कृदन्तेन सुबुत्पत्तेः प्राङ् न समस्यते तदा करणपूर्वक्रीतान्तादन्तप्रातिपदिकस्याभावेन सूत्रमिदं व्यर्थमेव स्यात्। तदेव सूत्रं व्यर्थीभूय कारकस्य कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति ज्ञापयति।

सर्वासु परिभाषासु अंशत्रयं विचारणीयम्। परिभाषायाः अवतरणं परिभाषायां ज्ञापकं, परिभाषा नित्याऽनित्या वेति। पूर्वोक्तव्याख्याने अंशद्वयं विचारितम्। इदानीं तृतीयांशो विचार्यते–

18. पा. सू. 2.2.18

19. परि.पृ.सं. 271

अम्बाम्बगोभूमि[20] इति सूत्रे गोभूमिद्वित्रिप्रभृतीनां ग्रहणं परिभाषायाः अनित्यत्वे मानम्। यदि परिभाषेयं नित्या स्यात्तदा गोष्ठः, भूमिष्ठः इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्रागेवानया समासे सम्पादिते 'स्थ' इत्यस्य सकारस्य पदादित्वाभावात् सात्पदाद्योः[21] इत्यनेन षत्वनिषेधाप्राप्तौ आदेशप्रत्यययोः[22] इत्येनैव षत्वसिद्धौ गोभूमिद्वित्रिप्रभृतीनां ग्रहणं व्यर्थं सदस्याः अनित्यत्वं ज्ञापयति।

अस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वस्य फलं प्रदर्शितं मूले धनक्रीतेति अस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वेन क्वचित् सुबुत्पत्यनन्तरमपि समास सिद्ध्यति। अयं भावः – 'धनक्रीता' इत्यत्र सुबुत्पत्यनन्तरं समासः भवति, सुबुत्पत्तये च लिङ्गबोधकप्रत्ययोऽपेक्ष्यते, स च प्रत्ययः धन टा क्रीत इत्यवस्थायां टाबन्यो न भवितुमर्हति। अतः टापि दीर्घे सुपि च कृते 'धन टा क्रीता सु' इत्यनयोः कर्तृकरणे कृता बहुलम्[23] इति सूत्रेण समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन प्रातिपदिकत्वागुकि 'धनक्रीता' सिद्ध्यति। अत्र करणपूर्वकक्रीतशब्दान्तत्वेपि अदन्तत्वाभावेन क्रीतात् करणपूर्वात् इति सूत्रेण न ङीष्।

अन्ये आचार्याः अस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते 'धनक्रीता' इत्यत्र अजादित्वाट्टाप्प्रत्ययः साध्यः। अम्बाम्बगोभूमि इति सूत्रस्थं गोभूम्यादिग्रहणं तु नियमार्थकं वर्तते। नियमस्वरूपं तु 'पूर्वपदान्तेणः परस्य स्थसम्बन्धिसस्य षत्वं स्यागोद् गोभूम्यादिभ्यः एव। तेन 'हृदिस्थः' इत्यादौ पूर्वपदान्तेणः परस्य स्थसम्बन्धिसस्य सत्त्वेऽपि गोभूम्यादिभ्यः परत्वाभावात् षत्वं न भवति। परिभाषास्वरूपे सामान्यतः कारकपदोपादानद् 'कारकविभक्तत्यन्तस्य कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः भवति इति आयाति। अत एव कारकविभक्त्यन्तमात्रस्य सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदन्तेन सह समासे स्वीकारादेव कुम्भकारः' इत्यत्र षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवतीति भाष्ये उपपदसमासबलीयस्त्वाधिकरणे 'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन' इति वार्तिककृतोक्तम्। राज्ञः पुरुषः इत्यादौ षष्ठीसमासस्य अवकाशः। स्तम्बेरमः, कर्णेजपः इत्यादौ उपपदसमासावकाशः। 'कुम्भकारः' इत्यादौ उभयोः इत्यादौ उपपदसमासावकाशः। 'कुम्भकारः' इत्यादौ उभयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधेनोपपदसमासो भवतीति तदाशयः। कृद्योगलक्षणषष्ठ्या अपि कारकत्वं भाष्यसंमतमेव। यदि षष्ठी समासस्य सुबुत्पत्यनन्तरमेव प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि तर्योविप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। अतः कारकविभक्त्यन्तमात्रस्य कृद्भिस्सहसमासः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेति प्राप्यते। टीकाकृद्भिः पूर्वोक्तपक्षस्य खण्डनं कृतम्। कारकतद्विशेषोपादाने एव एषा प्रवर्तते इति तेषां मतम्। न तु सामान्यतया कारकोपादाने।

20. पा.सू. 7.3.16
21. पा.सू. 8.3.11
22. पा.सू. 8.3.59
23. पा.सू. 2.1.32

अयं भावः - कारकतद्विशेषोपादाने एवैषा प्रवर्तते इत्यस्य यत्र कारकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकं पदं समासशास्त्रे श्रूयते तत्र सुपेति तृतीयान्तस्य सम्बन्धो न भवति इत्यर्थः। अतः तत्रैव कारकीयविषयतां स्वीकृत्य अनया सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः कर्त्तव्यः। न च 'षष्ठीति' सूत्रे कारकतद्विशेषोपादानाभावनैतदप्रवृत्त्या 'अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठी समासस्तदा उपपदसमासः इति मूलोक्तं भाष्यमसङ्गतं स्यात् इति वाच्यम्, विभाषाधिकारस्य पाक्षिकैकार्थीभावबोधकत्वेन एकार्थीभावे सामसस्य नित्यत्वेन, षष्ठीसमासाभावपक्षे एकार्थीभावस्याभावेन उपपदसमासाप्राप्त्या भाष्यैकदेश्युक्तित्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात्। अत एव पारे मध्ये षष्ठ्या वा[24] इति सूत्रे वाग्रहणं चरितार्थमिति भावः। तद्धि वा ग्रहणं 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते। तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी समासो न भवति। अत एव कौमुद्यां मूले भणितं 'महाविभाषया वाक्यमपि'। एवमेव षष्ठीति सूत्रे एतत्परिभाषायाः प्रवृत्तौ सत्यां सुपेत्यस्य निवृत्तौ 'राजपुरुष' इत्यादावपि सुबुत्पत्तेः प्राक् समासापत्तिः। अथवा विभाषाषष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासः इति वार्तिककृदुक्तप्रकारस्य 'न वा षष्ठी समासाभावदुपपदसमासः इत्यनेन उपपदसमासस्य अन्तरङ्गत्वाभिप्रायकत्वं ध्वनितम् तव तु षष्ठीति सूत्रेऽप्यनया सुपेत्यस्य निवृत्य। उपपदसमासमात्रस्य अन्तरङ्गत्वप्रतिपादनमसङ्गतमेव स्यादित्याहुः।

निष्कर्षः - गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः अस्याः परिभाषायाः यानि अवतरणानि सन्ति तेषां 'उपसञ्जनिष्यमाण' न्यायेन सिद्धिः नैव भवितुमर्हति। परिभाषाज्ञापकत्वविषये नागेशेन सह न कस्यापि विरोधः। किन्तु नागेशेन इयं परिभाषा अनित्या इति स्वीकृतम्। अथ च टीकाकृद्धिः अस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वस्य निराकरणं कृतम्। पक्षद्वयेऽपि 'धनक्रीता' इत्यादि प्रयोगाणां सिद्धिः भवति इदमेव तात्पर्यम्। कारकसामन्ये तद्विशेषे वा परिभाषेयं प्रवर्तते इत्यत्र विचिकित्सायां 'कारकविशेषोपादाने एव' प्रवर्तते इति पक्षस्य यद् स्थापनं यद् भूतिकारेण कृतं स एव पक्षः युक्तियुक्तः इति प्रतीयते।

एवञ्च सह सुपा इत्यत्र सह इति योगं विभज्य तत्र च सुबामन्त्रिते इत्यतः सुबित्यनुवर्त्य सुबन्तं समर्थेन सब समस्यत इत्यर्थस्य प्रपञ्च वभूतेयं परिभाषा गतिकारकेति सुपां नाम्ना सह समासविधौ विनिगमकमिति शम्।

---

24. पा.सू. 2.1.18

ISSN - 2231-2129

समासे विभाषाधिकारप्रयोजनम्

प्रज्ञा
शोधच्छात्रा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः, भोपालम्।

'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति वचनानुसारेण जीवप्रवृत्तिमात्रं प्रयोजनवद्भवति। तत्रापि मानवानां विशिष्य, मानवेष्वपि विदुषां साधुजनानां मनीषिणाञ्च यत्किमपि कार्यं तत्सर्वं प्रयोजनविशेषाय एव भवति। भारतीयविद्वद्भिः तत्तत् प्रयोजनमनुद्दिश्यैव बहूनि शास्त्राणि रचितानि। तेषु अन्यतमं भवति शब्दशास्त्रं व्याकरणशास्त्रम् इति। अस्य व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात् प्रयोजनं शब्दानुशासनमेव आदितः भाष्यकारेण निगदितम्। यथोक्तम् — ''अथ शब्दानुशासनम्''[१] इति। पुनश्च रक्षा, ऊहः, आश्रमः, लघु, असन्देहश्चेति पञ्चप्रयोजनानि भगवता पतञ्जलिना वर्णितानि। तथाहि—''कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि? रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।''[२] किन्तु एतेषु प्रयोजनेषु लौकिकदृष्ट्या विचारयामश्चेत् व्याकरणशास्त्रस्य 'लघूपायैः महतः शुद्धशब्दसमूहस्य परिज्ञानम्' एव व्याकरणस्य परमं प्रयोजनं भवति। लघुशब्दैः स्वाभिप्रायस्य प्रकटनं संस्कृतवाङ्मयस्यापि परमं प्रयोजनं वैशिष्ट्यञ्च भवति। शब्दानां संक्षेपीकरणविधौ च समासस्य महती भूमिका भवति व्याकरणशास्त्रे। 'समास' इति संज्ञा एव अन्वर्थिका भवति। अतः अस्त्यस्य समासस्यास्मिन् व्याकरणशास्त्रे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं विशिष्टञ्च स्थानम्।

समासस्य सामान्यपरिचयः

सम्-इत्युपसर्गपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् धातोः भावे घञ्प्रत्यये कृते सति 'अत उपधायाः'[३] इत्यनेन उपधावृद्धौ समासशब्दः निष्पद्यते। तत्र 'समसनम् - एकीभवनं समासः' इति। अर्थात् यदा अनेकानि पदानि मिलित्वा विशिष्टैकार्थस्य प्रतिपादनं कुर्वन्ति तदा समासः इत्युच्यते। तत्त्वबोधिन्यां तु - केचिदित्युक्त्वा भावघञन्तपक्षं खण्डयित्वा वस्तुतस्तु इत्यादिना 'समस्यत इति समासः' इत्येवं 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मघञन्तः समासशब्दः स्वीकृतः। अत एव उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तः समासशब्दः समस्यत इत्यर्थको भवति।[४]

१. म.भा.आ.१
२. म.भा.आ.१; पृ. १६-१७
३. पा.सू. ७.२.११६
४. पा.सू.२.१.३. प्राक्कडारात् समासः

नागेशभट्टास्तु 'सह सुपा' इत्यत्र 'सुबन्तसहितं सुबन्तं समाससंज्ञकमित्यर्थः। समस्यत इत्युक्तिस्त्वबुधानां -, इत्याह।[५]

भट्टोजिदीक्षितेन सन्ध्यनन्तरं सुबन्तानां निर्वचनानन्तरं विभक्तीनाञ्च कारकप्रकरणे अर्थविशेषं निरूप्य तदाश्रितस्य समासस्य निरूपणं कृतम्। समासविभागविषयेऽपि मतभेदो भवति। अयं समासःकैश्चित् षड्विधः, कैश्चित् पञ्चविधः, कैश्चिच्च चतुर्विधः अङ्गीकृतः वर्तते। समासशक्तिनिर्णयावसरे श्रीमता कौण्डभट्टेनोक्तम् -

''सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥''[६]

एवं प्रकारेण समासस्य षड्भेदाः स्वीकृताः वर्तन्ते। ते च —

1) सुपां सुपा — अर्थात् सुबन्तस्य सुबन्तेन सह समासः। यथा — राजपुरुषः इति। सुबन्तस्य सुबन्तेन सह समासविधायकानि अनेकानि सूत्राणि भवन्ति। तद्यथा — (क) तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन,[७] (ख) अनेकमन्यपदार्थे,[८] (ग) चार्थे द्वन्द्वः[९] इत्यादीनि।

2) सुपां तिङा — अर्थात् सुबन्तस्य तिङन्तेन सह समासः। यथा — 'पर्यभूषयत्' इत्यत्र सुबन्तस्य तिङन्तेन सह समासः दृश्यते। सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः 'गतिमतोदात्तवता तिङाऽपि समासः'[१०] इति वार्तिकात् भवति।

3) सुपां नाम्ना — अर्थात् सुबन्तस्य नाम्ना सह समासः अपि तृतीयभेदत्वेन अङ्गीकृतः। यथा—कुम्भकारः इति। सुबन्तस्य नाम्ना समासविधायकं सूत्रं भवति 'उपपदमतिङ्'[११] इति।

4) सुपां धातुना—सुबन्तस्य धातुना समासः। यथा— कटप्रूः इति। 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च'[१२] इति वार्तिकात् सुबन्तस्य धातुना सह समासः विधीयते।

5) तिङां तिङा — तिङन्तस्य तिङन्तेनापि समासः दृश्यते। यथा — पिबतखादता इत्यादयः। 'अख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'[१३] इत्यन्तर्गतसूत्रात् अत्र समासः।

6) तिङां सुपा — अर्थात् तिङन्तस्य सुबन्तेन सह समासः भवति। अयं समासस्य षट्सु भेदेषु अन्तिमः भवति। यथा — जहिस्तम्बः इति। अत्र 'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारञ्चाभिदधाति'[१४] इति मयूरव्यंसकारान्तर्गतसूत्रात् समासः।

५. ल.श.शे.,पा.सू.२.१.४
६. वै.भू.सा.; का.२८
७. पा.सू.२.१.३०
८. पा.सू. २.२.२४
९. पा.सू.२.२.९
१०. वै.भू.सा.पृ.२२५
११. पा.सू.२.२.१९
१२. वै.भू.सा.पृ.२२६
१३. सि.कौ.मयूरव्यंसकादयश्च
१४. पा.सू. २.१.७२

यद्यपि — सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः द्वितीयप्रभेदरूपेण पूर्वमपि उक्तं तथापि तिङन्तस्य सुबन्तेन समासस्य षष्ठः भेदः कल्पितः। उभयोः यद्यपि साम्यं दृश्यते तथापि द्वयोः भेदः अस्त्येव। 'सुपां तिङा' इत्यत्र पूर्वपदं सुबन्तं भवति उत्तरपदञ्च तिङन्तं भवति। किन्तु अस्मिन् 'तिङां सुपा' इति प्रभेदे पूर्वपदं तिङन्तम् उत्तरपदं सुबन्तं भवति। एवं प्रकारेण भूषणकारेण समासस्य षड्भेदाः वर्णिताः।

लघुकौमुदीकारेण समास्य पञ्चभेदाः अङ्गीकृताः सन्ति। ते च — १. केवलसमासः, २. अव्ययीभावसमासः, ३. तत्पुरुषसमासः, ४. बहुब्रीहिसमासः, ५. द्वन्द्वसमासश्चेति।

केवलसमासं विहाय अन्ये चत्वारः भेदाः श्रीभट्टोजिदीक्षितेनापि अङ्गीकृताः सन्ति सिद्धान्तकौमुद्यम्।

अष्टाध्याय्याः द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादे समासविधायकानि नैकानि सूत्राणि महर्षिणा पाणिनिना एकत्रीकृतानि। तत्र 'प्राक्कडारात्समासः'[१५] इत्यतः समासाधिकारः प्रारभते। स चाधिकारः 'कडाराः कर्मधारये'[१६] इति सूत्रं यावद्भवति। एवं प्रकारेण समासाधिकारे १०८ सूत्राणि भवन्ति।

समासाधिकारे समागतानां सूत्रप्रकाराणां वर्णनम् —

सूत्राणि षड्विधानि भवितुम् अर्हन्ति इति वैयाकरणैः निष्कर्षः कृतः वर्त्तते। तदुक्तम्—

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्॥ इति।

अत्र 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यस्याधिकारक्षेत्रे षट्सु सूत्रप्रकारेषु पञ्चविधः सूत्रप्रकाराः अवलोक्यन्ते। ते च प्रकाराः — संज्ञासूत्रम्, निषेधसूत्रम्, अधिकारसूत्रम्, विधिसूत्रम्, नियमसूत्रम् इत्यादयः।

विधिसूत्राणि तत्र सर्वाधिकानि अवलोक्यन्ते यथा — 'अव्ययं विभक्ति.'[१७], 'यावदवधारणे'[१८] इत्यादयः। कानिचन निषेधसूत्राण्यपि अत्र सीम्नि दृश्यन्ते। यथा 'यथाऽसादृश्ये'[१९], 'अत्यन्तसंयोगे च'[२०] इत्यादयः। कानिचन संज्ञासूत्राणि अपि मध्ये आयान्ति। यथा — 'द्विगुश्च'[२१], 'संख्यापूर्वो द्विगुः'[२२] इत्यादयः। चतुर्थः प्रकारः भवति अधिकारसूत्रम्

१५. पा.सू.२.१.३
१६. पा.सू. २.२.३८
१७. पा.सू.२.१.६
१८. पा.सू. २.१.८
१९. पा.सू. २.१.७
२०. पा.सू. २.१.२९
२१. पा.सू. २.१.२३
२२. पा.सू.२.१.५२

इति। यथा —'प्राक्कडारात्समासः'[२३], 'तत्पुरुषः'[२४] इत्यादयः। पञ्चमश्च प्रकारः भवति नियमसूत्रम् इति। यथा — 'अमैवाव्ययेन'[२५]

समासप्रकरणे अधिकारसूत्राणि तेषां संख्यानिश्चयश्च —

सिद्धान्तकौमुद्यां यत् समासप्रकरणम् अस्ति तत्र न केवलं समासाधिकारस्थसूत्राणि भवन्ति, अपितु — तानि सर्वाण्यपि सूत्राणि भवन्ति येषां समासप्रक्रियायाम् उपयोगः भवति। 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यस्य परिधौ तु स्पष्टतया पञ्चाधिकारसूत्राणि समवलोक्यन्ते। तानि च— १. प्राक्कडारात्समासः[२६], २. अव्ययीभावः[२७], ३. विभाषा[२८], ४. तत्पुरुषः[२९], ५. शेषो बहुव्रीहिः[३०]।

अत्र प्रकरणे एकः अन्यः अपि अधिकारः दृश्यते यस्य विषये प्रायः संशयः भवति, स चाधिकारः भवति 'सह सुपा'[३१] इति। अस्य विषये यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टतया किमपि न भणितं किन्तु काशिकाकारेण स्पष्टतया अस्याधिकारत्वम् उक्तम्। तत्र हि 'सह सुपा' इत्यस्य व्याख्यावसरे उक्तम् — 'सुप् इति वर्त्तते, सह इति सुपा इति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम्'[३२] इति। भाष्यकारेणापि स्पष्टम् उक्तम् अस्य व्याख्यावसरे — 'अधिकारश्च लक्षणं च'[३३] इति।

एवम् आहत्य समासाधिकारे षडधिकारसूत्राणि भवन्ति। समासाधिकारे समासप्रकरणे चास्ति कश्चन भेदः। सम्पूर्णं समासप्रकरणं यदा वयमवलोकयामः तदा अन्यान्यपि अधिकारसूत्राणि दृग्पथमायान्ति। तानि च — १. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः[३४], २. समासान्ताः[३५], ३. अलुगुत्तरपदे[३६], ४. संहितायाम्[३७]।

एवं प्रकारेण अस्मिन् समासप्रकरणे दश अधिकारसूत्राणि भवन्ति। एतेषु अधिकारेषु एव अन्यतमं भवति विभाषाधिकारः। अस्य प्रारम्भिकावधिः 'विभाषा'[३८] इति सूत्रं स्वयमेव भवति।

२३. पा.सू.२.१.३
२४. पा.सू.२.१.२२
२५. पा.सू. २.२.२०
२६. पा.सू. २.१.३
२७. पा.सू. २.१.५
२८. पा.सू. २.१.११
२९. पा.सू. २.१.२२
३०. पा.सू. २.२.२३।
३१. पा.सू. २.१.४।
३२. का.पा.सू. २.१.४।
३३. म.भा. २.१.४, पृ. ७७, खण्ड-३।
३४. पा.सू. २.४.१९।
३५. पा.सू. ५.४.६८।
३६. पा.सू. ६.३.१।
३७. पा.सू. ६.१.७२।
३८. पा.सू.२.१.११।

समासप्रकरणे विभाषाधिकारः

अधिकारत्वनिश्चयः

महर्षिणा पाणिनिना सूत्राणि पृथक् पृथक् कृत्वा न पठितानि। तेषां यथायोग्यम् आचार्यैः कार्यानुगुणं शुद्धशब्दानां प्रक्रियासाधनाय योगविभागः कृतो वर्त्तते। 'विभाषाऽप-परिबहिरञ्चवः पञ्चम्या'[३९] इत्येवं संश्लिष्टयोगं निर्दिश्य भाष्यकारेण स्वयमेव उक्तम् — योगविभाग:कर्तव्यः।'विभाषे' त्ययमधिकारः। ततः 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्ये'ति[४०]। एतेन निश्चयः भवति यत् 'विभाषा' इति अधिकारः अङ्गीकृतः व्याकरणशास्त्रे। यतः भाष्यम् अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणे प्रशस्तं प्रमाणं मन्यते।

अधिकारस्य सीमानिश्चयः

'विभाषे'त्ययमधिकारः 'कडाराः कर्मधारये'[४१] इति सूत्रं यावदस्ति इति क्वचित् क्वचित् मिलति। किन्तु व्याख्यादीनां समागतानां सूत्रार्थानां परिशीलनेन ज्ञायते यत् अयमधिकारः 'चार्थे द्वन्द्वः'[४२] इति सूत्रं यावदेव भवति। मध्ये बहूनि सूत्राणि तादृशान्यपि भवन्ति यत्रास्य सम्बन्धः न गच्छति।

'विभाषा'[४३] इत्ययम् अधिकारः 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या'[४४] इति सूत्रादारभ्य 'नदीभिश्च'[४५] इति सूत्रं यावत् गंगाप्रवाहवत् प्रवहति। पुनः 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्'[४६] इत्यनेन अस्य सम्बन्धो न भवति।'तत्पुरुषः'[४७] इत्यत्राप्यस्य सम्बन्धः न दृश्यते।'द्विगुश्च'[४८] इत्यत्रापि चास्य असम्बन्ध एव। एतेन एतदायाति यत् संज्ञासु विभाषा इत्यस्य सम्बन्धः न भवति। तेन संज्ञा वैकल्पिकी न भवति। पुनः 'द्वितीयाश्रितातीत.'[४९] इत्यतः 'स्वयं क्तेन'[५०] इति यावदस्य सम्बन्धः दृश्यते। पुनः 'खट्वा क्षेपे'[५१] इत्यनेन नित्यसमासस्य विधानात् अत्रापि अधिकारः न सम्बध्यते। एतेन वक्तुं शक्यते यत् यत्र समासः कस्मिंश्चित् विशिष्टार्थे भवति यदा च विग्रहवाक्येन सः अर्थः विस्पष्टयितुम् अशक्यः तदा अयम् अधिकारः न सम्बध्यते।

पुनः 'सामि'[५२] इत्यतः 'पूर्वसदृशसमोनार्थ.'[५३] इति सूत्रं यावदस्य सम्बन्धोऽवलोक्यते।

३९. पा.सू. २.१.११-१२
४०. म.भा. २.१.११, पृ. ८३, खण्ड-३
४१. पा.सू. २.२.३८
४२. पा.सू. २.२.२९
४३. पा.सू. २.१.११
४४. पा.सू. २.१.१२
४५. पा.सू. २.१.२०
४६. पा.सू. २.१.२१
४७. पा.सू. २.१.२२
४८. पा.सू. २.१.२३
४९. पा.सू. २.१.२४
५०. पा.सू. २.१.२५
५१. पा.सू. २.१.२६
५२. पा.सू. २.१.२७
५३. पा.सू. २.१.३१

मध्ये 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्'[५४] इत्यत्रापि अस्य असम्बन्धं दर्शयितुं 'बहुलम्' इत्यस्य उपादानम् अस्ति।

'कृत्यैरधिकार्थवचने'[५५] इत्यतः 'कृत्यैर्ऋणे'[५६] इति यावत् अस्याविच्छिन्नं सम्बन्धः दृश्यते। पुनः 'संज्ञायाम्'[५७] इत्यत्र अस्य सम्बन्धः न भवति यतः वाक्येन संज्ञा न गम्यते तेन नित्यसमासः एव। 'क्तेनाहोरात्रावयवाः'[५८] इत्यतः 'क्षेपे'[५९] इति सूत्रत्रयं यावत् सम्बन्धः 'पात्रे समितादयश्च'[६०] इत्यत्र चास्य असम्बन्धः। अनेन निपातनं क्रियते अतः निपातनविषयेष्वपि विभाषा न सम्बध्यते। पुनः 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्'[६१] इत्यत्रापि अस्य सम्बन्धो न भवति।

'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च'[६२] इत्यतः 'उपमितं व्याघ्रादिभिः'[६३] इति यावत् सम्बन्धानन्तरं 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'[६४] इयत्र बाहुल्यविषयत्वात् असम्बन्धः। इतः परम् आपादपरिसमाप्तिं यावत् अस्य सम्बन्धो भवति। पादस्यान्तिमं सूत्रं निपातनविषयः अतः तत्रासम्बन्धः।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादेऽपि अस्याधिकारो गच्छति। तत्र 'न निर्धारणे'[६५] इत्यतः 'कर्तरि च'[६६] इति यावत् निषेधप्रकरणं भवति। यत्रास्य सम्बन्धो न गच्छति। एतेन निषेधविषये विभाषाधिकारः न इति वक्तुं शक्यते। ततः परम् 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः'[६७] इत्यतः सूत्रत्रयं यावत् नित्यसमासस्य प्रकरणमस्ति। तत्रापि अस्य असम्बन्धः। 'अमैवाव्ययेन'[६८] इत्यात्रापि अस्य सम्बन्धो न दृश्यते।

पुनः सूत्रं भवति 'तृतीयप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्'[६९] इत्यत्र इयं जिज्ञासा भवति यत् विभाषाधिकारः तु अत्र अस्त्येव पुनः विकल्पविधानार्थं किमर्थम् 'अन्यतरस्याम्' इत्यस्य ग्रहणं सूत्रेऽस्मिन्? तदुक्तम् — 'अमैव तुल्यविधानत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम्'[७०]। अर्थात् 'नित्यं क्रीडाजिविकयोः' इत्यतः नित्यसमासस्य प्रकरणम् आरब्धम्। ततः 'अमैवाव्ययेन' इति यावत् 'नित्यम्' इत्यस्य सम्बन्धो गच्छति। एषः सम्बन्धः अग्रे न गच्छेत्,

५४. पा.सू. २.१.३२
५५. पा.सू. २.१.३३
५६. पा.सू. २.१.४३
५७. पा.सू. २.१.४४
५८. पा.सू. २.१.४५
५९. पा.सू. २.१.४७
६०. पा.सू. २.१.४८
६१. पा.सू. २.१.८०
६२. पा.सू. २.१.५१
६३. पा.सू. २.१.५६
६४. पा.सू. २.१.५७
६५. पा.सू. २.२.१०
६६. पा.सू. २.२.१६
६७. पा.सू. २.२.१७
६८. पा.सू. २.२.२०
६९. पा.सू. २.२.२१
७०. बा.म.सू. ७८४, पृ.१०३

तद्वारयितुमेव अन्यतरस्यां ग्रहणम् अधिकारसत्वेऽपि कृतम्। 'शेषो बहुव्रीहिः'[७१] इत्यपि संज्ञाधिकारः अतः अत्रापि अस्य सम्बन्धः न भवति। पुनः 'उपसर्जनं पूर्वम्'[७२] इत्यतः 'कडारा कर्मधारये' इति यावत् पूर्वप्रयोग-परप्रयोगयोः प्रकरणम् आयाति तत्रापि अस्यासम्बन्धः। अतः वक्तुं शक्यते यत् 'चार्थे द्वन्द्वः'[७३] इति सूत्रं यावत् एव विभाषाधिकारः न तु 'कडाराः कर्मधारये'[७४] इति यावत्।

एतेन आयाति यत् विभाषाधिकारेऽपि कानिचन स्थलानि सन्ति यत्र अस्य सम्बन्धो न भवति। तद्यथा —

(१) संज्ञाधिकारेषु अस्य सम्बन्धो न भवति।

(२) संज्ञार्थे यत्र समासः तत्रापि अस्य सम्बन्धो न भवति। वाक्येन संज्ञायाः अवगमाभावात्। तत्र विभाषा इत्यस्य यदि सम्बन्धः भवति तदा संज्ञाभंगापत्तिः समापतति। तदुक्तम् — 'विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते'[७५]। यथा — उन्मत्तगङ्गं नाम कश्चन देशः। अत्र 'उन्मता गंगा यस्मिन्' इति विग्रहवाक्येन संज्ञार्थः न गम्यते। अतः अत्र विभाषा इत्यस्य सम्बन्धो नाभीष्टः।

(३) विशिष्टार्थेषु यत्र समासः विधीयते तत्रापि अयमधिकारः न सम्बध्यते। यतः विग्रहवाक्येन विशिष्टार्थस्यापि अवगमः न भवति। यथा — 'खट्वा क्षेपे' इत्यनेन 'खट्वारूढः' इति रूपं निष्पद्यते। अस्य विग्रहवाक्यं न प्रयुज्यते यतः विग्रहेन क्षेपार्थः न गम्यते। तदुक्तम् — 'विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते'[७६]।

(४) यत्र यत्र बहुलग्रहणं तत्रापि अस्य असम्बन्धः। यतः तस्य क्षेत्रम् अभिवर्धयितुम् एव तत्र तत्र आचार्येण बहुलग्रहणं कृतं वर्त्तते। विभाषा बाहुल्ये अन्तर्भूता भवति। किन्तु बाहुल्यार्थः विभाषया न प्रतिपादयितुं शक्यः। बाहुल्यं हि चतुर्विधम् उक्तं शास्त्रे —

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ इति।

(५) निपातनविषयेष्वपि अस्य सम्बन्धः न भवति। यतः निपातनेन कश्चन सिद्धः शब्दः निर्दिश्यते। तत्र विभाषायाः विषयः एव भवितुं नार्हति। अतः अस्यासम्बन्धः।

(६) पुनः निषेधसूत्रेष्वपि अस्य सम्बन्धो न भवति अयोग्यत्वात्। यतः यत्र

७१. पा.सू. २.२.२३
७२. पा.सू. २.२.३०
७३. पा.सू. २.२.२९
७४. पा.सू. २.२.३८
७५. का.;पा.सू. २.१.२१; पृ.२७१
७६. का.;पा.सू. २.१.२६, पृ.२७६

समासनिषेधः क्रियते तत्र समस्तप्रयोगो न भवति। यदि तत्रापि विभाषासम्बन्धः स्यात् तर्हि निषेधविकल्पः स्यात् तेन च निषेधस्य प्रयोजनमेव न सेत्स्यति।

(७) नित्यसमासविषयेऽपि अस्य सम्बन्धः न भवति। यतः नित्यसमासे विग्रहवाक्यस्य प्रयोगः न क्रियते। अथवा अस्वपदलौकिकविग्रहः क्रियते।

(८) पूर्वप्रयोगपरप्रयोगप्रकरणेऽपि अस्य असम्बन्धः।

सामान्यार्थः

विभाषात्वं नाम भावाभावान्यतरविधायकत्वम्। अर्थात् एकवारं भावस्य विधानम् एकवारम् अभावस्य च विधानं विभाषया क्रियते। विभाषा इतीदं सूत्रं अष्टाध्याय्याः द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकादशं सूत्रं भवति। षड्विधिषु सूत्रेषु अस्य अन्तर्भावः अधिकारसूत्रेषु कृतं वर्त्तते। तत्र हि भाष्यं स्वयमेव प्रमाणं भवति। एतेन समासविधौ यत्र कुत्रापि अस्याधिकारः तत्र एकवारं समासघटितवाक्यप्रयोगः एकवारञ्च समासाभावघटित-वाक्यप्रयोगः भवति। एतदेव भावाभावान्यतरविधायकत्वम्। यथा — 'राज्ञः पुरुषः गच्छति' इति समासाभावघटितवाक्यप्रयोगः, 'राजपुरुषः गच्छति' इति च समासघटितवाक्यप्रयोगः। एवं प्रकारेण 'षष्ठी'[७७] सूत्रे विभाषाधिकारस्य एतदेव फलं भवितुमर्हति यत् समस्तप्रयोगस्यापि साधुत्वं स्यात् लौकिकविग्रहवाक्यस्यापि साधुत्वं स्यात्।

सम्पूर्णे समासप्रकरणे अस्याभिसम्बन्धात् समासक्रियायाः वैकल्पिकत्वं सिध्यति। विभाषा इति सूत्रात् प्रागपि कानिचन समासविधायकानि सूत्राणि सन्ति। यथा — १. सह सुपा २. अव्ययं विभक्तिसमीप., ३. यथाऽसादृश्ये, ४. यावदवधारणे, ५. सुप्प्रतिना मात्रार्थे, ६. अक्ष-शलाका-संख्याः परिणा, इत्यादयः।

यतः एतेभ्यः परम् अयमधिकारः महर्षिणा पाणिनिना समुद्धृतः अतः एतदायाति यत् एतानि सूत्राणि नित्यसमासविधायकानि भवन्ति। अन्यथा यदि एतेषामपि वैकल्पिकत्वम् अभीष्टम् अभविष्यत् तर्हि आचार्याः 'प्राक्कडारात् समासः' इति सूत्रानन्तरमेव अस्योपादानम् अकरिष्यत्। किन्तु एवमाचारः न कृतः। अतः एतदायाति यत् एतानि नित्यसमासविधायकानि भवन्तीति। तदुक्तम् — 'एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम्'[७८]। अर्थात् विभाषेत्यधिकार-सामार्थादेव इतः पूर्वसमासविधायकानां सूत्राणां नित्यसमासत्वम्।

विभाषा इत्यधिकारात् प्राक्तनानां समासानां नित्यत्वस्वीकारे मध्ये समागतस्य 'सहसुपा'

७७. पा.सू. २.२.८

७८. सि.कौ.सू. ६६५

इत्यस्य योगविभागेन लब्धस्य 'सुप्सुपा' इत्यस्यापि नित्यतापत्तिः भवति। विभाषेत्यस्य असम्बन्धात्। नित्यसमासे तु स्वपदलौकिकविग्रहः न भवति। किन्तु अस्य उदाहरणं 'पूर्वं भूतो भूतपूर्वः' इति दत्तं वर्त्तते। अपि च भाष्यकारेणापि 'प्राक्कडारात्'[७९] इति सूत्रे 'सुह सुपा'[८०] इति विषये 'विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः' इति विग्रहः प्रदर्शितः। एतेन इदमायाति यत् सुप्सुपा इत्यनेनापि वैकल्पिकस्यैव समासस्य विधानं क्रियते न तु अयं नित्यसमासः।

अपि च यदि अयं नित्यः स्यात् तदा 'अव्ययं विभक्ति.' इत्यादि सूत्रस्य पुनः नित्यसमासविधानाय न कापि आवश्यकता आसीत्। यतः तत्रापि सुबन्तस्य सुबन्तेनैव समासः भवति। तेन तस्य यान्यपि उदाहरणानि सन्ति तत्र 'सह सुपा' इत्यनेनैव समासः भविष्यति। यतोहि पूर्वपदमपि सुबन्तमस्ति उत्तरपदमपि सुबन्तम् अस्ति। किन्तु तथापि पुनः ''अव्ययम् ....'' इत्यादि सूत्रेण विधीयमाना समाससंज्ञा व्यर्था। व्यर्थीभूय तदेव कल्पयति यत् 'सुप्सुपा' इति सूत्रम् अनित्यमस्ति।

इदानीं यदि 'सह सुपा' इत्यनेन समासं स्वीकुर्मः तर्हि 'उपकृष्णम्' इत्यत्रापि वैकल्पिकः समासः स्यात् किन्तु तत्र तु नित्यसमासः इष्टमस्ति अतः पुनः समासविधानं कृतम्।

अपि च सुप्सुपा इति समासानुवादेनैव अव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनः अव्ययीभावादिसंज्ञाविधायकैः सूत्रैः पुनः समाससंज्ञाविधानेनापि अस्य अनित्यत्वं ज्ञाप्यते। कश्चन यदि एवं शंकते यत् समाससंज्ञाविधानं तु 'प्रथमा निर्दिष्टं समासमुपसर्जनम्'[८१] इत्यनेन उपसर्जनसंज्ञानन्तरम् 'उपसर्जनं पूर्वम्'[८२] इत्यनेन पूर्वप्रयोगार्थं वर्त्तते। अतः न तदनित्यत्वज्ञापकं सुप्सुपा इत्यस्य। तर्हि सा शंका न युक्ता। यतः प्रथमानिर्दिष्टम्. इति सूत्रे यत् समासपदं तस्य समासत्वव्याप्यसंज्ञाविधायकेषु लक्षणां स्वीकृत्य अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यते तदर्थं पुनः तेषां समाससंज्ञाविधानस्य न कापि आवश्यकता। अतः तादृशं विधानं सुप्सुपा इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापकमेव। तदुक्तम् — 'सुप्सुपा इति तु न नित्यसमासः अव्ययम् इत्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात्'।[८३]

तत्र 'प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः, प्रायेणास्वपदविग्रहो वा'[८४]। अर्थात् यस्य स्वपदलौकिकविग्रहः न भवति अथवा लौकिकविग्रहः समासार्थं ज्ञापयितुम् अक्षमः सः नित्यसमास इत्युच्यते। यदि अयमधिकारः नाभविष्यत् तर्हि द्वयोः अन्यतरस्यैव साधुत्वम्

७९. पा.सू. २.१.३
८०. पा.सू. २.१.४
८१. पा.सू. १.१.४३
८२. पा.सू. २.२.३०
८३. सि.कौ. विभाषा
८४. ल.कौ. अव्ययीभावप्रकरणम्, पृ.२२७

अभविष्यत् उभयो: नेति।

आवश्यकता प्रयोजनञ्च

एवं प्रकारेण दीक्षितमते अयमधिकार: इत: प्राचीनसमासानां नित्यत्वबोधनाय मध्ये आवश्यक:।

नागेशमतानुसारम् — सामर्थ्यं द्विविधं भवत्येव। तत्र एकार्थीभावसामर्थ्ये समास: सिध्यति व्यपेक्षासामर्थ्ये च वाक्यस्य सिद्धि: भवति। अत: स्वत एव समासव्यासयो: सामर्थ्य-द्वयेन सिद्धि: भवति तत्करणाय विभाषेत्यधिकार: यद्यपि व्यर्थ: तथापि लक्षणैकचक्षुष्काणां मन्दानाञ्च कृते अस्यावश्यकता नागेशेनापि अङ्गीकृता।

रत्नाकरकारोऽपि स्वत: सिद्धस्य नित्यसमासत्वस्य लिङ्गेन दृढीकरणाय अधिकारस्य आवश्यकत्वं मनुते। अत: वक्तुं शक्यते यत् अस्याधिकारस्य तत्र तत्र एकार्थीभावस्य नित्यत्वं पाक्षिकत्वं अभावश्च बोधयितुम् आवश्यकता अस्त्येव। यत: शास्त्रमिदम् आचार्येण लक्षणैकचक्षुष्कानां कृते एव रचितम्, न तु लक्ष्यैकचक्षुष्काणां कृते। रचितस्य शास्त्रस्य पुण्यजनकतारूपं प्रयोजनं नि:सन्देह: सर्वेषां कृते अस्त्येव।

सन्दर्भ:

१) अष्टाध्यायीसूत्रपाठ:, दीक्षितपुष्पा; संस्कृतभारती; नई दिल्ली; २०१०।

२) काशिका (न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधनी सहिता); तारा बुक एजेन्सी; वाराणसी; २०१४।

३) रत्नाकरसहिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (प्रथमो भाग:),साहित्यशिल्पीप्रकाशनम्; लखनऊ; १९९५।

४) लघुसिद्धान्तकौमुदी (भैमीव्याख्या), भीमसेनशास्त्री; भैमी प्रकाशन; दिल्ली; २००९।

५) लघुसिद्धान्तकौमुदी, रामनारायणदत्तपाण्डेय:; गीताप्रेस गोरखपुर।

६) लघुशब्देन्दुशेखर: (चन्द्रकला); चौखम्बा संस्कृत संस्थान; वाराणसी; २०१६।

७) वैयाकरणभूषणसार: (दर्पणव्याख्यासंवलित:), चन्द्रिका प्रसाद द्विवेदी।

८) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता), महामहोपाध्याय गिरिधरशर्मा,परमेश्वरानन्द; मोतीलाल बनारसीदास; नई दिल्ली; २००१।

९) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, गोपालदत्तपाण्डेय: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन; वाराणसी; २०१४।

१०) व्याकरणमहाभाष्यम्, श्रीगुरुप्रसादशास्त्री; राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान; २००६।

ISSN - 2231-2129

कर्मस्वरूपविमर्शः

श्रीधरकुमारः
शोधच्छात्रः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भापालपरिसरः, भोपालम्।

आरोहणावरोहणक्रमयोर्मध्येऽवरोहणक्रमेण शब्दसाधुत्वाविधायकग्रन्थरचने प्रवृत्तः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः पूर्वं वाक्यस्फोटस्यैव वैयाकरणसिद्धान्तसिद्धतया वाक्यस्फोटाभिव्यञ्जक-पञ्चसन्धिप्रकरणमुक्त्वा वाक्यसाधुत्वं वाक्यघटक सुबन्ततिङन्त पदसाधुत्वाधीनमिति पूर्वं सूचीकटाहन्यायेन सुबन्तसाधुत्वाभिधायकषडलिङ्गप्रकरणमव्ययप्रकरणञ्च प्रतिपाद्य सुप्प्राति-पदिकमध्यगतत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्तरमपि ''ङ्याप्प्रातिपदिकात्[१]'' इत्यनेन सूत्रेण सुपां विधानाच्च पूर्वं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमभिधत्तम्। ततः सुप्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकसाधुत्वाभिधायक समास-तद्धितप्रकरणापेक्षया पूर्वं तद्दीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पादकत्वेन सुप्साधुत्वबोधककारक-प्रकरणस्यैवोल्लेखस्यौचित्येन कारकप्रकरणमभिधत्ते। तच्च कारकं षड्विधम्, यथोक्तं कारिकायाम् —

कर्ता कर्म च करणञ्च, सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणञ्च, इत्याहुः कारकाणि षट्॥[२]

तत्र षण्णां कारकाणां मध्ये अन्यतमं कारकं कर्मकारकमिति। एतच्चानेकसूत्रबोधित-त्वादनेकविधम्। तत्र व्यापकं कर्मत्वं ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म''[३] इति सूत्रबोधितम्। अत्र ''प्रकृत-धात्वर्थप्रधानीभूतो यो व्यापारः तत्प्रयोज्यं यत् प्रकृतधात्वर्थफलं तत्फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वम्।'' यथा— ''चैत्रो हरिं भजति'' इत्यत्र प्रकृतधातुः- भज् धातुः, तदर्थप्रधानीभूतो व्यापारो भजनानुकूलो व्यापारस्तत्प्रयोज्यं प्रकृतधात्वर्थफलं प्रीतिरूपं फलम्, तदाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं हरेरिति तस्य कर्मसंज्ञा। इदमेव कर्मलक्षणे ईप्सिततमत्वम्। अत्रेदं बोध्यम् — ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' इति सूत्रे ईप्सितशब्दः क्रियापरो नाभिप्रेतपरोरूढः, कर्तुरिति ''क्तस्य च वर्तमाने[४]'' इति कर्तरि षष्ठी। सन्नतात् आप्धातोः ''मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च[५]'' इति वर्तमाने कर्मणि क्तः।

१. पा.सू. ४.१.१
२. म.भा.१.४.२४
३. पा.सू. १.४.४९
४. पा.सू.२.३.६७
५. पा.सू. ३.२.८८

मतिरिच्छा। एवञ्च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः।

आप्तिश्चात्र सम्बन्धः स च कर्तृपदार्थद्वारकविशेषणीभूतव्यापारद्वारक एव, उपस्थित-परित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात्। एवञ्च कर्त्ता स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धु-मिष्यमाणमित्यर्थः। फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात् कर्मवत्म्। अत एव तत्समानाधिकरण 'स्तोकं पचती'त्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु प्रत्यासत्तिलभ्यम्। तेन यदा पुष्टयर्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवश्वबन्धनं तदा 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यादौ माषाणां न कर्मत्वम्। बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य बध्ना-त्यर्थत्वाभावात्। लक्षणे प्रयोज्यनिवेशात् 'गां पयो दोग्धी'त्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूल व्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये। एतदेवाह — गां पयो दोग्धीति। विभागानुकूलो व्यापारानुकूलो व्यापारो गोवृत्तिः, एतदनुकूलश्च व्यापारो गोपवृत्तिः। गोपव्यापारं विना पयसि व्यापारपूर्वकविभागानुत्पत्तेः गोपव्यापारजन्यो गो व्यापारो धातुवाच्यः। तज्जन्यस्तु पयोनिष्ठव्यापारपूर्वको विभागः, तत्र पयोनिष्ठव्यापारस्य विभागान्तरीयकत्वान्न धातुवाच्येति न तदुल्लेखः। एवञ्च विभागरूपफलस्य गोपनिष्ठधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यत्वाभावात् कर्मसंज्ञा न स्यादिति साक्षात् परम्परासाधारणं प्रयोज्यत्वं निवेशनियमिति भावः। तन्न स्यात्। प्रधानीभूत-गोपवृत्तिव्यापारजन्यत्वस्य गोव्यापारे एव सत्त्वात् विभागे तदभावेन पयसः कर्मत्वं न स्यात्, साक्षात् परम्परा-साधारणप्रयोज्यत्वनिवेशे तु प्रधानव्यापार प्रयोज्यत्वस्य विभागेऽपि सत्त्वात् तदाश्रयत्वेन पयसः कर्मत्व सिद्धिः। गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम्, पयोनिष्ठविभागीय-सम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्, तत्त्वेनानुदेश्यत्वाच्येति भावः। फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु प्रत्यासत्ति लभ्यम्। अत एव 'प्रयागात् काशीं गच्छति' इत्यत्र प्रयागस्य कर्मत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थ फलेति। कर्तृनिष्ठपादप्रक्षेपादिरूपव्यापारेण काश्याः संयोगस्यैव प्रयागात् विभागस्यापि - जायमानत्वेन संयोगाश्रयत्वात् काश्या इव प्रयागस्यापि कर्मत्वं प्राप्तं तद्वारणाय प्रकृतधात्वर्थ फलस्येति निवेशितम्। गम् धात्वर्थ उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापार एव। न हि विभागः प्रकृतधात्वर्थः किन्तु नान्तरीयकता गमने उत्पद्यते। प्रयागस्य फलतावच्छेदक सम्बन्धेन फलाश्रयत्वेनानुदेश्यत्वाच्च। अत्र फलाश्रयत्वं फलतावच्छेदक सम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। येन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वप्रकारिका इच्छा भवति, स एव फलतावच्छेदकसम्बन्धः। स च तत्तद् धातुभेदात् भिन्नो भिन्नो भवति। यथा 'ग्रामं गच्छती'त्यत्रानुयोगित्व विशिष्टः समवायः फलतावच्छेदक सम्बन्धः। तेन सम्बन्धेन संयोग रूप फलाश्रयो ग्रामो भवतु इत्याकारकेच्छीय-फलनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वस्य समवाय एव सत्त्वेन तत्सम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मवम् न तु

कालीकादिना फलाश्रयस्य, तस्य सम्बन्धस्य फलतावच्छेकत्वाभावात्। एवञ्च प्रयागादेर्न कर्मत्वम्।

"कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्यत्र सन्प्रत्ययेन उद्देश्यत्वं प्रतीयते, किन्तु उद्देश्याभावेऽपि प्रयागात् काशीं गच्छतीत्यादौ प्रकृतधात्वर्थग्रहणेनैवेष्ट सिद्धिः तर्हि लक्षणे उद्देश्यत्वग्रहणं किमर्थम्? अत आह— तस्यासाधारणप्रयोजनं 'काशीं गच्छन् पथि मृत' इति काश्याः फलाश्रयत्वाभावेऽपि फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वसत्त्वात् कर्मत्वम्। अयं भावः — लक्षणे उद्देश्यत्व ग्रहणाभावे 'काशीं गच्छन् पथि मृत' इत्यादौ प्रकृत गम् धात्वर्थसंयोगरूपफलाश्रयत्वाभावात् काश्याः कर्मत्वं न स्यात्। उद्देश्यत्वनिवेशे तु नायं दोषः। काश्याः संयोगरूपफलाश्रयत्वाभावेऽपि तद्रूपफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् तस्याः कर्मत्वसिद्धिरिति। ननु काशीं गच्छति चैत्रे 'चैत्रः काशीं गच्छति न प्रयागम्' इति प्रयोगानुपपत्तिः प्रयागस्य फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाभावादिति चेत्, उच्यते। कर्मलक्षणे ईप्सिततमपदस्य स्वार्थविशिष्टयोग्यताविशेषे लक्षणा। तथा च — प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं योग्यताविशेषशालित्वं कर्मत्वम्।

तथा सति उक्तफलाश्रयत्वेनोद्देश्ययोग्यताविशेषशालित्वम् प्रयागस्याप्यस्तीति कर्मत्वं तस्य सुलभम्। एवञ्च लक्षणाविशिष्टलक्षणस्वीकारे प्रयागगमनस्यापि उद्देश्यत्वेन किञ्चित् कारणवशात् तत्र गमनाभावेऽपि तत्र कर्मत्वसिद्धौ न किमपि बाधकमिति। अन्ये तु 'काशीं गच्छति चैत्रो न प्रयागम्' इत्यत्र प्रयागे उद्देश्यत्वारोपादेव निर्वाहाचोक्तनिवेश आवश्यक इत्याहुः। उक्तलक्षणाङ्गीकारेण कार्यान्तरे कुर्वति चैत्रे 'किं ग्रामं गच्छति अथवा ओदनं पचति' इति प्रश्ने 'न ग्रामं गच्छति न ओदनं पचति' इत्यादि प्रयोगा अपि व्याख्याताः। अत्र ओदने तादृशफलाश्रयत्वयोग्यतासत्त्वात्, एवमेव ग्रामेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वात् कर्मत्वसिद्धौ न किमपि बाधकमिति भावः। उक्त निवेशास्वीकारे तु नात्र कर्मत्वोपपत्तिरिति बोध्यम्।

यत्र तु ताडनादीना पराधीनतया विषभोजनादिकं तत्र विषादितादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमेव। अनेन अनीप्सितस्थलेऽपि कर्मत्वसिद्धप्रकारं लक्षयति — विषे भक्षिते सति सद्यः पीडाकरात् ताडनादितः मुक्तिर्भविष्यतीति विचिन्त्य विषं भुङ्क्ते। एवञ्च विषादावपि तादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमक्षतमिति। अत एव 'आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयति ताडनात्[६]' इति भाष्यं संगच्छते। ताडनादिभयात् विषभक्षणस्योद्देश्यत्वमिव कशाभिहतः कारागारं गच्छतीति

६. म.भा. १.४.५०

व्याख्यातम्। कालत्रये काशीगमनशून्ये चैत्रे 'काशीं गच्छति चैत्रः' इति वारणाय विशेष इति। काश्याः फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वयोग्यतासत्त्वेऽपि योग्यताविशेषाभावान्न कर्मत्वम्। योग्यताविशेषश्च व्यापारसमकालिकतटस्थजनगम्यः। किञ्च इदृशस्थले तद्विशेषवत्वेऽपि निषेध एवानुभवसिद्ध इति 'काशीं न गच्छति' इति किमनुपपन्नम्। ''तथायुक्तं चानीप्सितम्[७]'' इत्यस्य लक्ष्यं निरूपयितुमुपक्रमते मूलकारः — नन्वन्नं भक्षयन् विषं भुङ्क्ते, ग्रामं गच्छन्स्तृणं स्पृशतीत्यादौ विषतृणयोरुद्देश्यत्वाभावात् कथं कर्मत्वमिति चेच्छृणु। 'तथायुक्तमि'ति लक्षणान्तरात्।

प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वमनीप्सितकर्मत्वमिति तदर्थात्। प्रकृते च प्रकृतधातुत्वेन भक्षिधातोर्गम्धातोश्च ग्रहणम्। तथायुक्तमिति सूत्रे तथायुक्तत्वञ्च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम्। पराधीनतया विषं भुञ्जानेऽपि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् ''कर्तुरीप्सित॰'' इति सूत्रेणैव सिद्धम्। तदुक्तं भाष्ये - आतश्च विषमीप्सितं यत्तद् भक्षयतीति। तस्मात् चौरान्पश्यतीति द्वेष्योदाहरणम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धात् दृश्यमानाऽपि ते न दर्शनोद्देश्याः, अपितु अनिष्टदर्शनादेवेति स्पष्टं भाष्य-कैयटयोः। एवञ्च तत्र पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनमिति। अनीप्सितम्=अनुद्देश्यम्, तच्च द्वेष्यमुदासीनञ्च। अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ ''वारणार्थाना-मीप्सित[८]'' इत्यनवकाशं स्यात्। प्रकृतग्रहणस्य फलमाह — 'प्रयागात् काशीं गच्छती'त्यत्र प्रयागस्य कर्मत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थफलेति। द्वेष्योदासीनकर्मसंग्रहार्थमिदं लक्षणम्।

यथाक्रमप्राप्त 'अकथितञ्च[९]' इत्यस्य लक्ष्यं निरूपयितुमुपक्रमते दुहादीनां व्यापारद्वयार्थ-कत्वपक्षे 'अकथितञ्च' व्यर्थम्, पूर्वेणैवेष्टसिद्धौ। एकव्यापारबोधकत्वपक्षे तु सम्बन्धषष्ठी-बाधनार्थम्। अयं भावः — 'गां दोग्धि पय' इत्यादौ गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थस्यापि प्रतीत्या पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठ व्यापारानुकूलव्यापारादिर्दुहादि -धात्वर्थः। अत्र पक्षे फलद्वयस्योपादानात् 'कर्तुरीप्सित' इत्यनेनैव गोः पयसश्च कर्मत्वं सिद्धम्। किन्तु यदा गोनिष्ठव्यापारादेप्रतीत्यभावेऽपि दुहादेः प्रयोगो दृश्यते तदा पयोनिष्ठविभागानुकूल व्यापारादिरेव इत्यपि पक्षः। तथा च अपादानत्वाादिविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थम् 'अकथितञ्च' इति सूत्रमावश्यकम्। प्रकृतसूत्राभावे अपादानत्वाद्यविवक्षायां सम्बन्धषष्ठीः प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमिदं सूत्रमावश्यकम्। तत्पक्षे = (एकव्यापारबोधकत्वपक्षे) कर्म सम्बन्धित्वे

७. पा.सू.१.४.५०
८. पा.सू. १.४.२७
९. पा.सू. १.४.५१

सति अपादानादि-विशेषाविवक्षितत्वमकथितकर्मत्वमिति तृतीयलक्षणेन 'गां पयो दोग्धि' इत्यादौ गामित्यस्य कर्मत्वसिद्धिरिति।

अत्रेदं बोध्यम् — अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः। अत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्, तद्विवक्षायां पञ्चमी, गोः पयस्यन्वये षष्ठी। द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाविवक्षया क्रियान्वये षष्ठी न, अनभिधानात्, षष्ठयन्तस्य स्वान्वययोग्यनाम-समभिव्यहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पतेश्चेत्यादिकं शेखरमञ्जूषादौ वैशद्येन निरूपितम्।

कर्मत्वविषये तार्किकाः निगदन्ति — कर्मत्वं तु न करणव्यापारवत्त्वम् तद्धि करणजन्य-व्यापारवत्त्वम्। 'दात्रेण धान्यं लुनाति' इत्यादौ हस्तादिकरणजन्यव्यापारवति दात्रादावतित्यासेः। नापि क्रियाजन्यफलशालीत्वं तत्, चैत्रस्चैत्रं गच्छतीप्यापत्तेः। संयोगरूपफलस्योभयकर्तृकर्म-निष्ठत्वात्। नापि परसमवेत्क्रियाजन्यफलशालीत्वं तत्। गमिपत्योः पूर्वस्मिन् देशे व्यजेश्चोत्तरस्मिन् देशे कर्मत्वप्रसङ्गात्। 'नदी वर्धत' इत्यादौ अवयवोपचयरूपवृद्धिक्रियायाः तीरप्राप्तिरूप फलाश्रये तीरे कर्मत्वापत्तेश्चेति।

परमलघुमञ्जूषायां नैयायिकाः स्वसिद्धान्तं निगदति — अत्र धूमः धात्वर्थतावच्छेदक फलशालीत्वं कर्मत्वम्, तादृशफलञ्च गमेस्संयोगः, त्यजेर्विभागः, पतेरधोदेशसंयोगः। अधोदेशरूपकर्मणोः धात्वर्थनिविष्टत्वादकर्मकत्वेन 'पर्णं वृक्षाद् भूमौ पतती'ति संयोगमात्र फलपक्षे 'वृक्षात् भूमीं पतती'ति।

धातेरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः, कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥[१०]

इति हरिकारिकोक्तदिशा धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वं पत् धातोर्बोध्यम् 'भूमीं पतती'ति। अत एव पतितशब्दयोगे 'द्वितीयाश्रितातीतपतित....[११]' इत्यादिना समास विधानं संगच्छते। नैयायिकोक्तरीत्या १. करणजन्यव्यापारवत्त्वं कर्मत्वमिति प्रथमलक्षणम्। २. क्रियाजन्यफलशालीत्वं कर्मत्वमिति द्वितीयलक्षणम्। ३. परसमवेतक्रियाजन्यफलशालीत्वं कर्मत्वमिति तृतीयलक्षणम्। ४. धातवर्थतावच्छेदकफलशालीत्वं कर्मत्वमिति चतुर्थलक्षणं सिद्धान्तभूतम्। अत्रापि दोषमाशङ्कते — ननु चतुर्थलक्षणेऽपि चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः, तत्र हि धात्वर्थतावच्छेदकफलं संयोग इति चेत, न। लक्षणे व्यापारानधिकरणत्वे सति इति

१०. वा.प. ३.७.८८
११. पा.सू. २.१.२४

विशेषणदानादित्याहुः। अयं भावः – चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलं संयोगः तदाश्रयत्वाच्चैत्रस्य कर्मत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति बोध्यम्, तन्न,धात्वर्थतावच्छेदके फले ''व्यापारानधिकरणत्वे सति'' इति विशेषणं योज्यम्। एवञ्च व्यापारानधिकरणत्वे सति यत् धात्वर्थतावच्छेदकफलं तच्छालीत्वं कर्मत्वमिति फलितम्। चैत्रीयस्संयोगस्यातथात्वान्न दोष इति बोध्यम्। एतावत् कर्मविषयकं नैयायिकमतं प्रदर्श्य तन्निराकर्तुं प्रयतते ग्रन्थकारः – तन्न। 'काशीं गच्छन् पथि मृत' इत्यादौ काश्याः, 'काशीं गच्छति न प्रयागम्' इत्यादौ प्रयागस्य 'ग्रामं न गच्छती'त्यादौ ग्रामस्य च तादृश फलशालीत्वाभावात् (अर्थात् धात्वर्थफलशालीत्वा-भावात्) एतस्य लक्षणस्यात्र सर्वत्राव्याप्तेः। एवञ्च नैयायिकोक्तं चतुर्थलक्षणमपि न निर्दुष्टम् इति बोध्यम्।

ननु 'वृक्षं त्यजति खग' इत्यत्र वृक्षस्य विभागरूपफलाश्रयत्वेन अपादानमस्त्विति चेत्, न। अत्र हि विभागः प्रकृतधात्वर्थः। यत्र च विभागो न प्रकृतधात्वर्थः तद्विभागाश्रयस्यैवा-पादानत्वमिति। यथा 'वृक्षात् पतती'त्यादौ विभागो न प्रकृतधात्वर्थत्वेन प्रतीयते। तेन तदाश्रयस्य वृक्षस्यापादानत्वं सिद्धम्। 'वृक्षं त्यजति' इत्यत्र तु विभागः प्रकृतधात्वर्थः। तेन कर्मत्वापादान-त्वयोरुभयो प्रसङ्गे 'अपादानमुत्तराणि कारकानि वाधन्ते[१२]' इति भाष्ययुक्तेः कर्मत्वमेव भवति। अनुक्ते कर्मणि 'कर्तृकर्मणोः.[१३]' इति कृद्योगे षष्ठी 'कर्मणि द्वितीया[१४]' इति द्वितीया। अत एव भारतस्य श्रवणं भारतं शृणोति इति यथा।

सकर्मकाकर्मकविषये निर्दिशति – सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम्। फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम्। अद्य देवदत्तो भवति – उत्पद्यत इत्यर्थः। अत्रोत्पत्ति रूपं फलं वहिर्निस्सरणञ्च व्यापारो देवदत्तनिष्ठ एव। व्यापारमात्रवाचकत्वं वा अकर्मकत्वम्। अस्ति, भवतीत्यादि धातुषु फलस्य सर्वैर्दुर्विज्ञेयत्वात्। देवदत्तोऽस्तीत्यादौ देवदत्तकर्तृका सत्ता इत्येव बोधाच्च। फलव्यापारयोः धातु वाचक इति तु वाहुल्याभिप्रायेणेति दिक्।

---

१२. म.भा. १.४.१

१३. पा.सू. २.३.६५

१४. पा.सू. २.३.२

परस्मैपदात्मनेपदोपग्रहत्वसमीक्षा

श्रीनिवासस्वाईं
शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः, भोपालपरिसरः

परस्मैपदञ्च आत्मनेपदञ्च उपग्रहत्वञ्च एतेषां समाहारः परस्मैपदात्मनेपदोपग्रहत्वम् इति द्वन्द्वसमासः। तस्य समीक्षा परस्मैपदात्मनेपदोपग्रहत्वसमीक्षा। द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते...... इति नियमेन प्रत्येकमन्वयः। एवं क्रमेण प्रत्येकं समीक्षा क्रियते। विग्रहः भवति - आत्मने = स्वस्मै पदं बोधकम् अर्थात् यत् फलं कर्तुरिव विवक्षितं तदात्मनेपदम्। परस्मै = अन्यस्मै पदम्। उप समीपे गृह्यते = बोध्यते इति उपग्रहः। उपग्रहस्य वाच्यः तिङ्प्रत्ययः वाक्यपदीयेऽपि उपग्रहपदेन परस्मैपदात्मनेपदमुभयार्थं स्वीचकार। किन्तु उपग्रहत्वविषये शास्त्रज्ञानां विभिन्नानि मतानि सन्ति। अतोऽत्र परस्मैपदात्मनेपदयोः उपग्रहत्वविषयविचारः क्रियते।

पदव्यवस्थाविमर्शः -

भगवता पाणिनिना 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः'[१] इति सूत्रेण सकर्मकधातुभ्यः कर्मणि, कर्तरि एवम् अकर्मकेभ्यः भावे कर्तरि च लकारान् विधाय, 'लः परस्मैपदम्'[२] इति सूत्रेण लादेशानां तिबाद्यष्टादशप्रत्ययानां परस्मैपदसंज्ञा कृता। लस्थाने अष्टादशसु प्रत्ययेषु प्राप्तेषु 'तङानावात्मनेपदम्'[३] इति सूत्रेण तादिनवानां शानच्-कानचोश्च विशेषेण आत्मनेपदसंज्ञां परिकल्प्य 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'[४] 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'[५] 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्'[६] इति सूत्रैः अपवादोत्सर्गशास्त्रेण लकारस्थाने आत्मनेपद-परस्मैपदप्रत्ययानां विधानमकारि।

तत्र प्रथमाध्याये तृतीयपादे द्वादशसूत्रम् 'अनुदात्त.. इत्यारभ्य सप्तसप्ततिसूत्रपर्यन्तं षट्षष्टिसूत्रैः विभिन्नेष्वर्थेषु केवलात्, सोपसृष्टात्, अकर्मकात्, सकर्मकाच्च धातोः आत्मनेपदप्रत्ययानां तत्पश्चात् शेषात्कर्तरि.. इति सूत्रादारभ्य 'लुटि च क्लृपः' इति आपादसमाप्तिं यावत् षोडशसूत्रैः उपसर्गविशेषयोगे अर्थविशेषे च परस्मैपदप्रत्ययानां विधानं भवति।

१. पा. सू. - ३.४.६९
२. पा. सू. - १.४.९९
३. पा. सू. - १.४.१००
४. पा. सू. - १.३.१२
५. पा. सू. - १.३.७२

महर्षिपाणिनेः पूर्वं यद्यपि सर्वाङ्गपूर्णं व्याकरणं नासीत् तथापि किमपि व्याकरणं नाभूदिति कथनं अयुक्तमेव प्रतीयते। यतोहि पाणिनिमहर्षिः स्वयं बहूनां व्याकरणानां नामानि सूत्रलेखनसमये नामग्रहणम् अकार्षीत्। यथा– पाणिनिना '**आङ्चापः**'[7] इति सूत्र वर्णितम्। किन्तु आङ् इत्यस्य विवरणं न दत्तं कुत्रापि। व्याख्याकरः ब्रूते आङिति 'टा' संज्ञां प्राचाम्। एवमेव '**औङ आपः**' कर्मणि द्वितीया, चतुर्थी सम्प्रदाने, सर्वादीनि सर्वनामानि इत्यादीनि बहूनि सूत्राणि सन्ति, येषां सञ्ज्ञा प्राचीनपरम्परात आगता पाणिनिना स्वीकृता च।

महर्षिणा पाणिनिना नूतनतया कल्पितासु सञ्ज्ञासु आत्मनेपदं परस्मैपदसञ्ज्ञे अनन्तरे, अनयोरेव आत्मनेभाषः परस्मैभाषः इति आत्मनेभाषा, परस्मैभाषा च व्यावहारो लोके परिदृश्यते। 'तङानावात्मनेपदम्' इति तङ्प्रत्याहारस्यात्मनेपदसञ्ज्ञा विहिता। तिप्, तस्, झिति सूत्रे त प्रत्ययापादारभ्य महिङ्ोङकारेण तङ् प्रत्याहारः सिद्ध्यति। एवञ्च नवानां त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहिङ् महिङ् प्रत्ययानामात्मनेपदम् इति सञ्ज्ञा। अपि च शानच्–कानच्प्रत्यययोरपि। वार्तिककारः कथयति 'आत्मनेभाषः परस्मैभाषयोरूपसंख्यानाम् इति। तत्र कैयटेन लिख्यते आत्मनेभाष, परस्मैभाष शब्दौ च न केषुचिद् व्याकरणेषु सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोऽप्रसङ्गः, इत्युक्तानन्तरं वैयाकरणानामाख्यायां व्यवहारः वैयाकरणाख्येति विग्रहं परिकल्प्यात्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मनेभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते तु परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देन इति 'अलुक् सिद्धः' व्याचरख्यौ। तत्र भाष्यकारः भणति आत्मनेभाषः परस्मैभाष इति शब्दनिष्पादनार्थमेव सूत्रस्यावश्यकतास्तीति। आत्मनेपदपरस्मैपदं सञ्ज्ञे तु पाणिन्याचार्येण निर्देशेन 'लः परस्मैपदम्'[8] 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यनैवसिद्धे तदर्थं सूत्रस्यावश्यकता नास्तीति निरूपितम्। तत्र उद्योतकारेणालिख्यत – आरम्भनामर्थ्यात् रूढि परित्यागेन योगपरिग्रहः इत्यर्थः। अनेन प्रद्यट्टकेनेदं निश्चीयते आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दौ प्राचीनौ पाणिनिना स्वीकृतौ, कालान्तरे आत्मनेभाषपरस्मैभाषौ तु प्रसिद्धाविति।

सम्प्रति पाणिनिमहर्षिणा येभ्यः प्रकृतिविशेषेभ्यः एते आत्मनेपदं परस्मैपदप्रत्यया विहिता इत्यंशः प्रस्तूयते। प्रथमम् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इति सूत्रेण अनुदात्तेतो धातोः ङितश्च आत्मनेपदं विहितम्। यथा – एधते, वर्धते, शेते इति स्वरितञ्जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेण क्रियाफलं परगामि भवति चेत् परस्मैपदम्, आत्मनेगामि भवति चेत् आत्मनेपदम् च विहितम्। यथा यजति, यजते, पचति, पचते, नयति, नयते इत्यादयः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्

६. पा. सू. – १.६.७९
७. पा. सू. – ७.३.१०५
८. पा. सू. – १.४.९९

इति सूत्रेण आत्मनेपदनिमित्तहीनधातोः परस्मैपदं विधीयते यथा गच्छति, पठति, क्रिडति, गदति इत्यादयः। सर्वे धातवः दशगणेषु भ्वादिमाभ्यारभ्य चुरादिपर्यन्तं पठिताः। तत्र 'सत्यपपाश....' इत्यादि सूत्रेण चुरादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यो णिच् इति विकरणप्रत्ययो विहितः। अयं णिच् प्रत्ययः स्वार्थे भवति, न तु प्रेरणे। णिजन्तात् तिङ् स्यात्? तङ वा इति शङ्कायां 'णिचश्च'[९]इति सूत्रेण कर्तृगामिनिक्रियाफले आत्मनेपदं परगामिनिक्रियाफले परस्मैपदञ्च विहितम्। यथा चोरयति, चोरयते। णिजन्तस्य कथं वा धातुत्वमिति शङ्कायां 'सनाद्यन्ता धातवः'[१०] इति सूत्रेण सन् क्यजादि प्रत्ययान्तरनामपि धातुत्वं कल्प्यते।

परस्मैपदात्मनेपदानामर्थविषयस्यैव 'उपग्रहः' इति नामान्तरमद्यतनकाले बहुत्रोपलभ्यते। अतः उपग्रहशब्दविचारो नामात्मनेपदपरस्मैपदविधानस्य मूलभूतार्थनिरूपणमेव भवतीति। अतोऽत्र उपग्रहत्वविषये सविस्तरेण विचारः प्रस्तूयते।

उपग्रहशब्दस्य व्युत्पत्तिः -

उपोपसर्गपूर्वक 'ग्रहँ उपादाने' इति धातोः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च'[११] सूत्रेण 'अप' प्रत्यये कृते उपग्रहः शब्दो निष्पद्यते। अस्य बहवोऽर्थाः कोषादिग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। यथा– बदीकरणार्थे, अनुकूल्यार्थे उपयोगार्थे कारबन्धने, ग्रहतुल्यार्थे, नक्षत्राद्यर्थेच[१२]। परन्तु आत्मनेपदप्रवृत्ति-हेतुरर्थविशेषः अथवा संविधानमित्ययमर्थस्तु अतिप्राचीनेषु वाचस्पत्यं शब्दकल्पद्रूमः न्यायकेशः इत्यादिग्रन्थेषु कुत्रापि न वर्णितः। किन्तु नवीनपरम्परासु श्रीकृष्णनाथवासुदेव अभयङ्कर-प्रणीतार्वाचीनसंस्कृतव्याकरणकोशग्रन्थेषु उपलभ्यते। अत उपग्रहशब्दस्य कस्मिन् काले अस्मिन् निरूपितार्थे प्रशस्तिरागेतेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते। यतोहि अन्येषु कोशग्रन्थेषु निरुक्ते च कुत्रापि शास्त्रीयार्थो नोपवर्णितः। 'A Term used by the acient grammarians in the sense of the Parasmai Pada and the Atmanepada affites'[13]

उपग्रहशब्दस्य प्राचीनत्वप्रमाणम् -

उपग्रहशब्दः महर्षिपाणिनेः पूर्वाचार्यैः भणित इति बहवोऽऽचार्याः लिखन्ति। किन्तु कस्मिन् ग्रन्थे उपलभ्यते कस्मिन्नर्थे प्रयुक्त इत्यादिषु विषयेषु मौनमवलम्ब्यते। निरुक्तप्रातिशाख्येष्वप्यस्य प्रयोगः न प्राप्यते। महाभाष्ये वार्तिके[१४] 'मञ्जूषायाम्'[१५] 'भाट्टरहस्ये'[१६]

९. पा. सू. - १.३.७४
१०. पा. सू. - ३.१.३२
११. धा.पा. - क्रयादिगण.
१२. पा. सू. - ३.३.५८
१३. को. ग्र. वाचस्पत्यम्, शब्दकल्पद्रुमः, अमरकोशः।
१४. पाणिनीयपदव्यवस्था, पृ.सं. - २२८
१५. म.भा. ३.२.१२७, वार्तिकसंख्या - ५
१६. वै.सि.ल.म. तिङर्थे

एवञ्च बहुस्थलेषु मीमांसाग्रन्थेषु च उपग्रहशब्दः तदर्थविचारश्च दरीदृश्यते।

व्याकरणसूत्रेषु पाणिनिरूपग्रहशब्दं साक्षात् न व्याख्याञ्चकार। किन्तु 'तौ सत्'[१७] इति सूत्रे वार्तिककारेण 'उपग्रहप्रतिषेधश्च' इति वार्तिके उपग्रहपदं प्रयोजयामास। तत्रैव महाभाष्ये 'उपग्रहस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतीह निघ्नानाः तङानावात्मनेपदम् इति आत्मनेपदसञ्ज्ञा प्राप्नोति' इत्यादिना पूर्वोक्तवार्तिकव्याख्यानसन्दर्भे भगवता भाष्यकारेणोपग्रहपदं ग्रथ्यते। पाणिनिनाऽपि प्रकारान्तरेणोपग्रहपदार्थो गद्यते। यथा– चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः'[१८] इति सूत्रस्थले काशिकायां 'चूर्णादीन्य प्राण्युपगृहात्'[१९] इति पाठान्तरं वर्तते। उपग्रहपदार्थः पाणिनिस्समत इति ज्ञायते। एवमुपग्रहशब्दः पाणिनीये व्याकरणे मुनित्रयसम्मतोऽस्ति कैयटोद्योतादिग्रन्थेष्वप्युपग्रहपदार्थविचारः उह्यते। एवञ्च न्यायमीमांसादिदर्शनान्तरेष्वपि अस्मिन् विषये जञ्जप्यते।

ननु उपग्रहशब्दार्थः कः ? व्याकरशास्त्रे तस्य किं स्वरूपम्? तत्र प्राचीनार्वाचीनवैयाकरणानां मतभेदास्सन्ति न वा? एवं संविधानस्योपग्रहशब्दार्थत्वे दर्शनान्तरीयाणां वैयाकरणानाञ्च मध्ये वैमत्यमुत्तैकमत्यमित्येते विषयाः व्याख्यायते।

उपग्रहत्वविमर्शः –

आचार्यभर्तृहरिणा वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे उपग्रहसमुद्देशप्रकरणे उपग्रहः पदार्थः सविस्तरेण व्याख्याताः। उपग्रहत्वविषये समेषां शास्त्राणां विभिन्नानि मतानि गुम्फितानि। भर्तृहरिणा उच्यते –

य आत्मनेपदात् भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्।।[२०]

पचति पचते इत्यादौ, शयना भुञ्जते यवनाः, अर्जयन् वसति, हरिं, पश्यन्, मुच्यते, हरये रोचते भक्तिः, इत्यादौ च कर्तृकर्मादिसाधनगतस्य क्रियापदार्थस्य भेदः, कर्त्रभिप्रायतदादिरूपः लक्षणहेत्वादिरूपश्च परस्मैपदात् आत्मनेपदात् अथवा लादेशाच्चापिगम्यते व्यज्यते प्रतीयते तं क्रियापदार्थगतं विशेषम् उपग्रहं मन्यते इति।

स्कन्दस्वामिना – उपग्रहः कर्तृगामिपरगामिरूपेण स्वीकृतः। आत्मनेपदमुच्चारणे कर्तृगामिफलत्वं भासते। परस्मैपदेमुच्चारणे परगामिफलत्वमुपादीयते। यथा उपग्रहः कर्तृगामि परगामित्वलक्षणम्। स्वरितञित इत्यात्मनेपदे उच्चारिते ज्योष्टिोमेन स्वर्गकामो यजते इति कर्तृगामिफलत्वं प्रतीयते।

१७. मा.भा.पा.सू.३.२.१२७
१८. भाट्टरहस्य प्रथमभागे, पृ. १०९
१९. पा. सू. – ६.२.१३४
२०. काशिकावृत्तिः – ६.२.१३४

परस्मैपदे तु 'यजन्ति याजका' इति परगामिफलत्वम्'[२१] किन्तु वाक्यपदीये हेलाराजव्याख्यानुसारेण आत्मेपदं परस्मैपदञ्चेत्युभयं उपग्रहशब्देन गृह्यते।[२२] यद्यपि उपग्रहशब्दस्य उभयार्थवाचकत्वं प्रतिपादनाग्रहस्तर्हि उप समीपे गृह्यते – स्वीक्रियते इति व्युत्पत्त्या उपग्रह शब्दस्य तिङ् प्रत्ययः अर्थः तदा तिबादयः तङ् प्रभृतयोश्चोपग्रहवाच्या भवितुमर्हन्ति। तेषु यो भेदः आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन प्रतिपाद्योऽर्थः उपग्रहविशेषः वक्तुं शक्यते।

जिनेन्द्रबुद्धिमतानुसारम् उपग्रहः क्रियायाः विशेषः कर्त्रभिप्राय तदितरादिरूपो लादेशैः परस्मैपदात्मनेपदलक्षणैश्चाभिव्यज्यते। तथाहि लादेशव्यङ्ग्यः क्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः। इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोः वर्तते।[२३]

भट्टोजिदीक्षितेन एवमेव अकथ्यत। 'लादेश व्यङ्ग्यः क्रियासाधनाविशेषरूपः स्वार्थपरार्थत्वादिश्चोपग्रहशब्दस्य वाच्यः'[२४] इति।

क्वचित् तु साधनमेवोपग्रह इति पूर्वाचार्यैरभ्युपगतः। साधनं कर्म, कर्ता, भावश्च। तत्र कर्त्ता उपग्रहे शबादिसमभिव्याहृत लादेशः परस्मैपदात्मनेपदव्यङ्ग्यः एधते गदति, भवति इत्यादयः। कर्मरूपोग्रहे यक् समभिव्याहृतात्मनेपद व्यङ्ग्यः पच्यते, कथ्यते इति। भावे अकर्मकधातुप्रकृतिकयागादिसमभिव्याहृत आत्मनेपदव्यङ्ग्यः शय्यते, क्षीयते, आस्यते इति। अत्र भावे लकारवाच्यः प्रथमोपस्थितिकत्वात् धात्वर्थरूपभावस्य क्रियारूपस्य च स्वरूपोपस्थितिं प्रकट्य साधनज्ञापको जायते।

क्वचिच्च उपग्रहः साधनविशेषणरूपो व्यक्तो दृश्यते। विशेषरूपेण व्यक्तायां वाचि यथा– 'सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः' इति। वाक्येऽस्मिन् उपग्रहः साधनविशेषणमिति। अर्थात् व्यक्ताः स्फुटाः वर्णाः वाचि जिह्वायां येषां ते व्यक्तवाचो ब्राह्मणाः, साधनस्य कर्तुः विशेषणं द्योतयन्ति। तदेवम् उपग्रहः क्वचिद् साधनं कारकरूपं ज्ञापकरूपं वा विलसति।

उपग्रहः क्वचित् क्रियाविशेषो भवति। यथा– गन्धनार्थे अवक्षेपणार्थे 'गन्धनावक्षेपण....'[२५] इतिसूत्रेण 'कृ' धातो आत्मनेपदं विधीयते। अत्र धातुवाच्यक्रिया विशेषः आत्मनेपदेनाक्षिप्त अनुवृतो वा धातु कर्मव्यतीहारेण विशेष्यते। यथा उत्कुरुते इत्यत्र हिंसात्मक निन्दा आत्मनेपदप्रयोगेणैव जायते। तदेवं कर्मव्यतिहारः = क्रियाविनिमयः क्रियाविशेषरूप आत्मनेपदव्यङ्गत्वात् उपग्रहो भवतीति। उक्तञ्च काशिकाकारेण – 'यत्रान्यसम्बन्धिनीं

२१. वा.प. तृतीयभागः, उपग्रहसमुद्देशः – 1
२२. निरूक्त – भाष्यम्।
२३. वा. प. तृतीयभागः – १२.१
२४. का. वृ. १.८५
२५. श. कौस्तुभ

क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीं चेतरः स कर्मण्यतिहारः' इति।

एवञ्च क्वचित्तु क्रियाविशेषणमुपग्रहो दृश्यते। पाकयागादिक्रियाः कर्तृविशेषाश्रयेण भवन्ति। यथा– भृत्यः पचति, देवदत्तः पचते। राजा यजते, ऋत्विजाः यजन्ति स च क्रियाया विशेषः कर्त्रभिप्राय तदितरादिरूपो लादेशैः परस्मैपदात्मनेपदलक्षणैः शतृशानचादिभिश्च विभजते। प्रधानं ह्यत्र लौकिमलौकिकं वा पाकयागादिक्रियाफलं भोजनं स्वर्गादिकञ्च न कर्तृगामि भृतिमात्रफलत्वात् प्रधानफलोद्देशेन भोजनरूप प्रधानफलोद्देशेन न प्रवर्त्यमान यागादिक्रिया आत्मनेपदात् कर्त्रभिप्रायफलत्वेन प्रतीयते।

ननु स्वरितञितः... इति सूत्रे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विशेष्यम् कथम्? यावता सर्वमेवफलं क्रियायाः कर्तारमभिप्रैति इति चेन्न, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्तेः स्वार्थतापारमर्थिकी। परार्थता तु असत्येव। तथाहि विवक्षा विवक्षितं निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायाः स्वार्थता हि मुख्यैवेति न तस्याः विवक्षानिबन्धनत्वम्।

कैश्चित् आत्मनेपदविषये मतान्तराक्षेपः भूयते। यथा– यः स्वर्गौ दानादिरूपमुख्यफलार्थी स तत्र यागपाकादौ अन्यान् ऋत्विग् सूपकारादिन् व्यापारयति। ऋत्विग् सूपकारादीनां भृत्या संविधानं – सामग्रीसम्पादनञ्च प्रारभ्यते। ततः तस्य संविधातुः मुख्यफलार्थिनः स्वार्थं आरम्भ इति तत्रात्मनेपदम्, यजमानादौ कर्तरि भवति। यस्तु तत्प्रयुक्तः निवेशमात्रफलं सः स्वामिचित्तानुवर्तनादेव स्वस्य कृतार्थतां मन्यत इति तस्यासौ परार्थ आरम्भ इति न भवति तत्रात्मनेपदम् भवति। इत्थञ्च संविधाने आत्मनेपदं तत्रैव णिच् प्रत्यय इत्यनयोः समानो विषयः। उद्यते हरिणा –

केषाञ्चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा।।[२६]

अयं भावः केषाञ्चित् संविधानमात्रं णिजर्थ इति वादिनां कर्त्तृगामि क्रियाफले सति विकल्पेन णिचा सह आत्मनेपदम्। यजयति यजते वा। पचते, पाचयति। अन्येषां मते तदर्था णिच उत्पादनार्था प्रकृतिर्यथा आत्मनेपदेन सह विकल्पते तथैव णिचा सह आत्मनेपदं विकल्पते जायते।

सिद्धान्तरत्नाकरपक्षः –

प्रो. आजादमिश्रैः सम्पादिता इयं सिद्धान्तरत्नाकरटीका। अस्मिन् विषये टीकाकरेण

२६. पा. सू. – १.३.३२

उह्यते – 'इदं च संविधानवर्तिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवतीति केचिदाहु: । अन्तर्भावितण्यर्थेभ्य: इत्यर्थ: । पचते, पाचयति इति । यदा तु ण्यर्थे पचिर्नास्ति तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयति प्रयोग सिद्धयति। यदा तु णिचश्च इति व्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तदा द्वितीये (पचते) णिजर्थे तद् बोध्यम्। अन्ये तु स्वार्थं य: क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदमिति व्याचक्षते'[२७]

ननु संविधानस्यापि धात्वर्थत्वे आत्मनेपदप्रत्ययस्य च तद्योतकत्वे संविधानस्य णिचा प्रतिपादनस्थले कथम् आत्मनेपदं प्रत्ययलाभ इति। कैयटेन समाहितम् अनेकार्थत्वात्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति। यदा तु प्रकृत्या संविधानमभिहितं तदा तभिधानाय पाचयतीत्यादौ णिजुत्पद्यते। अयमर्थ: फलति– 'राजा पचते' इत्यत्र राजां कश्चन प्रेरयति पाचने। स चान्यं प्रेरयति वचने तादृशद्वितीयसंविधानस्थले एव 'राजा पाचयति' इति प्रयोग:। तर्हि शब्दशक्तिस्वाभाव्यद् वर्तन्ते बहवो धातव इति स्वरितञित इति सूत्रे स्वरितग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वचनेनेतरेषां धातूनां यद्यपि संविधानमपेक्षितं परन्तु तद्धातूनां न प्रोच्यते।[२८] यदि तादृशं संविधानं प्रतिपादनीयं स्यात् तदा णिजेव प्रयोक्तव्य:। संविधानमात्मेपादर्थ इति पक्ष: प्रदर्शित:।

ये णिचा सहात्मनेपदस्य विकल्पमिच्छन्ति, येषां विषयसाम्यावगमभ्रान्तिबीजम् तथा प्रयोग: क्रियते हरिणा –

क्रीणीस्व वधते धत्ते चिनोति चिनुते च।
आप्तप्रयोग दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते।।[२९]

वस्तुतस्तु महाभाष्ये स्वरितञित.... इति सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गे कथ्यते पतञ्जलिना– 'स्वरितञित इति किमर्थम्? याति वाति द्राति साति। स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् कस्मान्न भवति। याति वाति द्राति साति कर्त्तभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते, सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। त एव विज्ञास्यामो येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। तथा जातीयका: खलु–आचार्येण स्वरितञित: पठिता ये उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। इदं 'स्वरतिञित' इति पदस्य प्रत्याख्यानपरं भाष्यम्। अत्र 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यस्य संविधानोपलक्ष्यकत्वबीजञ्च न हि दृश्यते। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम्? यजन्ति याजका:, पचन्ति भक्तकरा:। 'कर्त्रभिप्राये

२७. वा. प. तृतीयभाग:, का. सं. १२
२८. वै. सि. कौ. रत्नाकर: – पृ.सं. – ७
२९. म. भा. १.३.७२

क्रियाफले' इत्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति। सर्वत्र कतारं क्रियाफलमभिप्रैति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते- साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रेति। नचान्तरेणं यजिं यणिफलं वपि वा प्रधानतयोपदृष्टम्। यथा यागादौ स्वर्गपदं न तु दक्षिणादौ। अत्र पूर्वग्रन्थे स्वरितञितां कतृगम्यकतृगामि च फलं तादृशक्रियावचकत्वं प्रतिपादितम्। एवञ्च उभयत्र संविधानस्पर्शाभाव इति स्पष्टम्।[३०]

समीक्षा -

विषयस्य समालोचनेनेदं बुध्यते यत् उपग्रहत्व विषये समेषां शास्त्रज्ञानां बहवो मतभेदा राराजन्ते। तथा हि 'तौ सत्' सूत्रे भाष्ये उपग्रहप्रतिषिधश्च वक्तव्य:, कतीह निघ्नासा:, तङानामावात्मनेपदम् इति आत्मनेसञ्ज्ञा प्राप्नोति भाष्यात्, 'उपग्रहस्येत्यात्मनेपदसञ्ज्ञाया:' इति कैयट: वचनाच्च उपग्रहशब्दस्य आत्मनेपदमात्रमर्थ इति केषाञ्चन मतम्। आत्मनेपदम्, परस्मैपदञ्चेत्युभयमुपग्रह इति भर्तृहरि हेलाराजयोर्मतम्। तस्मिन्नेवार्थे तन्त्रवार्तिके, भाट्टरहस्यादयो: दर्शनान्तरीत्या अप्यैकमत्येवेताभ्यां सह प्रादर्शितम्। कैयटोद्योतकारयोर्मते उपग्रहशब्दार्थ संविधानम्। संविधानस्य कर्तृवाच्यत्वेन विवक्षायामात्मनेपदं भवति।

वस्तुतस्तु 'स्वरितञित:.....' इति सूत्रप्रत्याख्यातृ भाष्यरीत्या 'उपग्रहशब्दार्थ: संविधानम्' इति वक्तुं न शक्यते। अन्यथा भाष्यविरोधापत्ते। अपि च संविधानस्य ग्रहणे, भट्टोजिदीक्षित:, ज्ञानेन्द्रसरस्वती, प्रभृतिवैयाकरणानां सिद्धान्तस्य तथा खण्डदेव:, जगदीशादि- नव्यमीमांसकनैयायिकादिसिद्धान्तानाञ्च विरोधापत्ते:। अत: पूर्वोक्तसंविधानमात्रं नोपग्रह: शब्दार्थ:। किन्त्वात्मनेपदम्, परस्मैपदोभयार्थकत्वमेवोपग्रह:।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. अष्टाध्यायीसूत्रपाठ:, पाणिनिमहर्षि:, कृष्णदास अकादमी वाराणसी, 1985
2. धातुपाठ:, पाणिनि:, कृष्णदास अकादमी वाराणसी।
3. पाणिनीयपदव्यवस्था, सोमनाथसाहु:, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ, तिरुपति, 2011
4. निरूक्तम्, यास्क:, दुर्गाचार्यभाष्योपेतम्, शिवदत्तशर्मा सम्पादितम्, श्रीवेङ्कटेश्वर मुद्राणालयम्, बम्बई, 1969
5. वाक्यपदीयम्, भर्तृहरि:, सम्पूर्णानन्दसंस्कृविश्वविद्यालय:, वाराणसी, 1997
6. काशिकावृत्ति:, जयादित्यवामन:, (चतुर्थसंस्करणम्) चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला, बनारस, 1969
7. शब्दकौस्तुभ, भट्टोजिदीक्षित:, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
8. वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकर:, (तृतीयभाग:) सत्यम् पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, 2016
9. महाभाष्यम, पतञ्जलि:, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, दिल्ली, 2000
10. वाचस्पत्यम्, शब्दकल्पद्रुम:, अमरकोश:, एप्स एडिटर, मदनमोहन झा।

३०. म.भा. १.३.७२

साहित्यमीमांसा

ISSN - 2231-2129

भक्तिरसनिरूपणे श्रीमद्भागवतस्याकरग्रन्थत्वम्

प्रो. विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रो 'विनयः'
काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी

श्रीमद्भागवतं रसामृतनिधिर्विद्याऽवगाहावधिः
प्रेम्णः कोऽपि विधिर्निषेधरहितः संसाररोगौषधिः।
पुण्यानां परिधिस्तथा प्रतिविधिर्दुर्वासनानामथ
प्राज्ञानामधिकारिणामनुपधिः स्वात्मा परः शेवधिः॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु सर्वत्र भगवद्भक्तेर्माहात्म्यं क्वचित्पुरुषार्थचतुष्टयस्याङ्गत्वेन क्वचिच्चान्यसाधननिरपेक्षत्वेन विलसतितराम्। श्रीमद्भगवद्गीतास्वपि तत्स्वरूपाधायकेष्वष्टादशाध्यायेषु सप्तमादारभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तं भक्तियोगाख्यं षट्कमभ्युपगम्यते तत्तट्टीकाकृद्भिराचार्यैः[१] किञ्च द्वादशाध्यायोऽस्य गीताशास्त्रस्य सुस्पष्टतया 'भक्तियोग' सञ्ज्ञक एवेति विदन्त्येव विपश्चितः[२]। श्रीमद्भागवतं तु भक्तिसिद्धान्तप्रतिपादकं वेदान्तस्य तुरीयं 'रसप्रस्थान'मेवेति बहुशः प्रतिपादितचरमस्माभिः[३]। नारदपाञ्चरात्रादिभिः समं शाण्डिल्य-नारदादिमहर्षीणां भक्तिसूत्राणि, तत्पश्चाद्वर्तिनां श्रीशङ्कररामानुज-निम्बार्कवल्लभमध्व-प्रभृत्याचार्य्याणां भाष्य-टीका-विवरणादीन्यन्यानि च भूरिशः सन्दृब्धानि श्रीचैतन्यमहाप्रभुसिद्धान्तानुयायिनां श्रीरूप-सनातन-जीव-गोस्वामि-सदृशानां श्रीमद्भावगतव्याख्यानानि स्वतन्त्राश्चनिबन्धाः पञ्चम पुरुषार्थत्वेन भगवत्या भक्तेः स्वरूपं महत्त्वञ्च विशदयन्तीत्यपि न तिरोहितं तत्तद्ग्रन्थनुशीलन-पराणां शास्त्रपारदृश्वनां विदुषां साधकानाम्।

अत्रास्माभिरालङ्कारिकाणां पद्धत्या भक्तियोगस्य रसत्वनिरूपणप्रसङ्गे श्रीमद्भागवतमेवास्य राद्धान्तस्य मुख्य आकरग्रन्थ इति संक्षिप्ताक्षरैः किञ्चिद्विविच्यते। श्रीमद्भागवते प्रायः भक्तिप्रतिपादनावसरे भक्तिरिति भक्तियोग इति शब्दावेव प्रयुज्येते, दिङ्मात्रं तद्यथा —

---

१. द्रष्टव्यान्यत्र - श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतगीताटीकायाः पद्यानि —
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात्। तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना। त्वं पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना। भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते॥

२. द्रष्टव्या — श्रीमद्भागवद्गीता - द्वितीयाध्यायस्य पुष्पिका।

३. द्रष्टव्योऽत्राऽस्मत्कृतः श्रीमद्भागवततत्त्वविन्दुरिति ग्रन्थः (प्र. न्यूभारतीयबुक कॉर्पोरेशन, दिल्ली सन् २००३)।

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।[४]
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम्॥[५]
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा।[६]
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः॥[७]
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा॥[८]
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः।
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम्॥[९]
न साधयति मां योगो न सांख्ये धर्म उद्धव।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता॥

इत्थं भक्तेः प्रसङ्गे 'भक्तिरस' इति व्यपदेशो यद्यपि सुस्पष्टं नोपलीयते तथापि —

पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः।[१०]
वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे।
यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे॥[११]
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित्॥[१२]
कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना।
विनाऽऽनन्दाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः॥
वाग्गद्गदा द्रवते यस्यचित्तं
रुदत्भीक्ष्णं हसति क्वचिच्च।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति॥[१३]

४. श्रीमद्भा. १. २. ६
५. श्रीमद्भा. १. २. ७
६. श्रीमद्भा. १. ७. ७
७. श्रीमद्भा. १. ७. १०
८. श्रीमद्भा. ३. २५. ३२
९. श्रीमद्भा. ३. २५. ४३
१०. श्रीमद्भा. १. १. ३
११. श्रीमद्भा. १. १. १९
१२. श्रीमद्भा. १२. १३. १५
१३. श्रीमद्भा. ११. १४. २३, २४

त्वयि मेऽनन्यविषया रतिर्मधुपतेऽसकृत्।
रतिमुद्वहतादद्धा गङ्गेवौधमुदन्वति॥[१४]
विजयसखे रतिरस्तुमेऽनवधा॥[१५]
शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्म्माणि च यानि लोके।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः॥[१६]
परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः।
मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः॥
स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम्।
भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम्॥
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्
हसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः॥[१७]
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः।
येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा॥[१८]
रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते
श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः।
विगाढभावेन न मे वियोग-
तीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय॥

१४. श्रीमद्भा. १. ८. ४२
१५. श्रीमद्भा. १. ९. ३३
१६. श्रीमद्भा. ११. २. ३९-४०
१७. श्रीमद्भा. ११. ३. ३०-३२
१८. श्रीमद्भा. ११. १२. ८

ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्ध-
धियः स्वमात्मानमदस्तथेदम्।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये
नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे॥[१९]

इति भगवद्भक्तिपरस्यास्य पुराणमणेर्विभानुभावादिभी रसरूपता मूल एवाभिव्यज्यते। किञ्चास्य माहात्म्यनिरूपकेषु पुराणान्तरवचनेष्वपि रसरूपत्वमेतस्येत्थं निगद्यते —

वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा।
अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलाकृतिः॥
आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वाद्यते यथा।
स भूयः सम्पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः॥
यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते।
पृथग्भूतं हि तद् गव्यं देवानां रसवर्द्धनम्॥
इक्षूणामपि मध्यान्तं शर्कराव्याप्य तिष्ठति।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा॥[२०]
अपूर्वरसरूपा च कथा तत्र भविष्यति।[२१]
श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः।
धावन्तोऽप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः॥[२२]
स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रसः।[२३]
रसप्रवाहसंस्थेन श्रीशकेनेरिता कथा।[२४]

पद्मपुराणस्य समेऽप्येते रससन्दर्भा उपनिषदुक्ताः —

''रसो वै सः। रस ँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति''[२५]

इति परमानन्दस्वरूपं ब्रह्मापरपर्यायं परमात्मानं परामृशन्ति। यथोच्यते भावार्थदीपिका-कृद्भिः श्रीधरस्वामिभिः —

''अमृतं परमानन्दः स एव द्रवो रसः — रसो वै सः।

१९. श्रीमद्भा. ११. १२. १२
२०. पद्मपुराणस्योत्तरखण्ड. श्रीभागवतमाहात्म्ये २. ६७-७०
२१. तत्रैव ३.७
२२. तत्रैव ३.१२
२३. तत्रैव ६.३८
२४. तत्रैव ६.१०१
२५. तैत्तिरीये, ब्रह्मानन्दवल्यां सप्तमेऽनुवाके

रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति श्रुतेः।''[२६]

आलङ्कारिकाणां रसस्तु लौकिकनायक-नायिकादीनां वृत्तजातमवलम्ब्य कारणकार्य-सहकारिणां (काव्यनाट्यादिवर्णनमहिम्ना विभावानुभावव्यभिचारिरूपेण परिणतानां,) संयोगान्निष्पद्यते, यथाऽऽह नाट्यशास्त्रकृद् भरतमुनिः —

तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।

को दृष्टान्तः ? अत्राह — यथाहि नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्भवति यथा हि गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनैरोषधिभिश्च षाडवादयो रसा निवर्तन्ते तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो रसत्वमाप्नुवन्ति।[२७]

मुनिनाऽत्र मानवमनसि वर्त्तमानानां लोके च प्रवर्त्तमानानां लौकिकानां किन्तु काव्यादि-निबन्धनवशादलौकिकत्वेन परिवर्त्तमानानां रत्यादिस्थायिभावानामेव रसत्वमाविष्कृतमिति सुस्पष्टम्। 'रस इति कः पदार्थ[२८]' इति स्वयं पर्य्यनुयुज्य — उच्य ते-आस्वाद्यत्वादिति[२९] इत्युपक्रम्य रसानां मूलसंख्या, तेन तेन रसेनान्यस्य रसस्योत्पत्तिस्तेषां वर्णा अधिदैवतानि, विभावानुभावव्यभिचारिसंयुक्तानां शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्साद्भुत-सञ्ज्ञानां नाट्योपयिकानामष्टसंख्याकानां स्वरूप-भेदादिकं च व्यावर्णितमिति[३०] न तिरोहितं प्रेक्षावताम्।

इतः पूर्वमथर्ववेदादस्य नाट्यादिप्रयुक्तस्य रसस्य प्रादुर्भूतिं ब्रुवाणेन[३१] तेनास्य कार्यताऽथ च ब्रह्मानन्दतः किञ्चिदवरत्वञ्चाप्यभिव्यक्तमित्यपि बोद्धुं शक्नुमो वयम्।

इत्थमालङ्कारिकाणां रसतत्त्वं सत्यप्यलौकिकाह्लादकत्वे ब्रह्मानन्दपर्यवसायिन्या भगवद्भक्तेः स्वरूपं माहात्म्यञ्च नाधिगच्छतीति सम्प्रत्येतव्यमेव सर्वैः।

पश्चाद्वर्तिभिरलङ्कारशास्त्रिभि ''र्देवादिविषयिणी रतिरेव भक्तिः सा चाञ्जितव्यभिचारि-भाववद् भावकोटावेव परिगणयितुं शक्यसम्भवेति[३२]'' सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितस्तत्काव्यप्रकाशादि-ग्रन्थानुशीलनजुषां विदुषां विदितमेवेत्यप्रकृतविस्तरपरिजिहीर्षयाऽत्र संक्षिप्यतेऽस्माभिः।

२६. श्रीमद्भा. १.१.३ इत्यत्र श्रीधरीटीका
२७. नाट्यशास्त्रस्य षष्ठेऽध्याये
२८. द्र. नाट्यशास्त्रम् (षष्ठो रसाध्यायः) भारतीयविद्याप्रकाशन, दिल्ली, सन् १९८३ (पृष्ठ ९३)।
२९. तत्रैव।
३०. तत्रैव ९३-१०४ पृष्ठेषु।
३१. नाट्यशास्त्रस्य प्रथमेऽध्याये —
जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च। यजुर्वेदादभिनयान्रसानार्थवणादपि॥(१७ तमं पद्यम्)
३२. काव्यप्रकाशस्य चतुर्थ उल्लासे।

किन्त्वत्र प्रश्नोऽयं जरीजागर्ति यद् भगवतोऽवताराणां श्रीरामकृष्णादीनां विष्णु-शिव-दुर्गाऽऽदितत्स्वरूपाणां भगवद्भक्तानां वा चरित्रश्रवणेन नाट्यादिकलोपरञ्जिततया तद्दर्शनेन योऽयमाह्लादोऽनुभूयते भगवद्भक्तैस्तस्योपपत्तिः कथन्तरां सङ्गच्छेत ? गभीरामतिवक्राञ्च रोधोवक्रा[१]मेनां कथं निस्तरीतुं शश्क्नुवन्त्येते लौकिका भावानुभावनिरूपणनिपुणा आचार्य्याः ?

अतोऽत्र केचनाचार्या भगवद्भक्तास्तत्त्वज्ञा, बहुविधविचिकित्साचिकित्सापटीयांसो विद्वांसो, बद्धपरिकराः समभवन्ने तद्दृष्ट्याऽपि भगवत्या भक्ते रसत्वसंसाधनाय लक्ष्यलक्षणरूपै-रभिरूपैः स्वस्वप्रबन्धैः। एतेषु श्रीभगवन्नामकौमुदीकृतः श्रीलक्ष्मीधराचार्याः गौडीयसम्प्रदाय-गौरवभूताः भक्तिरसामृतसिन्धूज्ज्वलनीलमणि-माधुर्यकादम्बिनी-रागवर्त्मचन्द्रिकाऽऽरचयिता-श्रीरूपगोस्वामिनो श्रीजीवगोस्वामिनः श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्तिनस्तथा च प्रख्याता अद्वैत वेदान्त-राद्धान्त-शुद्धस्वान्ताः श्रीभगवद्भक्तिरसायनग्रन्थरत्नस्य कर्त्तारः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादाः। समेषामेषां ग्रन्थेषु तत्र तत्र भक्तेरलङ्कारशास्त्रदृशा मुख्यरसत्वं श्रीमद्भागवतशास्त्रमवलम्ब्य सुनिपुणमुद्भाव्यते तन्निरूपणस्यास्य काचिद्दिगेवात्र यथामति समुन्मील्यते भक्तिरसिकानां मनस्तोषाय।

प्रथममत्र तावन्निरूपणमर्हति प्रसिद्धानां श्रीमद्भागवतटीकाकृतां श्रीधरस्वामिनां समकालवर्ती (ख्रीष्टस्य चतुर्दशशताब्द्यां समुद्भूतः) महाराष्ट्राभिजनः श्रीभगवन्नामकौमुद्या रचयिता श्रीलक्ष्मीधरः। विपश्चिदपश्चिमस्यामुष्य ग्रन्थे भक्तिरसस्य स्थापनेदम्प्रथमतया इत्थमवतरति तृतीयपरिच्छेदे —

श्रीमन्मुरमथनचरणारविन्दमकरन्दमन्दाकिनीमवगाहमानस्य मनसः कोऽपि समुल्लासः स्वानन्दमाविर्भावयन् भक्तिरित्यभिहितं भवति, सा च रतिरेवेति। श्रीमद्भागवते च रतिरेवभक्तिरित्यवगम्यते —

सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी॥[३३]

ग्रन्थकारोऽत्र श्रीमद्भागवतानुसारेण भावरूपाया मनोवृत्तेरेव मुख्यतया भक्तिशब्दार्थत्व-मिति सनिदर्शनं निरूपयाञ्चक्रे —

स चायमाद्यो भावो वृत्त्यन्तरैरन्तरा निविशमानैरप्यनेकजन्मवासनावासिते चेतसि न व्यवच्छिद्यमानो विभावादिभी रसरूपतामापद्यमानो निजस्वसंविदा निर्भरमालिङ्गितः

३३. श्रीमद्भागवते

स्वयमेवानन्दसंविदभि-(व्याख्यानम्)। धानमुपचारासहं दधानो भक्तिरित्यभिधीयते इत्युक्तं श्रीभगवन्नामकौमुद्यास्तृतीयपरिच्छेदे।

इतोऽग्रेऽमुना महाभागेन भक्तिरसस्यालम्बनोद्दीपनविभावानामनुभावानां व्यभिचारिभावानां च यत्स्वरूपं निरधारि तत्सर्वं प्रधानतया श्रीमद्भागवतमनुसृत्यैव यथोक्तं तेनैव —

सर्वेषां चैतेषामुदाहरणानि श्रीमद्भागवते स्फुटतरमुपलभ्यन्ते; पुराणान्तरेषु च केषाञ्चित्।

पुनरग्रे यथाक्रमं पद्यान्युदाजहार, तद्यथा —

तत्रालम्बनविभावस्य-

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीश इत्यादि -

तृतीयस्कन्धद्वितीयाध्यायस्यैकविंशतितमं पद्यम्।

उद्दीपनविभावस्य —

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द इत्यादि-

तृतीयस्कन्ध-पञ्चदशाध्यायस्य त्रिचत्वारिंशत्तमं पद्यम्।

स्वरनेत्रगात्रविकाररूपाणामनुभावानाम् —

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः।[३४]

सात्त्विकभावानाम् —

क्वचिदुत्पुलक इत्यादि पद्यम्। निर्वेदादीनां व्यभिचारिणाञ्च,

क्व चाहं कितवः पाप इत्यादि पद्यम्।

अथ श्रीचैतन्यचन्द्रचरणानुयायिनां श्रीलरूपगोस्वामिमहानुभावानां तदनुवर्त्तिश्रीजीवगोस्वामि-विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां प्रतिपादनं संक्षेपेणोपन्यस्यते। तत्र तत्र श्रीमद्भागवतस्योदाहरणसन्निवेशपुरःसरं महानुभावैरेभिर्भक्तेरेव मुख्यं रसत्वमुपपादितं भूम्ना पाण्डित्येन परया च श्रीकृष्णभक्त्येति स्फुटमेव तद्विदाम्।

रूपगोस्वामिनो जीवगोस्वामिनः सनातनगोस्वामिन इत्येषां त्रयाणामपि स्थितिकालः श्रीधरस्वामिनोऽनन्तरं नामकौमुदीकारस्याप्यनन्तरं खीष्टस्य चतुर्दशशताब्द्या उत्तरार्द्धमभ्युप-

३४. इत्युदाहृतपूर्वं ११. २.४० इति पद्यम्।

३५. श्रीभगवन्नामकौमुदी (श्रीलक्ष्मीधरकृता),हिन्दी भूमिका पृ. २५

गम्यत[३५] इतिहासज्ञैः। विश्वनाथचक्रवर्ति-कविकर्णपूर-प्रभृतयोऽपि प्रायश एतत्त्रयस्य समकालिकाः किञ्चित्पश्चाद्वर्तिनो वा एवेति गण्यन्ते सम्प्रदाये।

रूपगोस्वामिन एतद्विषयकं श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुरुज्ज्वलनीलमणिश्चेति नामानौ द्वौ ग्रन्थौ सुतमां भगवद्भक्तेषु साहित्यरसिकेषु च प्रथितिमवाप्य विराजते। श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ श्रीजीवकृतदुर्गमसङ्गमनीटीका उज्ज्वलनीलमणौ च लोचनरोचन्याख्या टीका विशेषेण भक्तिरस-राद्धान्तमवदातीकुरुतः। मणिग्रन्थे श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिन आनन्दचन्द्रिका व्याख्याऽप्यनूनकं महत्त्वमाबिभर्त्ति।

श्रीमानभिरूपो रूपः भक्तिरसामृतसिन्धुग्रन्थे भक्तिविषयकं सर्वमौपयिकं विस्तरेणोप-वर्णयन् भक्तिरसस्थापनरूपस्वप्रयोजनस्य सम्पिपादयिषया श्रीमद्भागवतार्थास्वादं सुतमा-मभ्यङ्गीकरोति, तद्विवृण्वन्नाह दुर्गमसङ्गमनीकारस्तद्यथा —

भागवताख्यं यच्छास्त्रं तत्खलु रसवदपिरसैकमयताविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टम्।

स च रसो भगवद्भक्तिमय एव ''यस्यां वै श्रूयमाणायामित्यादि फलश्रुतेः, यन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः'' श्रुतौ प्रयुज्यते।

तत्र रसस्य भक्तिमयत्वेऽपि द्वैविध्यम् तद्भक्त्युपयुक्तत्वं तद्भक्तिपरिणामत्वञ्चेति, यथोक्तं द्वादशे - कथा इमास्ते, यत्तूत्तमश्लोकगुणानुवाद इति।

उभयत्रापि ग्रन्थद्वये यद्यपि लक्ष्यभूतानि निदर्शनपद्यानि श्रीमद्भागवगतेन सममन्येषां पुराणानां वैष्णवसंहितानां स्वकृतकाव्यनाट्यग्रन्थानां वाऽपि दीयन्ते ग्रन्थकारेण तथाऽप्यस्य समग्राऽपि सामग्री विमर्शपद्धतिरूपा श्रीमद्भागवतमभिलक्ष्यैव प्रवर्तिता परिदृश्यते। अत्र काश्चन मुख्याः परिभाषास्तत उद्धृत्यावेद्यन्ते, यथा —

भावलक्षणम् — रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते।[३६]

प्रेमालक्षणम् —

सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रमा निगद्यते॥[३७]

रसनिष्पत्तिः —

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः॥
स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः।

३६. भक्तिरसामृतसिन्धौ, पूर्वविभागे ३ भावलहर्य्यां प्रथमं पद्यम्

३७. तत्रै प्रेमभक्तिलहर्य्यां १

एषा कृष्णरतिः स्थायीभावो भक्तिरसो भवेत्।।[३८]

अयं श्रीकृष्णरतिरूपस्थायिभावो विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिर्भावैः सम्मिल्य कथाश्रवणादिकर्तृभक्तगणानां हृद्यस्वाद्यत्वमश्नुवानः क्रमश उत्कर्षमधिरुह्य प्रेम-स्नेह-मान-प्रणय-रागानुरागत्वमतीत्य महाभावाभिधानमवाप्नोति —

भक्तिनिर्धूतदोषाणां प्रसन्नोज्ज्वलचेतसाम्।
भक्तानां हृदिराजन्ती संस्कारयुगलोज्ज्वला।
रतिरानन्दरूपैव नीयमाना तु रस्यताम्।।
कृष्णादिभिर्विभावाद्यैर्गतैरनुभवाध्वनि।
प्रौढानन्दचमत्कारकाष्ठामापद्यते पराम्।।[३९]

ग्रन्थेऽस्मिन्भक्तिरसे भरतोक्ता अष्टौ, शान्तस्थाय्युपगमे च नव रसा, आलम्बनमहिम्ना दिव्यत्वमलौकिकत्वञ्च व्यश्नुवाना निदर्शनपद्यैश्च बहुभिरूपचिताः प्रदर्शिताः स्वदार्शनिकसिद्ान्तमनुसरता गोस्वामिपादेन किन्तु तद्दृष्ट्या भक्तिरसस्य यश्चरमा परमा च काष्ठा मधुरभक्तिरसरूपा तस्या निरूपणमवशिष्टमेवासीत् तस्माद् ग्रन्थकृदपरं सन्दर्भं रचयामासोज्ज्वलनीलमणिरिति[४०] मञ्जुलमन्वर्थकाभिधानकम्। तस्मादपि काश्चन परिभाषा इहोपस्थाप्यन्ते, यथा —

प्रेमाणं लक्षयति —

सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे।
यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः।।

एतत्साधनत्वेन श्रीकृष्णविषयिण्या रत्याः सनिदर्शनं विधात्वमुपवर्ण्यते, यथा —

साधारणी निगदिता समञ्जसाऽसौ समर्था च।
कुब्जादिषु महिषीषु च गोकुलदेवीषु च क्रमतः।
मणिवच्चिन्तामणित्कौस्तुभमणिवत्त्रिधाऽभिमता।।[४१]

विभाजनमेनद्रत्याः श्रीमद्भागवतपात्रानवलम्ब्य कृतं तत्रत्यान्येव पद्यान्यपि च निदर्शनीकृतानि मणिकारेण। सेयं रतिः प्रौढिमानमधिरुह्य महाभाव इत्याख्यां प्राप्नोति —

३८. तत्रैव दक्षिणविभागे, विभावलहर्य्यां, ५, ६ पद्ये
३९. तत्रैव ८, १०, ११ पद्यानि
४०. द्र. - उज्ज्वलनीलमणिः
४१. उज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावप्रकरणे ३७-३८

इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां व्रजेत्।
या मृगया स्याद्विमुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम्॥

अस्याप्युदाहरणं श्रीमद्भागवतादेव, यथा —

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वोष गोविन्द एव मखिलात्मनि रूढभावाः।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयञ्च,किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य॥[४२]

अग्रेऽस्या रतेर्नैके भेदा रसशास्त्रोपयिकाः प्रपञ्चिता रूपगोस्वामिना, यथोक्तमपि ग्रन्थस्योपक्रमे —

मुख्यरसेषु पुरा यः सङ्क्षेपेणोदितो रहस्यत्वात्।
पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः॥
वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः स्वाद्यतां मधुरा रतिः।
नीता भक्तिरसः प्रोक्तो मधुराख्यो मनीषिभिः॥[४३]

एवमेव विश्वनाथचक्रवर्त्तिसन्दृब्धायां माधुर्यकादम्बम्बिन्याम् रतिस्थायिभावस्य लक्षणं, रत्यां भगवत्स्फूर्त्तिर्द्विविधा रतिः, स्थायिभावस्य च रसरूपत्वाप्तिश्च मसृणगद्ये सुष्ठु निगद्यते, विस्तरभिया दिङ्मात्रमत्रोद्ध्रियते तद्यथा हि —

अथ सैवासक्तिः परमपरिणामं प्राप्तवती रत्यपरपर्यायो भाव इत्याख्यां लभते।

पुनश्चायं स्वशक्त्यैराविर्भावितैर्विभावानुभावव्यभिचारिभिरात्मेव राजेव वा प्रकृतिभिरुद्भूतैश्वर्यः स्थायीति नाम्ना वैशिष्ट्यं गच्छन् तैर्मिलितः शान्त इति दास्यमिति सख्यमिति वात्सल्यमिति उज्ज्वल इति लब्धविभेदो रसो भवति।[४४]

अस्यैव सम्प्रदायस्य कविरालङ्कारिकश्च कर्णपूरः किञ्चिन्नावीन्यमापादयन्नत्र प्राकृताप्राकृताभासरूपेण रसस्य त्रैविध्यमङ्गी करोति तदपि श्रीमद्भागवतोक्तभक्तिसिद्धान्तस्यानुरोधेनैवैति कृतं पल्लवितेन।

अथ वागतीतसौभगवतो भगवतो भक्तेर्माहात्म्यं यतिवरेण्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिपादैर्विशदीकृतं सदातरां सद्यस्तरां स्वाभिमुखं समाकर्षयति वेदान्तिनामपि मनांसि। औपनिषदसिद्धान्तमवलम्व्य श्रीमद्भगवत्पादादिशङ्करमनुसरन्तोऽमी महानुभावा भगवद्भक्तिरसस्य स्वरूपं प्रामाण्यञ्च स्वसन्दृब्धे भक्तिरसायनमिति सुगृहीतनामधेये ग्रन्थरत्ने सम्यङ्निरूपयन्ति विस्तरेण इहास्माभिः शृङ्गिग्राहितयोपदर्श्यते किञ्चित्।

४२. श्रीमद्भागवत. १०. ४७. ५८
४३. उ.नी.म. १, २, ३ पद्यानि
४४. माधुर्यकादम्बिन्यां सप्तम्यमृतवृष्टिः

 ISSN - 2231-2129

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां स्थितिकाल ईस्वीयवत्सरगणनाऽनुसारेण षोडशशतकस्योत्तरार्धं सप्तदशशतकस्य च पूर्वार्द्धमासीदित्यभिप्रयन्ति समीक्षकाः[४५]। ग्रन्थारम्भ एवैतेषां प्रतिज्ञा समुल्लसति प्रथमोल्लासस्य प्रथमपद्ये —

नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं
परममिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति।
निरूपमसुखसंविद्रूपमस्पृष्टदुःखं
तमहमखिलतुष्ट्यै शास्त्रदृष्ट्या व्यनज्मि॥[४६]

अस्य पद्यस्य स्वोपज्ञटीकायां यतिवर्य्या भक्तेरधिकारितां श्रीमद्भागवतप्रामाण्येनेत्थमुद्भासयन्ति — शास्त्रविहितो वर्णाश्रमधर्मरूपः कर्मयोगोऽन्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन तावत्पर्यन्तमनुष्ठेयः- **तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता।**
मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धा यावन्न जायते॥[४७]

इति भगवद्वचनात्।

ततश्चाद्रुतचित्तस्य निर्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं, द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरित्यवधित्वेन द्वयमप्युपात्तम्।[४८]

ततः साधारणीं साधनरूपां भक्तिं विविच्य रसरूपां भक्तिं विवृण्वन्ति, यथा —

कस्यचिद् भगवद्गुणगरिमग्रथनरूपग्रन्थश्रवणजनितद्रुतिरूपायां मनोवृत्तौ सर्वसाधनफलभूतायां गृहीतभगवदाकारायां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन रसरूपतयाऽभिव्यक्तो भगवदाकारतारूपोरत्याख्यस्थायिभावः परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति।

समग्रेऽस्मिन् प्रसङ्गे प्रमाणतया श्रीमद्भागवतस्येतानि पद्यानि गृहीतानि, तद्यथा —

मन एकत्र संयुञ्ज्यात् (श्रीमद्भागवते ११।९।११)
योगास्त्रयो मया प्रोक्ताः (तत्रैव ११।२०।६)
तावत्कर्माणि कुर्वीत (११।२०।९)
यदारम्भेषु निर्विण्णो ...... (११।२०।१८)
धार्यमाणो मनो यर्हि (११।२०।१८)

एवमेवैकादशस्कन्धस्य विंशत्यध्यायान्तर्गतानि द्वाविंशादारभ्य चतुर्विंशतिपर्यन्तानि।

४५. श्रीभगवन्नामकौमुदी (पूर्वा.क्तसंस्करणम्) सैव भूमिका पृ. २५, २६, २७, २८.
४६. श्रीभगवद्भक्तिरसायन. १. १
४७. श्रीमद्भा. ११. २०. ९
४८. तत्रैव प्रथमश्लोकस्य स्वा.पज्ञा टीका

अथमूलग्रन्थस्य प्रथमोल्लासे तृतीयकारिकायां रसायनकृदभिमतं भक्तिलक्षणं, यथा—

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते॥[४९]

'वृत्ति'शब्दस्यार्थोऽप्यत्र विशिष्ट एव, यथाऽऽह टीकाग्रन्थः —

भगवद्गुणश्रवणेन वक्ष्यमाणकामक्रोधाद्युद्दीपनद्वारा द्रवावस्थां प्राप्तस्य चित्तस्य धारावाहिकी या सर्वेशविषया वृत्तिः। भगवदाकारतेत्यर्थः। तदाकारतैव हि सर्वत्र वृत्ति-शब्दार्थोऽस्माकं दर्शने।

अत्र चित्तं जतुवत् (लाक्षावत्) भवति स्वभावतः कठिनं, वक्ष्यमाणतापकमनोभावानां संयोगं विना न तस्य द्रवीभावो, द्रवावस्थायां तन्निविष्टाऽनपायिनी भगवदाकाररूपा वृत्तिरेव भक्तिः — **चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात्कठिनात्मकम्।**
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते॥
कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयादयः।
तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनं तु तत्॥
द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तस्वाकारो यस्तु वस्तुना।
संस्कारस्वासना-भाव-भावना-शब्दभागसौ॥[५०]

द्रुते चित्ते सन्निविष्टो वस्त्वाकार एव स्थायी भावः —

स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते।
व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः।
भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि।
मनोगतस्तदाकारो रसतामेति पुष्कलम्॥[५१]

अत्र टीकायां भागवतस्यैव पद्यद्वयमुदाहृतं यथा —

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मेशनैर्हरिः॥
प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः।

---

४९. भक्तिरसायनम् १/३
५०. श्रीमद्भा. १. १-६
५१. भक्तिरसायनम् १. ९, २०
५२. श्रीमद्भा. १. ६. १७-१८

आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने॥[५२]

प्रथमोल्लासे भक्तिप्रक्रियां समान्येन दर्शयित्वा द्वितीये भक्तिविशेषस्य निरूपणं करोति ग्रन्थकारः। चित्तद्रुतिभेदेन भक्तिभेदो रतेः प्रकारद्वयं, चित्तद्रावकानामन्येषां भावानां स्वरूपविश्लेषणं रसप्रकारा, विलक्षणरसतेत्यादिविषयान्विमृश्यान्ते ''**कृष्णातिरिक्तदेवादीनां रतेरेव भावत्वमित्युपदर्शितम्।**'' अथान्तिमे तृतीय उल्लासे — रसविषयिणीं जिज्ञासामुत्थाप्य रससामान्यलक्षणं, रसाधिकारणं, रसस्य —

बोध्यनिष्ठा यथास्वं ते सुखदुःखादिहेतवः।
बोद्धृनिष्ठास्तु सर्वेऽपि सुखमात्रैकहेतवः॥[५३]
स्थायीभावो रस इति प्रयोगस्तूपचारतः।[५४]
नित्यं सुखमभिव्यक्तं ''रसो वै स'' इति श्रुतेः।
प्रतीतिः स्वप्रकाशस्य निर्विकल्पसुखात्मिका॥[५५]
परमानन्द आत्मैव रस इत्याहुरागमाः।
शब्दतस्तदभिव्यक्तिप्रकारोऽयं प्रदर्शितः॥[५६]

तदिदमत्राकूतम् — अनादिवासनावशाज्जनानां चित्तस्य द्वैविध्यं भवति द्रुताद्रुत-भेदशालितया। तदनुसारेण भगवत्साक्षात्कारपद्धतिरपि द्वैविध्यमश्नुते। तत्राद्रुतचेतसो ज्ञानिनस्ता-वदद्वयचिन्तयाऽद्वय ब्रह्मणि वृत्तिं विलोप्य मुक्तिमुपयान्ति। रुचिपरतन्त्राभावनाविभावनपरा अपरे भक्त्या द्रुतचित्ता द्रवप्रयोजकसत्त्वप्राधान्यात्तदानीमुद्भूतसात्त्विकप्रकाशवृत्तिप्रतिबिम्बोद्-ग्राहिण्यामप्राकृत्यां भगवदाह्लादमय्यां संवित्कलायां रसस्वरूपताऽविर्भावस्वरूपयोग्यताशालिन्यां फलात्मिकायां भक्तावायवन्ते।

इत्थं श्रीमद्भागवतमनुसृत्य भक्तिरसस्य प्रतिष्ठापकाः समेऽपीमे भगवद्भक्ता प्रतिभावन्त आचार्य्या द्रुतचित्तानामधिकारिणामेनद्वर्त्म प्रदिदर्शयिषवः साकल्येन सपरिकरं स्वस्वसम्प्रदा-यानुरोधेन भक्तिरसं व्यवातिष्ठिपन्, अथ च, तेषां तेषां तत्तत्प्रतिपादनानामभ्यर्हिताधारग्रन्थत्वेन पुराणशिरोमणिः श्रीमद्भागवतमेव मुख्यत्वेनोपतिष्ठत इत्युक्तोपरम्यतेऽस्माभिर्भवद्भ्यः सर्वेभ्यः निबन्धान्तमङ्गलपद्यमिदमुपायनत्वेन विनिवेद्य, तद्धि —

शुकाननरसस्फूर्त्तं मूर्त्तं श्रुत्यन्तविग्रहम्।
द्रुतं दीप्तञ्च तन्नौमि श्रीमद्भागवतामृतम्॥

५३. श्रीमद्भा. ३. २-५
५४. श्रीमद्भा. ३. १४ उत्तरार्धम्
५५. श्रीमद्भा. ३. २२
५६. श्रीमद्भा. ३. २४

ISSN - 2231-2129

कोविदानन्दीयं शब्दवृत्तिविचारवैलक्षण्यम्

डॉ. सनन्दनकुमारत्रिपाठी
साहित्यविभागाध्यक्षः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
भोपालपरिसरः, भोपालम्

भारतीयकाव्यशास्त्रे शब्दवृत्तीनां विशिष्टं स्थानं विद्यते। प्रायशः सर्वैरेवालङ्कारिकैः शब्दवृत्तयो विवेचिताः। मुकुलभट्टस्य अभिधावृत्तमातृका, मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः, अप्पयदीक्षितस्य वृत्तिवार्त्तिकम्, आशाधरभट्टस्य च कोविदानन्दः त्रिवेणिका चेति तथाभूताः ग्रन्थाः सन्ति ये शब्दवृत्तीनामेव निरूपणाय उनिबद्धाः।

तत्राशाधरभट्टस्य कोविदानन्दे शब्दवृत्तिविचारो मामकीनो विवेच्यो विषयः। अतएवाशाधरभट्टस्य संक्षेपेण परिचयः परमावश्यकः।

आशाधरभट्टः – स्वीयेऽलङ्कारदीपिकाख्ये ग्रन्थे आशाधरभट्टेन स्वपिता रामजीभट्टः गुरुश्च धरणीधरः सूचितौ। अस्याशाधरभट्टस्य स्थितिकालः सप्तदशशताब्द्याः उत्तरार्धम् अष्टादशशताब्द्याः पूर्वार्द्धं चाङ्गीक्रियतेऽलङ्कारशास्त्रेतिहासकारैः। अस्य गुर्जरप्रदेशस्य खम्भातक्षेत्रान्तर्गतपेटलादान्तिके 'वसो' नाम नगरम् एतदीयमावासस्थानं निजगाद आचार्य कालिकाप्रसादशुक्लः, किन्तु कोविदानन्दे स्वयमेव आशाधरभट्टो मध्यप्रदेशस्य खण्डवामण्डले ओङ्कारेश्वरशिवमन्दिरान्तिकं स्वनिवासस्थानं प्रतिपादयति। जीविकानिर्वाहार्थम् ओङ्कारेश्वरभक्त्या वा स तत्र पश्चादगतवानिति सम्भाव्यते।

1. कोविदान्दः, 2. त्रिवेणिका, 3. अलङ्कारदीपिका चेति ग्रन्थत्रयमलङ्कारशास्त्रीयमुपलभ्यते आशाधरभट्टस्य। कोविदानन्दः त्रिवेणिका च शब्दशक्तिविषयकौ ग्रन्थौ। त्रिवेणिकायाम् अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति वृत्तित्रयस्य निरूपणात् त्रिवेणिकेत्यन्वर्थकं नाम। तदुक्तम् –

शक्तिभक्तिव्यक्तिगङ्गायमुनागूढनिर्झराः।
निर्वाहयन्त्यः सन्त्यत्र यत्तदेषा त्रिवेणिका।।[१]

तत्र तिसृणां शक्तीनां प्राधान्येनोपयोगं के कुर्वन्ति इति विवेचयता ग्रन्थकारेणोक्तम् –

शक्तिं भजन्ति सरला लक्षणां चतुरा जनाः।

१. त्रिवेणिका १.२

व्यञ्जनां नर्मममर्मज्ञाः कवयः कमना जनाः।[२]

आशाधरभट्टस्य तृतीयो ग्रन्थः अलङ्कारदीपिका। अयं ग्रन्थः अप्पयदीक्षितस्य कुवलयानन्दस्य बालोपयोगि सरलव्याख्यानम्।

तत्र कोविदानन्दः कोविदानां विदुषामानन्दप्रदत्वादन्वर्थनामा कारिकात्मकः स्वयमाशाधरभट्टप्रणीतकादम्बिनीव्याख्यासनाथश्च। इदानीं कोविदानन्दे शब्दव्यपारविचारमधिकृत्य विवेच्यते –

शब्दव्यापारोपपत्तिः– शब्दस्य व्यापारोपपत्तौ अनुमानं प्रमाणम्। न्यायदर्शने प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु शब्दोऽपि प्रमाणम्। प्रमाणं नाम प्रमायाः करणम्। यद् यत् करणं भवति तत्र तत्र व्यापारो भवत्येव। शब्दः शाब्दबोधस्य करणम्। यतो ज्ञायमानैः पदैरेव कस्यचिदर्थस्य बोधो भवति। कोविदानन्दे उक्तम् –

प्रमाणत्वेन शब्दानां करणत्वं शरादिवत्।
तेन व्यापारयुक्तत्वं नियतं स्वार्थसाधने।।
शब्दानामर्थविषये बोधाभावातमश्छिदा।।
बोधानुकूला या वृत्तिः सा फलादनुमीयते।।[३]

अत्र कोविदानन्दकारः प्रतिपादयति यत् शब्दः पदं वा प्रमाणम्, प्रमाया यज्ञार्थज्ञानस्य करणम्। यत् यत् करणं भवति तत्र तत्र व्यापारो भवत्येव। यथा कश्चिद् धनुर्धरो मृगस्य वेधनाय यदा बाणं सन्धत्ते तदा वेधस्य करणे बाणे वेगाख्यो व्यापारो दृश्यते। तथैव शाब्दबोधस्य करणे पदे कश्चन व्यापारः सिध्यति। एवमनुमानेन प्रमाणेन शब्दे व्यापारः उपपद्यते। वेधकरणे बाणे इव प्रमात्मकस्य शाब्दबोधस्य करणे शब्देऽपि व्यापार इति कारिकार्थः।

अत्र प्रश्नः समुदेति यत् सर्वेषां शब्दानां सर्वदा प्रमाकरणता न भवति, अप्रमाया अपि करणताया दर्शनात्। ततः प्रमाकरणत्वेन शब्दे व्यापारः कथं सिध्येत् ? अस्योत्तरमिदं यत् काव्यशब्दैर्जायमानमप्रमात्ममकपि ज्ञानं लोकोत्तरानन्दरूपप्रयोजनसाधकतया प्रमात्मकमेव। तदुक्तं व्यक्तिविवेके धर्मकीर्तिवचनम् –

भ्रान्तिरपि सबन्धतः प्रमा।
मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति।।[४]

अत्र मणिप्रदीपप्रभयोः मणिबुद्ध्याऽभिधावतोर्मणिप्रभायां प्रदीपप्रभायाञ्च मणिभ्रम

२. त्रिवेणिका २.६
३. कोविदानन्दः १.३,४१
४. व्यक्तिविवेकः, पृ. ४९

एव। मणिप्रभायां मणिबुद्धिर्भ्रम एव। मणिर्न तत्प्रकाशः। प्रदीपप्रकाशे मणिबुद्धिर्भमः, न तु प्रमा। मणिप्रकाशे मणिबुद्धिः, मणिप्राप्तौ सहयोगितया प्रमात्मिका। अतः कान्तासम्मितोपदेशेन प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनस्य साधकतया काव्यशब्दैः जायमानो बोधः क्वचिद् अप्रमा सन्नपि प्रमात्मक एव। अतः काव्यशब्दानां प्रमाकरणता न क्वापि व्यभिचरति अपितु तत्र बाणे वेगादिवद् व्यापारोऽपि उपपद्यते।

यदि काव्येतरशब्देष्वपि व्यापारः साधयितुमिष्टस्तर्हि शब्दः शाब्दबोधकरणम् इति मन्तव्यम्। तत्र जायमानो बोधः प्रमात्मकोऽपि स्यात् अप्रमात्मकोऽपि, किन्तु शाब्दबोधं प्रति शब्दस्य करणता न व्यभिचरति। अतः शाब्दबोधरूपेण फलेन शब्दरूपे करणे व्यापारस्य सत्ता तथैव मन्तव्या यथा छिदारूपफलजनके कुठारे वेगरूपो व्यापारः। एवं शाब्दरूपेण फलेन तत्करणे शब्दे व्यापारोऽनुमीयते। इत्थं शब्दवृत्तीनां सद्भावेऽनुमानं प्रमाणम्। अत्र शब्दो नाम पदमेव। यतो वृत्तयः पदेष्वेव उत्पद्यन्ते, न तु अप्रयुक्ते प्रातिपदिके धातुरूपे शब्दे वा। अपदं न प्रयुञ्जीत इति नियमेन वाक्ये पदमेव प्रयुज्यते। यथा प्रयुज्यमाने एव बाणे वेगरूपो व्यापारो भवति, न तु तूणीरनिक्षिप्ते, तद्वत् प्रयुज्यमानेषु पदेष्वेव व्यापारोऽभ्युपेय तदुक्तम् –

एवं प्रदर्शितास्तिस्त्रः पदानामेव वृत्तयः।
तासां प्रयोगेऽङ्गीकरात् प्राग् विभक्त्युदयात्तु न।।[५]

शब्दवृत्तिसंख्या– शब्दवृत्तीनां संख्याविषये विवादः। मुकुलभट्टमते शब्दस्य एकैव वृत्तिरभिधा नाम। तस्या द्वौ भेदौ– मुख्यः, अमुख्यश्चेति। अमुख्यैव लक्षणा मता।
मुख्यलाक्षणिकौ शब्दव्यापारौ। यथा –

शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता।
अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते।।[६]

वैयाकरणैरपि अभिधायाः शक्तेर्वा प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा चेति भेदद्वयमङ्गीकृतम्। महिमभट्टोऽपि शब्दस्यैकामेव वृत्तिमङ्गीकरोति अभिधाख्याम्। अभिधाप्रतिपाद्यात् वाच्यार्थात् ज्ञायमानोऽर्थः तन्मतेऽनुमेयः। तदुक्तं तेन –

'शब्दस्यैकाऽभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता।।[७]

महिमभट्टमतेन शब्देऽनेकासां शक्तीनां कल्पना न प्रामाणिकी। यत्राऽनेकाः शक्तयो भवन्ति स स्वीयपरस्परनिरपेक्षशक्तिभिर्युगपदेव नैकानि कार्याणि सम्पादयति। यथा वह्निः युगपदेव दहनप्रकाशनादीनि नैकानि कार्याणि सम्पादयति। अतस्तस्मिन् परस्परं निरपेक्षा

५. कोविदानन्दः ३.३६
६. अभिधावृत्तमातृका १.१
७. व्यक्तिविवेकः १.२७

दाहकत्वप्रकाशकत्वादयः शक्तयो मन्तव्याः। शब्दो युगपन्नानेकानर्थान् बोधयति। अभिधानन्तरमेवासां शक्तीनां प्रवृत्तिरनुभूयते। अतः शब्दे अभिधैवैका शक्तिः, नापराः। अन्यशक्तयस्त्वर्थस्यैव वस्तुतो भवन्तीति स्वीकार्यम्। यतस्ताः वाच्यभिन्नानार्थानामनुमेयतया नानुमानभिन्ना इति महिमभट्टः। नैयायिकैः मीमांसकैश्चाभिधा लक्षणेति द्वे शक्ती मते। लक्षणा यद्यपि अर्थवृत्तिः, तथापि सा स्वाश्रयवाचकत्वसम्बन्धेन शब्देऽपि स्वीक्रियते। यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र अनुपपन्नो यो नदीविशेषरूपो वाच्यार्थः स लक्षणया स्वसम्बद्धं तटं बोधयति। अतो लक्षणायाः मुख्यत्वेनाधारो वाच्यार्थः, स च गङ्गाशब्देन अभिधीयते । अतो लक्षणा स्वस्याधारस्य वाच्यार्थस्य नदीविशेषादिकस्य वाचके गङ्गादिशब्देऽपि मन्यते । अत एवोक्तम् '**लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया**', एतावता स्पष्टं यत् लक्षणापि शब्दस्य आरोपिता वृत्तिः।

आनन्दवर्धनाद्यालङ्कारिकैः नागेशादिभिश्च वैयाकरणैः व्यञ्जनापि शब्दव्यापारत्वेनाङ्गीक्रियते। आलङ्कारिकैः व्यञ्जनां पृथग् व्यापारत्वेन प्रतिष्ठापयितुं सुमहान् प्रयासः कृतः। तस्मिन्नेव क्रमे विरोधिमतान्यपि सयुक्तिप्रमाणं निराकृतानि।

एवम् अलङ्कारशास्त्रे शब्दवृत्तिविषये भूयान् मतभदो वर्तते। किन्तु सर्वैरपि आलङ्कारिकैरैकमत्येनाभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति वृत्तित्रयं स्वीक्रियत एव। चतुर्थी अपि तात्पर्यवृत्तिरभिहतान्वयवादिनां मतेऽङ्गीक्रियते, किन्तु सा वाक्यवृत्तिर्न तु पदवृत्तिः। साहित्यदर्पणे रसनावृत्तिरपि चर्चिता, किन्तु व्यञ्जनाया एव रसनेति नामान्तरम्। भट्टनायकेन भावकत्वभोजकत्वव्यापारौ नवीनौ कल्पितौ। यद्यपि तौ अर्थव्यापारौ। वस्तुतस्तु तन्मते वृत्तित्रयम्। अभिधा भावकत्वं भोजकत्वञ्च। अभिधाशक्त्या काव्यनाट्ययोरर्थमात्रमवबुध्यते ततश्च भावकत्वव्यापारेणाभिधाजन्यस्यार्थस्य परिष्कारेण काव्ये नाट्ये च व्यक्तिविशेषात् तत्सम्बन्धमपास्य साधारणीकरणं भवति। भावकत्वव्यापारेण साधारणीकरणानन्तरं भोजकत्वव्यापारेण साधारणीकृतस्य रत्यादेः स्थायिभावस्य रसरूपेण भोगो भवति । परवर्तिभिरालङ्कारिकैः भोजकत्वं व्यञ्जनैवामन्यत। एवं शब्दवृत्तिविषये वर्तते भूयान् विवादः।

शब्दवृत्तिस्वरूपं तद्भेदाश्च - शब्दवृत्तिभेदं विशदयन् आशाधरभट्टस्तु आह यत् यथा एकस्यैव स्वरस्य अकारादेः ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदा भवन्ति तथैकैव शब्दवृत्तिरभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनामभिस्त्रिधा भिद्यते। पमरार्थतस्तु शब्दस्यैवकैव वृत्तिः इति प्राचीनवैयाकरणानां मतं तेनपुरस्कृतम्। आलङ्कारिकमते तु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यविषयाः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाख्यास्तिस्रो वृत्तयः। एतदेवाशाधरभट्टस्याप्यभिमतम्-

शाब्दिकैः सा स्मृतैकैव त्रिविधापि स्वरादिवत्।

अभिधालक्षणाव्यक्तिरित्याख्या त्रितयं मतम्।।
एतास्तिस्त्रः पृथक् शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जनाभिधा।
अलङ्कारविदां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थगोचराः।।
नेच्छन्ति व्यञ्जनामन्ये युक्तिभिर्दूष्यते तु तत्।
त्रिविधैषा ततः शब्दत्रैविध्यस्योपपादिका।।[८]

एवं विवेचनेन स्पष्टं यदलङ्कारिकनये कोविदानन्दकारमते च मुख्यतः तिस्रो वृत्तयः – अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति अतः कोविदानन्दमनुसृत्य वृत्तित्रयस्यापि स्वरूपं भेदाश्च पृथक् पृथक् संक्षेपतो निरूप्यन्ते।

अभिधा – शब्दस्य सङ्केतितार्थविषयको मुख्यो व्यापारोऽभिधा नाम। इयमभिधा सङ्केतितार्थबोधके शब्देऽवतिष्ठते। अस्या एव साहाय्येन पदं व्याकरणादिना सङ्केतितार्थमवगमयति। केषाञ्चिद् वैयाकरणानां शब्दार्थयोः वाच्यवाचकसम्बन्ध एव शक्तिः। वैयाकरणानां मते शब्दार्थयोः वाच्यवाचकसम्बन्ध एव शक्तिः। नैयायिकानां नये ईश्वरस्य प्रवर्त्तकस्य वेच्छारूपः सङ्केत एव शक्तिः। किन्त्वालङ्कारिका अभिधां व्यापाररूपां मन्यन्ते। तदुक्तं मम्मटेन –

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याऽभिधोच्यते।[९]

सङ्केतितार्थ एव सर्वेभ्योऽर्थेभ्यो झटित्यवबोधात् मुखमिव प्रधानत्वाच्च मुख्योऽर्थः, तद्वाचकः शब्दोऽपि मुख्यः। तदर्थविषयकः शब्दव्यापारोऽपि मुख्यः। सङ्केतितार्थः सङ्केतविषयः, सङ्केतश्च शक्तिग्राहकः समयः स च '**अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः**' इत्याद्याकारा ईश्वरेच्छा इच्छा वा प्रवर्तकस्य। कोविदानन्दकारमते तादृशी इच्छैव सङ्केतः। यथोक्तम् –

अयमर्थ इतश्शब्दाद् वेद्य इच्छेदृशी तु या।
प्रवर्तकोपदिष्टा सा सङ्केत इति भण्यते।।[१०]

सङ्केतरूपशक्तिग्राहकाणि व्याकरणादीनि। तदुक्तम् –

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।।[११]

स सङ्केतः कुत्रेत्याकांक्षायामाह मम्मटः – '**सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा**'।[१२]

---

८. कोविदानन्दः १.४२-४४
९. काव्यप्रकाशः १.८
१०. कोविदानन्दः १.९
११. उद्धृतम् काव्यप्रकाशः, पृ. ४७
१२. काव्यप्रकाशः २.१०

 ISSN - 2231-2129

अत्रादिपदेन गुणक्रियायदृच्छानां ग्रहणम्। एवं जातिगुणक्रियायदृच्छासु सङ्केतः इति वैयाकरणसम्मतः पक्षः। अयमेव मम्मटस्याप्यभीष्टः। जातौ सङ्केतः इति मीमांसकसम्मतः पक्षः।

शक्तिग्राहकेषु व्याकरणादिषु व्यवहारो मुख्यः शक्तिग्रहशिरोमणिश्चोक्तः। व्यवहारेण बालः व्यक्तावेव सङ्केतमवधारयति। अतो व्यक्तावेव सङ्केतो ग्राह्यः, किन्तु आनन्त्यात् व्यभिचाराच्च व्यक्तौ सङ्केतो न गृह्यते। प्रत्युत व्यक्तेरूपाधिषु जात्यादिषु सङ्केतः स्वीक्रियते। तेन गौः शुक्लः चलो डित्थः इत्यत्र गोत्वरूपजातिमान्, शुक्लरूपगुणवान्, चलनरूपक्रियावान् डित्थनामायमिति जाति-गुण-क्रिया-संज्ञारूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद् भवति विषयविभागः।

अतो व्यक्तौ सङ्केतग्रहो न स्वीकार्यः, प्रत्युत व्यक्तेरूपाधिषु सङ्केतः। एवं '**चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः**' इति महाभाष्यकारवचनमपि सङ्गच्छते।

मीमांसकरीत्या सङ्केतविषयमाह- 'जातिरेव वा' जातिवाचकशब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्र नास्ति वैयाकरणमीमांसकयोर्मतभेदः, परं गुणक्रियासंज्ञाशब्दानामपि जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् इति मीमांसकमतम्। मीमांसकास्तु शुक्लादिगुणेषु, पाकादिक्रियासु, डित्थादिसंज्ञाशब्देषु च भिन्नभिन्नेषु एकाकारप्रतीत्या जातिमेव पश्यन्ति। तत्र जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिबोधो मीमांसकसमते लक्षणया जायते, मम्मटादिमते त्वाक्षेपात्। जातिविशिष्टव्यक्तौशक्तिस्वीकर्तृणां नैयायिकानां किञ्च अपोहवादिनां बौद्धानां च मतं व्यञ्जनाया अनुपायभूततया नादरास्पदमिति मम्मटादिभिरूपेक्षितम्।

एवं कोविदानन्दकारमते जात्यादिसङ्केतितार्थविषयो पदगतो व्यापारोऽभिधा। अत्राभिधासङ्केतयोः पार्थक्यम्। सङ्केतः शब्देऽभिधाव्यापारयोग्यताजनकः। तदुक्तम् -

व्यापारादतिरिक्तोऽयं सङ्केतो वाच्यगोचरः।
योग्यताजनको बाणे लक्ष्यसम्मुखता यथा॥[१३]
एवं प्रदर्शितास्तिस्त्रः पदानामेव वृत्तयः।
तासां प्रयोगेऽङ्गीकारात् प्राग् विभक्त्युदयात् तु न।[१४]
विभक्त्यनुदयेऽर्थेषु सङ्केतस्तु न वार्यते।
शब्दस्य द्विविधस्यापि नामधातुप्रभेदतः॥[१५]

एवमाशाधरभट्टमते सङ्केतोऽभिधासहायकः। अभिधातः पूर्वं धातुप्रातिपदिकयोः सङ्केतो भवति, किन्तु पदवृत्तिरभिधा प्रयुज्यमाने पदे उत्पद्यते। यथा बाणस्य लक्ष्यसम्मुखता

१३. कोविदानन्दः १.५
१४. कोविदानन्दः ३.३६
१५. कोविदानन्दः ३.३७

बाणसन्धानात् प्राग् विधीयते, बाणसन्धाने च तस्मिन् वेगरूपो व्यापारो जायते, तद्वत् सङ्केतः पूर्वं भवति प्रयुज्यमाने पदे चाभिधाव्यापारः। अतः कालभेदेन सङ्केताभिधाव्यापारयोरेकत्वं साधयितुं न शक्यते।

एवंमाशाधरभट्टस्यान्येषां च मूर्धन्यालङ्कारिकाणां मते अभिधा एव प्रथमा पदवृत्तिः, यस्याः साहाय्येन पदं सङ्केतितार्थं बोधयति। अभिधायास्त्रयो भेदाः– 1. रूढिः, 2. योगः, 3. उभयी अर्थात् योगरुढिः। यथा 'शिवं स्मरे गणपतिं वन्दे पुरद्विषम्'। 'अत्र शिवम्' इति पदं रुढ्यभिधया शिवं, 'गणपतिम्' इति पदं योगेन गणानामीशं शिवमेव, 'पुरद्विष'मिति पदं योगरुढ्या त्रिपुरशत्रुं तं शिवमेवावगमयति। त्रिविधायाया अभिधाया विस्तरो ग्रन्थे द्रष्टव्यः।

लक्षणा – मुख्यार्थबाधे तत्सम्बन्धे च सति संकेतस्य अभिधायाः उभयोर्वा सङ्कोचः प्रसारः प्लुतिश्च लक्षणा। तदुक्तम्

शक्यार्थबाधे सङ्कोचः प्रसारः प्लुतिरेव वा।
सङ्केतस्य स्मृता वृत्तिर्लक्षणा योगसम्भवे।।
त्रैविध्यमेतच्छक्तेर्वा लक्षणावृत्तिरिष्यते।
वृत्तिसङ्केतयोः केचिन्मन्यन्त उभयोरपि।।[१६]

कोविदानन्दमते लक्षणा पदस्य साक्षादेव व्यापारः, न तु मम्माटादिवदारोपितः। शब्दे लक्षणाविभार्वस्य हेतुः शक्यसम्बन्धः। तस्य लक्षणं कतिचन भेदाश्चैवं सूचितानि–

सम्बद्धबुद्धि जनको सम्बन्धो विविधो मतः।
शब्दप्रमाणगावृत्तिर्लक्षणा तन्निबन्धना।।
स नित्यः समवायाख्यः सहजोऽवयवादिषु।
गुणः क्रिया च सामान्यं विशेषोऽवयवादयः।
संयोगो युक्तधीहेतुर्द्रव्ययोः क्रियया कृतः।
विशिष्टबुद्धिजनकः स्वस्वामित्वादिकोऽपरः।।[१७]

तार्किकास्तु शक्यलक्ष्यसम्बन्धमेव लक्षणां मन्यन्ते। किन्तु सम्बन्धस्य लक्षणात्वे लक्षणायाः शब्दवृत्तित्वं न स्यात्। सम्बन्धो ह्यर्थद्वयाश्रयः। उक्तम् –

शक्त्यार्थलक्ष्यसम्बन्धं लक्षणां तार्किकाः विदुः।
अन्यैः शक्यान्यसम्बन्धे प्रोक्ता भक्तेः सहायता।।[१८]
सम्बन्ध एव भक्तिश्चेच्छब्दवृत्तिर्न सा भवेत्।

१६. कोविदानन्दः २.१-२
१७. कोविदानन्दः २.२२-२४
१८. कोविदानन्दः २.५

अर्थाश्रयत्वाद् भक्तिस्तु शब्दद्वारार्थगा मता।।[१९]

एवं लक्षणा त्रिविधा संकेतादेः संकोचः, प्रसारः, प्लुतिश्च। तत्र संकोचो जहदजहल्लक्षणा। अत्र हि पदार्थस्यैकदेशः त्यज्यते एकेदेशो गृह्यते च। प्लुतिः जहल्लक्षणा। अत्र मुख्यार्थस्य सर्वथा परित्यागः। प्रसारश्चाजहल्लक्षणा। अत्र शक्येन सहान्यार्थस्यापि ग्रहणम्। एतासाम् उदाहरणानि–

प्लुतिः – ओङ्कारलिङ्गं रेवायाम् – अत्र रेवायामितिपदस्य यो नदीविशेषे संङ्केतः अभिधा वा तस्य परित्यागेन प्लुतिः। सामीप्यसम्बन्धेन हि रेवातटस्य ग्रहणम्।

प्रसारः – 'शोणैरर्च्यं दिनोदये' अत्रसौणैरिति पदस्य रक्तगुणे यः संकेतः अभिधा वा। तस्य तद्गुणवति प्रसारः। अर्थादिह रक्तगुणेन सह तद्गुणिनो ग्रहणम्।

संकोचः – 'यतः प्रफुल्लाः पद्मिन्यः'– अत्र पद्मिनीपदस्य पद्मसङ्घातः शक्यार्थः। तस्य विकसितकमलरूपावयवो गृह्यते अविकसितकमलरूपावयवः त्यज्यते च। एवं विकसिताविकसितकमलसङ्घातरूपे शक्यार्थे यः सङ्केतः। तस्य विकसितकमलरूपावयवे सङ्कोचः। तिसृणां लक्षणानानुदाहरणानि एवं प्रतिपादितानि कोविदान्दे –

ओङ्करलिङ्गं रेवायां शोणैरर्च्यं दिनोदये।
यतः प्रफुल्लाः पद्मिन्यस्तत्रेत्यादौ यथाक्रमम्।[२०]

व्यञ्जना – सङ्केतशक्यसम्बन्धभिन्नवक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारिणी वाच्यलक्ष्य-भिन्नार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यञ्जना। यथोक्तम् –

सङ्केतशक्यसम्बन्धविभिन्नसहकारिणी।
वाच्यलक्ष्यातिरिक्तार्थधीहेतुर्वृत्तिरञ्जना।।[२१]

तत्र शाब्दी व्यञ्जना यथा –

पञ्चाननो विजयते हिमवद्भूविहारकृत्।
अत्र व्यञ्जनयाऽन्योऽर्थस्तत्साम्यं वा प्रतीयते।।[२२]

अत्र सिंहरूपोऽर्थः। तेन शिवस्योपमा च पंचाननहिमवद्भूविहारकृदितिपदाभ्यां व्यज्यते। एवं व्यञ्जनानि रूपणम् प्राचीनाचार्यवदेव, किन्तु व्यञ्जनाया मुख्य आश्रयः शब्द एवेति कोविदानन्दकारस्य विचारः। प्राचीनास्तु अर्थगतामपि व्यञ्जनां स्वीकुर्वन्ति। अनया व्यञ्जनया विशिष्टं पदं विविधानर्थान् तथा बोधयति यथाऽस्त्रेणमन्त्रितो बाणः विविधं लक्ष्यं भिनत्ति।

१९. कोविदानन्दः २.६
२०. कोविदानन्दः २.४
२१. कोविदानन्दः ३.१
२२. कोविदानन्दः ३.६

यथोक्तम् –

अस्त्रमन्त्रितबाणस्य वृत्तिवद् विविधार्थकृत्।
एषा शब्दगतैवार्थानाश्रित्यापि प्रवर्तते।।[२३]

एवं कोविदान्दे यद् वृत्तिविवेचनं तत्र प्राचीनमतानुसारित्वेपि बहुत्र मौलिकं चिन्तनं वर्तते। यथा सङ्केतस्य अभिधात्वनिरासः। पद एव वृत्तेः व्यापारस्य वा प्रादुर्भावः। सङ्कोचप्रसारादिना लक्षणानिरूपणम्। लक्षणायाः साक्षात् पदव्यापारत्वम्। व्यञ्जनाया अपि मुख्यतया शब्द एवाश्रितत्वम्, उदाहरणानां नवीनत्वञ्चेत्यादि। एतादृशानां नूतनानां विषयानाम् अवबोधनार्थं कोविन्दानन्दः जिज्ञासुभिः शोधार्थिभिश्चावश्यं द्रष्टव्य इति शम्।

सहायकग्रन्थाः

१. कोविदानन्दः, आशाधरभट्टः, इन्द्रप्रकाशन, रूपनगर, दिल्ली १९७८ ई.
२. कोविदानन्दविमर्शिनी, डॉ. रामकुमारशर्मा, बांकेबिहारीप्रकाशन, आगरा–२००५
3. त्रिवेणिका, आशाधरभट्टः, बनारसहिन्दुविश्वविद्यालयः– १९८१ ई.
४. वृत्तिसमुच्चयः, द्वितीयभागः, इन्दुप्रकाशन, रूपनगर, दिल्ली – ७, १९७८
5. व्यक्तिविवेकः, चौ.सु.प्र., वाराणसी, तृतीयसंस्करण, १९९६
६. अभिधावृत्तमातृका, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, १९९५
७. काव्यप्रकाशः, डॉ. पारसनाथद्विवेदी, विनोदपुस्तकमन्दिर, आगरा–१९८६

२३. कोविदानन्दः ३.२

साहित्यशास्त्रे बलदेवविद्याभूषणस्यावदानम्

डॉ. धर्मेन्द्रकुमारसिंहदेवः
सहायकाचार्यः साहित्ये, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
भोपाल-परिसरः, भोपालम्।

१. उपक्रमः

भक्तेः रसत्वस्थापने चैतन्यदेवस्य गौडीयसम्प्रदायस्य एव महान् प्रयत्नो विद्यते। गौडीयसम्प्रदाये षड् गोस्वामिनः प्रसिद्धाः। तेषाञ्च चैतन्यमतं पल्लवितं पुष्टीकृतं, प्रसारितं स्थापितं च। ते चासन् —

१. श्रीरूपगोस्वामी
२. श्री सनातनगोस्वामी (श्रीरूपस्य अग्रजः)
३. श्री जीवगोस्वामी (श्रीरूपस्य भ्रातृपुत्रः)
४. श्री गोपालभट्ट गोस्वामी
५. श्री रघुनाथभट्ट गोस्वामी
६. श्री रघुनाथदास गोस्वामी

भक्तिरसामृतसिन्धुः उज्ज्वलनीलमणिः इत्युभयोः प्रसिद्धयोः भक्तिरसग्रन्थयोः कर्ता श्रीरूपगोस्वामी श्रीचैतन्यदेवस्य साक्षात् शिष्य आसीत्। श्रीरूपाग्रजेन श्री सनातनगोस्वामिना स्वगुरोश्चैतन्यस्य आज्ञया बृहद्भागवतनाम्नि ग्रन्थे सरसकथाद्वारा राधाकृष्णयोः भक्तिरसस्य श्रेष्ठत्वम् अचिन्त्यभेदाभेदो नाम दार्शनिकसिद्धान्तश्चेति सर्वं स्थापितम्। ततः जीवगोस्वामिना षट्सन्दर्भ भक्तिरसः तद्नुरूपा दार्शनिकसिद्धान्ताश्च सुदृढतया पल्लविताः। सम्प्रदायेऽस्मिन् गौडीये बहवो विद्वांसः आचार्याः कवयश्च संजाताः। यैः स्वकृतिभिः भक्तिरसप्रचारः संस्कृत-साहित्यविकासश्च सममेवाकारि। संस्कृतसाहित्ये रचितपुस्तकेषु गौडीयसम्प्रदायोऽयं चतुर्थोऽपि वैष्णवसम्प्रदायेभ्यो विशिष्यते। तथाहि — हरिनामामृतादि-व्याकरणशास्त्रम्, हरिभक्ति-विलासादिस्मृतिशास्त्रम्, षट्सन्दर्भ-गोविन्दभाष्यप्रभृति दर्शनशास्त्रम्, भक्तिरसामृत-सिन्धुप्रभृति-काव्यशास्त्रं च प्रणीतम्। लक्ष्य-काव्यग्रन्थेषु तु काव्यनाटक-चम्पूपदावलीदूत-

काव्य-स्तोत्रप्रभृतिविरचनेन पूर्वकवि-प्रवर्तिताः प्रायः सर्वे मार्गाः तैः प्रवर्द्धिताः। इति॥

बलदेवविद्याभूषणः श्रीचैतन्यसिद्धाप्रतिष्ठापकेषु प्रधानतम आचार्यो बभूव।

२. विद्याभूषणस्य वंशपरिचयः

बलदेवविद्याभूषणः कृषिकर्मोपजीविनि खण्डायतकुले उत्कलप्रदेशे रेमुना ग्रामे समुत्पन्न इति डॉ. गोपीनाथकविराज-महाशयानाम्मतम्। तथाहि —

Baladeva was born in a khandayat vaishya family of cultivaters of a village near Remuna in the Baleshwar sub-division of Orissa.[1]

अयं बंगीय इति श्री कृष्णमाचारियरः। अक्षयकुमार शर्मा विद्यारत्नोऽमुम् ब्राह्मण-वंशोद्भवं मनुते (प्रमेय रत्नावली भूमिका पृ.३, १०)। अत्र प्रसङ्ग तस्येयं चाप्युक्तिः संस्कार-परामर्शात् तदभावाभिलापाच्चेति (१.३.३६) वेदान्तसूर्त्याख्यानप्रसङ्ग बलदेवविद्याभूषणः तत्र ब्राह्मणानामेवाधिकारः इति निर्दिशति। नाब्राह्मणस्तन्मते ब्रह्मविद्याध्ययनेऽप्यधिकृतः। स्वंय चायं ब्रह्मसूत्राणां व्याख्याता आचार्यपदवीं प्राप्याध्यापयिता च इति नासावब्राह्मणो भवितुमर्हति इति ब्राह्मणत्वमेवास्य स्वीकार्यम्।

यद्यप्यस्य वैश्यकुलौद्भवेऽपि नैतद् वचनं विरुध्यति। यतो ब्राह्मणाः त्रिविधा भवितुमर्हन्ति जन्मना दीक्षया वृत्तेन च। बलदेवविद्याभूषणो हि कान्यकुब्जदेशीयाद् ब्राह्मणाद् दीक्षामवाप, तस्मात् स दीक्षया ब्राह्मणस्त्वस्त्येव इति तस्य ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारो न व्याहन्यते। न खलु कश्चिदिह जन्मनि महता तपसा जात्यन्तरमधिगन्तुमर्हति, शास्त्रे यत्र कुत्रचिदेतादृग् वचनाभासः परिलक्ष्यते स तपोमाहात्म्य-प्रख्यापकार्थ वादरूप एवेति। प्रयोजनं चास्य तपसि प्रवर्तनमात्रम्। अपि च सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमौरसं विद्यात् इत्यादि स्मरणात् ब्राह्मणेन सवर्णायां संस्कृतायामेव प्रसूतः ब्राह्मणो भवितुमर्हति नान्यः कश्चिद् दीक्षासंस्कारौ नाब्राह्मणं ब्राह्मणं कर्तुम् पारयतोऽपितु जन्मना ब्राह्मणे प्राशस्त्यमात्रं जनयतः इत्याद्युच्यते ततोऽपि न काचिद्धानिः। शूद्रस्यैव ब्रह्मविद्यायाम् अनधिकृतत्व प्रतिपादनात् न वैश्यस्य। नाग्नि ने यज्ञो न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्य इति इति संस्काराराभावकथनं शूद्रस्यैव न ब्राह्मणेतरयो क्षत्रियवैश्ययोरपि। यच्च ब्राह्मणानामेवाधिकारः इति शंकरविद्याभुषणयोः वाक्यम् तत्र ब्राह्मणपदं त्रैवर्णिकस्योपलक्षकम्, त्रिवर्णिकबाह्यस्य संस्काराविधानात् संस्काररसापेक्षे वेदपाठे तस्य न स; इत्युपसंहार वाक्येन शूद्रस्यैवाधिकार निषेधात् इति नास्य वैश्यत्वेऽपि विरोधः॥

1. Gopinath Kaviraj, Introduction to Siddhanta-ratna

बलदेवविद्याभूषणस्य चतुर्थः पुरुषः मुरारिनामा इति सिद्धान्तर+प्रमेयरत्नावल्योः गोविन्दभाष्यटिप्पण्या कान्तिमालाटीकया च बुध्यते। तथाहि —

दृष्टं न किं किमिह तत्त्वमुदग्रधीभिः **श्रीमन्मुरारिचरणाम्बुजभक्तिभाग्भिः**॥[२] – इत्यादि पद्यं व्याकुर्वन् प्रभुपादः मुरारिः नन्दसूनुः स्वयं भगवान् पक्षे स्वपूर्वपुरुषश्च (सिद्धान्तरत्न पृ.३५१) इत्यगादीत् स्वयमेव। अपि — निवसतु मम तस्मिन् कृष्णचैतन्यरूपे, मतिरतिमधुरिम्णा दीप्यमाने मुरारौ। इत्यादि सिद्धान्तरत्नगतं (१-२) पद्यं व्याकुर्वन् कृष्णचैतन्यरूपे शचीसुतात्मानि मुरारौ कृष्णपक्षे परेशत्वात् कृष्णचैतन्यं निरूपयति। मुरारौ तन्नामके स्वपूर्वचतुर्थेइत्यादि स्वयमुवाच —

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिर्नः।
निरवद्यो निर्वृतिमान्गजपतिरनुकम्पया यस्य॥[३]

इति पद्यव्याख्यानप्रसङ्गे च अत्र श्रीकृष्णः, श्रीकृष्णचैतन्यः स्वपूर्वपुरुषो मुरारिश्च इति त्रयः प्रतिपाद्यन्ते (कान्तिमालाटीका कृष्णदेवकृता पृ. १३७) इत्यादि कृष्णदेवोऽवादीत्।

मुरारिरिति संक्षिप्ताभिघो रसिकमुरारिः वैष्णवपरम्परायां सुविदितः विद्वान्न च तस्या-ब्राह्मणत्वे काचिदपि विप्रतिपत्तिरिति विद्याभूषणोऽपि ब्राह्मण एवेति सिध्यति। गोपीनाथक-विराजानुसारमस्य गुरुपरम्परा चेयम् —

श्री नित्यानन्दशिष्यो हृदयचैतन्यः, तस्य शिष्यः श्री श्यामानन्दः, तस्य च रसिकानन्दो मुरारिः। रसिकानन्दस्य पुत्रः शिष्यश्च राधानन्दः। द्वितीयश्चास्य शिष्यः स्वपौत्रः, राधानन्दस्य पुत्रः नयनानन्दः। नयनानन्दस्य च शिष्यो बलदेवविद्याभूषणस्य गुरुः श्री राधादामोददासः। विद्याभूषणस्य चानेकेशिष्या अभूवन् एषु नन्दमिश्रोद्धवदासौ विशिष्य विदितौ।[४]

३. बलदेवस्य कालः

बलदेवविद्याभूषणः जयपुराधीश्वरस्य (आमेगगज्याधीश्वरस्य) जयसिंहद्वितीयस्य समसामयिक आसीत्। जयसिंहद्वितीयस्य शासनसमयोऽष्टादशशतकस्य तृतीयोभागः स्वीक्रियते। तत अस्यापि स्थितिः अष्टादशशतक एव स्वीकर्तुं शक्यते। रूपगोस्वामिकृतायां स्तवमालायां विद्याभूषणकृते भाष्येऽपि तद्रचनाकालः १६८६ शकाब्दः निर्दिष्टः यच्च १७६४ ख्रिष्टाब्दः प्रपद्यते। तद्धि एतस्य पूर्वोक्तमेव स्थितिमतं प्रमाणयति।

२. सिद्धान्तरत्न ८.३३
३. प्रमेयरत्नावली, ९३
४. गोपीनाथकविराजकृत-सिद्धान्तरत्न-भूमिकायाम्

ग्रन्थकारो जयपुरराजस्य जयसिंहस्य सदसि पण्डितैः सार्धं विचारार्थमराजत। तत्र स गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायप्राधान्यं स्थापयामास। ततः प्रभृति तत्र गौड़ीय-वैष्णवसम्प्रदायः पूज्यते। षोडशशकाब्दे राजा जयसिंहो राज्यमकरोदिति ग्रन्थकृतोऽपि तादृशः कालः स्वीकर्तव्यः।

४. ग्रन्थकृदाविर्भावः

सम्प्रदायपरम्परागता काचिदाख्यायिकास्माभिः श्रूयते यद् जयपुराधिपतौ जयसिंहे राज्य शासति तत्परिषदि गोविन्ददेव-सेवाधिकार-गल्तापीठाधिपत्यनिर्णयार्थं विविधवैष्णव-सम्प्रदाय-पण्डितानां सम्मेलनमभवत्। तत्रापरसम्प्रदायिभिः पण्डितवरैर्नरपतिरवबोधितो गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदाय प्रस्थानत्रयभाष्यकृत् कश्चिदाचार्यो नास्तीति न तत्सम्प्रदायो गोविन्ददेव-सेवाधिकारं गल्तापीठाधिपत्यञ्च लब्धुमहर्तीति प्रत्यपद्यत। अथ विद्याविभूषणस्तत्र विचारनैपुण्यं प्रदर्श्य गौड़ीयवैष्ण-सम्प्रदायभाष्यमस्तीति बभाषे। ततो भाष्यप्रदर्शनार्थमभिधीयमानः श्रीगोविन्दैकान्ती स गोविन्दचरणशरणमुपागमत्। स्वप्ने गोविन्देनादिष्टः श्रीमान् ग्रन्थकूदेकेनैव मासेन ब्रह्मसूत्रभाष्यं व्यरचयत्। ततश्च तद् गोविन्दभाष्यमिति व्यपदिश्यते। गोविन्दभाष्य-स्यान्तिमश्लोक एतस्या याथार्थ्यं प्रमाणयति —

विद्यारूपं भूषणं मे प्रदायख्यातिं निन्ये तेन यो मामुदारः।
श्रीगोविन्दस्वप्ननिर्दिष्टभाष्यो राधाबन्धुर्बन्धुराङ्गः स जीव्यात्॥[५] इति।

स खलु श्रीरूपसनातनयोर्गोस्वामिप्रवरयोरवक्तन इति तद्भाषणादेवावगम्यते —

गोविन्दाभिधमिन्दिराश्रितपदं हस्तस्थरत्नादिवत्
तत्त्वं तत्त्वविदुत्तमौ क्षितितले यौ दर्शयाञ्चक्रतुः।
मायावादमहान्धकारपटलौ सत्-पुष्पवन्तौ सदा
तौ श्रीरूपसनातनौ विरचिताश्चर्यौ सुवर्यौ स्तुमः॥[६] इति।

आसीत् किल श्रीमदूपगोस्वामी होसेननामधेयस्य बङ्गाधिपतेर्यवनराजस्य मन्त्रीति। श्रीमज्जीवगोस्वामिपादाः श्रीमद्रूपगोस्वामिशिष्या भ्रातृतनयाश्चेति सर्वजनविदितमेतत्। ग्रन्थकृ वचनात् श्रीमज्जीवगोस्वामि-विरचित-षट्सन्दर्भ-टीकाप्रणयनाच्च ततोऽप्यधस्तन इति स्फुटमवगम्यते। तत्र स्ववचनं यथा —

यः साङ्ख्यपङ्केन कुतर्कपांशुना विवर्तगर्तेन च लुप्तदीधितिम्।

५. गोविन्दभाष्यम्, अन्तिमः श्लोकः
६. तत्रैव

शुद्धं व्यधाक्काक्सुधया महेश्वरं कृष्ण स जीवः प्रभुरस्ति नो गतिः ॥ [७]

साहित्यकौमुद्यां ग्रन्थकृतोऽन्तिमः श्लोकः —

आनन्दयति श्यामां रसिकान्नयनानि स्वधामानि च।
विस्मापकदामोदरलीलोऽवतु नः स गोविन्दः ॥[८] इति।

कृष्णानन्दिनीति प्रसिद्धायां तट्टीकायामपि —

श्रीदामोदरस्य निजगुरोरपि विस्मापकसौन्दर्यत्वात्तथोक्तम्।[९] इति।

परम्परया स्वीकृतेयं जनश्रुतिर्यज्जयसिंहद्वितीयस्य शासनावसरे जयपुरादनन्दूविर्तिनि गलतापीठमठस्य स्वामित्वनिर्णयप्रसङ्गे वैष्णवसम्प्रदायस्य आचार्याणां किञ्चित् सम्मेलनमायोजितं बभूव। यत्र रामानुजरामानन्द-वल्लभ-माध्वादिवैष्णव सम्प्रदाया-नामाचार्याः सं जग्मुः। महाप्रभु चैतन्यस्यानुयायिनो गौडीयवैष्णवसम्प्रदायस्य प्रतिनिधितया गोविन्द-एकान्तीमहोदयेन सह बलदेवापरनामा विद्याभूषणोऽपि तत्र संगतः। इतरेषां सम्प्रदायानामाचार्याः महाराजस्य जयस्मिंस्य समक्षं चैतन्यानुयायिनः गोडीयान् वैष्णवान् गोविन्ददेवस्य सैवार्य अनिधिकारिणः साधयामासुः। विद्याभूषणेन तेषान्तर्काणां संयुक्तिकं निरासे कृते तेषामयं मुख्यः प्रतितर्को बभूव यदत्र सम्प्रदाये प्रस्थानत्रयीमधिकृत्य भाष्याणि न सन्तीति। अनेन चाचिरं तत्र भाष्य-ग्रन्थानुपस्थापयितुं समयो याचितः। एतदर्थं लब्धनिर्देशस्य गोविन्ददेवस्य शरणं जगाम। भगवान् गोविन्ददेवश्च स्वप्रवेलायामुपसृत्य सिद्धान्तांश्च सविशदं प्रस्थानत्रय्यां भाष्यनिर्माणा-यादशित्। मासाभ्यन्तर एव चानेन ब्रह्मसूत्रे भाष्यं विरचितम्, तत एव च भाष्यमिदं गोविन्द-भाष्याभिधां लेभे। गोविन्दभाष्यान्ते निबद्धेन पुष्पिकापद्येनास्याः जनश्रुतेः समर्थनं भवति। तच्च पुष्पिका पद्यमित्थम् —

विद्यारूपं भूषणं मे प्रदाय ख्यातिं निन्ये तेन यो मामुदारः।
श्रीगोविन्दस्वप्ननिर्दिष्टभाष्यो राधाबन्धुः बन्धुराङ्गः सजीव्यात् ॥[१०]

५. विद्याभूषणकृता ग्रन्थाः

यथा चानुपदमेवोक्तं यद् बलदेवविद्याभूषणः गौडीयवैष्णवसम्प्रदायस्य मुख्य आचार्यः। अयमेव च प्रस्थानत्रय्यां भाष्यकृत् इतिविदुषोऽस्य प्रमुखा ग्रन्थाः गौडीयवेदान्त-

७. षट्सन्दर्भटीका
८. साहित्यकौमुदी, अन्तिमः श्लोकः
९. तत्रैव, कृष्णानन्दिनी टीका
१०. गोविन्दभाष्यम्, पुष्पिका

सिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकाः। अन्यत्र विषयेषु तेन प्रासङ्गिकतयैव केचिद् ग्रन्थाः रचिताः। तद्रचिताः ग्रन्थाश्चेमे —

(१) गोविन्दभाष्यम्, गौडीयवैष्णवसम्प्रदायमनुसृत्य ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यम्।
(२) सूक्ष्मा, गोविन्दभाष्ये संक्षिप्ता टीका।
(३) गीताभूषणं, भगवद्गीतायां भाष्यम्।
(४) उपनिषद् भाष्यम्, दशप्रमुखासूपनिषत्सु सम्प्रदायानुसारिभाष्यम्। (प्रायशोऽप्राप्तम्)।
(५) सिद्धान्तरत्नम्, गौडीयसम्प्रदायस्य प्रतिष्ठापको ग्रन्थः, नामव्याख्या।
(६) सिद्धान्तरत्नटीका।
(७) प्रमेयरत्नावली, सम्प्रदाये स्वीकृतानां तत्त्वानां विवेचको ग्रन्थः।
(८) कान्तिमाला, प्रमेयरत्नावली-टीका।
(९) स्तवमालाभूषणम् रूपगोस्वामिकृतायां स्तवमालायां व्याख्या।
(१०) नामार्थसिद्धिः (नामार्थसुधा) विष्णुसहस्रनामव्याख्या।
(११) सिद्धान्तदर्पणम्, सम्प्रदायानुसारिग्रन्थः।
(१२) तत्त्वसन्दर्भव्याख्या (षट्सन्दर्भव्याख्या)।
(१३) साहित्यकौमुदी।
(१४) कृष्णनन्दिनी (कृष्णानन्दिनी), साहित्यकौमुदी-टीका।
(१५) चन्द्रालोकव्याख्या, जयदेवकृते चन्द्रालोके व्याख्या।
(१६) छन्दःकौस्तुभभाष्यम् गुरुराधादामोदरकृते छन्दःकौस्तुभे भाष्यम्।
(१७) नाटकचन्द्रिका व्याख्या, रूपगोस्वामिकृते नाटके चन्द्रिका टीका।
(१८) काव्यकौस्तुभम्।
(१९) वैष्णवी, श्रीमद्भागवते टीका।

श्री अक्षयकुमारशर्मणा इमे कतिपय अन्येऽपि ग्रन्थाः तत्कृताः सूचिताः।[११] यथा—

(१) वेदान्तस्यमन्तकम्। (२) श्रीमद्भागवद्भाष्यम्।
(३) गोपालतापनीयोपनिषदि भाष्यम्। (४) व्याकरणकौमुदी।

पीटर्सन महाभागः पद्यावलीम् - उत्कलिकावलीटीकाम् चेति ग्रन्थद्वयमपरं विद्याभूषण-कृतं स्वीकरोति।[१२]

११. प्रमेयरत्नावली भूमिका अक्षय कुमार शर्मणा सम्पादिता, पृ.८
१२. Peterson's Report III pp. ३९५ & IV

६. साहित्यकौमुदी

साहित्यकौमुदी नामायं ग्रन्थः मम्मटकृते काव्यप्रकाशे समुपलब्धासु कारिकासु व्याख्यारूपः कृष्णभक्तिमयैरुदाहरणैः संवलितः काव्यशास्त्रीयो ग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं मुम्बईस्था-न्निर्णयसागराख्यम् मुद्रणालयात् सप्तनवत्युत्तराष्टादश-शततमेऽब्दे (१८७९) मुद्रितोऽपि प्रायशोऽविदित एवास्ति। अस्याविदित चरत्वादेवाऽनेके ग्रन्थसूचीकाराः साहित्यकौमुदी काव्यप्रकाशस्य टीकाभावेन विनिर्दिशन्ति। तद्यथा पुण्यपत्तनस्थ-भण्डारकरप्राच्यविद्या-संस्थानीय-हस्तलेखसूचीनिबन्धने (१८९१-९५) एकादशोत्तर-सप्तशततमे क्रमे 'काव्यप्रकाश-टीका साहित्यकौमुदी with a टिप्पणी कृष्णानन्दिनी' इति निर्दिष्टम्। अस्या अविदितचरत्वादेव पूर्वोक्ते भण्डारकरप्राच्यविद्यासंस्थानीय-हस्तलिखित-ग्रन्थसूचीनिबन्धने ग्रन्थस्यास्य टीका कृष्णनन्दिनी टिप्पणतया निर्दिष्टा। कृष्णमाचारियरमहोदयेन संस्कृतसाहित्य-स्यैतिह्यग्रन्थे अत्र साहित्यकौमुद्यां ग्रन्थकृता स्वरचितपद्यानां उदाहरणतया निवेशो निर्दिष्टः; यद्यप्यत्र ग्रन्थकृता स्वयमेव शुकरूपगोस्वामि-कर्णपूरकृष्णकविप्रभृतीनां काव्यानामुदाहरणतया संग्रहणं टीकायां स्वीकृतम्। कृष्णमाचारियरमहोदयसदृशानां प्रामाणिकतया स्वीकृतानां विदुषामेतादृशमप्रामाणिक कथनं ग्रन्थरत्नस्यास्याविदितचरत्वमेव प्रमाणयति — इति ब्रह्मदत्ता-वस्थिना सम्पादितायां साहित्यकौमुदीभूमिकायां स्पष्टम्।

भावयित्रीभावनाभावितहृदयेन, आलोचनोपलोचनेन, काव्यसमालोचकेन तत्रभवता विद्याभूषणेन कृता साहित्यकौमुदी काव्यशास्त्रीयो ग्रन्थोऽस्ति। अस्य विभागो ग्रन्थकारेण परिच्छेदेषु कृतोऽस्ति। सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः एकादश परिच्छेदेषु विभक्तोऽस्ति।

साहित्यकौमुद्यां कारिकाभ्यो भिन्नो वृत्तिभागः, यत्र कारिकाणां व्याख्यानं लक्ष्यभूतानां पद्यानां निबन्धनं च कृतमस्ति। तत्र व्याख्यानांशः मम्मटीक्व्याख्यानापेक्षया संक्षिप्तः, अतएव न तथा प्रौढतरस्तथापि कारिकार्थं विशदयितुं सुपर्याप्तः; भाषा प्राञ्जला सुस्पष्टा सरला च। मम्मटेन काव्यप्रकाशे लक्ष्याणां निदर्शनाय यतः कुतश्चित् पद्यानां संकलनं कृतम् तत्र न तस्य कश्चिदाग्रहः। साहित्यकौमुद्यां तु ग्रन्थकृता भगवद्भक्तिमयानि विशेषतः कृष्णभक्तिमयानि पद्यान्येवोदाहर्तुं प्रतिज्ञातम्। तदेवं सुस्पष्टतापूर्वक संक्षिप्तता, लक्ष्यभूतेषु पद्येषु भगवद्भक्तिरित्येतद् द्वयमस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्।

अत्र ग्रन्थे कारिकाणां व्याख्यानप्रसङ्गे मम्मटप्रभृतीनाम् आचार्याणां वचसम्माश्रयणं कृतमस्ति इत्यपि ग्रन्थकृता स्वयमेव संसूचितम्। तथाहि —

मम्मटाद्युक्तिमाश्रित्य मितां साहित्यकौमुदीम्।
वृत्तिं भरतसूत्राणां श्रीविद्याभूषणो व्यधात्॥[१३]

उदाहरणानि प्रायशः श्रीरूपगोस्वामि-कविकर्णपूर-लीलाशुकभूषणप्रभृतीनां ग्रन्थेभ्यो संकलितानि। बहुत्र च ग्रन्थकृता स्वयमेव रचितानि। एतादृशेषु लक्ष्यपद्येषु काव्यप्रकाशीयलक्ष्य-पद्यानां दूरतोऽदूरतो वा प्रभावः द्रष्टुं शक्यते। यथा काव्यप्रकाशे —

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥[१४]

साहित्यकौमुद्याम् -

प्रियः सोऽयं कृष्णः सहचरि कुरुक्षेत्रमिलितस्
तथाहं सा राधा तदिदमुभयोः सङ्गमसुखम्।
तथाप्यन्तः खेलन्मधुरमुरलीपञ्चमजुषे
मनो मे कालिन्दीपुलिनविपिनाय स्पृहयति॥[१५]

अत्र ग्रन्थे (साहित्यकौमुद्या) ग्रन्थकृता स्वयमेव टीका विहिता, या कृष्णनन्दिनी कृष्णानन्दिनीति नाम्ना वा ज्ञायते। अन्यस्याः कस्याश्चिट्टीकायाः परिज्ञानं नाद्यावधि जातमितीयमेकैवात्र टीकेत्यपि वक्तुं शक्यते। काव्यप्रकाशे दश उल्लासाः सन्ति, येषु प्रथमे काव्यलक्षणं तद्भेदाश्च लक्षिता; द्वितीये शब्दार्थ स्वरूपविवेचनम्, तृतीयेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयः, तुरीये रसादिविवरण-पूर्वकमुत्तमकाव्यस्वरूपस्य (ध्वनेः) निरूपणम्, पञ्चमे गुणीभूतव्यङ्ग्य-(मध्यम) काव्यभेदानां विवेचनम् षष्ठेऽधमकाव्यस्य (शब्दार्थचित्रस्य) निरूपणम्, सप्तमाष्टमयोः दोषगुणयोः निरूपणम् नवमे शब्दालङ्काणां दशमे चार्थालंकाराणां विवरणं कृतमस्ति। अत्र साहित्यकौमुद्यां काव्यप्रकाशीयकारिकाणामाश्रय इति विषयविवेचनक्रमः स छ। उल्लास पदस्य स्थाने परिच्छेदपदश्चात्र प्रयुक्तः विद्याभूषणेन काव्यप्रकाशीयासु कारिकासु तन्मते भरतकृतासु कारिकास्वनुप-लब्धानामपि केषांचिदनिवार्यभूतानां विषयाणां विवेचनमन्तिमे एकादशे परिच्छेदे कृतमस्ति तत्र भाषासमकबिन्दुच्युतादि-च्युतदत्ताक्षर-क्रियागुप्तादिशब्दालङ्काराणाम्

१३. सा.कौ. १०.५८
१४. काव्यप्रकाशः १.१
१५. साहित्यकौमुदी १.१

उल्लेखनिश्चय-हेतु-अनुकूल विधि-अर्थापत्ति-पूर्वरूप-परिकाराङ्कुर-मिथ्याध्य-वसिति-परिणाम-अनुज्ञानाम् अलङ्काराणां सोदाहरणं विवरणं काव्यशास्त्रविदां कवीनांच कृते प्रमोदजनकमस्ति।

कारिकाणां व्याख्यानप्रसङ्गे ग्रन्थकृता पाणिनिसूत्राणां तत्सिद्धान्तस्य वा निर्देशो यथावसरं कृतः इत्यस्य वैशिष्ट्यम्। यथावसरं च तेन कपिल्भगत-भामह-व्यास-दण्डि-विश्वनाथ-प्रभृतीनाम्पुरातनाना माचार्याणां मतमपि सादरं संसूचितम्। लक्ष्यपद्यानां उद्धरणप्रसङ्गे ग्रन्थादौ श्रीरूपप्रभृतीनां नामनिर्देशेन सह वाल्मीकि-व्यास-दण्डि-माघ- जयदेव-यामुनाशंकर जीव (जीवगोस्वामि) बोपदेव-सामुद्रिक-प्रभृतीनां कवीनां हरिवंश-ललित-माघव-भक्तिरसामृत-सिन्धुप्रभृतीनां ग्रन्थानां, पदार्थविवरणप्रसङ्गे च नानार्थकोश विश्वकोश-अमरकोशप्रभृतीनां ग्रन्थानां च नामनिर्देशपूर्वकं संकेतः कृतोऽस्ति। अनेकत्र च अन्ये अपरे केचित् कैश्चिद् प्रभृतिभिः पदैरपि पूर्वाचार्याणां समुल्लेखोऽपि तेन कृतः।

७. साहित्यकौमुदी काव्यप्रकशश्च

साहित्यकौमुदी स्वतन्त्रो ग्रन्थोऽस्ति काव्यप्रकाश-टीकाग्रन्थो वेति प्रायः सन्देहो जायते। साहित्यकौमुदी-काव्यप्रकाशयोरतिसाम्यदर्शनात। काव्यप्रकाशस्य त्रयोंऽशाः सन्ति- १- सूत्राणि (कारिकाः) २- वृत्तिः ३- उदाहरणानि चेति। साहित्यकौमुद्यामप्येते एवांशाः दरीदृश्यन्ते सूत्राणि, वृत्तिः, उदाहरणानि चेति। काव्यप्रकाश-साहित्यकौमुद्योः सूत्रेषु न कोऽपिभेदः। उदाहरणानि तु उभयत्रापि निश्चितमेवान्यकृतानि सन्ति। यतो हि यथा साहित्यदर्पणे आचार्येण विश्वनाथेन 'इदं मम' 'इदं मम तातपादानाम् इति सङ्केतितम्, यथा वा पण्डितराज-जगन्नाथेन निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित्। इति डिण्डिम-घोषेनोद्घोषितं स्वग्रन्थस्योदाहरणानां स्वनिर्मितत्वम्, न तथाऽत्र काव्यप्रकाशे साहित्यकौमुद्यां वा दृश्यते। वृत्तिभागे तु भिन्नताप्यस्ति, साम्यमपि। एवञ्च ग्रन्थोऽयं साहित्यकौमुदी काव्यप्रकाश-स्य टीकेति वस्तुतः प्रतीयते। एवं ग्रन्थोऽयं साहित्यकौमुदी काव्यप्रकाशकारिकाव्याख्यानात्म-कोऽस्तीति अस्मदीयः पक्षः।

एवं सत्यति काव्यप्रकाशे कावश्यकता साहित्यकौमुद्याः ? इत्युच्यते-काव्यप्रकाशे व्याख्यानमतीव दुरुहमस्ति, सर्वजनगम्यं नास्ति, अत्र तु सरलया गिरा दर्शनान्तरादीनां शास्त्रार्थं विवादादिकं च विहाय सामान्यरूपेण सर्वबोधगम्यं व्याख्यानोपस्थापनमेवास्य निर्माण कारणमिति।

८. साहित्यकौमुद्यां विशेषः

साहित्यकौमुदीकारेणेन क्वचित् काव्यप्रकाशाद्भिन्नामपि सिद्धान्तानां प्रतिपादनं कृतमस्ति। यथा — बलदेव इति नामकेन ततश्च विद्याप्राबल्याद् विद्याभूषणेत्युपाधिविभूषितेन श्रीविद्याभूषणेन विरचिन्तोऽयं साहित्य-कौमुदीनामको ग्रन्थः। तत्र साहित्यकौमुद्यां कारिकाभ्यो वृत्तिभागो भिन्नः, यत्र कारिकाणां व्याख्यानं लक्ष्यभूतानां पद्यानां निबन्धनं च कृतमस्ति। तत्र तु ग्रन्थकृता भगवद्भक्तिमयानि विशेषतः कृष्णभक्तिमयानि पद्यान्येवोदाहर्तुं प्रतिज्ञातम्। उदाहरणानि प्रायशः श्रीरूपगोस्वास्किविकर्णपूर प्रभृतीनां भक्तिरस-विशारदानां ग्रन्थेभ्यः सङ्कलितानि। बहुत्र च ग्रन्थकृता स्वयमेव रचितानि। तदेवं सर्वत्र लक्ष्यभूतेषु पद्येषु कृष्णभक्तिमया गौडीयसिद्धान्ता आत्मभावेन प्रतिष्ठिता इत्यस्य ग्रन्थस्य विशेषता। वस्तुतः काव्यप्रकाश-कारिकामादाय कृतोऽपि शास्त्रान्तरशास्त्रार्थ-जाटिल्यरहितः, भग्तसूक्रवृत्तित्वेन प्रतिपरिच्छेद ज्ञापितः, अस्ति काव्यशास्त्र-प्रस्थानेष्वन्यतमः॥

अत्र — १. यशः, प्राप्तिः, २. अर्थप्राप्तिः, ३. व्यवहारज्ञानम्, ४. शिवेतरक्षतिः, ५. सद्यः, परनिर्वृत्तिः, ६ कान्तासमिततयोपदेश्येति षट्प्रयोजकानि काव्यस्य प्रतिपादितानि सन्ति। तेषु षट्स्वपि सकलप्रयोजनमौलिकभूतमस्ति सद्यः परिनिर्वृतिरिति। शक्तिनिपुणताऽभ्या-सादीनां त्रयाणामपि काव्यं प्रति समुदितायां सत्यामपि केवलापि प्रतिभा काव्यं प्रति हेतुरिति। काव्यस्वरूपे शब्दार्थयोः साहित्यम् काव्यत्वेनाङ्गी-कृतमिति, शब्दार्थयोः प्राधान्यम्, अप्राधान्यञ्चेति द्विविधेऽपि पक्षेऽयं शब्दार्थयोरप्राधान्यं व्यञ्जनायाश्च प्राधान्यमङ्गीकरोति।

शब्दार्थवृत्तिविचारे वाचकशब्दानामभिधया वाच्यार्थप्रतिपादकानां यौगिकः, रूढः,योगरूढश्चेति त्रैविध्यं प्रतिपादितमस्ति। वाच्यार्थनिरूपणे वाक्यार्थप्रतिपादिका तात्पर्यवृत्तिरपि निरूपिताऽस्ति। वस्तुतोऽर्थवृत्तिरपि लक्षणा मुख्यार्थबाधादि-त्रयसमपेक्षितस्वरूपा लाक्षणिक-शब्दसाहाय्येन लक्ष्यार्थप्रति पादिकाऽनेकविधोऽपि काव्यशास्त्रोपयोगिताया षड्विधेति प्रति-पादिताऽस्ति। ग्रन्थकारेण। महाकवीनां परमहस्यभूता व्यञ्जना शाब्दी चार्थाति भेदद्वयेन रूपेण प्रतिपादिताऽस्ति।

काव्यभेदेषु उत्तमं ध्वनिकाव्यम् मध्यमं गुणीभूत्व्यङ्ग्यम्, अधममवरञ्चेति त्रयो भेदाः स्वीकृताः सन्ति। त्रयोऽपि काव्यभेदाः पूर्ववत् काव्यप्रकाशानुरूपमेव विवेचिताः सन्ति तत्र किमपि नावीन्यं नास्ति। केवलयं लक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्यप्रतिपादनावसरे वात्सल्याख्यास्त्रयोऽन्येपि रसाः स्वीकरणीया इति नवीनं प्रतिपादितमस्ति।

दोषेषु पददोष पदांशदोष-वाक्यदोषार्थदोषरसदोष इति पञ्चविधानां दोषाणां निरूपणं यतापूर्वाचार्यप्रतिपादितं कृतमस्ति।

गुणेषु प्राचीनाभिमता दशशब्दगुणाः दशार्थगुणाश्च खण्डितास्तथा च माधुर्योजः प्रसादाख्यास्त्रय एव सिद्धान्तिताः सन्ति।

शब्दपरिवृत्त्यसहत्वलक्षणेषु शब्दालङ्कारेषु वक्रोक्तिः, अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, चित्रम्, पुनरुक्तवदाभासः इति षडलङ्काराः प्रतिपादिताः। अर्थालङ्करेषु संसृष्टिसङ्कालङ्कारावादायैक षष्टिसंख्याका अलङ्काराः काव्यप्रकाशनिरूपिताः विवेचिताः सन्ति। ग्रन्थस्यैकादशे परिच्छेदे परिशिष्टाः केचन अलङ्काराः निरूपिताः। ते च भाषसमक-प्रहेलिकति द्वौ शब्दालङ्कारौ, उल्लेख-निश्चय-हेतु विचित्रानुकूल-विकल्पार्थापत्ति परिकरारमिथ्याध्यवसिति-परिणामामुज्ञाऽनुगुणा इति द्वादशार्थालङ्काराः सोदाहरणं निरूपिताः।

अत्रायं विशेषः। अयं परिणामालङ्काः रूपकस्य साक्षाद् विपरीत इति। यतो हि रूपके उपमेये उपमानस्यारोपो भवति। आरोपस्तु तदात्मना प्रतीतिरिति मुखं चन्द्रः इत्यादौ मुखस्य नहि मुखत्वेन रूपेण प्रतीतिरपि तु चन्द्रत्वेन रूपेणेति। एवं रूपके उपमेये उपमानाभेदः प्रतीयते, परिणामे तु उपमाने उपमेयाभेदः इत्युभयोर्भेदः। यथोक्तं नागेशभट्टेन-उपमान-प्रतियोगिकाभेदो रूपकम्, उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः।

काव्यप्रकाशे परिणामालङ्कारो नास्ति विवेचितः। यतो हि — तद्पकमभेदो य उपमानोपमेययोः इति रूपकलक्षणे उपमानोपमेययोः इत्यनेन उपमाने उपमेयस्याभेदः, उपमेये उपमानस्याभेदः इति द्वयोरपि रूपकत्वस्य सामान्यरूपेणाङ्गीकारात्॥

साहित्यकौमुदीकारस्तु उपमेये उपमानस्याभेदे पृथक् चमत्कार; उपमाने उपमेयस्याभेदे तु पृथगिति चमत्कारभेदमादाय पूर्वत्र रूपकं दशमे परिच्छेदे उत्तरत्र तु परिणामः परिशिष्टेष्वलकारेषु लक्षितवानिति।

ननु सभङ्गः शब्दश्लेषः जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोस्तत्र श्लेषणात। अभङ्गस्त्वर्थश्लेषः एव। तत्र शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लेषणात् मैवत्। अर्थे भेदे शब्दभेदस्वीकारात्। शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधोपायतायां प्राधान्यात्। अर्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वे त्वनुप्रासादेरपि तत्प्रसङ्गः। तस्यापि रसादिपरत्वे तत्प्रक्षित्वात्। तस्मादयमत्र भेदः। यत्र शब्दपरिवृत्तौ श्लेषत्वं भज्यते स शब्दश्लेषः, यथा पूर्वोक्तः। एवं नवविधः। यत्र तु न भज्यते स पुनरर्थश्लेषः। यथा —

विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मजुलबर्हिबर्हः।
अशेषसंतापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च समुज्जिहीते॥[16]

अत्र कदम्बादिशब्दपरिवृत्तावपि न श्लेषत्वहानिः।

ग्रन्थोऽयं काव्यप्रकाशानुसारी तथा च साहित्यदर्पण-कुवलयानन्दादिप्रभावित इति दृश्यते। एवमस्य साहित्यशास्त्रे महानुपयोगः, निबन्धस्यास्य सामाजिकोपदेयत्वं च सेत्स्यति इति।

९. उपसंहारः

उत्कलप्रदेशस्य बालेश्वरजनपदे अष्टमशताब्द्या अन्तभागेऽस्य जन्म। अयं बाल्यकाले एव व्याकरणसाहित्यन्यायवेदान्तादिविषयाणां गम्भीरमध्ययनं कृत्वा भारतभ्रमणे अनेकान् विदुषः शास्त्रार्थे विजित्य दिग्विजयो इत्युपाधिं लेमे। पुनः स्वदेशं गत्वा राधादामोदरनाम्नो गौडीयवैष्णवस्य सकाशात् षट्सन्दर्भादीन् भक्तिसिद्धान्तग्रन्थानधीतवान्। ततो वृन्दावने राधाश्यामसुन्दरमन्दिरमागत्योवास। अत्र विश्वनाथचक्रवर्तिना स्ववार्धक्याद् गौडीयवैष्णव-समाजस्याध्यक्षताऽस्मै प्रदत्ता। एतस्मात्पूर्वं श्रीगोविन्ददेवादयो गौडीयार्चाविग्रहाः वृन्दावनादवरङ्ग-जीवभयाज्जयपुरराज्ये प्रस्थापिता अभूवन्। कालान्तरे केषाञ्चिदन्य-साम्प्रदायिकानां हृदिगोविन्ददेवस्य प्राथमिकपूजादिरूपा गौडीयमर्यादाऽसह्या जाता। तदा वृत्तमिदं ज्ञात्वा बलदेवेन स्वविद्यया ते समाहिताः, तथापि ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं विना साम्प्रदायिकमान्यता न भवितुमर्हति इति तैस्तर्क उपस्थापितः। तत्रैव मासान्तरे ब्रह्मसूत्रस्य गोविन्दभाष्यम् प्रणीतमनेन। साम्प्रदायिकानां मान्यताऽस्ति यदस्य प्रार्थनया प्रसन्नेन श्रीगोविन्ददेवेन वरो दत्तः मन्मन्दिरे तिष्ठ, मया प्रोक्तं ब्रह्मसूत्रभाष्यं च लिख तत्तुभ्यम् अहं वक्ष्यामि। इति अतो गोविन्दभाष्यस्थ कर्ता वयं श्रीगोविन्ददेव एव वर्तते, बलदेवस्तु केवलमस्य लेखकः।

गोविन्दभाष्यादन्येषां भाष्यपीठकापरपर्यायसिद्धान्तरत्न-वेदान्तस्यमन्तक-प्रमेयरत्नावली सिद्धान्तदर्पण-साहित्यकौमुदी-काव्यकौस्तुभैश्वर्यकादम्बिनी-व्याकरणकौमुदी-छन्दः कौस्तुभ-प्रभृतीनां ग्रन्थानामपि तत्कृतित्वमुपलभ्यते। षट्सन्दर्भश्यामानन्दशतकनाटकचन्द्रिका-गौपालतापिनीशावास्याद्यु पनिषच्छन्दः कौस्तुभ-चन्द्रालोकभगवद्गीता-विष्णुसहस्रनाम्-गोपालचम्पू-पद्यावली-साहित्यकौमुदी लघुभागवतामृत-श्रीमद्भागवत-कृष्णभावनामृत-गोविन्दभाष्य-सिद्धान्तरत्नप्रभृतीनां ग्रन्थानां टीकाऽपि विहिताऽनेन।

१६. साहित्यकौमुदी ९.२१

ब्रह्मसूत्रगीतोपनिषद इति प्रस्थानत्रय्याः षट्सन्दर्भादिदार्शनिकग्रन्थानां च भाष्यटीकादिषु बलदेवविद्याभूषणस्य यत्र दार्शनिकवैदुष्यं दृश्यते तत्र साहित्यकौमुदीकाव्यकौस्तुभ-प्रभृतिरचनासु काव्यशास्त्रीयपाण्डित्यमप्यस्याधिगम्यते। वस्तुतस्तु श्रीचैतन्यदेवादारभ्य तत्साम्प्रदायिकानां सर्वेषां ग्रन्थानां रचनाया एकमात्र प्रयोजनं भक्ते रसमयताया प्रकाशनमेवेत्यवगम्यते। दर्शनव्याकरणादीनां या रचनास्तत्र दृश्यन्ते ता अपि भक्ते रसत्वप्रकाशनस्य पृष्ठभूमित्वेन प्रतिपद्यन्ते। एषां सर्वेषां गोस्वामिप्रभृतीनां प्रत्येकदार्शनिकरचनासु कृष्णभक्तिस्तस्या रसमयता च प्रतिपादिता वर्तते। षट्सन्दर्भेषु प्रीतिसन्दर्भस्य तु स एव प्रधानो विषयः। काव्यनाट्यादिलक्ष्य-ग्रन्थेषु लक्षणग्रन्थेषु च स्पष्ट एवायमेव प्रतिपाद्यः। अत्र दर्शितेभ्योऽतिरिक्ता अपि विद्वांसोऽस्मिन् सम्प्रदाये जाताः। यैः स्वरचनाभिष्टीकाभिश्च भक्ते रसमयता प्रतिपादिता ग्रन्थविस्तरभयात्तु तेऽत्रादर्शिता। तत्र कृष्णदासकविराजः, प्रबोधानन्दसरस्वती, श्रीकृष्णदेवसार्वभौमादयो विशिष्यन्ते।

आचार्यो बलदेवो विद्याभूषण उत्कलदेशीयो वृन्दावने वसतिं चक्रे। काव्य-नाट्य-स्तव दर्शनग्रन्थानां प्रणेतासौ गौडीयवैष्णवदर्शनस्य प्रतिष्ठापक आचार्यो बभूव। साहित्यकौमुदी नामायं ग्रन्थः मम्मटकृते काव्यप्रकाशे समुपलब्धासु कारिकासु व्याख्यारूपः कृष्णभक्तिमयैरुदा-हरणैः संवलितः काव्यशास्त्रीयो ग्रन्थः। साहित्यकौमुद्यां कारिकाभ्यो भिन्नो वृत्तिभाग; यत्र कारिकाणां व्याख्यानं लक्ष्यभूतानां पद्यानां निबन्धनं च कृतमस्ति। तत्र व्याख्यानांशमम्मटीय-व्याख्यानापेक्षया संक्षिप्तः, अतएव न तथा प्रौढतरस्तथापि कारिका विशदयितुं सुपर्याप्तः भाषा प्राञ्जला सुस्पष्टा सरला च। मम्मटेन काव्यप्रकाशे लक्ष्याणां निदर्शनाय यतः कुतश्चित् पद्यानां संकलनं कृतम् तत्र न तस्य कश्चिदाग्रहः। साहित्यकौमुद्यां तु ग्रन्थकृता भगवद्भक्तिमयानि विशेषतः कृष्णभक्तिमयानि पद्यान्येवोदाहर्त्तुं प्रतिज्ञातम्। तदेवं सुस्पष्टतापूर्वकं संक्षिप्तता लक्ष्यभूतेषु पद्येषु भगवद्भक्तिरित्येतद् द्वयमस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्। तेन च गौडीयवैष्णवदर्शन-सम्प्रदायः परिपुष्ट इति सिद्धम्।

*****

ISSN - 2231-2129

कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्ये वैज्ञानिकतत्त्वानि

डॉ. मोहिनी अरोरा
सहायक प्राध्यापक (साहित्यविभाग)

विश्वस्य विश्वेशस्य च मूलसत्ता ज्ञानं तथा विश्वस्य। विभिन्नभावानां विविधतत्त्वानाञ्च विजृम्भणं विज्ञानमिति।।[१]

साहित्यसंसारे विज्ञानान्वेषणं महत् दुष्करमेव वर्तते तथापि 'नास्त्यसाध्यम् अस्मिन् जगति किञ्चित्' इति विचार्य रघुवंश नाम्नि महाकाव्ये वैज्ञानिकतत्त्वानामन्वेषणाय एष: प्रयास: वर्तते।

प्रथमं तावत् ज्ञातव्यं विज्ञानं किम्? कीदृशी भारतीय विज्ञानपरम्परा ? एतयो: प्रश्नयो: उत्तरमस्ति यत् विशेषरूपेण यत् ज्ञायते तत् 'विज्ञानम्' कथ्यते। विज्ञानस्य मूलप्रकृति: प्रेक्षणे प्रयोगे च आलम्बिता वर्तते। विज्ञानस्य परिसर: प्राकृतिकपञ्चतत्त्वानां मध्ये एव वर्तते। अयं धराधाम वैज्ञानिक-तत्त्वानामाधार: वर्तते। भारतीया विज्ञानपरम्परा अति उत्कृष्टा एवञ्च मानवीय मूल्ययुक्ता अस्ति। भारतीयानां जीवनदृष्टे: अनुरूपमेव भारतीयं विज्ञानमपि सर्वहिताय सर्वसुखाय चास्ति। भौतिके, रसायने, नक्षत्रविज्ञाने, आयुर्वेदे, धनुर्वेदे, वनस्पतिविज्ञाने, शिल्पविज्ञाने, मनोविज्ञाने, वास्तुविज्ञाने , प्रतिध्वनिविज्ञाने किं बहुना सैन्यविज्ञाने अपि गहनाध्यननान्तरम् अभूतपूर्वा: सिद्धय: प्राप्ता: सन्ति।

कालदिासस्य रघुवंशे अपि अस्माभि: विज्ञानगरिम्ण: अनुभवं कर्तुं शक्यते। प्रदर्शितविशिष्टवैदुष्यविभूते: कविकुलकमलदिवाकर परमशैव कालिदासस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु निर्बाधगत्या:परिचयहीनो न कोऽपि सत्साहित्यसेवी विद्यते। यतोऽस्य प्रसरन्त्या कीर्तिकौमुद्या धवलितं नि:शेषमेव निखिलंजगत्।

रघुवंशमहाकाव्यस्य एकोनविंशसर्गेषु आढ्यम् अनर्घं च विज्ञानं वर्तते। अस्य केचन अंशा: अत्र प्रस्तूयन्ते-

1. आनुवंशिकी विज्ञानम् - 'रघुवंश इति महाकाव्यस्य नाम एव पूर्णरूपेण वैज्ञानिकं वर्तते। 'रघुवंश:' नाम वंशपरम्परां संकेतयन् आनुवंशिकी विज्ञानस्य परिचायक: अस्ति।

आनुवंशिकी वंशावले: विज्ञानं वर्तते। यस्य मुख्या ईकाई कोशिका वर्तते। एतत्

१. संस्कृतनिबन्धावलि:, पृष्ठ-१५२

आधुनिके समये 'जीनविज्ञानम्' कथ्यते अस्मिन् एव क्रमे ये रासायनिक निर्धारका: ये भवन्ति ते 'हारमोन' कथ्यन्ते। यदा शिशो: जन्म भवति तदा तस्य आकृति: प्रकृति: च प्रायश: पतिरौ अनुसारमेव भवति। तस्य विशेषाध्ययनम् एव आनुवंशिकी कथ्यते।

रघुवंशे यथा वंशानुगतरूपेण मातु: पितु: गुणा: सन्तति: प्राप्नोति तथैव रघुनन्दन: अज: पूर्णरूपेण लघुवत् आसीत्। सत्यमेवास्ति एकेन दीपेन प्रज्जवालितं द्वितीयं दीपकमपि पूर्वतनदीपकमिव भवति।

रूपंतदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमार: प्रवर्तितोदीप इव प्रदीपात्।[२]

राजा दिलीपेन अपि उक्तं –'स्ववीर्यगुप्ता हि मनोप्रसूति:'

दया दाक्षिण्यादिगुणा: अजाय पैतृका: एव आसन्। एकदा एक: वनगज: प्रमत्त: भूत्वा सर्वेभ्य: कष्टानि ददन् आसीत् तथापि 'एष: गज: अस्ति अत: हिंसायोग्य: नास्ति' इति विचार्य अज: करिणि शरप्रहारम् एवं प्रकारेण करोति येन करिणे हानि: न स्यात् केवलं स: द्विप: प्रत्यावृत: भवतु।

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्य: करीति श्रुतवान्कुमार:।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्ग:।।[३]

एषा अनुकम्पा तादृशी एव आसीत् यादृशी अनुकम्पा एकदा रघुणा इन्द्रस्य उपरि कृता आसीत्। रघु: जित्वा अपि इन्द्रस्य एतां याचनां श्रुत्वा यद् –'यथा एक: एव पुरुषोत्तम: एक: एव त्र्यम्बक: तथैव एक: एव शतक्रतु: अहम् इन्द्र: एव भवेयम् अत: अश्वमेधयज्ञं पूर्णतां न प्राप्नुयात्' इति श्रुत्वा रघुणा केवलं पितु: यज्ञफलं पूर्णं भवेत् इति आशीर्वाद: इन्द्रेण स्वीकृत:।

एवमेव सर्वे रघुवंशीया: सर्वदैव क्षमाशीला: उदारचरिता: भवन्ति स्म। ते यं राज्यं बलेन अर्जयन्ति सम तस्य राज्यस्य नृपते: शरणागते सति पुन: राज्यं तस्मै एव ददति स्म।

रघुवंशे सर्वे राजान् आनुवंशिक्या: रूपमध्ये, शौर्ये, पराक्रमे, उदारतायां, योग, त्यागे तपस्यायां च समाना: एव आसन्। केवलम् अन्तिम: राजा अग्निवर्ण: आचारे व्यवहारे वंशानुरूप: न आसीत्। तस्य कारणम् इदमासीत् यत् तेन कुमार्ग: आश्रित: आसीत्।

2. अध्यात्मविज्ञानम् – आत्मा ब्रह्ममेलनं विषये महाकविना रघुवंशमहाकाव्यस्य आदौ एव

२. रघु.महा.5-37

३. रघु. 5-50

वर्णितम् –

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।[४]

अत्र 'पार्वतीपरमेश्वरौ' आत्मपरमात्ममेलनं निरूपयति। शिवः शक्तिः च सृष्टेः द्वे कारणे वर्तेते। अतएव सृष्टिः आधारौ तौ एव भवतः। अत्र सृष्टेः तत्त्वानि निगदितानि सन्ति। आध्यात्मिकविज्ञानस्यात्र सुष्ठुरूपेण परिचयः प्राप्यते।

यद्यपि रघुवंशी नरेन्द्राः सम्यक्रूपेण आत्मपरमात्मतत्त्वं जानन्ति स्म तथापि यदा नृपेन्द्रः अजः दारावियोगे महद् विलपति तदा वसिष्ठ ऋषिः स्वशिष्यमेनं सन्देशं दत्वा प्रेषयति यद् राज्ञः अजस्य भार्या इन्दुमती तु एका अप्सरा आसीत्। सा स्वस्य लोकं गताऽस्ति। शापवशात् सा भूमौ आगता आसीत्। तस्याः शापनिवारणं स्वर्गस्य पुष्पदर्शनेन निर्धारितमासीत्। अतः यदा नारदवीणायाः स्वर्गस्य पुष्पाहारं इन्दुमत्याः वक्षस्थले पतितं तदा एव तस्याः मरणं जातम्। अस्मिन एव प्रसङ्गे ऋषिणा इदमपि सन्देशं प्रेषितं यत् मनुष्यस्य निजशरीरम् अपि जीवनस्यान्ते आत्मनः पृथक् भवति तर्हि यदि सम्बन्धिनः पृथक् भवन्ति तदा किमर्थं मानवेन कष्टम् अनुभूयते। प्रियजनस्य मृत्योः अनन्तरं मूर्खैः एतादृशी पीडा अनुभूयते यथा काचित् अणिः शीरीरे प्रविष्टा अस्ति किन्तु विज्ञैः तादृशं सुखमनुभूयते यथा हृदये स्थिता काचित् अणि बहिः निर्गता।

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम्।।[५]
स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद् बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम्।।[६]

3. भौतिक विज्ञानम् – भौतिकविज्ञानस्य वर्णनं तु रघुवंशे प्राचुर्येण वर्तते। वैमानिकी तस्मिन्कालेऽपि शीर्षे आसीत् संस्कृते 'वी' अर्थात् पक्षी एवञ्च 'मान' शब्दस्यार्थः अनुरूपम्। अतएव यस्मिन् पक्षिणः अनुरूपं गतिं कर्तुं सामर्थ्यं तद् विमानम्। रघुवंशे रावणस्य विमानस्य वर्णनम्, कुबेरस्य विमानस्य वर्णनम् एवं श्रीरामस्य विमानस्य वर्णनम् प्रमुखं वर्तते एवं तु तस्मिन् काले मुनयः अपि विमानप्रयोगं कुर्वन्ति स्म।

अर्थात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच।।[७]

४. रघु.1-1
५. रघु. 8-88
६. रघु. 8-89
७. रघु. 13-1

प्रथमे सर्गे अपि भौतिकविज्ञानस्य परिचय: अनेन श्लोकेन स्पष्टमस्ति-

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्त्रगुणमुत्स्त्रष्टुमादत्ते हि रसं रवि: ।।[८]

यथा मार्तण्ड: समुद्रात् रसं पय: व गृह्णाति एवं सहस्त्रगुणं कृत्वा तत् उत्स्त्रष्टुं (प्रदातुम्) वर्तते तथैव प्रजानाम्भूत्यर्थे कोऽपि नृप: ताभ्यो कर्म गृह्णाति। अत्र तात्पर्यमिदमस्ति यत् रवि: स्वतेजसा समुद्रात् पय: गृह्णाति। जलस्य वाष्पं कृत्वा स: रवि: जलग्रहणं करोति पुनश्च तत् वाष्पमेव जलरूपे परिवर्तते। अत्र विज्ञानं तु स्पष्टमेव जलस्य रूपं प्रथमं तावत् ग्रीष्मकाले वाष्परूपेण परिवर्तितं भवति तदनन्तरं यदा आर्द्रता भवति तदा तत् वाष्पं जलं भूत्वा वर्षति।

भौतिकविज्ञाने शरीरस्य रचना प्रधानतया भवति। कालिदासेन भौतिकविज्ञानस्य अपेक्षया आध्यात्मिकं विज्ञानं प्रशंसितं वर्तते। ज्ञानिनां भौतिकशरीरेषु आस्था न भवति अत: एव राजा दिलीप: वदति-

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यश: शरीरे भव मे दयालु:।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु।।[९]

रघुवंशे पर्यावरणस्य स्वच्छतायै यज्ञविधानं वर्णितं अस्ति।

4. रसायनविज्ञानम्- आधुनिके विज्ञाने रसायनस्य मुख्या ईकाई परमाणु भवति।

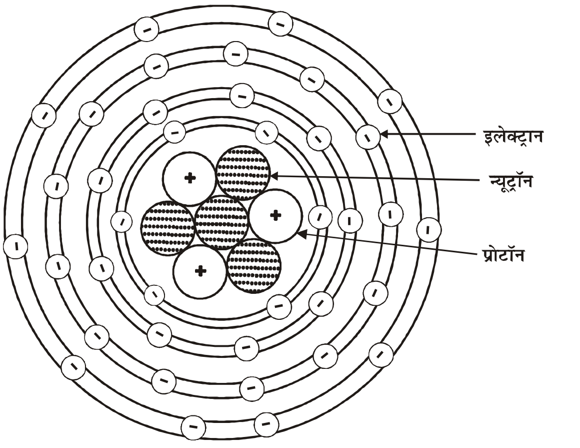

परमाणु संरचना

८. रघु. 1-18

९. रघु. 2-57

परमाणु मध्ये इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन न्यूट्रान एते त्रय: भवन्ति। भारतीय विज्ञाने यत् सत्व, रजस् एवं तमस् कथ्यन्ते।

प्रोटॉन तत्त्व – आकर्षण शक्ते: पुञ्जम्। – तम्

इलेक्टॉन तत्त्व – प्रोटॉनस्य विपरीतम् एष: स्वम्। अपकर्षणे प्रवृत्तं करोति– रज्

न्यूट्रॉन – द्वयो: लक्षणयो: नि:स्पृह: भवति। सत्

एते त्रय: पदार्था: एव जगत: मूल सन्ति यथा भारतीय विज्ञाने सत्व, रजस्, तमस् च जगत: मूलकारणानि वर्णितानि।

अस्माकं जीवने पश्याम: यद् पर्युषितं दुग्धम् अम्लं भवति। वृक्षेभ्य: निर्यास: नि:सरति।

एतानि रासायिनक परिवर्तनानि भवन्ति। भौतिकपरिवर्तने रासायनिकपरिवर्तने च इयमेव भेद: भवति यत् भौतिकपरिवर्तने परिवर्तितवस्तु पुन: स्वस्य पूर्वरूपे आगन्तुं शक्यते किन्तु रासायनिकपरिवर्तने तु परिवर्तितवस्तु पूर्वरूपे नैव आगन्तुं शक्यते। यथा अय: चुम्बकस्य उपरि घर्षणेन चुकम्बकत्वम् आप्नोति किन्तु किञ्चित् कालानन्तरं स: पूर्वस्मिन् रूपे एव आगच्छति। जलमपि हिमाङ्के हिमं भवति अनन्तरं द्रवीभूत्वा जलमेव भवति एतत् भौतिकं परिवर्तनं भवति। रासायनिक परिवर्तनं यथा– दुग्धं दधि भूत्वा पुन: दुग्धं न भवितुं शक्यते। पुष्पं विकसितं भूत्वा पुन: पुष्टं न भवितुं शक्यते।

रघुवंशे अष्टमे सर्गे वृक्षाणां रासायनिकक्रिया अश्रु: इति संज्ञया अभिहिता।

विलपन्निति कोसलाधिप: करुणार्थग्रथितं प्रियां सति।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसवाष्पदूषितान्।।[१०]

रघुवंशस्य नवमसर्गे समुद्राग्रे: वर्णनमागतम्। समुद्राग्नि: तु विभिन्न गैससम्मिश्रणम् एव भवति। यद्यपि अग्रे: जलस्य च स्वभाव: विपरीत: एव तथापि समुद्राग्नि: समुद्रजले अपि स्वस्य अस्तित्वं प्रकटीकरोति।

प्राप्तानुग: सपदि शासनमस्य राजा सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत:।
अन्तर्निदिष्टपदमात्मविनाशहेतुं शापं दधज्ज्वलनमौर्वीमवाम्बुराशि:।।[११]

रघुवंशे यत्र–यत्र कादम्बरीवर्णनमपि वर्तते। मदिरा अपि एकं रासायनिकं द्रव्यं वर्तते। गुढं, बबूलत्वक्, क्षारम् इत्यादीनां पदार्थानाम् आसवम् एव मदिरा भवति एकोनविंशसर्गे –

सतिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गना:।

१०. रघु. 8–70

११. रघु. 9–82

ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिबद् बकुलतुल्यदोहदः ।।[१२]

5. भाषाविज्ञानम् –

रघुवंशे यत्र-तत्र प्रकृति-प्रत्ययाः अपि स्पष्टकृताः। तृतीये सर्गे रघोः नामनिर्धारणे वर्णितं यत् 'रघु' शब्दः 'रघि' धातुना निष्पन्नः अस्ति। यस्यार्थः भवति 'अग्रे वर्धनम्' रघुः नामानुरूपमेव आसीत्।

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थ विच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्।।[१३]

रघोः पुत्रः ब्राह्ममुहूर्ते उत्पन्नः। ब्रह्मणः पर्यायः 'अजः' भवति। अतः रघोः पुत्रस्य नाम 'अजः' अभवत्।

6. वनस्पतिविज्ञानम् – रघोः दिग्विजयवर्णने विविधाः वनस्पतयः अपि वर्णिताः सन्ति। मलयाचलस्य उपत्यकासु कृष्णमरीचिकायाः पादपाः आसन्। ऐलानां बीजाः अपि भूमौ पतिताः आसन्।

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः।।[१४]
ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः।।[१५]

अस्मिन् एव प्रसङ्गे चन्दनवृक्षाणामपि वर्णनं वर्तते। नागकेसरस्य अपि वर्णनम् आगच्छति। नागकेसरस्य सुगन्धिः भ्रमरेभ्यः रोचते किन्तु ततोप्यधिकं गजानां मदगन्धिं प्रति षडन्घ्रिणः आकृष्यन्ते। प्रसङ्गेण खर्जूरवृक्षाणां वर्णनमपि कृतं कविना।

रघुवंशे एतादृशाः ओषधयः वर्णिताः वर्तन्ते याभिः निशाः अपि भासमानाः भवन्ति स्म।

सरलासक्तः मातङ्गग्रैवेयस्फुरितात्विषः।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः।।[१६]

ऋषिभिः नीवारस्य वर्णनं मुख्यतः क्रियते स्म। शाकुन्तले रघुवंशे च नीवारस्य वर्णनं कृतमस्ति।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र! तिष्ठन्नाभसि तीर्थ प्रतिपादितर्द्धिः।

१२. रघु. 19-12
१३. रघु. 3-21
१४. रघु. 4-46
१५. रघु. 4-47

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः।।[१७]

नन्दनस्य वृक्षेषु पारिजातः सर्वाधिकः सुन्दरः भवति यथा-

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः।।[१८]

7. योगविज्ञानम् - रघुवंशी राजानः योगेन एव अन्ते देहत्यागं कुर्वन्ति स्म ।

शैशवेऽभ्यस्त विद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।[१९]

मुनिभिः योगेन एव भूत भविष्य ज्ञातं क्रियन्ते स्म।

8. मनोविज्ञानम्_ - मानसिकविज्ञानं मनोविज्ञानं कथ्यते। अस्मिन् उत्तेजना प्रवृत्तिः, सुखेच्छा, विरोधप्रवृत्तिः आकर्षणं कामप्रवृत्तिः, साहचर्यवृत्तिः (वात्सल्यम्), युयुत्सा, आत्मप्रकाशनं संग्रहभावनाश्च समायान्ति। रघुवंशे तु पक्षसत्वेषु मनसः निग्रहः प्रबलत्वेन दृश्यते। रघुवंशी राजानः जितेन्द्रियाः सन्ति। साहचर्यवृत्तिः वात्सल्यं प्रमुखेण तेषु दृश्यते नवं सर्गे यदा राजा दशरथः गजं मत्वा त्रुटिवशात् श्रवणकुमारं हन्ति तदा श्रवणस्य माता-पिता दशरथाय शापं अयच्छतां यद् यथा आवां पुत्रशोके प्राणान् त्यजावः तथैव भवान् अपि पुत्रवियोगे एव प्राणान् त्यक्षयति। एनं शापं श्रुत्वा पुत्रोत्सुकः दशरथः तु ताभ्यां धन्यवादमेव ददाति। दशरथः कथयति एतेन शापेन इदं तु निश्चितमभवत् यत् इदानीं निःसन्तानऽहं पुत्रप्राप्तिः तु करिष्यामि एव। भवतोः शापम् अहं तु वरदानमेव मन्ये यतः एतस्मात् पुत्रमुखकमलस्य दर्शनं तु भविष्यति। वनाग्निः यद्यपि एकवारं तु वनं नाशयति तथापि तां भूमिं उर्वरा करोति तथैव भवतोः अयं शापः मम हिताय एव।

शापोऽप्यदृष्ट.....................ज्वलनः करोति।[२०]

अष्टमे सर्गे अजविलापे प्रेम्णः पराकाष्ठा वर्तते शोकेन सः वाष्पपूरितं विललाप, यतोहि तप्तः अयः अपि मार्दवमाप्नोति तर्हि ये शरीरधारिणः सन्ति तेषां किम्? अर्थात् ते तु स्वभावने एव नम्राः भवन्ति।

विललाप स...............कथा शरीरिषु।[२१]

रघुवंशे अन्तिमः रघुवंशी राजा अग्निवर्णः मनोविकारैः ग्रस्तः वर्णितः अस्ति। सः

१६. रघु. 4-75
१७. रघु 5-15
१८. रघु-6-6
१९. रघु-2-8
२०. रघु.9-80

कामी व्यसनी च वर्णितः। रघुवंशे विपक्षसत्वेषु ईर्ष्या, मद, मात्सर्य इत्यादि विकाराः प्रदर्शिताः वर्तन्ते। यदा इन्दुमती अजाय वरमालामर्पयति तदा अन्ये सर्वे राजानः ईर्ष्यालवः भवन्ति।

रघुवंशे यत्र 30 रघुवंशी राजानः उत्तमैः मनोभावैः युक्ताः सन्ति तत्रैव अग्निवर्णः एवञ्च अन्ये प्रतिपक्षिणः राजानः मनोविकारैः दूषिताः सन्ति।

9. ध्वनिविज्ञानम् – रघुवंशे धनुष्टंकाराणां मध्ये वा सिंहगर्जने वा इभाबृंहिते वा ध्वनिविज्ञानस्य परिचयः प्राप्यते। द्वितीयसर्गे सिंहस्य वचांसि गुहायां प्रसृत्य पुनः प्रत्यागतानि।

एतत् प्रतिध्वनिविज्ञानस्य उत्तमुदाहरणं वर्तते।

एतावदुक्त्वा.............तमेवार्थमभाषतेव।।[२२]

अर्थात् एवं प्रतीयते स्म यत् पर्वतेनापि स्ववाण्या सिंहस्य वचांसि एव पुनः कथितानि। आकाशगङ्गायाः नदं दिग्गजस्य उद्दाम ध्वनेः वर्णनं प्रथम सर्गे एव

स शापो....................... दिग्गजे[२३]

10. ज्योतिषविज्ञानम् – रघुवंशः तु ज्योतिषविज्ञानस्योदधि एव प्रथमसर्गे एव वसिष्ठमुनिः राज्ञः सन्तानोत्पत्तेः उपायं ज्योतिषेन पश्यति।

सुतां तदीयां.................हिसा।।[२४]

राजावसिष्ठयोः वार्तामध्ये शुभशकुनरूपेण नन्दिनी समागता। तदा मुनिः कथयति राजन्। तव मनोभिलाषा शीघ्रमेव पूर्णा भविष्यति।

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं................. कीर्तित एव यत् [२५]

दिलीपस्य पुत्रः ओजस्वी भविष्यति अस्य सूचना शकुनमाध्यमेन पूर्वमेव प्राप्ता आसीत्। पञ्चशुभग्रहाः सूर्यात् दूरे उच्चस्थाने आसन्।

11. चिकित्साविज्ञानम् – प्लास्टिकसर्जरी एवं टच् थैरेपी इदानीं प्राचल्यमानः सन्ति। रघुवंशे इन्द्रः स्वरूपं परिवर्त्य गौतमऋषेः पन्याः उपभोगं करोति। येषु................ ययौ[२६]

एवञ्च शिलाभूता अहिल्या श्रीरामस्पर्शेण पुनः चारुः गात्रं प्राप्नोति। प्रत्यपद्यत.......अनुग्रहः[२७]

निष्कर्षः – रघुवंशे सर्वत्र एव आढ्यं विज्ञानं वर्तते। सर्वविधं विज्ञानं रघुवंशे समाहितं वर्तते। अतः रघुवंशे विज्ञानप्रयोगे कालिदासः श्लाघनीयः एव नन्तव्यः एव।

२१. रघु. 8-43
२२. रघु. 2-51
२३. रघु. 1-78
२४. रघु. 1-8
२५. रघु. 1-87
२६. रघु. 11-33
२७. रघु.11-34

ISSN - 2231-2129

निसर्गसरसाञ्जलिशतके पर्यावरणसंरक्षणदर्शनतत्त्वानि *

डॉ. अजयकुमारमिश्रः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम, भोपालपरिसरः, भोपालम्

संस्कृतवाङ्मये प्राकृतिकसुषमामधिकृत्य मानवीकरणस्य वर्णनं पुरातनमिव अभिनवपरम्परायां दृश्यते। यस्मिन् काव्यसौष्ठवं नैसर्गिकरूपेण उल्लसति। हिन्द्याम् आङ्ग्ल्याम् वा भाषायामपि छायावादपरम्परा संस्कृत साहित्यत अनुप्राणिता मन्यते। पर्यावरणसंरक्षणस्य कृते 'क्लाइमेट जस्टिस' साम्प्रतिक शब्दावली विश्वेऽस्मिन् सर्वप्रथमवारं वैदिकसाहित्ये एव प्रतिभाति। अत एव अथर्ववेदोऽपि उद्घोषयति – 'यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्यौषधी। ता मा सहस्त्रवर्ण्यो मृत्योर्मुञ्चन्त्वंहसः[१] वैदिक दर्शनानुसारेण पशुपतिः प्रकृति देवता मन्यते। यद्यपि शिवस्य नीलकण्ठस्य विषये ऋग्वेदस्य ब्रह्मायज्ञपतनस्य पौराणिकचर्चा महत्त्वपूर्णा प्रतिभाति परञ्च अस्य कण्ठस्य नीलभावः कार्बनडाइ आक्साइड पर्यावरणस्य विषरूपेण नवीना चर्चाऽपि अपेक्ष्यते। पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या म.म. आचार्य बी.पी.टी.वागीशशास्त्रिणा संग्रथिता 'निसर्गसरसाञ्जलिः'[२] अपि अभ्यर्हणीया भासते। यद्यपि आधुनिक संस्कृत साहित्येऽपि यात्रावृत्तान्तमवलम्ब्य रचनानां प्राचुर्यं न दृश्यते परन्तु ईदृशं मनोरमकाव्यं निश्चितमेव श्रीवृद्धिं करोति। ब्राजीलदेशे समुद्रतटे चतुर्थदिवसात्मिका लिखिता रचना। रचनायाः विषये कविः लिखति –

समुद्रतटमासीनः, फोर्तालेजाख्यके पुरे
घस्त्रचतुष्टये गुम्फं, व्यथां रसमयं घटम्।। 117।।

अष्टविषयेषु विभाजिता रचना इयम् – 'समुद्रो महानायकः','पारावार–परिवारः' 'रसा मातृसमा ख्याता', 'रस (जल) पर्यावरणम्', 'ब्रह्माण्डसृष्टिर्वारिणः', 'रसानुबोधः', 'रसादृते न जीवनम्', मनोन्मनीभावः वैदेशिकयात्रामधिकृत्य प्राकृतिकसुषमां चास्य महत्त्वगुणगानं करोति। लब्धप्रतिष्ठः कविः आचार्यसत्यव्रतशास्त्री अपि अस्य ग्रन्थस्य विषये अनुमोदयति।[३]

---

* प्रकाशकः सचिवः वाग्योग–चेतना–पीठम्, वाराणसी, २०१३

१. अथर्व. ८.७.१३

२. Handful Juice from Nature सम्पादिका कु. विजया त्रिपाठी

३. The poem, the Nisargasarasanjali stands unique in its concetion and inception. Embellished with fancies, similies, metaphores and other figures of speech. it provides real joy of lovers of literatures. Forward, page- vi-vii

काव्येऽस्मिन् समुद्रः नायकः अस्ति यस्योपरि मानवजन्यं हासविलास-सुखदुःखसंयोगवियोगभावानां बहुचारुरूपेण प्रतिबिम्बनं भवति-

अनादिकालतो नित्यं, नक्तन्दिवं वियोगतः।
प्रेयसीं विचिनोतीवाऽऽ-लिङ्गनोद्ग्रीव ईक्षते। 4।।

अत्र कविः मन्यते समुद्रोऽयं स्वकान्तायाः पुराकालतः वियुक्ता भूत्वा क्षणे क्षणे स्वग्रीवां उत्थाप्य तामलिङ्गनार्थं प्रतीक्षारतः अस्ति। समुद्रमध्ये इतस्ततः अवस्थिताः पर्वतशिखराः रुद्रस्य शृङ्गाणीव दृश्यन्ते। मनः वैज्ञानिकदृष्ट्याऽपि सत्योऽयम् यस्य कामीजनस्य इच्छा न संपूरयति सः विवेकाविवेकभावात् क्रोधमनुसरति। अत्र रुद्रस्य कोपेन सह उपमा काव्यसौष्ठवदृष्ट्या नूतनं भावं जनयति। यथा- शिवः पार्वतीवियोगवशात् ताण्डवं कुर्वन्ति तथैव समुद्रोऽपि स्वप्रियायाः सह मिलनाय उद्यतोऽस्ति। महाकविः कालिदासोऽपि लिखति-

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः।
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणन्युगुह्यकस्तं ययाचे।
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु।।[४]

अतः अत्र पारावारस्यापि क्रोधः सहजः दृश्यते। कविः मन्यते यथा नारिकेलः बाह्यतः बहुकठोरः दृश्यते परन्तु तस्य अन्तःकरणे रसात्मकं माधुर्यं भवति। तथैव समुद्रः स्वतरङ्गैः बहु क्रोधं करोति परन्तु तस्य हृदयः प्रीतिभावभरितः भवति।

त्रिनेत्रोऽपि पयोगर्भो, जटाजूटसमावृत्तः।
महेश्वर इवायं हि, परमे व्योम्नि संस्थितः।।7।।

अत्र नारिकेलजूटस्य तुलना शिवस्य जटया सह कृत्वा कविः मनोरम काव्यवच्छिति रचयति। निश्चितमेव अत्र शृङ्गारः देशजभूत्वा लोकजन्यरूपेण विलसति यस्मात् कारणात् संस्कृतसाहित्यस्य पारम्परिकशृङ्गारभावगाढत्वमपि (Blue blooded) अपाकरोति। मेघः ग्रीष्मकालीन घोरघर्मेऽवसरे समुद्रात् जलं नीत्वा वसुन्धरां उपकुर्वन् समग्रधरां शृङ्गारयति। अस्मिन् प्रसङ्गे भावोऽयं प्रतिभाति यत् समुद्रोऽपि शिवरूपेण जनकल्याणदेवता अस्ति। कविः शृङ्गारस्य संयोगपक्षमधिकृत्य कथयति-यथा कोऽपि कान्तः स्वकान्ताम् समीपगतां अनुभूय बहुः आनन्दं प्राप्नोति तथैव पयोदः अपि धरायाः अलङ्करणस्य झञ्झां श्रुत्वा हर्षगर्जनं करोति-

झञ्झां झणत्कारमिवाबलायाः

४. मेघदूतम् पूर्व-५

श‍ृण्वन् प्रसन्नश्चपलं जगर्ज।12।

दाम्पत्यप्रेमभावोऽयं शास्त्रकारभट्टनायकस्य साधारणीकरणस्य सिद्धान्तमपि सम्बलयति। अस्मात् कारणात् रागस्य वर्णनोऽयं सार्वभौमिकरूपेण दृश्यते। परन्तु कालिदासः तु मेघदूते शनैः शनैः गर्जयितुं मेघं अनुरुणद्धि। किमर्थं ? कोमलहृदयाः ललनाः तु मेघस्य घोरगर्जनतर्जनं सोढुं न शक्नुवन्ति–

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं।
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वी।
तोयोत्सर्गस्तनिमुखरो मा च भूर्विक्लवास्ताः।।[५]

कविः अस्मिन् प्रसङ्गे वनितायाः अपेक्षया स्वकान्तायाक्षिणीं प्रति अधिकं चिन्ततोऽस्ति। प्रखरकविः शास्त्री शतकेऽस्मिन् आचार्यकुन्तकस्य कथनवैचित्र्यभङ्गी भाववलम्ब्य नवोन्मेषशालिनीप्रतिभायाः परिचयं ददाति। अस्मिन् प्रसङ्गे बहुचर्चित-कविसमीक्षकाणाम् आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिवर्याणां कथनमपि सम्यक् प्रतिभाति–

'काव्यरचनायामिति विचारोऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णः पाश्चात्य आधुनिकाश्च कथयन्ति यत् संस्कृतकाव्यशास्त्रे रचनाव्यापारविषये विमर्शो न विहितः, किन्तु कुन्तकस्तादृश आचार्यो वर्तते यस्य समग्रं विवेचनमेव कविः कथं प्रवर्तते ?'[६] अस्मिन्नेव महनीयशोधपत्रे आचार्यकुन्तकस्य सौभाग्यविषये यथा चर्चा अस्ति–

'सौभाग्यं प्रतिभासंरम्भफलभूतं चेतनचमत्कारित्वलक्षणं' तथैव 'निसर्गसरसाञ्जलिः' शतकेऽपि काव्यसौष्ठं चास्य लालित्यमपि। उदारकान्तरूपेणापि समुद्रस्य औदार्यमयी व्यवहारः श्लाघ्यः प्रतिभाति –

अश्रुभिः पूरयन् सर्वा नदिकास्तु धरास्थिताः।
उपेताः सागरं ताश्च नदीभिः सह संगताः।।16।।

अत्र समुद्रस्योपरि मेघस्य अश्रुपातारोपोऽपि श‍ृङ्गारस्य वियोगपक्षविषये वर्णयति।

कवि मन्यते गङ्गा समुद्रस्य नायिका अस्ति या हिमालयातः शनैः शनैः निःसृत्य समुद्रं प्रति गच्छति। तथैव च सर्वाः लघुदीर्घनद्यश्च अपि पारावारमालिङ्गयन्ति। परन्तु समुद्रोऽयं सर्वासु कामेच्छातुष्टाय सक्षमः न भवति यस्मात् कारणात् सर्वासु कान्तासु मध्ये कलहः

५. मेघदूतम् पूर्व–४०

६. साहित्यमीमांसा, अङ्क–तृतीयः, पृष्ठ–६, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः

जायते-

भूयिष्ठा यस्य जायाः स्युः, तस्याशान्तिरनारतम्।
ईर्ष्यया कलहायन्ते, मिथः द्वेषेण काम्यया।।19।

इत्थम् एव बहुपत्नीयुक्तपुरुषस्य मनसि अशान्ति जायते। अस्मिन् श्लोके साम्प्रतिकदाम्पत्यजीवनं प्रति अपि संदेशः वर्तते। आधुनिकभौतिकताप्रधानपरिवारे अस्मात् कारणात् अपि विवाहविच्छेदः भवति। यद्यपि कविः एकस्मिन् श्लोके समुद्रस्य कृते 'सरित्पतिः' पर्यायवाचीशब्दस्य प्रयोगं कृत्वा अस्योपरि आरोपितं बहुपत्नीत्वभावं न्यूनं करोति। अत एव केवलं समुद्रः सर्वजलस्त्रोतसां कृते न केवलं शरणस्थलं अपितुः उद्धारकोऽपि अस्ति। पारावारोऽयं स्वबहुभार्याभिः भारभयवशात् शृङ्गारं त्यक्त्वा क्षाररूपेण वैराग्यस्य शरणे गच्छति।

अनीप्सुः कामनापूर्तिमुच्चावचतया सुखम्।
विधातुमिति निर्विण्णोऽसुखं माधुर्यमत्यजत्।।

यद्यपि वैज्ञानिकदृष्ट्या जलमध्ये अवस्थिताः जीवजन्तूनां क्रियाकलापाः जलस्य प्राञ्जलस्य कारणं भवति। परन्तु कवि मन्यते ग्राहाः, मीनाः, व्हेलादयः सर्वाः मिलित्वा समुद्रस्य उदरे पीडां उत्पादयन्ति। अतः आधुनिकमते विचारोऽयं सम्यक् न प्रतिभाति। परन्तु यस्मिन् प्रसङ्गे तेषाम् उत्पाताः तस्योदरे अपचयजन्यरुग्णतामानयति अवश्यमेव हासं जनयति। शतकेऽस्मिन् कवि आयुर्वेदशास्त्रस्य ज्ञानमपि तनोति। समुद्रः तु लवणस्य मूलकारणम् यस्य साक्षात् प्रयोगः अस्थिनां कृते बहुबलदायकः भवति। शाके फलेऽपि इदम् नैसर्गिकलवणं भवति यस्मात् कारणात् एतानि शाकफलानि जीवनवर्द्धकानि भवन्ति।

'फलशाकादिषु प्राप्तयोऽकृत्रिमो विविधेषु सः
स्वेदस्त्रवस्तु यत्र स्यादत्यर्थं तत्र भोज्यता।31।।

अस्मात् कारणात् एव आधुनिक संस्कृतकविताऽपि वैविध्यपूर्णाः यस्यां न केवलं काव्यमयिरसिकता अभिव्यञ्जन्ते अपितु सामान्यजनजीवनप्रसङ्गेऽपि हिताकारिचर्चां उपदिशन्ति। अतः कविता इयम् आचार्यमम्मटस्य षष्टकाव्यप्रयोजनस्य प्रसङ्गे स्वास्थ्यजन्यं एकं अतिरिक्तं तत्त्वमपि अनुबन्धयति। वस्तुतः यदि साहित्यसामाजिकस्य अनिवार्यरूपेण अभिन्नभागः मन्यते, तर्हि संस्कृतसाहित्यलेखने आयुर्वेदस्य समायोजनम् तु समीचीन पक्षः दृश्यते। तर्हि काव्येन सह सामान्यस्वास्थ्यजन्यं आयुर्वेदीज्ञानं प्रकृतिसंरक्षणाय फलदायि भवति।

प्राचीनसंस्कृतसाहित्यमिव साम्प्रतिक संस्कृतकवयः प्राकृतिकसुषमासंरक्षणाय सजगाः दृश्यन्ते। रचनाकारः शास्त्री अपि लिखति- मनुष्यः नगर महानगरस्य वा भौतिकदृष्ट्या विकासाय

जीवनोपयोगी वृक्षाणां पर्वतानां वा हृदयाणि विदीर्णयन्ति:। अट्टालिकाणां संस्थापनाय–

खनन्ति पर्वतान् दिव्यान्, पाषाणघटितानहो
वृश्चन्ति सरसान् वृक्षान्, सौधानि घटयन्ति ते।।39।।

यद्यपि अर्थशास्त्रेऽपि जनानां कृते अहितकारिवृक्षानाम् उत्पाटनस्य प्रावधान: वर्तते। (37/21/4) परन्तु इदृशं न यथा अन्धभौतिकविकासाय दिने दिने विस्थापनस्य विकटलीला दृश्यन्ते। तर्हि नदीष्णा: कवय: आचार्या: राधावल्लभत्रिपाठी अपि स्वकवितायाम् सर्वकारी व्यवस्थाया: कृते घोरनिन्दां कुर्वन्ति–

अवरुद्धा च रिक्ता च गह्वरे चैव यन्त्रिता।
विशीर्य विलयं याता न भविष्यामि नर्मदा।।[७]

तथैव 'निसर्गसरसाञ्जलि:' शतके अन्यत्र श्लोकेऽपि वृक्षाणां पर्वताणां खननकृते प्रतिकारा: श्रूयन्ते।

कवि अपि मन्यते पर्वतानां खननक्रियावशात् धराया: गत्याम् बाधा आयाति, यस्मात् कारणात् भूस्खलनं भूकम्पश्च भवत:। वृक्षाणां उच्छेदनात् सूर्यस्य ताप: अभिवर्द्धते। वृक्षा: वातावरणस्य कार्बनडाय आक्साइड श्वासरूपेण नीत्वा जनजीवनस्य प्राणदायकं आक्सीजनं प्राणिनाम् उत्सृजति –

अपानं मनुष्याणां ते, स्वात्मीकुर्वन्ति पादपा:
विनिमये प्रयच्छन्ति, तेभ्य ऊर्जां गरीयसीम्।।46

यथा अस्मिन् आलेखे पूर्वमेव शिवस्य अन्यस्य नीलकण्ठस्य चर्चा कृतास्ति। तेन दृष्ट्या अस्य श्लोकस्य समीचीना समीक्षा अपेक्षिता। तर्हि शतकोऽयम् अभिनवबिम्बदृष्ट्या आधुनिकसंस्कृतकाव्यं उल्लासयति। यस्मात् वशात् रसछंदालंकारोपेत पारम्परिक संस्कृत कवितायाम् शतकगुच्छोऽयम् अतीव महत्त्वपूर्ण: प्रतिभाति। प्रस्तुत कवितासंग्रहे वनस्पति विज्ञानं आहत्य भूगर्भविज्ञानस्य ज्ञानम् अपि स्फुटयति। कवि स्पष्टयति जलशून्य स्थाने वटपिप्लयो: वृक्षौ न प्ररोहत:। तथैव रेणु (बालू) गर्भा पृथ्वी अपि गन्धहीना भवति। यस्मात् प्रभावात् कूपेषु जलाशयेषु च मध्ये क्षारमयं जलं भवति। वस्तुत: प्रसङ्गोऽयम् प्राचीन महद् वैज्ञानिकवराहमिहिरस्य सिद्धान्तमपि प्रकटीकरोति। कवि: कथयति यथा पटु शिष्योपरि भारतीयसंस्कारा: झटिति सिद्ध्यन्ति तथैव नद्या जलानि संगृहीत्य उत्पलावनं लीलां जनयन्ति–

अचिराचिरसंस्कारो, बटूनां जायते यथा।

७. नर्मदा संगोष्ठी, राधावल्लभत्रिपाठी

नदिकानां तथाऽऽपूरदशापि लक्ष्यते तथा।।57।।

अतीतगौरवरूपेण सांस्कृतिकमूल्यमपि कवितायाम् बिम्बितं भवति। यत्र-तत्र कोमलकान्तप्राकृतिकसुषमाभारभारित वाक्यानि हिन्दीभाषाया: छायावादस्य स्मराणि ददन्ति-

मुक्ताबिन्द्वाकृतिप्राया, नीहारकणिका भृशम्।
दूर्वासु परिदीप्यन्ति, सूर्योदये महालय:।।61।।

नीहारकणिकाया तुलना मुक्तबिन्दुना सह कृत्वा कवि सौन्दर्यमपि आनयति। अत्र अर्क: कालदेवता अस्ति। रचनाकार: कथयति यथा वर्षाकाले मलिनजलमूढहृदयाणां कृते तम: उत्पादयति तथैव शरदि मासे स्वच्छजलम् सत्पुरुषाणां कृते हृदयप्रावर्जक भवति-

वर्षास्वाविलमग्न:स्यादज्ञानां हृदयं यथा।
शारदे निर्मलीभावो, हृत् सतां कतकीयवत्।।62।।

यद्यपि अस्मिन् श्लोके कतकबीजं य: जलं शुद्धयति तथैव आचार्या: ज्ञानं ददन्ति प्रक्षालयन्ति च नवोन्मेषशालिनी उदाहरणम् प्रतिभाति। ईदृशी लोकजन्य दार्शनिक भावोपेत उपमाया: चर्चा अभिज्ञानशाकुन्तेऽपि[८] पठनीया वर्तते-

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुक्षे
भर्तर्यपेततमसि प्रभूता तवैव।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा।।७/३२।।

ईदृशी एवं लोकजन्य रागभावासिक्ता कविता आचार्या पुष्पा दीक्षित अपि रचयति -

मम निश्चल शुभ्रजले हृदये
नवरूपमिदं प्रतिबिम्बयुतं।
मलिने मुकुटे भवतो हृदये
मम रूपमिदन्नदि संस्त्रमितम्।।[९]

परन्तु अत्र 'कतकबीजस्य प्रसङ्ग: गुरुमहिमां अपि अलङ्करोति। कवि अंहकारस्य विषये कथयति यत् सोऽलङ्कार: सौन्दर्यस्य माधुर्यं पीत्वा मधुरभावमपि व्यक्तीकरोति। तथैव स: प्रीतिविषयेऽपि परिभाषते -

'दर्शने स्पर्शने वापिस, श्रवणे भाषणेऽपि वा।
हृदयस्य द्रवयत्वं यत्, तत् प्रमेति निगद्यते।।78।।

८. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ६/३२
९. तव वीतदये हृदयम्, पुष्पादीक्षित।

अस्मिन्नेव सन्दर्भे स: मन्यते यत् आशाप्रेमोपकारदयासहायतासौहार्दप्रसन्नता: तु एकतन्त्रेण मिलित्वा रसवर्धनं कुर्वन्ति। वस्तुत: वर्णनमिदं मम्मटस्य काव्यप्रयोजनम् अपि साधयति। यथा माता संतति मध्ये लेशोऽपि भेदभावं न करोति। तथैव वसुन्धरा रसै सह पेट्रोल इत्याख्यं ईन्धनं ददाति। परन्तु अत्र कवि अस्य ज्वलनशीस्य रसायनिकपदार्थस्य तुलना शिवस्य तृतीय नेत्रेण साकं कृत्वा कथनवैचित्र्यम् उत्पादयति। यत् उपमा साधर्म्यमपि वर्तते। यथा ईन्धनोऽयम् ज्वलनशील: भवति तथैव शिवस्य त्रिनेत्रमपि विनाशकं अस्ति। अस्मिन् शतके दार्शनिकभावरचनामपि पुष्णाति। रसस्य स्थापनाय कवि औपनिषद दर्शनमनुसरति। अस्मात् तुरीयातीत ज्ञानबलेन मनुष्य: परमज्ञानमाप्नोति–

परात् परो रसस्तूक्त:, सामरस्यं जगद्धितम्।
रसमेनं समासाद्य, परमानन्दमाप्नुयात्।।107।।

कवि: अपि सत्यं भाषते यत् न केवलं जीवनमिदं रसमयं अपितु मृर्त्युरपि रससिक्त: भवति भारतीयपरम्परायाम्। यदि जीवनचिन्तनप्रबन्धे सम्यक् दृष्टि अस्ति।

यद्यपि शतकमिदं समग्रतया प्रासादिकशैल्यां रचितम् अस्ति, यस्य चूर्णक: शैली चित्तम् हरति। परन्तु यत्र तत्र *'अधम्'* (व्यथा, श्लोक 26), *'अनुल्लाघता'* (रूग्नता, श्लोक 28) *'अनूनक'* (पूर्ण:, श्लोक: 101), *'अहार्य:'* (पर्वत:, श्लोक 8), 'आविलम्' (मलिनम्, श्लोक 62), *'क्षोणी'* (पृथ्वी, श्लोक: 70), *'गोत्रा:'* (पर्वत:, श्लोक 42) *'प्रभञ्जन'* (प्रवल: झंझावात: अर्थात् *फोनी* श्लोक: 27) *'समाराव:'* (ध्वनि:, श्लोक: 3), सादृशा: शब्दा: सामान्यसंस्कृतभाषाभाषिणाम् कृते अरुचिकरा: दृश्यन्ते।

परन्तु – **'अतिरेकस्तु सर्वत्र/ प्रहाणीयत: समन्तत:।।32,**
पातयन्ति कुठारं ते/ निजपादेषु बोधत:।।41।।'
'उपकारो न विस्मार्य/ उपकारपरं जगत्।।72।।
समेषां सरसे प्रीति-/विरसे नहि कस्याचित्/
माधर्ये रमते चित्तं/ तन्माधुर्यमयं भवेत्।।74।।
आयूरसोऽपि जीवस्य/ परितापेन शीर्यते।।84।।
शोकग्रस्तेन चित्तेन/प्राणानां शोषणं महत्।।96।।
बलीयस्त्वं परात् परे।।106।।, आनन्द: परमो रस:।।109।'

एतत्सदृशानि साहित्यदर्शनभावोपेतसुभाषितवचनानि चित्तम् आह्लादयन्ति, येषु सुक्तिवचनेषु हिन्दीभाषाया: प्रभावा: सद्य एव दृश्यन्ते। अतएव शतकेऽस्मिन् न केवलं काव्यसौष्ठववैविध्यम्,अपितु समकालीनयुगबोधा: अपि समुल्लसन्ति।

ISSN - 2231-2129

साहित्यशास्त्रदृशा व्यञ्जनाविचारः

डॉ. मनीषजुगरानः
अं.अध्यापकः, शिक्षाशास्त्रविभागः
भोपालपरिसरः,भोपालम्

शोधसारः

साहित्यं शास्ति यच्छास्त्रं तत्साहित्यशास्त्रमिति। यत् साहित्यस्याङ्गभूतानि तत्त्वानि विशिष्टनियमैः नियोजयति अर्थात् यत्साहित्यं क्रमबद्धं व्यवस्थितञ्च करोति तत्साहित्यशास्त्रमिति। यज्ज्ञानेन काव्यस्य निर्माणे तत्स्वरूपदोषगुणालङ्कारादीनामवधारणे च शक्तिरुन्मिषति तत्साहित्यशास्त्रम्। साहित्यशास्त्रे एकत्र लोकानुरञ्जनाय समाजाय च समुचितां शिक्षां प्रदातुं लक्ष्यत्वेन काव्यरूपे गद्य-पद्य-नाटकानि विभिन्नशिक्षाप्रदाः कथाश्च विद्यन्ते, अपरत्र लक्षणरूपे काव्यस्वरूपं, काव्यप्रयोजनानि, काव्याङ्गानि, काव्यहेतुः, शब्दशक्तयः, अलङ्काराः, छन्दांसि, रसाः, गुणदोषाः इत्यादीनाञ्च विवेचनं क्रियते। साहित्यशास्त्रे तिस्रः शब्दशक्तयः अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति प्रतिपादिता वर्तन्ते। आसु रसादीनां बोधिकायाः व्यञ्जनाशक्तेः साहित्य-शास्त्रे कीदृशं स्वरूपं वर्णितं वर्तत इति धिया शोधपत्रमिदं व्यलेखि। पत्रेऽस्मिन् साहित्यशास्त्र-दृशा व्यञ्जनास्वरूपप्रतिपादनात् स्पष्टीभवति यद् अभिधालक्षणातात्पर्याख्यावृत्तयो रसबोधने न क्षमाः, तस्माद् रसादीनां बोधे व्यञ्जनाशक्तिः स्वीकरणीया एव।

भूमिका

शब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययादेरर्थबोधे सहकारिवृत्तयो हि तच्छक्तय इत्यालङ्कारिकैर्व्यप-दिश्यन्ते। याश्च तार्किकादयो वृत्तिनाम्ना व्यवहरन्ति। त्रिविधा वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थाः त्रिभिश्शक्तिभिर्बोध्यास्तस्मात् तिस्रः शब्दशक्तयोऽभिधाद्या आलङ्कारिकैर्मताः।

वाच्यार्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः॥[1]

अपि च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इति ईश्वरसङ्केत एव शक्तिरिति तार्किकादिभि-रुच्यते तामेवालङ्कारिका अभिधां निरूपयन्तीति नामभेदेऽपि विषयभेदाभावात् ता अभिधा-द्यास्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः इति कथने न काचिद् विप्रतिपत्तिरिति। आसु तिसृषु शक्तिषु

१. साहित्यदर्पणः २.३।

सङ्केतितार्थस्य (कोशव्याकरणादिप्रसिद्धस्य मुख्यार्थस्य वा) स्वज्ञानेन शाब्दबोधजननाद्धेतोः प्रथमा शक्तिरभिधा वर्तते। तथा सति मुख्यार्थबोधकशक्तित्वमभिधात्वमिति। उक्तञ्च विश्वनाथेन — तत्र **सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा** इति।[२] शक्तिरियं मम्मटेन परिभाषिता यत् — स **मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते**।[३] अर्थात्साक्षात्सङ्केतितस्य मुख्यार्थस्य विषये वाचकशब्दस्यमुख्यो व्यापारोऽभिधाशक्तिरित्युच्यते। यथा — केनचित् कञ्चिदुद्दिश्य गामानय इत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य सास्नादिपिण्डानयनम् इत्यर्थः प्रथमं प्रतिपद्यते, अनन्तरं च गां बधान, अश्वमानय इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः आनयनपदस्य च आहरणमर्थः इति सङ्केतमवधारयति। क्वचिच्च पूर्वमवगतस्य शब्दस्य साहचर्यात् सङ्केतमवधारयति। यथा — अत्र **विकसितकमलमध्ये मधुकरः मधूनि पिबति** इत्यत्र मधु करोतीति व्युत्पत्या मधुकरशब्दस्य भ्रमरे सङ्केतो मधुमक्षिकायां वेति संशये भ्रमरस्यैव कमले पूर्वं मधुपानावलोकनेन कमलपदसाहचर्यात् मधुकरशब्दस्य भ्रमर एव सङ्केतमवधारयति। क्वचिच्च आप्तोपदेशादपि सङ्केतमवधारयति यथा — अयमश्वशब्दवाच्यः इत्यादिः।

अभिधायाः ज्ञानानन्तरं बोध्यतया तदनुजत्वाद् व्यञ्जनाज्ञानात्पूर्वं बोध्यतया च तदग्रजत्वात् मध्यमा शक्तिर्लक्षणेति। मुख्यार्थस्यान्वयानुपपत्तिग्रहे सति अनादिवृद्धव्यवहार-प्रसिद्धिवशात् प्रयोजनविशेषाद्वा यया शक्त्या मुख्यार्थसम्बन्धयुक्तोऽन्यो मुख्यार्थतावच्छेदकाति-रिक्तधर्मावच्छिन्नोऽर्थो बुध्यते सा लक्षणाशक्तिरिति। चाभिधेयार्थान्वयानुपपत्तिग्रहत्वे सति रूढिप्रयोजनान्यतरप्रयोज्यमुख्यार्थ-सम्बन्धवत्तदतिरिक्तार्थप्रतिपादकशक्तित्वं लक्षणात्वम्।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणाशक्तिरर्पिता॥[४]
मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया॥[५]

मुख्यार्थबाधे सति तेन मुख्यार्थेन सम्बन्धोऽन्योऽर्थो (लक्ष्यार्थः) यया शक्त्या रूढि-वशात् प्रयोजनवशाद्वा प्रतीयते सा लक्षणा शक्तिरिति। यथा - कलिङ्गः साहसिकः इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् रूढिवशाद् यया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति, यया च गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्

२. साहित्यदर्पणः २.४।
३. काव्यप्रकाशः २.८।
४. साहित्यदर्पणः २.५।
५. काव्यप्रकाशः २.९।

प्रकृतेऽसम्भवन् प्रयोजनात् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा लक्षणेति।

इयञ्चापि लक्षणाशक्तिः लक्षणलक्षणा उपादानलक्षणेति भेदाद् द्विधा वर्तते । वर्णितञ्च काव्यप्रकाशकारेण–

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धा सा द्विधा॥[६]

यत्र कश्चिदपि शब्दः स्वमुख्यार्थस्य तात्पर्यसिद्धये स्वार्थमत्यजन्नपि अपरमर्थमाक्षिपति अर्थात् स्वसम्बद्धमन्यमर्थं गृह्णाति तत्र परार्थस्य ग्रहणाद् उपादानलक्षणा भवति। इयमेव वैय्याकरणैः अजहत्स्वार्थेति निगद्यते। यथा — **कुन्ताः प्रविशन्ति** इत्यत्र कुन्तेषु चेतनधर्मस्याभावात् ते प्रवेष्टुमसमर्थाः, अतोऽत्र मुख्यार्थस्य बाधे कुन्तशब्दः स्वार्थस्य सिद्धये स्वीयसम्बद्धं कुन्तधारिपुरुषमाक्षिपति। अतः कुन्तधारिणः पुरुषाः प्रविशन्ति इत्यर्थसिद्धावत्र उपादानलक्षणा।

यत्र शब्दोऽपरस्य अर्थस्य सिद्धये स्वीयमर्थं परित्यज्य परार्थस्योपस्थापको भवति अर्थात् अन्यार्थस्य सिद्धये स्वीयमर्थं समर्पयति तत्र लक्षणलक्षणा भवति। इयमेव शक्ति-वैय्याकरणैः जहत्स्वार्था कथ्यते। यथा — **गङ्गायां घोषः** इत्यत्र गङ्गाशब्दः परार्थस्य तटरूपार्थस्य सिद्धये स्वीयं जलप्रवाहरूपं मुख्यार्थं समर्पयति।

व्यञ्जनाशक्तिः

व्यज्यते अनन्यलभ्यो वाच्यलक्ष्यभिन्नोऽर्थः अनया इति व्यञ्जना। मञ्जूषाकारेण इयमित्थं परिभाषिता — मुख्यार्थबाधनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभोद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना इति।

साहित्यदर्पणकारेण व्यञ्जनाशक्तिरित्थं परिभाषिता —

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः।
सा शक्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥[७]

अर्थात् अभिधा-लक्षणा-तात्पर्यात्मिका वृत्तयः यदा स्वीयं-स्वीयमर्थं बोधयित्वा निवृत्तव्यापाराः भवन्ति तदा यया वृत्त्या शक्त्या वा अभिधादिव्यतिरिक्तो भिन्नोऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्य अर्थस्य च वृत्तिः (शक्तिः) व्यञ्जना इत्युच्यते । इत्थमेव परिभाषितं विश्वनाथेन—

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावः इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वोपक्षीणासु यया अपरोऽन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य

६. काव्यप्रपकाशः २.१०।
७. साहित्यदर्पणः २.१२।

प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम।[८] यथा गङ्गायां घोष: इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपमर्थं बोधयित्वा विरताया: अभिधाया:, तटाद्यर्थमात्रं बोधयित्वा विरताया: लक्षणायाश्च परं यया शक्त्या शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यार्थो बोध्यते सैव व्यञ्जना शक्तिरिति।

इयञ्च व्यञ्जनाशक्ति: शब्दस्यार्थादिकस्य च इति प्रागुक्तत्वात् शाब्दी आर्थी चेति द्विधा भवति। तत्रापि शाब्दीव्यञ्जना अभिधालक्षणामूलत्वात् द्विधा वर्तते —

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा।[९]

अभिधामूला व्यञ्जना

अभिधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् अभिधामूलत्वमिति। इयञ्च परिभाषिता साहित्य-दर्पणकारेण —

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया॥[१०]

अर्थात् एकाधिकस्थले गृहीतशक्तिकत्वाद् बह्वर्थस्य यथा — विष्णुसिंहकपिप्रभृत्यने-काभिधेयस्य हरिशब्दस्य एकस्मिन्नर्थे संयोगविप्रयोगप्रभृतिनियामकपदार्थै: नियन्त्रिते सति तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यापरार्थस्य ज्ञानस्य हेतु: या व्यञ्जनाशक्ति: भवति सैव अभिधामूला व्यञ्जना इत्युच्यते। यथा — सशङ्खचक्रो हरि: इत्यत्र हरिशब्द: नानार्थको वर्तते। यथोक्तं कोषग्रन्थेषु—

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु।
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥[११]

एवम् एषु अष्टादशसु अर्थेषु हरिशब्दस्य अर्थ: विष्णु:, यम:, चन्द्र: अर्को वेति इति सन्देहे शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णु: इत्येव अर्थमभिधत्ते, तथैव अशङ्खचक्रो हरि: इत्यत्र तद्वियोगेन तमेवार्थमभिधत्ते।

संयोगादयश्च —

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थ: प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि:॥
सामर्थ्यमौचिती देश: कालो व्यक्ति: स्वरादय:।

८. साहित्यदर्पण: २।
९. तत्रैव २.१४।
१०. तत्रैव २.१३।
११. अमरकोष: - ३.१७४

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥[१२]

साहचर्यं यथा — भीमार्जुनौ इत्यत्र अर्जुनशब्द: पार्थवाचक: कार्तवीर्यवाचको वेति सन्देहे भीमस्य साहचर्याद् अत्र पार्थ इत्येवार्थ: बुध्यते। विरोधितायां यथा — कर्णार्जुनौ इत्यत्र कर्णशब्द: श्रवणेन्द्रियवाचक: उत राधेय इति संशये अर्जुनेन सह बद्धवैरत्वात् कर्ण: सूतपुत्रो राधेय इत्येव अर्थो व्यञ्जनयावगम्यते । अर्थयोगाद् यथा — स्थाणुं वन्दे इत्यत्र स्थाणो: शिव: शाखाग्रभागहीनतरुमूलमर्थ इति सन्देहे वन्दे इति पदप्रयोगतात्पर्यात् शिवस्यैव वन्दनीयत्वात् तरुमूलस्य तदभावात् स्थाणो: शिव इत्येवार्थ: बुध्यते। एवमुक्तोदाहरणेषु संयोगादिभि: हरि-अर्जुन-कर्ण-स्थाणुशब्दा: तत्तच्छब्दानुसारम् एकैकस्मिन्नर्थेऽभिधया-नियन्त्रिता:, एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्।

लक्षणामूला व्यञ्जना

लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् लक्षणामूलत्वमिति। इयञ्च परिभाषिता साहित्यदर्पणकारेण —

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्।
यदा प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥[१३]

वाचकशब्दे सत्यपि यन्निमित्तं शब्दो हि लाक्षणिकत्वेन प्रयुज्यते तथाविधं प्रयोजनं यया वृत्त्या प्रत्याय्यते सा प्रयोजनप्रत्यायिकावृत्ति: लक्षणामूला कथ्यते। यथा — गङ्गायां घोष: इत्यत्र जलप्रवाहरूपार्थज्ञापनानन्तरं विरतायामभिधायां तटाद्यर्थबोधनाद् विरतायां लक्षणायां शैत्यपवित्रत्वाधिक्याद्यर्थ: लक्षणामूलया व्यञ्जनाशक्त्या बोध्यते। ईदृशं प्रयोजनं सङ्केतिक-तत्वाभावाद् नाभिधया, न च तत्प्रवृत्तौ हेतुत्रयाभावात् (मुख्यार्थबाध-मुख्यार्थयोग-रूढिप्रयोजनानाम्) लक्षणया बोध्यते। गङ्गाशब्द: स्वीयजलप्रवाहरूपेऽर्थे सबाध इति तद्युक्ततात्पर्योपपत्तये तटाद्यर्थं लक्षयति, तद्वद् यदि तटेऽपि सबाध: स्यात् तत्प्रयोजनञ्च लक्षयेत्। न चेह तटं मुख्योऽर्थ:, नाप्यत्र बाध: , न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयै: सम्बन्ध:। न हि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्। नापि गङ्गाशब्द: तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ:। एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत्प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेण प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत्।

आर्थीव्यञ्जना

१२. वाक्यपदीयम् - २.३१५-३१६

१३. साहित्यदर्पण:- २.१५।

यत्र वक्तुः, श्रोतुः,वक्तृवचनस्य, अन्यसन्निधिवाच्ययोः, प्रकरणस्य, देशस्य , कालस्य काकोः (ध्वनिविकारस्य) चेष्टादिकस्य च वैशिष्ट्याद् यया शक्त्या उपस्थितार्थभिन्नोऽर्थो बोध्यते सा शक्तिः आर्थी व्यञ्जनेति कथ्यते। उक्तञ्च यथा —

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च॥
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्साऽर्थसम्भवा॥[१४]

एषु वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालानां वैशिष्ट्यस्य उदाहरणम् —

कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा,
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे
पतिः कथय किं करणीयमद्य॥[१५]

अत्रैतं देशं प्रति त्वं शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकं प्रेषय इति सखीं प्रति कयाचिद् व्यच्यते। अत्र वक्त्र्याः कामुकत्वं, वाक्यस्य रमणेच्छाबोधकत्वं, प्रकरणस्य रतिकथाप्रसङ्गः देशकालयोश्च नितान्तोद्दीपकत्वञ्च तत्तत्साधारणतो वैशिष्ट्यमिति। एवमेवान्यत्रापि बोद्धव्यकाकुचेष्टादिकानामपि बोध्यम्।

तार्किकादिभिस्तु शक्तिरियं नाङ्गीक्रियते यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्यैः —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।[१६]
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः॥

अर्थात् श्रुतपदानामन्वयाद् आकाङ्क्षारहितं वाक्यं वाक्यार्थभिन्नपदार्थं नेच्छति, तस्य च पदार्थान्वये अनुपपत्तिकारणात् तटादिरूपलक्षणीयार्थेन सङ्गतिर्भवति ।

अत्र चिन्त्यं यत् शून्यवासगृहम् इत्यादौ न मुख्यार्थबाधो वर्तते येन तत्र लक्षणाप्रवृत्तिः स्यात्। यदि च गङ्गायां घोषः इत्यत्र प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तर्हि तटस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात्। तस्यापि लक्ष्यार्थत्वेन अङ्गीकारात् तस्य प्रयोजनानन्तरं स्वीकरणीयं स्यात्, पुनः तस्यापि प्रयोजनानन्तरम्। इत्थं प्रयोजनपरम्परानुसन्धाने शीतत्वपावनत्वादिरूपो लक्ष्यार्थो ह्यनवस्थादोषदूषितो भविष्यति। यदि तत्र प्रयोजनविशिष्टतीरे लक्षणा क्रियते तर्हि शैत्यादिप्रयोजनविशिष्टतीरार्थे लक्षणा न सम्भवति अतः तदपि नोचिता। यतोहि विषयप्रयोजनयोः

१४. साहित्यदर्पणः २.१६-१७।
१५. साहित्यदर्पणः २।
१६. न्यायकुसुमाञ्जलिः।

युगपत् प्रतीत्यसम्भवात्। लक्षणाजन्यतीरज्ञानं कारणं शीतत्वादिप्रयोजनज्ञानञ्च तत्कार्यमिति, तेन च तयो: पौर्वापर्यावश्यम्भावेन यौगपद्यासम्भावादिति। यथा नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः। एवञ्च प्रयोजनविशिष्टे लक्षणाया असम्भावात् प्रयोजनस्यापि पृथग्लक्ष्यतोऽनवस्थापातात् प्रयोजनप्रतीत्यर्थं व्यञ्जनाऽङ्गीकार्यमेव इति।

अपि च अलङ्कारशास्त्रं रसप्रधानम्। न च अभिधालक्षणातात्पर्याख्या वृत्तयो रसबोधने क्षमा:, तस्मादपि रसादीनां बोधे व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकरणीया एव। यथोक्तं विश्वनाथेन —

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम्॥[१७]

यैश्चास्या: व्यञ्जनावृत्ते: अनुमाने अन्तर्भाव: कल्पित: तदपि नोचितम्। यतोहि अनुमान-जन्या प्रतीति: आलङ्कारिकै: आस्वाद्यत्वेन नाभिमन्यते केवलं स्वप्रकाशमात्रविश्रान्त: सान्द्रानन्दनिर्भर एव स्वीक्रियते। तेनात्र अनुमानेन साधयितुमभीष्टात् आनन्दमयस्वप्रकाशज्ञान-विषयरूपात् अर्थान्तरस्य अनुमानेन निष्पादनात् हेतो: आभासता एव। अपि च भ्रम धार्मिक विश्वस्त इत्यत्र गृहे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धे: अभ्रमणम् अनुमापयति इति यद्वक्तव्यं तत्रानैकान्तिको हेतु:। यतोहि भीरोरपि गुरो: प्रभोर्वा आज्ञया प्रियानुरागेण वा गमनस्य सम्भवात्, कुलटाया: वचनं प्रामाणिकं न वेति सिंहसत्त्वस्य सन्देहात् हेतो: सन्दिग्धासिद्धिरिति।

इत्थं सङ्केतितार्थमात्रबोधनात् विरताया अभिधाया: मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढिप्रयोजन-वशाच्च लक्ष्यार्थमात्रबोधनाद् विरताया लक्षणाया: परं यया शक्त्या एतद्भिन्नोऽर्थो बोध्यते यश्चार्थ: रसादीनां बोधने क्षमो भवति तादृशस्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिपादिका व्यञ्जनाशक्तिरित्या-लङ्कारिकै: स्वीक्रियते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. तिवारी, हरिनारायण (१९९६) वाक्यपदीयम्, वाराणसी, चौखम्भा प्रकाशन।
२. भट्ट, मम्मट: (२००८) काव्यप्रकाश:, बालबोधिनी टीका (नारायणद्वारा) दिल्ली, परिमल पब्लिकेशन।
३. शास्त्री, कृष्णमोहन:, (२०११) साहित्यदर्पण लक्ष्मी टीका, (नवीनसंस्करण), वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
४. सिंह,अमर:, (२०१२) अमरकोष:, (नवीनसंस्करण), रत्नप्रभाटीका, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

१७. साहित्यदर्पण: ५.१।

ISSN - 2231-2129

रससिद्धान्तविमर्शः

डॉ. मनमोहन तिवारी
(असिस्टेंट प्रोफेसर साहित्य)
मुम्बादेवी–आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालय
भारतीयविद्याभवनम्,मुम्बई

प्रजापतिना रसोपनिषद्भूतं यत्काव्यं सृष्टेः आदौ निबद्धीकृतं तद्वेद एव, पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति इति। तदनु आदिकवेः महाकवेर्वाल्मीकेर्मुखाद्विनिःसृत्य संस्कृतभाषायां तत्त्वविदां मनोमुकुरम् आनन्दीकरोति च तदेव रामायणम् आदिकाव्यमुच्यते। साहित्यन्नाम पञ्चमी विद्येति। सहृदयहृदयानुरञ्जकस्य आनन्दनिष्यन्दिनः काव्यस्य आत्मभूतः रसः विद्यते। उक्तेषु षट्सु प्रयोजनेषु प्रीतिःसद्यःपरनिर्वृतिश्च परमं प्रयोजनमुक्तम्। इयं रसास्वादनरूपा प्रतीतिः काव्यस्य परं सौन्दर्यं समेधयति। भरतमुनेरारभ्य पण्डितराजजगन्नाथपर्यन्तं सर्वैराचार्यैः रसस्य निरतिशयं महत्त्वं काव्ये अङ्गीकृतम्। अलङ्कारसम्प्रदायप्रवर्तकाः भामहदण्डिप्रभृतयः आचार्याः रसवदलङ्काररूपेण रसं स्वीकृत्य सर्वाण्यपि चमत्काराधायकतत्त्वानि अलङ्काररूपतया स्वीकुर्वन्ति।

कामं सर्वोप्यलङ्कारः रसमर्थं निषिञ्चतु।[1]
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्।[2]
रीतिसम्प्रदायेऽपि काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् इति[3]
वक्रोक्तिसम्प्रदायेऽपि काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते।[4]

आचार्यभरतोऽपि नहि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते इत्युक्त्या रसस्य महत्त्वमङ्गीचक्रे। अग्निपुराणेऽपि वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्। इत्थं काव्यस्य मुख्यं प्रतिपाद्यं वस्तु रस एव। इह अवनितले जनाः आनन्दमात्रं समीहन्ते, स च काव्यश्रवणानन्तरं

1.काव्यादर्शः कारिका 62
2.काव्यालङ्कारः कारिका 1.13
3.काव्यालङ्कारसूत्राणि 1/1
4.वक्रोक्तिजीवितम् 1/5

नाट्यदर्शनानन्तरं वा सहृदयानां हृदयेषु अभिव्यज्यते।

अभिव्यक्तः सन् तदेव रसपदेनाभिधीयते। आनन्दाभिन्नोऽयमात्मा एव रसः, स च ब्रह्म, आत्मा आत्मानमनुभूय आस्वाद्यतां प्रतिपद्यते। स्थायी एव रसतामेति, स च रति-हास-शोक-क्रोध-उत्साह-भय-जुगुप्सा-विस्मय-निर्वेदादिस्वरूपात्मकः वासनारूपेण च सहृदयानां हृदि विराजते। यथा उपनिषद् चिदानन्दं प्रतिपादयति तथैव काव्योपनिषद् रसानन्दं बोधयति। अखण्डानन्दस्य रसस्य अनुभूतिः,उताहो अस्य साक्षात्कारः, अथवा आस्वादरूपता, तत्सर्वमपि भूषणमेव विद्यते। तस्यैवात्मनः प्रतिबिम्बितया तदंशतया जीवोऽपि आनन्दस्वरूप एव आत्मप्रकाशेन सह रत्यादिस्थायिभावान् आस्वादविषयी करोति। विभावानुभावव्यभिचारिणां रत्यादिभिः सम्बन्धे जाते संस्काररूपः वासनात्मकः स्थायिभावः रसत्वेन परिणमते। यथाहि-आम्लपदार्थसंयोगेन पयो दध्नि परिणमते तथैव स्थायिभावोऽपि विभावानुभावव्यभिचारिणां सम्बन्धात् अभिव्यक्तो भूत्वा रस इति नाम्ना व्यवह्रियते।

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।[५]

पाश्चात्यकाव्यशास्त्रिणां मते तु सौन्दर्यानुभूतिः एव रसानुभूतिः भवति। आचार्यमम्मटानुसारं दोषहीनगुणालङ्कारादिविशिष्टकाव्ये, कविना, नाट्ये नटेन च विभावादयः समर्प्यन्ते। साधारणीकृताः सहृदयहृदयसंवादभाजश्च ते भावनया सम्भूय व्यञ्जनया स्थायिनः अभिव्यञ्जन्ति। अस्याः अभिव्यक्तेः तात्पर्यमात्मनः आनन्दांशे यदज्ञानावरणं तस्य प्रकाशनम्,अपसारणं वा। अपसृते अज्ञानावरणे आनन्दांशो रत्यादीन् स्थायिभावान् विभावादींश्च विषयीकरोति, तदा तत्सर्वमानन्दमयं भासते, प्रमाता चापरिमितभावेन तत् स्वदते। आस्वादात्मिका स्थितिरेव रसः (आस्वाद्यः,आस्वादश्चोभयं रसः) तदुक्तमग्निपुराणे यथा-

अक्षरं ब्रह्म परमं सन्ततमजं विभुं
वेदान्तेषु वदन्त्येकं चैतन्यं ज्योतिरीश्वरम्।
आनन्दः सहजस्तस्य व्यज्यते स कदाचन
व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाश्रया॥[६]

रसस्तु परमानन्दः,बोधः ,मानसिको ज्ञानविशेषः, अर्थात् रमणीयतत्त्वबोध एव रसो भवति। सौन्दर्यानुभूतिरेव रसानुभूतिः। वस्तुतः रसस्तु सच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्म। यथा-

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः।

लोकोत्तरचमत्कारः प्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥[७]

रसपदार्थबोधः

रस्यते आस्वाद्यते इति रसः, आस्वाद्यमानत्वात्। रसः सर्वथा व्यङ्ग्य एव न चाभिधावृत्तिबोध्यः(वाच्यः) शृङ्गारादिरसादिशब्दप्रयोगे वा सति रसस्य प्रतीतेरभावात्। रस-रस इति कथनेन न च चमत्कारानुभूतिः। व्यक्तः स्थायिभावः (व्यञ्जनया विषयीकृतः) रसतां याति। तदुक्तं यथा-

न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदितत्त्वम्। यत्राप्यस्ति तत्र विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवेषां प्रतीतिः। स्वशब्देनैव सा केवलमनूद्यते। यत्राप्यस्ति तत्र विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवेषां प्रतीतिः।[८]

रघुवंशादिनि काव्ये वर्णितानां पात्राणां तत्तच्चरित्रमाकर्ण्य अधीत्य वा किञ्च अभिज्ञानशाकुन्तलादिषु रूपकेषु दृश्यमानानां पात्राणां तं तं व्यापारं प्रेक्ष्य श्रोतुर्वा द्रष्टुः सम्बन्धः साधारणं प्रतिपद्यते, सर्वविधोऽपि भेदभावः विलुप्तो भवति। दुष्यन्तशकुन्तलादीनां येषाम् अभिनयं नटः कुरुते तत्सर्वं विस्मृत्य लोकोत्तरैक्यविषयकानन्दे निलीयते। अस्यां स्थितौ केवलानिर्वचनीयानन्दमयेन रसेन अनुगृह्यते स प्रमाता। रससूत्रव्याख्याने चत्वारः सिद्धान्ताः प्रसिद्धिं गताः।

आचार्यभट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादर्थात् जन्यजनकभावसम्बन्धात् रसस्य उत्पत्तिः, प्रतीतिः, पुष्टिश्चेति सूत्रार्थः। मुख्यया वृत्या चायं स्थायिभावः अनुकार्यगतोस्ति परं रङ्गमञ्चे नटः तद्वद्वेषभूषां सन्धार्य अभिनयति, अतः नटे आरोपितोऽयं स्थायिभाव एव रस इत्युच्यते। यथा-असत्येऽपि सर्पे सर्पतयावलोकनात् रज्वाः भयकम्पादिकं जायते तथैव अत्रापि रत्यादेः सुखास्वादः। अयं आरोपवादः कथ्यते, मतेऽस्मिन् सामाजिकः नटगतवृत्तिम् आत्मनि आरोप्य सुखी भवति।

विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्या

5. नाट्यशास्त्रम् पृष्ठसंख्या 33.34
6. अग्निपुराणम्
7. साहित्यदर्पण: 3/2-3
8. ध्वन्यालोकः.प्र.उ.पृ.१८

रामादावनुकार्ये तद्रूपताऽनुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः ।[९]

शङ्कुकस्य अनुमितिवादः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्, अनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः अर्थात् अनुमितिरिति। ज्ञानं चतुर्विधं भवति सम्यक्, मिथ्या, संशयः, सादृश्यञ्चेति । तात्पर्यं यत् रामवद्वेषभूषादिधारयति नटे यत् रामोऽयमित्याकारकं ज्ञानञ्जायते तन्न सम्यक्, यतोहि अयमेव रामः, राम एवायमित्याकारकं ज्ञानन्न जायते। उत्तरकालिकज्ञानाभावात् मिथ्याज्ञानमपि नास्ति। रामः स्याद्वा न वेति संशयात्मकं ज्ञानमपि न जायते। अपितु चित्रतुरगन्यायेन रामत्वेन ज्ञातः नटः पक्षः अभिनयकाले नटः शिक्षाभ्यासादिवशात् विविधभावान् अभिव्यनक्ति, तदभिनयं विलोक्य सामाजिकः तस्मिन् सीताविषयिणीं रतिमनुमिनोति। अनुमानाकारश्च रामोऽयं सीताविषयकरतिमान् तद्विषयककटाक्षभुजाक्षेपादिमत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा विरक्तः। यद्यप्यनुमितेः वस्तुनि चमत्कारजनकता न भवति तथापि अन्यानुमीयमानविलक्षणं रत्यादेः अनुमानं वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन विलक्षणतया तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणः रसतामेति ।

राम एवाऽयम् अयमेव राम इति न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति रामः स्याद्वा न वाऽयमिति रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे सेयमिति संयोगश्रृङ्गारं दैवादहमिति विप्रलम्भश्रृङ्गारम् अभिनयति। इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्तत्तितस्वकार्य-प्रकटनेन च नटेनैवप्रकाशितः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथा अनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः,संयोगाद् गम्यगमकभावरूपाद् अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन अन्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशंकुकः।[१०]

भट्टनायकस्य भुक्तिवादः

मतेऽस्मिन् विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् भोज्यभोजकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः अर्थात् भुक्तिरित्यर्थः। स्थायिभाव एव रसतामेति इति सिद्धान्तः, नाट्यदर्शनकाले सामाजिको अभिनेता च भवतः, अभिनेता नायकस्याभिनयं करोति। अविद्यमाने सति अनुकार्ये नटगतो अनुकार्यगतो वा रसः इति स्वीकारे सामाजिकानामनास्वाद्यतापत्तेः। सामाजिकगतत्वेन

9. काव्यप्रकाशः चतुर्थोल्लासः,भट्टलोल्लट कृतं रससूत्रव्याख्यानम्

10. काव्यप्रकाशः चतुर्थोल्लासः,भशङ्कुक कृतं रससूत्रव्याख्यानम्

रस: स्वीकर्तुं शक्यते नहि शकुन्तलादीनां सामाजिकान् प्रति अविभावत्वात्। अभिधया विभावानुभावव्यभिचारिरूपकाव्यार्था: निवेद्यन्ते, तत: साधारणीकृतेषु विभावादिषु भोजकत्वव्यापारेण रजस्तमसी निगीर्य सत्वगुणोद्रेक: क्रियते तेन च प्रकाशानन्दमयसंविद्स्वरूपात्मनि विश्रान्तिसतत्वेन भोगकृत्वव्यापारेण स्थायिरत्यादि: आस्वादविषयी क्रियते स भोग एव रस:। मतेऽस्मिन् नाटकानां पात्रै: सह सहृदयस्य तादात्म्यस्थापनं भवति। नटगतस्वत्व-परत्वापसारणपुरस्सरं तस्य भावान् सामाजिक: द्रष्टा आत्मनि पश्यति। विभावादिसंवलित: आनन्द: रसानन्द: भवति।

न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रस: प्रतीयते,नोत्पद्यते,नाभिव्यज्यते,अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमान: स्थायी सत्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्वेन (तत्स्वरूपेण) भोगेन भुज्यते इति भट्टनायक:।[११]

अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवाद:

नायकस्य रत्युद्बोधकारणं नायिकास्ति। सा यदि काव्ये वर्णिता नाट्ये वा अभिनीता तदा सा कारणत्वं विहाय अलौकिकविभावत्वमापद्यते। सामाजिकानां भावनावशात् मदीया: परकीया: इति सम्बन्धस्य स्वीकारपरिहारनियमयो: अनिश्चयात्, साधारणतया प्रतीतै: विभावादिभि: सामाजिकानां वासनारूपेण स्थित: रत्यादिस्थायिभाव: अभिव्यज्यते। यद्यपि रत्यादिस्थायी नियतप्रमातृगतत्वेन स्थित: तथापि साधारणीकरणमहिम्ना तस्य प्रमातृभाव: विगलितो भवति, अपरिमितभावञ्च प्राप्नोति प्रमाता तथा आत्माभिन्नोऽपि स्थायिनं गोचरीकरोति, स चास्वादमय:, प्रपाणकरसन्यायेन आस्वादविषयीक्रियमाण:, पुर इव परिस्फुरन्, हृदि प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्,अन्यं वस्तु सर्वं तिरोदधत्, ब्रह्मास्वादमिव अनुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस: इति।

लोके प्रमदादिभि: स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतांकाव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्य्यै: मम एव एते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरविभक्त: सामाजिकानां वासनात्मतया स्थित: स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो

11. काव्यप्रकाश: चतुर्थोल्लास:,भट्टनायक कृतं रसूत्रव्याख्यानम्

विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।[१२]

भरतमुनिनाप्रणीते रससूत्रे विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादिति पञ्चम्या विभक्त्या विभावादीनां हेतुत्वमुक्तं तच्च कारकत्वेन ज्ञापकत्वेन वा स्यात्,तथा तत्किं रसः कार्यः अथवा ज्ञाप्यः,न च रसः कार्यः यतोहि दण्डनाशेऽपि घटवत् स्थितेः प्रसङ्गात् अर्थात् विभावादिनाशेऽपि तस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् नापि ज्ञाप्यः,सिद्धस्य रसस्य असंभवात्। अतः विभावानुभावव्यभिचारिणां हेतुता, कारकज्ञापकाभ्याम् अन्यत् क्व दृश्यते चेत्,न क्वचिद्। अतः रसस्य अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेवैतत् प्रतिभाति। चर्वणोत्पत्तिमादाय रसस्योत्पत्तिव्यवहारः अपि भवति। एवञ्च प्रत्यक्षादि–योगिज्ञान–विसदृशं–लोकातीतं स्वात्मकं संवेदनं, तस्य विषयः रसः अभिधीयताम्। स्वयंप्रकाशविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वव्यवहारः इति भावः। विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् न च रसस्य निर्विकल्पकत्वम् न वा सविकल्पकत्वम्, स्वात्मकप्रतीतिमात्रसिद्धत्वात्। उभयाभावस्वरूपस्य उभयात्मकत्वमेव लोकोत्तरतां गमयति। तदेव उपसंहरन् मम्मटोप्याह–

कारणान्यथकार्याणि सहकारीणि यानि च,
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।
विभावानुभावश्चेत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः,
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसस्मृतः॥[१३]

पण्डितराजः जगन्नाथः आत्मनः तृतीयं नव्यमतं विवृण्वन् प्रत्यपादयत्– रसादिप्रतीत्यनुकूले काव्ये नाट्ये च कविना नटेन बोधितेषु अभिनयैः प्रतिपादितेषु दुष्यन्तशकुन्तलाविषयकरत्याद्यर्थेषु,तत्र व्यञ्जनया दुष्यन्तादौ शकुन्तलाविषयकरतौ ज्ञातायां सत्यामनन्तरं सहृदयानां सहृदयतया पोषितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य प्रभावेण (भ्रमणकारणेन) आत्मनि असदपि सत्त्वेन ज्ञातं यत् अवास्तविकं दुष्यन्तत्त्वं तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमत्त्वाभ्युपगमात् सहृदयस्य स्वात्मनि शुक्तिखण्डे वास्तविकरजतत्त्वाभाववत्यपि रजतत्त्वेन ज्ञायमाने इव यथा समुत्पद्यमानः प्रातिभासिकसत्ताश्रितत्त्वाज्जायमानः अन्तःकरणविषयत्वात् सक्षादात्मभास्यः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः।

12. काव्यप्रकाशः चतुर्थोल्लासः,अभिनवगुप्त कृतं रसूत्रव्याख्यानम्
13. काव्यप्रकाशः ४.२७,२८

नव्यास्तु काव्ये नाट्ये च, कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु, व्यञ्जनाव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च सहृदयतयोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना, कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षीभासस्य- शकुन्तलादिविषयक-रत्यादिरेव रसः।[१४]

पण्डितराजः श्रुतेः स्वारस्यं स्थापयन् आस्वादरूपस्य रसस्य साक्षात्कारत्त्वं प्रत्यपादयति, यत् ज्ञानात्मकचैतन्यविषयीभूतरत्यादिः स्थायी रसपदवाच्यः उताहोरत्यादिस्थायिभावविषयकं चैतन्यात्मकं ज्ञानं रसः इति कल्पद्वयेऽपि चिदः विशेष्यांशं विशेषणांशमादाय वा रसस्य नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वञ्च सिद्धमेव।

*****

14. रसगङ्गाधरः .११०,९६

ISSN - 2231-2129

मृच्छकटिके वर्णितनाट्यशास्त्रीयतत्त्वानां समीक्षणम्, उपयोगिता च

वीरेन्द्र कुमार तिवारी
शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालः

शूद्रकविरचितं 'मृच्छकटिकम्' सम्पूर्णनाट्यसाहित्ये अद्वितीयमेकम् प्रकरणमस्ति। प्रकरणमिदं न केवलं कथानकदृष्ट्याऽपितु चरित्रचित्रणभाषाशैलीरसयोजनादिदृष्ट्यापि संस्कृतनाट्यपरम्परायां स्वकीयं विशिष्टं स्थानं दधाति। प्रायः सर्वैः भारतीयैः पाश्चात्यैश्च मनीषिभिः एकेन स्वरेण प्रकरणस्यास्य श्रेष्ठत्वं स्वीकृतम्। प्रकरणमिदं तेषां मतानुसारेण अखिलसंस्कृतनाट्यसाहित्ये स्वसादृश्ये एकाकि एव।

प्रायशः दृश्यते यत् संस्कृतनाट्यसाहित्ये नाटकानां प्रकरणादीनामपि कथावस्तु राज्यपरिवारेण उच्चस्तरीयसमुदायेन वा सम्बद्धं भवति। परन्तु प्रस्तुतप्रकरणमिदं यथार्थवादिप्रकरणमस्ति। दरिद्रतायाः यादृशं सामाजिकं चित्रणमस्मिन् प्रकरणे सम्पादितं तादृशमन्यत्र कुत्रपि नैवोपलभ्यते। दरिद्रतायाः सन्दर्भे चारुदत्तस्य कथनमिदं मर्मस्पर्शि विद्यते–

> ''**दारिद्र्यात्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।**
> **अल्पक्लेशं मरणं दारिद्रयमनन्तकं दुःखम् ।।**[१]''

मृच्छकटिकस्य कथावस्तुनः एकमन्यदपि महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं तत्र वर्णितं घटनावैविध्यमस्ति। इदं घटनावैविध्यमन्यत्र दुष्प्राप्यमस्ति घटनानां वैविध्यस्य ज्ञानं प्रकरणस्य दशानामङ्कानां शीर्षकैः ज्ञायते एव। अत्र एकतः द्यूतकाराणां सजीवचित्रणमस्ति अपरतः सन्धिविच्छेदस्य यथार्थं वर्णनमस्ति। क्वचित् प्रवहणविपर्ययस्य दृश्यमस्ति क्वचित् च वसन्तसेनायाः मोटनस्य दृश्यं क्वचित् न्यायालयस्य दृश्यं प्राप्यते। एवं प्रकारेण प्रकरणेऽस्मिन् प्रत्येकमङ्को विभिन्नघटनाभिः युक्तः वर्तते। घटनाः अपि एवं विधाः सन्ति याः दैनिकजीवनेन सम्बद्धाः सन्ति ।

१. मृच्छ. १.११

नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना लिखितमस्ति यत् ''सांसारिकान् प्राणिनः खिन्नावलोक्य इन्द्रादयो देवाः ब्रह्मणः समीपं गत्वा एतादृशस्य वेदस्य निर्माणाय प्रार्थितवन्तः। येन वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनामपि मनोरञ्जनं स्यात्'' इति श्रुत्वा ब्रह्मा चतुरः वेदान् अनुस्मरन् चतुर्वेदाङ्गसम्भवं नाट्यवेदं चक्रे। नाट्यशास्त्रे उक्तमपि वर्तते –

एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुष्मरन्,
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ।
जग्राहपाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतिमेव च,
यजुर्वेदादभिनयान् रसानथर्वणादपि।।[२]

नाट्यस्य निरतिशयं महत्त्वं प्रतिपादयन् भरतमुनिः वक्ति –

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ।।[३]

उपर्युक्तविवेचनेन ज्ञायते यद् भारते नाट्यपरम्परा प्राचीनकालादेव निरन्तरं प्रवहमाणा वर्तते। अस्यामेव परम्परायां महाकविशूद्रकस्य मृच्छकटिकम् संस्कृतनाट्यसाहित्ये स्व वैलक्षण्याय विश्वविख्यातं विद्यते, अस्य वैलक्षण्यस्य मुख्यः आधारः विद्यते अस्याः नाट्यकृतेः कथानकस्य वास्तुविदस्वरूपम्, भास–कालिदास–भवभूति प्रभृतीनां नाट्यकाराणां नाट्यलेखनपद्धतिं विहाय शूद्रकेण जीवनस्य यच्चित्रमत्र प्रस्तुतमस्ति, तत् सर्वथा नावीन्यं भजते। नाट्यकारः शूद्रकः अत्र समकालिक–जीवनस्य चित्रं प्रस्तोतुं वाञ्छति स्म, अतः तेन नाट्यस्य प्रकरणविधा चिता, यत्र कथानकं प्रख्यातस्येतिहासस्य सीमायां बद्धं नैव भवति अर्थात् कवेः कल्पना पूर्णतया स्वतन्त्रा भवति। एतत् स्वतन्त्रकविकल्पनावशात् मृच्छकटिकमद्वितीयं महत्त्वं भजते।

अस्मिन् नाट्ये मध्यमाधमवर्गीययोः एवञ्च जनसमाजस्य प्राधान्यात् प्राकृतभाषायाः आधिक्यं विद्यते। अपरमत्र संस्कृतनाट्ये एतावद्विधानां प्राकृतभाषाणां प्रयोगो नास्ति। एतेन शूद्रकस्य वस्तुवादिता स्पष्टा भवति। वस्तुदृष्ट्या, नेतृदृष्ट्या, रसादिदृष्ट्या च सर्वोत्तममिदं प्रकरणं समाजाय दर्पणवत् कार्यं करोति इति सुविदितमेव विपश्चिताम्।

रूपकस्य परिभाषा – **दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।**
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम्।।[४]

२. ना.शा.१.१०–१२
३. ना.शा.१.१४
४. सा.द. ६.१
५. द.रू. १.७

इति साहित्यदर्पणकारोक्त्या वाङ्मयं काव्यं वा द्विविधं भवति – दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यञ्च। श्रव्यकाव्यं पठन–पाठन–श्रवणद्वारा सहृदयानां हृदयमानन्दयति, दृश्यकाव्यं नेत्रमाध्यमेन दर्शकानां हृदयमानन्दयति। संस्कृतसाहित्ये ''दृश्यकाव्यस्य कृते 'रूपकम्' इति शब्दः प्रयुक्तो भवति, अत्र अभिनयावस्थायां नटे नाट्यञ्च नाटकीयपात्रणामनुकार्याणां वा आरोपाद् इदं रूपकमुच्यते। भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे नाट्यस्य समस्तानां तत्त्वानां साङ्गोपाङ्गं विवेचनं कृतमस्ति, तत्र नाट्यस्य कृते ''लोकवृत्तानुकरणं नाट्यम्'' लोकोपदेशजननम्, विश्रान्तिजननम् च इत्यादि निगदितमस्ति। महाकविकालिदासेन नाट्यस्य कृते ''चाक्षुषक्रतुरिति शब्दः'' प्रयुक्तः, येन नाट्यस्य निरतिशयं महत्त्वं सिद्धं भवति। दशरूपके धनञ्जयो आह –

अवस्थानुकृतिर्नाट्यम् रूपं दृश्यतयोच्यते।
रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम्।।[६]

काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन तादात्म्यापत्तिर्नाट्यम्। तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते, नीलादिरूपत्वात्। नटे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्रूपकं मुखचन्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य 'इन्दः पुरन्दरः शक्रः' इतिवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः।

स्वरसमुदायरूपत्वाविशेषेऽपि स्वराणां पर्यायतः प्राथम्यप्राधान्याल्पत्वभूयस्त्वपूर्णत्वा–पूर्णत्वारोहान्त्यत्वारोहान्त्य– त्वमध्यत्वादिप्रविभागभेदैः, यथान्यः षड्जग्रामोऽन्यो मधयमग्रामः तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राथम्य–प्राधान्यदिना दशकेन रूपकं रूपकान्तराद्भिद्यते। यथा चतुः श्रुतिः पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् ग्रामान्यत्वं करोति तथा सैव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्पूर्णा क्वचिन्यूनेत्येवमपि रुपकं विभाग इति रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् एवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण। तानेव दशभेदानुद्दिशति –

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति।।[७]

मृच्छकटिकस्य प्रकरणत्तवम् –

प्रकरणस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे –

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्।

६. अभि.भा. १८.५–६
७. द.रू. १.८

रसापायधर्मकामार्थपरपरो धीरप्रशान्तकः।
नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्
तेन भेदास्त्रपस्तस्य तत्रभेदस्तृतीयकः।
कितवद्यूतकारादिविटचेटसङ्कुलः।।[८]

दशरूपके यथा – **अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।**
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम्।।[९]

मृच्छकटिके प्रायः प्रकरणस्य सर्वाणि लक्षणानि समुपलभ्यन्ते। नाटकस्यात्र अनेकेषां लक्षणानामनुपलब्धत्वात् मृच्छकटिकं नाटकं नैव भवितुं शक्यते। मृच्छकटिकस्य कथानकं लोकाश्रितं कविकल्पितञ्चास्ति अत्र शृङ्गाररसः अङ्गी, करुण-हास्य-वीभत्सादयो रसाः शृङ्गारस्य पोषकत्वेन समागताः। नायकः चारुदत्तभिधानः कश्चन ब्राह्मणः वर्तते। अयं सत्यामपि दरिद्रतायां धर्मार्थकामसिद्धौ तत्परो विद्यते। अत्र कुलस्त्रीः धूता वेश्या वसन्तसेना चेति द्वे नायिके स्तः, अत एव प्रकरणमिदं तृतीयप्रकारकं सघङ्कीर्णं प्रकरणमस्ति। दशरूपककारमते, साहित्यदर्पणकारमते च मृच्छकटिकम् प्रकरणमस्ति इति सिद्धम्।

मृच्छकटिके नाट्यशास्त्रीयतत्त्वानि -

अस्माकं पूर्वाचार्यैः रूपकाणां कथावस्तु द्विधा विभक्तमस्ति आधिकारिकं प्रासङ्गिकञ्च। आधिकारिक-कथावस्तुनि प्रधाननायकसम्बद्धम् इति वृत्तमस्ति, अत एव 'अधिकारिकम्' इति कथ्यते अत्र वसन्तसेनायाः चारूदत्तस्य च प्रेमकथावस्तु अधिकारिकमस्ति। राज्ञः पालकस्य आर्यकस्य च कथावस्तु प्रासङ्गिकमस्ति। प्रासङ्गिककथा द्विधा भवति, पताका, प्रकरी च । व्यापकं प्रासङ्गिकम् इतिवृत्तं 'पताका' इति कथ्यते लघु इतिवृत्तं 'प्रकरी' इति कथ्यते। एतदतिरिक्तानि त्रीणि तत्त्वान्यान्यान्यपि सन्ति - बीजम्, बिन्दुः, कार्यम् चेति। एतानि पञ्च, नाट्ये अर्थप्रकृतयः उच्यन्ते।

दशरूपके उक्तं यथा -

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरी कार्यलक्षणाः।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकल्पिताः।।[१०]

1) बीजम् - बीजस्य स्वरूपं साहित्यदर्पणे निम्नप्रकारेण प्रतिपादितम्
अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति।

८. सा.द.६.२२४-२२७
९. द.रू. ३.३९
१०. द.रू. १.१८

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते।।[११]

अर्थात् यत् पुरा स्तोकमात्रं विनिर्दिष्टं भवति पश्चात् बहुभिः प्रकारैः विस्तारं प्राप्नोति तद् बीजमुच्यते। यथा – मृच्छकटिकस्य प्रथमऽङ्के शकारस्य उक्तिः अस्ति – ''भाव! भाव! एषा गर्भदासी कामदेवतायतनोद्यानात् प्रभृति तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य अनुरक्ता'' इति अस्य कथानकस्य बीजमस्ति।

2) बिन्दुः –''अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्'' इति अर्थात् वृत्तान्तैकदेशस्य समाप्तिप्रसङ्गे प्राप्ते सति असमाप्तिः हेतुः बिन्दुः कथ्यते। यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के द्यूतकाराणां कथाप्रसङ्गेन मूलकथा यदा विच्छिन्ना इव भवति तदा कर्णपूरकस्य घटना प्रस्तुता। कर्णपूरकः चारुदत्तात् प्राप्तं सुगन्धितमुत्तरीयं वसन्तसेनायै ददाति। तत् प्राप्य सा अतीव प्रसन्ना भवति, पुनः सा तदुत्तरीयं धारयति। अनेन कर्णपूरकस्य कथाप्रसङ्गेन विच्छिन्ना कथा पुनः प्रारभते। अतः कर्णपूरकस्य कथाप्रसङ्गमत्र बिन्दुरस्ति।

3) पताका – प्रकर्याः स्वरूपमस्ति – ''**व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते**'' इति। अर्थात् व्यापकः प्रसङ्गवशाद् उपस्थितः वृत्तान्तः पताकेति कथ्यते। यथा मृच्छकटिके शर्विलकस्य चरित्रम्।

4) प्रकरी – प्रकर्याः स्वरूपमस्ति –

''**प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता**''[१२]

अर्थात् प्रसङ्गादुपस्थितमेकदेशमात्रस्थितं चरितं प्रकरीशब्देन कथ्यते। मृच्छकटिके यथा ''भिक्षुकस्य'' कथाप्रसङ्गः।

5) कार्यम् – ''**समापनं तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्यमिति सम्मतम्**''[१३]

अर्थात् यस्य सिद्ध्यै सामग्रीसंग्रहः अस्ति तत् कार्यम् कथ्यते। मृच्छकटिके यथा चारुदत्तेन वसन्तसेनायाः वधूरूपेण स्वीकरणम्।

मृच्छकटिके पञ्च कार्यावस्थाः –

नाट्यग्रन्थे कार्यावस्थानामपि आवश्यकता वरीवर्ति, एताः विना नाटकं नैव भवितुं शक्यते। दशरुपके उक्तं यत् –**अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।**

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः।।

११. सा.द. ६.६५-६६
१२. द. रू. १.१७
१३. सा. द. ६.६७
१४. सा. द. ६.६८

आरम्भः – **''औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे''**

इदमहं संपादयामित्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते, यथा – मृच्छकटिके प्रथमाङ्के यदा शकारः वसन्तसेनायाः पृष्ठे गच्छन् आसीत् तदा अवसरं प्राप्य वसन्तसेना अन्धकारे चारुदत्तस्य गेहे प्रविष्टो बभूव। तदा विचिकित्सावशात् चारुदत्तः तामुपरि सुगन्धितदुकूलं आच्छादयति। आत्मनि तदा वसन्तसेना अनुदासीनयौवनस्य ज्ञानं कृत्वा प्रसन्ना जाता। यदा वस्तुस्थितिः उपस्थिता भवति तदा परस्परं औपचारिकतायै क्षमायाचनां कुर्वन्तः स्तः, तत्काले चारुदत्तः वक्ति –

''तिष्ठतु प्रणय'', तत्र तयोः वार्तालापः परस्पर उत्सुकताजनकः भवति।

यत्नः – दशरूपके उक्तं यत् – **प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः।**

फलस्याप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः। यथा मृच्छकटिके प्रथमाङ्के वसन्तसेना चारुदत्तस्य प्रणयप्रार्थनां यद्यपि न स्वीकरोति, परन्तु सा सम्मिलनार्थं स्वाऽभूषणसामग्रीः तस्य गेहेएव स्थापयति। द्वितीयाङ्के मदनिकया सह वार्तालापकरणाऽवसरे रहस्यमेतं प्रकटति, एषाऽलङ्कारन्यासस्य घटना बारम्वारं तत्गृहे गमनं यत्नस्योदाहरम्। प्राप्त्याशा – एतस्यलक्षणं दशरूपके यथा –**''उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः''**

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्याशा। यथा मृच्छकटिके षष्ठाङ्के आरम्भतः दशमाङ्के यत्र चारुदत्तस्य वधकरणाऽवसरे चाण्डालस्य हस्तात् निपतति, तस्मिन् काले एव वसन्तासेनाऽगत्य वक्ति – ''आर्याः ! एषा अहं मन्दभागिनी यस्याः कारणादेव व्यापाद्यते'' इति सूक्तिपर्यन्तं प्राप्त्याशा नामकीया कार्यावस्थाऽस्ति।

नियताप्तिः – **''आपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता''**

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति। मृच्छकटिके दशमाङ्के चाण्डालस्योक्तिः –''त्वरितं का पुनरेषांसपतता चिकुरभारेण'' इत्यनन्तरं चारुदत्तस्य प्राणस्य रक्षा भवति। तदनन्तरं राजा पालकस्य मरणानन्तरम् असहायो शकारः चारुदत्तस्य शरणम् आगच्छति । तदा सर्वाः विघ्नबाधाः दूरीभवन्ति तथा च फलप्राप्तेः निश्चयोऽपि भवति।

फलागमः – **समग्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः**

यत्र कार्यस्य सम्पूर्णं फलं प्राप्यते तदा फलागमनामिकाऽवस्था भवति। दशमाङ्के मृच्छकटिके – चारुदत्तः उचितसमये स्वपत्नीं धूतां अग्निदाहेन रक्षति, तत्काले वसन्तसेनामभिलक्ष्य शर्विलकः वक्ति – ''आर्ये वसन्तसेने! परितुष्टो राजा भवतीं

वधूशब्देनानुगृह्णाति''।

मृच्छकटिके पञ्चसन्धयः -

1- सन्धिसामान्यलक्षणं भवति - ''**अन्तरैकार्थसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सति**''

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानाभ्वान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः सन्धिः। सन्धयो मुख्यवृत्तांशाः पञ्चवस्थानुरागाः क्रमात्। मुख्यस्य स्वतन्त्रस्य महावाक्यार्थस्यांशा भागाः परस्परं चाङ्गैः सन्धीयन्त इति सन्धयः। अवस्थाभिः प्रारम्भादिभिरनुगता अनुयाता अवस्था समाप्तौ समाप्यन्त इत्यर्थः। **अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः।**

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसन्धयः।।

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्योगात् यथासंख्ये नैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते।

बीजम् आरम्भः = मुखम्

बिन्दुः यत्नः = प्रतिमुखम्

पताका प्राप्त्याशा = गर्भः

प्रकरी नियताप्तिः = विमर्शः

कार्यम् फलागमः = निर्वहणम्

एतेषां नाट्यतत्त्वानां प्रयोगः मृच्छकटिके प्राचुर्येण प्राप्यन्ते।

मुखम् - **मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवाः।**

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।।

मृच्छकटिके प्रथमाङ्के ''चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः'' इति वसन्तसेनायाः स्वागतकथनपर्यन्तं मुखसन्धिः अस्ति।

प्रतिमुख सन्धिः - ''**लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत्।**

बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश।।

तस्य बीजस्य किञ्चिल्लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः प्रकाशनं तत्प्रतिमुखम्।

नाट्यदर्पकारानुसारम् भेदस्य तात्पर्यः - पात्रनिर्गमा। भेदनं पात्रनिर्गमः - रङ्गप्रविष्टानां पात्रणां निर्गमो रङ्गान्तिः सरणं येन तद् भेदनम्। पात्रणां यथास्वं प्रयोजनवशादितश्चेतश्च गन्तुमन्यार्थोऽप्यभिप्राय उद्यमो वा रङ्गान्तिर्गममापादयन् भेदनमुच्यते।

मृच्छकटिके प्रथमाघङ्के ''आर्य! यद्येवमहमार्यस्य अनुग्राह्या'' इति वसन्तसेनायाः

कथनात् पञ्चमाङ्कपर्यन्तं प्रतिमुखसन्धिः चलति। एतस्यां पताकायाः अनिवार्यता नास्त्येव केवलं प्राप्त्याशयाऽपि भवितुं शक्यते।

गर्भसन्धिः - **गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः।**

द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसम्भवः।।

प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविशेषोद्भेदपूर्वकः सान्तरापो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्ताफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसन्धिरिति। तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति - 'पताका स्यान्न वा' इत्यनेन प्राप्तिसंभवस्तु स्यादेवेति दर्शयति - ''स्यात् प्राप्तिसंभवः'' इति ।

मृच्छकटिके षष्ठाङ्के आरम्भतः दशमाङ्के चाण्डालहस्तात् खड्गनिपतनानन्तरं धावत्यः वसन्तसेनायाः एषा उक्तिः - ''आर्याः! एषा अहं मन्दभागिनी, यस्याः कारणादेव व्यापाद्यते'' इति पर्यन्तं गर्भसन्धिः अस्ति।

विमर्शसन्धिः - **क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात्।**

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः।।

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम्। तच्च क्रोधेन वा व्यत्पनाद्वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनार्थेन इत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा गर्भसंधयुद्भिन्नबीजार्थसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः।

मृच्छकटिके दशमाङ्के ''त्वरितं का पुनरेषां सपतता चिकुरभारेण'' इति चाण्डालस्य उक्तितः ''आश्चर्यं पुनरुज्जीवितोऽस्मि'' इति शकारस्य उक्तिपर्यन्तं विमर्शसन्धिः राजते।

निवर्हणसन्धिः - **बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्।**

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।।

यत्र इतस्ततः प्रसरितार्थानामेकस्मिन् प्रधानफले उपसंहारः भवति तत्र निवर्हणसन्धिः भवति। मृच्छकटिके दशमाङ्के ''नेपथ्ये कलकलः'' इत्यतः समाप्तिपर्यन्तं निवर्हणसन्धिः विद्यते।

पाश्चात्यसमीक्षकाः अपि नाटकस्य कथावस्तु पञ्चधा विभजन्ते - आरम्भ-आरोह-केन्द-अवरोह-परिणामाः। मृच्छकटिकमेतस्य सुन्दरः समन्वयः वर्तते। मृच्छकटिके नाट्यशास्त्रीयसर्वाणितत्त्वानि समुपलभ्यन्ते, इति सर्वे काव्यशास्त्रविदः विजानन्ति।

ISSN - 2231-2129

ज्योतिषमीमांसा

ISSN - 2231-2129

छायातो नतकालानयनम्

डॉ. विजेन्द्र कुमार शर्मा
असिसटेन्ट प्रोफेसर
जयपुर परिसर

कालज्ञानैव ज्योतिषशास्त्रमिदं वर्तते अतः चाऽभीष्टकालिकीछाया भवति तस्याः छायाया अङ्गुलात्मकं मापनं कृत्वा तात्कालिक समयस्य ज्ञानं कर्तुं शक्यते।

सन्दर्भेऽस्मिन् सूर्यसिद्धान्तान्तर्गत त्रिप्रश्नाधिकारे श्लोकत्रयं निगदितं सूर्यसिद्धान्तकारेण। सूर्यसिद्धान्ते विषयास्यास्य विधिः प्रदत्तः वर्तते सम्प्रति सूर्यसिद्धान्तोक्तविधिना छायातो कालज्ञानं कथं क्रियते अस्य विधिः विधास्यते–

अभीष्टच्छाययाभ्यता त्रिज्या तत्कर्णभाजिता।
दृग्ज्या तद्वर्गसंशुद्धात् त्रिज्या वर्गात्त्य यत् पदम्।।[१]
शङ्कु सात्रिभजीवाहनः स्वलम्बज्याविभाजितः।
छेदः सत्रिज्ययाभ्यस्त सवाहोरात्रार्धभाजितः।।[२]
उन्नतज्या तया हीना स्वान्त्या शेषस्य कार्मुकम्।
उत्क्रमज्याभिरेव स्यु प्राक् पश्चार्द्धनतासवः।।[३]

अर्थात् इष्टकालिक छायया त्रिज्यां संगुण्य पुनः छायाकर्ण विभाजनेन लब्धिः नतांशानां ज्या भवति अर्थात् छाया दृग्ज्या भवति तदनन्तरं त्रिज्या वर्गात् दृज्यावर्गविशोधनेन शंकुवर्गः प्राप्यते मूलग्रहणेन शंकुरेव पुनः शंकुः त्रिज्यया संगुण्य स्वलम्बज्यया विभाजनेन लब्धिः छेदः भवति छेदोऽयमभीष्ट हृतिर्नाम्नापि ज्ञायते। स्वद्युज्यया विभाजनेन उन्नतज्या अर्थात् इष्टान्त्या भवति इष्टान्त्यायामन्त्या विशोधनेन शेषः नतकालस्योत्क्रमज्या भवति उत्क्रमज्यापिण्डात् चाप स्वीकरणेन नतासवः भवन्ति। एते नतासवः पूर्वकपाले पश्चिमकपाले वा भवन्ति नतकालोऽयं स्थानीयमध्याह्ने ऋणेन धनेन वा घटियन्त्रानुसारेण कालो प्राप्यते। विधिरेषः नतकालज्ञानायात्युत्तमः वर्तते वैज्ञानिकाश्च सम्प्रति कश्चिदुदाहरणं स्वीकृत्य छायातो कालसाधनं कुर्वन्ति।

उदाहरणम् – अप्रैलमासस्य एक दिनाङ्के अपराह्ने अष्टाविंशति अङ्गुलानां शङ्कोः छायामानं त्र्योविंशति अङ्गुलात्मकं सन्ति। स्थानम्, जयपुरम्, अक्षांशः २६° ९१' लम्बांशः ६३° ०९'

१. सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः – ३७
२. सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः – ३८
३. सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः – ३९

दिनाङ्क – १.४.२०१९, क्रान्तिः ०४° ४३', सूर्योदयः – ०६:१९, सूर्यास्तः – १८:४२, दिनमानम् १२:२३, स्थानीय मध्याह्नकालः १२:३०:३० । तदा घटियन्त्रानुसारं कालः कः अत्र शंकुमानं = २८ अंगुलात्मकः, छायामानं = २३ अंगुलात्मकः

अतः छायाकर्णः $\sqrt{२८^२ + २३^२}$ । छायाकर्णः

छायाकर्णः = ३६.२४ स्वाल्पान्तरात् । दृग्ज्यामानं = $\frac{छाया \times त्रिज्या}{छायाकर्णः}$ = $\frac{२३ \times ३४३८}{३६.३४}$

दृग्ज्यामानं = २१८१.९५

दृग्ज्यामानं = २१८२ स्वल्पान्तरात्

चरज्या = । चरज्या = $\frac{ज्या४.४३}{ज्या८५.५७} \times \frac{ज्या२६.९१}{ज्या६३.०९} \times ३४३८$

= $\frac{.०७७२४}{.९९७०१} \times \frac{.४५२५९}{.८९१७१} \times ३४३८$

= ०.०७७४७२ × .५०७५५ × ३४३८

$\sqrt{१३१३}$ = ३६.२३५ $\frac{क्रान्तिज्या}{द्युज्या} \times \frac{अक्षज्या}{लज़्बज्या}$

= ०.०३९२३१ × ३४३८

चरज्यामानं = १३५.१८५

परश्चात्र चरज्यायाः मानं निमित्तमाधुनिक सूत्रमस्ति

चर = क्रान्तिः × अक्षांशाः

सम्प्रति– अन्त्या = चरज्या त्रिज्या। अन्त्या = १३५.१८५ + ३४३८

अन्त्या = ३४७३.१८५

शङ्कुसाधनं =

=

= $\sqrt{११८१९८४४ - ४७६११२४}$

= $\sqrt{७०५८७२०}$

शङ्कु = २६५६.८२५

शङ्कु = २६५७ स्वाल्पान्तरात्

इ. हृतिः =

इ. हृतिः = २९७९

इ. अन्त्या =

अन्त्या =

इ. अन्त्या = २९८८

अन्त्या – इ. अन्त्या = नतकालोत्क्रमज्या

नतकालोत्क्रमज्या = अन्त्या – इ. अन्त्या। = ३५७३ – २९८८

नतकालोत्क्रमज्या = ५८५

$CasA =$

अतः त्रिज्या – नतकालोत्क्रमज्या = नतकालकोज्या

नतकालकोज्या = २८५३

अतः नतकालांशाः = ३३.९

नतकालमिनटात्मकः = ३३.८ × ४ = १३६ मिनटात्मकः कालः। अतः २ : १६

नतकालोऽयं स्थानीयमध्याह्ने योजनेन तद्दिनस्य छायासम्बन्धिः कालः प्राप्यते।

छा.का. = मध्याह्न + नतकालः

छायामापनकालः = १२ : ३०: ३० + २ : १६

छायामापनकालः = २ : ४६ : ३० अपराह्न कालः

सम्प्रति कालोऽयं चापीयत्रिकोणमितिगणितेनापि साधयितुं शक्यते तत्कृते आधुनिकं

सूत्रमस्ति –

कस्यापि चापीयत्रिभुजस्य कोणज्ञानाय यदि तस्य त्रिभुजस्य भुजत्रयस्य ज्ञानं भवेत् तदा

 ISSN - 2231-2129

उपरोक्ताधुनिकसूत्रस्य प्रयोगो भवति परञ्चावधातव्यमस्ति यदस्य सूत्रस्य मूलस्वरूप: सूर्यसिद्धान्ते त्रिप्रश्नाधिकारे वर्णितमस्ति पूर्वमेव जानन्ति स्म सूत्रस्यास्य मूल स्वरूपं सूर्यसिद्धान्ते वर्तते एव अत: मयाऽत्र उपपत्ति: दीयते

$$\frac{\text{छाया} \times \text{त्रिज्या}}{\text{छाया कर्ण}} = \text{दृग्ज्या}$$

$$\frac{\text{शङ्कु} \times \text{त्रि}}{\text{लज़्बज्या}} = \text{इ.हृति:}$$

[illegible] $\left[\ldots \frac{\text{अक्षज्या}}{\text{द्युज्या}} \times \frac{\text{अक्षज्या}}{\text{लज़्बज्या}} \times \text{त्रि} \right]$

इ. अन्त्या =

$$\text{अन्त्या} = \text{त्रिज्या} \pm \frac{\text{क्रान्तिज्या}}{\text{द्युज्या}} \times \frac{\text{अक्षज्या}}{\text{लज़्बज्या}} \times \text{त्रि}$$

अन्त्या – इ. अन्त्या = नतोत्मक्रज्या

नतोत्मक्रमज्या = त्रिज्या – नतकालकोज्या

अन्त्या – इ. अन्त्या = त्रिज्या – नतकालकोज्या

(इ. अनत्या – अन्त्या) = (नतकाल कोज्या –त्रिज्या)

इ. अन्त्या – अन्त्या = नतकाल कोज्य – त्रिज्या

इ. अन्त्या – अन्त्या + त्रिज्या = नतकालकोज्या

नतकालकोज्या = इ. अन्त्या – अन्त्या + त्रिज्या

नतकालकोज्या = + त्रि

नतकालकोज्या =

$$\text{नतकालकोज्या} = \frac{\text{नतांशकोज्या} \times \text{त्रिज्या}^{२} - \text{क्रान्तिज्या} \times \text{अक्षज्या} \times \text{त्रिज्या}}{\text{लम्बज्या} \times \text{द्युज्या}}$$

$$\text{नतकालकोज्या} = \text{त्रि}\left(\frac{\text{नतांशकोज्या} - \text{क्रान्तिज्या} \times \text{अक्षज्या}}{\text{लम्बज्या}}\right)$$

इदं सूत्रं चापीयत्रिकोणगणितेऽपि मिलति।[४]

नतकालकोज्या =

$$CasA = \frac{Casa - casb.casc}{Sinb.SinC}$$

$$= \frac{0.73774}{0.888340} = 33.85$$

$$Cas = 33^{0}{\cdot}85$$

अर्थात् नतकाल	=३३°.९
नतकालमिनटात्मकं	= ३३°.९ × ४
	= १३५.६०
नतकालमिनटात्मकं	= १३६ स्वाल्पान्तरात्। अर्थात् नतकालः = २ : १६
स्थानीयमध्याह्नकालः	= १२:३०:३० + २:१६
छायामापनकालः	= १४:४६:३०

अतः छायातो कालज्ञानमस्माभिः द्विविधं कृतं सर्वप्रथम सूर्यसिद्धान्तरीत्या पुनः आधुनिकसूत्रेण च केनापि विधिना कर्तुं शक्यते। उत्तरं सदृशमेव भविष्यति अतः वक्तुं शक्यते सूर्यसिद्धान्ते गणितसामर्थ्यं बाहुल्येन वर्तते अतः अवश्याध्येतव्यं गणकैरिति।

४. चापीयत्रिकोणगणितम्

ISSN - 2231-2129

चन्द्रस्य शुक्लाशुक्लत्वनिर्णयः

डा. अवधेशकुमारश्रोत्रियः
संविदाध्यापकः, ज्योतिषविभागः, भोपालपरिसरः, भोपालम्।

चन्द्रः गोलाकारः भवति। तस्य शुक्लत्वदर्शनस्य कारणं वराहमिहिराचार्येण एवं वर्णितम्–

नित्यमधः स्थस्येन्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्द्धम्।
स्वच्छाययाऽन्यदसितं कुम्भस्येवाऽऽतपस्थस्य॥[१]

चन्द्रस्य सूर्यात् अधःस्थस्य रश्मिभिः नित्यम् अर्द्धभागः शुक्लः भवति। अर्थात् सूर्यकिरणैः सर्वदा चन्द्रबिम्बस्य अर्धभागः शुक्लः भवति तथा अपरः अर्धभागः तस्य बिम्बस्यैव छायया नित्यं कृष्णः भवति। परन्तु जिज्ञासा भवति यत् एतत् कथं सम्भवति? चन्द्रबिम्बस्य शुक्लत्वप्रतिपादने आचार्येण लौकिकमुदाहरणमेकं निर्दिष्टम्। तेनोक्तं यत् कुम्भस्य यस्मिन् अर्द्धे रश्मयः पतन्ति तत् अर्धभागः शुक्लः दृश्यते। अन्यत् अर्धभागः स्वच्छायया नित्यमेव कृष्णः भवति। तत्कथं भवतीति जिज्ञासायाः समाधानार्थं वराहमिहिरेण एकं लौकिकमुदाहरणं प्रस्तुतम्। लोके वयं पश्यामः यत् कश्चित् कुम्भः यदि आतपस्थः भवेत् अर्थात् सूर्यप्रकाशस्य सम्मुखे स्थितः स्यात् तदा तस्य कुम्भस्य सूर्यस्य सम्मुखे स्थितः भागः शुक्लः दृश्यते तथा च अपरः भागः स्वच्छायया एव कृष्णः दृश्यते। तथैव चन्द्रस्य शुक्लत्वम् अपि भवति। तथैव सूर्यसिद्धान्तग्रन्थेऽपि निर्दिष्टमस्ति –

महतश्चाप्यधःस्थस्य नित्यं भासयते रविः।
अर्द्धं शशाङ्कबिम्बस्य न द्वितीयं कथञ्चन॥[२]

चन्द्रे स्वप्रकाशाभावत्वनिरूपणम्

आचार्यवराहमिहिरः न केवलं ज्योतिषशास्त्रे प्रवीणः आसीत् अपितु काव्यशास्त्रेऽपि तस्य अद्भुतप्रतिभा आसीत्। विज्ञानसंबद्धविषयाणामपि विविधोपमाभिः प्रतिपादनं तेन कृतम्। यथा श्लोकेऽस्मिन् निर्दिष्टम् –

सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः॥[३]

१. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे, श्लो. १।
2. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 72
३. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे, श्लो. २।

वराहमिहिरः विविधलौकिकिकोदाहरणैः आकाशीयप्रकाशनियमान् प्रतिपादयति। पुरातनकाले गृहाणाम् अन्तवर्तिप्रकोष्ठेषु प्रकाशकरणाय गोलदीपानां दण्डदीपानां च व्यवस्था न आसीत्। अतः दीर्घाकारैः दर्पणैः सूर्यरश्मीनां परावर्तनेन प्रकाशः क्रियते स्म। अतः यथा दर्पणमध्ये प्रविष्टानां सूर्यरश्मीनां परावर्तनवशात् गृहान्तवर्तिनः अन्धकारस्य विनाशः भवति तथैव सूर्यस्य रश्मयः जलमयस्य चन्द्रबिम्बस्य धरातलात् परावर्त्य पृथिव्योपरि पतन्ति तेन रात्रिकाले अन्धकारस्य विनाशः भवति। सूर्यसिद्धान्तेऽपि तथैव निर्दिष्टं वर्तते– **तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्क्षाण्यम्बुगोलकाः।**

प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः॥[४]

पुनश्च चन्द्रस्य शुक्लभागस्य वृद्धिविषये आचार्येण अग्रे वर्णितम् यत् शशिनः पश्चिमदिग्भागात् सितवृद्धिः भवति –

त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम्।

दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः॥[५]

शशिनः अर्कतलं त्यजतो यथा पश्चात् शौक्ल्यम् अवलम्बते तथा इन्दोः दिनकरवशात् अधः प्रभृति उदयः प्रकाशते। अमावस्यान्ते चन्द्रमा सूर्यस्य अधोभागे स्थितः भवति। तस्मिन् काले चन्द्रबिम्बस्य सूर्याभिमुखं गोलार्द्धं शुक्लं भवति। **यथा चित्रेऽस्मिन् स्पष्टः वर्तते।** तथा पृथिवीतः दृश्यमानं चन्द्रबिम्बस्य भागं कृष्णवर्णं भवति। तत्पश्चात् प्रतिपदादिषु तिथिषु यथा यथा स्वभोगतुल्येन शीघ्रगतित्वात् चन्द्रः गच्छति तथा तथा चन्द्रबिम्बस्य दृष्टिवर्तिनम् अधोभागम् अवलम्बते। तिथीनां वृद्धिवशात् शुक्लभागे अपि वृद्धिः दृश्यते। सूर्यसिद्धान्ते अपि तथैव निर्दिष्टं वर्तते –

विप्रकर्षं यथा याति ह्यधस्थश्चन्द्रमा रवेः।

तथातथाऽस्य भूदृश्यमंशं भासयते रवेः॥[६]

चन्द्रगोलस्य शुक्लत्ववृद्धिः

प्रतिदिनं चन्द्रगोलस्य शुक्लत्ववृद्धिः अपि लौकिकोदाहरणेन आचार्यवराहमिहिरः प्रतिपादयति–

प्रतिदिवसमेवमर्कात्स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः।

भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चाद्भागे घटस्येव॥[७]

4. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 72
5. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ३।
6. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 73
७. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ४।

एवं प्रतिदिवसं शशिन अर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः भवति। (यथा) अपराह्णे पश्चाद्भागे घटस्य एव (शौक्ल्यपरिवृद्धिर्भवति।) पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रस्य सूर्यात् स्थानान्तरगमनेन शुक्लभावस्य वृद्धिः अधिकतरा भवति। यथा यथा राशिभोगवशेन चन्द्रः अग्रतो याति तथा तथा तस्य बिम्बस्य शुक्लाधिक्यं भवति। अतः अमावस्यातिथित आरभ्य चन्द्रस्य गतिवशात् प्रतिदिनं चन्द्रबिम्बस्य शुक्लतायाः वृद्धिः भवति। अवगमनार्थे आचार्येण लौकिकमुदाहरणमपि निर्दिष्टं यत् यथा अपराह्णकाले द्वितीये दिनार्धे काले आतपस्थस्य कस्यचित् घटस्य पश्चिमार्धे भागे शुक्लता भवति। प्रतिपलं सूर्यस्य गतिवशात् घटस्य शुक्लतायां परिवर्तनं भवति। तथैव यथा यथा चन्द्रः राशिवशेन प्राङ्मुखो याति तथा तथा शुक्लतायां परिवृद्धिः भवति। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यर्धे चन्द्रबिम्बस्य अर्धशुक्लता भवति। अमावस्यानन्तरं षड्राश्यन्तरितस्य चन्द्रबिम्बस्य सर्वशुक्लता भवति अर्थात् पूर्णिमा भवति। ततो यथा यथा चन्द्रः सूर्यसन्निकर्षम् आयाति तथा तथा शुक्लतायाः हानिः भवति। पुनः कृष्णपक्षस्य अष्टम्यर्धे चन्द्रबिम्बस्य अर्धभागः कृष्णः भवति। तथा अमावस्यान्ते सम्पूर्णबिम्बः कृष्णः भवति। एवं प्रकारेण चन्द्रस्य गतिवशात् चन्द्रबिम्बस्य शुक्लतायां हानिः वृद्धिश्च प्रतिदिवसं भवति।

विविधनक्षत्रेषु चन्द्रगमनादिक् प्रभावात् शुभाशुभफलम्

चन्द्रस्य गतिवशात् विविधनक्षत्रेषु तस्य गमनं भवति। केषुचित् नक्षत्रेषु शुभफलं केषुचिच्च अशुभफलं भवति। तत्सन्दर्भे आचार्येण एवं वर्णितम्-

ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य चायातः।
याम्येन बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च॥
दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखाऽनुराधयोः पापः।
मध्येन तु प्रशस्तः पितृदेवविशाखयोश्चापि॥[८]

शीतकिरणः ऐन्द्रस्य मूलाषाढाद्वयस्य च याम्येन (यदा) यातः (तदा) बीजजलचर-काननहा वह्निभयदः च (भवति) विशाखाऽनुराधयोः शशी दक्षिणपार्श्वेन गतः पापफलदः भवति। अनयोः द्वयोः मध्येन तु प्रशस्तः (भवति) पितृदेवविशाखयोश्चापि (मध्येन तु प्रशस्तः भवति)।

यदि चन्द्रः ज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढानक्षत्रेषु दक्षिणेन गमनं करोति तदा बीजानां जलचराणां वनानां च विनाशं करोति तथा लोके अग्निभयदायकं भवति। अर्थात् एतेषु

८. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ५-६।

ज्येष्ठादिचतुर्षु नक्षत्रेषु दक्षिणदिशातः चन्द्रस्य गमनवशात् अशुभफलानि भवन्ति। एतेषु नक्षत्रेषु उत्तरदिशातः गमनवशात् चन्द्रः शुभफलं करोति इति भट्टोत्पलटीकायां निर्दिष्टेन उद्धरणश्लोकेन स्पष्टः भवति – **भानां यथासम्भवमुत्तरेण यातो ग्रहाणां यदि वा शशाङ्कः। प्रदक्षिणं तच्छुभदं नृपाणां याम्येन यातो न शिवः शशाङ्कः॥**

अग्रे निर्दिष्टं यत् यदि चन्द्रः अनुराधाविशाखानक्षत्रयोः दक्षिणभागेन गमनं करोति तदा पापफलानि भवति। अर्थात् अनयोः उत्तरभागेन यदि गमनं करोति तदा तु शुभफलं भवतीति ज्ञेयम्। पितृदेवो अर्थात् मघानक्षत्रं तथा विशाखानक्षत्रं तु स्पष्टमेव, यदि अनयोः नक्षत्रयोः मध्यभागेन चन्द्रस्य गमनं भवति तदा शुभफलदायको भवति। अनयोः द्वयोः अन्तरेण गतः चन्द्रमा प्रशस्तः भवति। अत्र श्लोके अपि शब्दः विशेषं द्योतयति, तेन मघाविशाखयोरुत्तरेण अपि गतः चन्द्रः शुभफलदः भवति।

आचार्यपराशरेण चन्द्रस्य विविधनक्षत्रेषु सञ्चारस्य फलानि विस्तरेण विवेचितानि। भट्टोत्पलेन श्लोकस्य व्याख्यायां पराशरवचनानि च उद्धृतानि येन विविधनक्षत्रेषु चन्द्रचारस्य फलानि विस्तरेण ज्ञायन्ते – **''अथ मार्गेष्वाग्नेयादुत्तरोऽतिवर्षकरो मैत्रसावित्रभ्यां प्रजाहितकारी। ज्येष्ठाग्नेयमैत्र- त्वाष्ट्राणां दक्षिणतश्चरन् पुष्कलाशुभदः। उपरिष्टाद्वैरोधिको धान्यविनाशी। अधो यवसम्पत्करः। मघाऽनुराधाभ्यां मध्येन गमनमतिशोभनम्। शिशिरग्रीष्मयोर्दक्षिणे च शुभदो वर्षास्ववर्षकरः चेति॥''**

आग्येयात् अर्थात् कृत्तिकातः उत्तरदिशि गतश्चन्द्रः यदा भवति तदा अतिवृष्टिः जायते। मैत्रनक्षत्रात् अनुराधानक्षात्रात् उत्तरगतश्चन्द्रः प्रजानां हितं करोति। ज्येष्ठाग्नेयमैत्र– त्वाष्ट्राणाम् = ज्येष्ठानक्षत्रात् कृत्तिकातः अनुराधायाः चित्रानक्षत्रात् दक्षिणे गतश्चन्द्रः पुष्कले अतिशयेन अशुभजनकः भवति। पूर्वोक्तेभ्यः नक्षत्रेभ्यः पूर्वगतश्चन्द्रः धान्यं नाशयति तथा एतेभ्यः अधोऽर्थात् पश्चिमगतः शशी यवाद्यन्नै जनान् सम्पूरयति। मघानक्षत्रस्य मध्यगतः अथवा अनुराधानक्षत्रस्य मध्यगतश्चन्द्रः अतिशोभादायकः भवति। शिशिर–ग्रीष्मयोः सामान्यतया दक्षिणगतश्चन्द्रमा शुभञ्जनयति वर्षायां दक्षिणतश्चन्द्रः अवृष्टिजनकः भवति।

चन्द्रेण सह नक्षत्राणां संयोगः

विविधनक्षत्रैः सह संयोगेन चन्द्रस्य शुभाशुभफलानि वराहमिहिराचार्येण एवं वर्णितानि –

षडनागतानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि।
ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षाण्युडुपतिनातीत्य युज्यन्ते॥[९]

९. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ७।

पौष्णाद् षट् (नक्षत्राणि) अनागतानि, रौद्रात् च द्वादश (नक्षत्राणि) मध्ययोगीनि, ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षाणि उडुपतिना अतीत्य युज्यन्ते। पौष्णात् अर्थात् रेवतीनक्षत्रात् षट् नक्षत्राणि रेवती-अश्विनी-भरणी-कृतिका-रोहिणी-मृगशिरस इत्येतानि षट्ऋक्षाणि चन्द्रेण सह अनागतसंयोगं यान्ति। अर्थात् एकस्मिन् नक्षत्रे स्थितश्चन्द्रः अग्रिमनक्षत्रेणापि सहसंयोगं करोति। यथा उत्तराभाद्रपदस्थस्य चन्द्रस्य रेवतीनक्षत्रेण सह संयोगो दृश्यते। रेवतीनक्षत्रे स्थितस्य चन्द्रस्य अश्विनीनक्षत्रेण सह संयोगः दृश्यते। एवं रेवत्यादि षट्नक्षत्रेषु ज्ञेयम्। अस्य अप्राप्तसंयोगः इत्यपि संज्ञा भवति। आर्द्रानक्षत्रात् आरभ्य द्वादशनक्षत्राणि अर्थात् आर्द्रा-पुनर्वसु-पुष्य-आश्लेषा-मघा-पूर्वाफाल्गुनी-उत्तराफाल्गुनी-हस्त-चित्रा-स्वाती-विशाखा-अनुराधा इत्येतानि द्वादशनक्षत्राणि चन्द्रेण सह मध्ययोगीनि संयोगं यान्ति। चन्द्रमा यस्मिन् काले एतेषां नक्षत्राणां मध्ये स्थितो भवति अर्थात् अर्द्धभागभुक्तः भवति तदा मध्यसंयोगः उच्यते।

ज्येष्ठानक्षत्रादारभ्य नवनक्षत्राणि अर्थात् ज्येष्ठा-मूल-पूर्वाषाढा-उत्तराषाढा-श्रवण-धनिष्ठा-शताभिषा-पूर्वाभाद्रपद-उत्तराभाद्रपद इत्येतानि नवनक्षत्राणि चन्द्रेण अतीत्य संयोगं कुर्वन्ति। अर्थात् चन्द्रः नक्षत्रम् अतिक्रम्य यदा अग्रिमे नक्षत्रे गच्छति तदा पूर्वनक्षत्रेण सह संयोगं करोति। यथा मूलनक्षत्रे स्थितस्य चन्द्रस्य ज्येष्ठा नक्षत्रेण सह संयोगः दृश्यते। पूर्वाषाढानक्षत्रे स्थितस्य मूलनक्षत्रेण सह संयोगः दृश्यते। एवं पूर्वोक्तानां नवनक्षत्राणां चन्द्रेण सह संयोगः दृश्यते।

गर्गादिभिः आचार्यैः कानिचित् नक्षत्राणि अर्द्धभोगीनि उक्तानि, कानिचित् अध्यर्द्धभोगीनि, कानिचित् च समभोगीनि उक्तानि। यानि अर्द्धभोगीनि उक्तानि तानि अतीत्य चन्द्रेण सह युज्यन्ते। यानि अध्यर्द्धभोगीनि तानि आगतानि तथा यानि समभोगीनि तानि मध्यभोगीनि युज्यन्ते। भट्टोत्पलेन गर्गस्य वचनानि एवम् उद्धृतानि -

उत्तराश्च तथादित्यं विशाखा चैव रोहिणी।
एतानि षडध्यर्द्धभोगीनि महाक्षेत्राणि।
मघाश्विकृत्तिकासोमतिष्यपित्र्यभगाह्वयाः।
सावित्रचित्राऽनुराधा मूलं तोयं च वैष्णवम्।
धनिष्ठा चैकपाच्चैव समभागः प्रकीर्तितः।
एतानि पञ्चदश समभोगीनि मध्यक्षेत्राणि।

याम्येन्द्ररुद्रवायव्यसार्पवारुणसंज्ञिताः।
एतानि षडर्द्धभोगीनि स्वल्पक्षेत्राणि॥[१०]

चन्द्रमसो दशविधसंस्थानां लक्षणं तत्फलञ्च

यत् प्रतिदिवसं चन्द्रस्य गतिवशात् चन्द्रबिम्बस्य शुक्लतायाः हानिः वृद्धिश्च भवति यथा आतपस्थितस्य घटस्य प्रतिक्षणं शुक्लतायां परिवर्तनं भवति। गोलाकारस्य पिण्डस्योपरि प्रकाशः चापात्मकरूपेण दृश्यते। तेन शुक्लभागः पर्यन्तभागे शृङ्गमिव दृश्यते। तस्य चन्द्र शृङ्गस्य विविधतिथिषु विविधाकाराः दृश्यन्ते। तेन चन्द्रस्य विभिन्नानां स्वरूपाणां दर्शनं भवति। तेषां स्वरूपाणां दशभेदाः प्राचीनैः वर्णिताः। ते च चन्द्रस्य दशविधसंस्थानानि उच्यन्ते। तेषां संस्थानानां नामानि एवं सन्ति - 1. नौसंस्थानम् 2. लाङ्गलम् 3. दुष्टलाङ्गलम् 4. सम 5. दण्ड 6. कार्मुकम् 7. युगम् 8. पार्श्वशायिनम् 9. आवर्जितम् 10. कुण्डाख्यसंस्थानम्।

नौसंस्थानम्

नौसंस्थानविषये आचार्येण एवं वर्णितम् -

उन्नतमीषच्छृङ्गं नौसंस्थाने विशालता चोक्ता।
नाविकपीडा तस्मिन् भवति शिवं सर्वलोकस्य॥[११]

यदा चापाकारकस्य चन्द्रबिम्बस्यशृङ्गं किञ्चित् उन्नतं भूत्वा विशालतां च प्राप्य यदि नौकाकारं दृश्यते तदा तस्य संस्थानस्य ''नौसंस्थानम्'' संज्ञा भवति। तस्मिन् संस्थाने नाविकानां पीडा भवति तथा समस्तस्य कल्याणं भवति।

लाङ्गलसंस्थाने

अर्द्धोन्नते च लाङ्गलमिति पीडा तदुपजीविनां तस्मिन्।
प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां सुभिज्ञं च॥[१२]

यदि चन्द्रशृङ्गस्य अर्धभागम् उन्नतं भवति तदा तस्य संस्थानस्य ''लाङ्गल (हलं)'' संज्ञा भवति। अस्मिन् संस्थाने लाङ्गलोपजीविनः अर्थात् हलमाध्यमेन येषाम् आजीविका भवति (यथा-कृषकाः) ते पीडिताः भवन्ति। परन्तु राज्ञां परस्परं विना कारणमेव स्नेहः परिवर्धयति। लोके धनधान्यादिवृद्धिद्वारा सुभिक्षं कल्याणं च भवति। भट्टोत्पलेन टीकायाम् उल्लिखितं यत् लाङ्गलसंस्थाने चन्द्रशृङ्गम् उत्तरतः उन्नतं भवति। प्रमाणरुपेण वृद्धगर्गस्य

१०. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ८।
११. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे पृष्ठे 98
१२. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १०।

मतमपि उल्लिखितम् -

यदा सोमः प्रतिपदि नौस्थायी सम्प्रदृश्यते।
उत्तरोज्जवलशृङ्गो वा लाङ्गली च मनोहरः॥
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं सर्वभूतेषु निर्दिशेत्।
राज्ञां च विजयं ब्रूयाद् वर्द्धन्ते शृङ्गिणस्तथा॥[१३]

दुष्टलाङ्गलसंस्थाने

दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतं यदा दुष्टलाङ्गलाख्यं तत्।
पाण्डयनरेश्वरनिधनकृदुद्योगरकरं बलानां च॥[१४]

यदि चन्द्रस्य दक्षिणशृङ्गम् अर्धम् उन्नतं भवति तदा 'दुष्टलाङ्गल' संज्ञकं संस्थानं भवति। तच्च संस्थानं पाण्ड्यदेशस्य यः राजा तस्य निधनं मरणं वा करोति। तथा च सैन्यानां यात्रायाम् उद्योगं करोति। वृद्धगर्गस्यापि मते तथैव उल्लिखितम् -

समदण्डसंस्थाने

समशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टयः प्रथमदिवसदृशाः स्युः।
दण्डवदुदिते पीडा गवां नृपश्चोग्रदण्डोऽत्र॥[१५]

यदि चन्द्रशृङ्गे तुल्ये भवतः तदा तस्य संस्थानस्य 'समदण्ड' संज्ञा भवति। अस्मिन् संस्थाने प्रतिपत्सदृशाः सुभिक्षक्षेमवृष्टयः भवेयुः अर्थात् प्रतिपद्दिने यादृशः सुभिक्षः, यादृशः क्षेमः, यादृशी वृष्टिः भवति तादृशा एव मासं यावत् स्युः। यदि चन्द्रः दण्डाकारः दृश्यते तदा तस्य 'दण्डसंस्थानम्' इति संज्ञा भवति। अस्मिन् संस्थाने राजा तीक्ष्णदण्डकरो भवति। वृद्धगर्गेण विस्तरेण विषयेऽस्मिन् वर्णितम् -

सम शृङ्गो यदा दृष्टः शशी क्षेमसुभिक्षकृत्।
प्रतिपत्सदृशं तत्र वासवो वर्षते तदा॥
चन्द्ररेखा यदा चोर्ध्वमृज्वी दण्ड इव स्थिता।
उदक् शृङ्गाधिकसमो दण्डस्थानं तदुच्यते॥
उद्युक्तदण्डा राजानो विनिघ्नन्ति समन्ततः।
गवां पीडां विजानीयाद्दण्डस्थाने यदा शशी॥[१६]

---

१३. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 61
१४. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १०।
१५. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. ११।
१६. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 70 एवं य 66

कार्मुकयुगसंस्थाने

कार्मुकरूपे युद्धानि यत्र तु ज्या ततो जयस्तेषाम्।
स्थानं युगमिति याम्योत्तरायतं भूमिकम्पाय॥[१७]

यदि चन्द्रस्य शुक्लत्वं धनुः सदृशं भवति तदा तस्य 'कार्मुकसंस्थानम्' संज्ञा भवति। कार्मुकसंस्थानं यदा दृश्यते तस्मिन् मासे युद्धं भवति तथा यस्यां दिशि धनुषः जीवा भवति तस्यां दिशि स्थितस्य राज्ञः जयः भवति। यदि चन्द्रस्य शृङ्गं दक्षिणोत्तर-दिशि विस्तीर्णं भवति तदा तस्य ''युगसंस्थानम्'' संज्ञा भवति। भट्टोत्पलमतेन दक्षिणसौम्यभाग-विस्तीर्णं मध्यमं मण्डलं यदि भवति तद्युगं नाम संस्थानम्। युगसंस्थानदर्शनानन्तरं भूमिकम्पः भवतीति फलं निर्दिष्टम्। आचार्यवराहमिहिरः संक्षिप्तभाषायां विषयप्रतिपादनं करोति। वृद्धगर्गेण द्वयोः संस्थानयोः विस्तरेण वर्णनं विहितम् –

उदये तु यदा सोमो दृश्यो धनुरिवोदितम्।
धनुर्द्धराणामुद्योगो जगतश्च पराभवः॥
क्षत्रियाः क्षत्रियान् घ्नन्ति वर्णाश्चैव तथापरे।
ज्यायतश्च जयस्तेषां पृष्ठतश्च पराजयः॥[१८]

पार्श्वशायिनः संस्थानम्

युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चित्तुङ्गं स पार्श्वशायीति।
विनिहन्ति सार्थवाहान् वृष्टेश्च विनिग्रहं कुर्यात्॥[१९]

युगसंज्ञकसंस्थानमेव यदि दक्षिणशृङ्गाग्रे किञ्चित् उन्नतं भवति तदा तस्य संस्थानस्य पार्श्वशायी संज्ञा भवति। अस्मिन् संस्थाने धनेन सम्पन्नाः व्यापारिणः पीडां प्राप्नुवन्ति, वृष्टेः च अभावं भवति। तथैव वृद्धगर्गस्यापि मतेन –

याम्यकोट्यायतः किञ्चिद्युगकाले यदा शशी।
पार्श्वशायीति संज्ञोऽयं सार्थहा वृष्टिनाशनः॥[२०]

आवर्जितसंस्थानम्

अभ्युच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवाङ्मुखं भवेच्छृङ्गम्।
आवर्जितमित्यसुभिक्षकारि तद् गोधनस्यापि॥[२१]

---

१७. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १५।
१८. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्ते पृ. 63
19. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १३
20. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्ते पृ. 67
21. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १४

यदि अतिशयेन उन्नतिवशात् चन्द्रस्य एकंशृङ्गम् अधोमुखं दृश्यते तदा तत् आवर्जितसंज्ञकं संस्थानं भवति। तच्च संस्थानं लोके दुर्भिक्षकारि भवति। गोधनस्य तृणानाम् अभावात् अपि पीडाकारकं भवति। वृद्धगर्गस्य मते अपि तथैव वर्तते –

अधोमुखं यदा शृङ्गं शशिनो दृश्यते तदा।
संस्थानमावर्जितकं गोघ्नं दुर्भिक्षकारकम्।।[२२]

कुण्डाख्यसंस्थानम्

अव्युच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डाख्यम्।
अस्मिन् माण्डलिकानां स्थानत्यागो नरपतीनाम्।।[२३]

यदि उत्तरोन्नतः चन्द्रः दृश्यते तदा लोके क्षेमः, सस्यानां वृद्धिः तथा वर्षणं च करोति। यदि दशविधसंस्थानानाम् अभावः भवति तथा चन्द्रः यदि दक्षिणभागेन उन्नतः भवति तदा लोके दुर्भिक्षभयाय कथितः। यदि चन्द्रस्य एकं शृङ्गं विलीनं दृश्यते अथवा चन्द्रस्य शृङ्गम् अधोमुखं दृश्यते। अथवा सम्पूर्णं परिपूर्णम् वा अभिनवं दृश्यते। यदि एवंविध चन्द्र शृङ्गस्य विविधपरिवर्तनान् कश्चित् पुरुषः पश्यति तदा सः चिरं न जीवति अर्थात् तस्य आयुषः क्षयः भवति।

चन्द्रस्वरूपफलम्- प्राचीनाचार्यैः ग्रहपिण्डानां प्रत्येकविषयस्य अत्यन्तसूक्ष्मेक्षिकया अध्ययनं कृतम्। तेषां गति-स्थिति-युतिवशात् फलानि विवेचितानि। ग्रहबिम्बानाम् आकारे वर्णे च यत् परिवर्तनं दृष्टं तस्यापि विशदतया विवेचनं तैः कृतम्। तथैव चन्द्रबिम्बस्यापि विविधस्वरूपाणां फलानि वर्णितानि। तेषां सङ्कलनं कृत्वा आचार्येण स्ववाक्येषु एवं वर्णितम्-

संस्थानविधिः कथितो रुपाण्यस्माद् भवन्ति चन्द्रमसः।
स्वल्पो दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः प्रोक्तः।।[२८]

चन्द्रस्य दशविधसंस्थानानि वर्णितानि। ततः परं रूपवशात् चन्द्रस्य फलानि विविच्यन्ते। यदि चन्द्रस्य बिम्बः अत्यल्पः लघ्वाकारः वा दृश्यते तदा लोके दुर्भिक्षं, धनध न्यादिकस्य अभावः भवति तथा यदि चन्द्रबिम्बः बृहद्बिम्बः, दीर्घाकारः वा दृश्यते तदा लोके सुभिक्षम् अर्थात् धनधान्यादिकस्य वृद्धिः भवति।

22. अद्भुतसागरे चन्द्राद्भुतावर्त्ते पृ. 64
23. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १५
24. बृहत्संहितायां चन्द्रचारे श्लो. १8

ISSN - 2231-2129

अवमविमर्शः

वरुणकुमारझाः
सहायक-प्राचार्यः (नदियामी)
स्नातकोत्तर-ज्योतिषविभागः,
कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालय, दरभंगा (बिहार)

शरत्कालचन्द्राननां भ्राजमानां सुनासां च तां दाडिमीबीजदन्ताम्।
प्रसन्नां सुमन्दस्मितां पद्मनेत्रां भजेऽहं सदा शारदामम्बुजाभाम्॥

ज्योतिःपदेन ग्रहर्क्षप्रकाशदृष्टिप्रभृतिपदार्थावबोधो जायते। तान् ग्रहर्क्षादिपदार्थानधिकृत्य कृतं शास्त्रं ज्योतिषं ज्यौतिषं वा कथ्यते।

ग्रहनक्षत्रादीनां शुभाशुभप्रभावः अनुकूलप्रतिकूलप्रभावः विषमयामृतमयप्रभावो वा विलक्षणरीत्या ब्रह्माण्डान्तर्गतप्राणिनामुपरि पतति। अतः कार्यविशेषस्य कृते कः समयः कदोपयुक्तः कदा च प्रतिकूल इति ज्यौतिषशास्त्रोक्तदिशा सम्यग्विज्ञाय शुभसमये कार्यसिद्धये कल्याणाय च षोडशसंस्कार-वास्तु-यात्राप्रभृतिकृत्या-नामनुष्ठानं विधीयते। यतो हि सुयोगे समारब्धं कर्म स्वल्पायासेन स्वल्पव्ययादिभिश्च सम्यक्तया निर्विघ्नं सम्पद्यते। तदेव कार्यं कुयोगे प्रारभ्यते चेन्न सिद्धिं गच्छति, यद्वा बह्वायासादिभिः आंशिकरूपेण सिद्धिमेति। अपि च एतच्छास्त्रनिर्मितपञ्चाङ्गसाहाय्येन महापुरुषजयन्त्यादीनाम्, ऐतिहासिकतथ्यानाम्, व्रतपर्व-सङ्क्रान्ति-हरिवासर-वारुणी-गजच्छाया-होली-गोविन्दद्वादशी-रामनवमी-कृष्णाष्टमी-दीपावली-प्रतिहारषष्ठी-महोदय-अर्द्धोदय-कुम्भादियोगादीनाञ्च कालज्ञानं सम्यक्तया सम्पद्यते। तस्मादस्य शास्त्रस्य कालव्यवस्था मुहूर्तव्यवस्था वा विज्ञानसम्मता विद्यते।

ज्यौतिषं कालविधानशास्त्रमुक्तं मनीषिभिः। यथोक्तं लगधाचार्येण —

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥[१]

भास्कराचार्येण —

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।

---

१. वेदाङ्गज्योतिषे, श्लो. ३।

शास्त्रादस्मात्कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात्॥[२]

मुरलीधरठक्कुरेणापि — लौकिकवैदिककार्यव्यापारमात्रस्य समयाधीनत्वात्तज्ज्ञानं येन शास्त्रेण भवति तगयौतिषम्।[३]

कालस्तावन्नवविध उक्तः - सौर-चान्द्र-सावन-नाक्षत्र-बार्हस्पत्य-पितृ-देवासुर-मनु-ब्राह्मभेदात्। यथा सूर्यसिद्धान्ते —

ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं च गौरवम्
सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव॥[४]

सिद्धान्तशेखरे —

पैतामहं दिव्यमथासुरं च पित्र्यं तथा मानुषमानमन्यत्।
सौरार्क्षहैमांशवसावनानि जैवं तथैवं नव कीर्त्तितानि॥

अत्र देवासुरयोरैक्येन नवत्वं सिद्ध्यतीति।

यथोक्तेषु कालमानेषु चान्द्रसावनयोरन्तररूपम् अवममानं भवति। अवमस्य तिथिक्षय-दिनक्षय-द्युक्षय-क्षयदिन-क्षयाह-तिथिप्रलय-ऊनाह-ऊनरात्र्यादयः शब्दाः पर्यायवाचिनः सन्ति। तिथ्यन्तकाला- द्यावनान्तरेण सूर्योदयो जायते तावान् कालः अवमशेषपदेनोच्यते। स तु वर्द्धितः सन् यदैकतिथिसमो भवति तदैकस्यास्तिथेः क्षयो जायते। अयमेव अवमसंज्ञः। अस्यां तिथौ सूर्योदयो न भवति अर्थात् प्रथमसूर्योदयानन्तरं प्रवृत्ता तिथिः यदि द्वितीयसूर्योदया-त्पूर्वमेव समाप्तिं गच्छति तदा सा तिथिः क्षयसंज्ञिका भवति। एतेन इदं तावत् सिद्ध्यति यत् सूर्योदयस्पृष्टा एव तिथयो ग्राह्याः शुद्धा वा भवन्ति, न तु क्षयसंज्ञिकाः सावनमानादधिकत्वात्। तस्माद्युगे कल्पे वा चान्द्रानां सावनानाञ्चान्तरतुल्याः तिथिक्षयाः भवन्तीति युक्तियुक्तमेव। यथोक्तं भास्करेण —

तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम्।[६]

दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः खबाणबाणाश्व्यहिखेषुदस्राः २५०८२५५०००० ।[७]

---

२. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, कालमानाध्याये, श्लो. ९।
३. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, कालमानाध्याये, श्लो. ९-१२, प्रभाटीकायाम्।
४. मानाध्याये, श्लो. १।
५. साधनाध्याये, श्लो. ४७।
६. सिद्धान्तशिरोमणौ, गोलाध्याये, मध्यगतिवासनायाम्, श्लो. १८ पूर्वार्द्धः।
७. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, भगणाध्याये, श्लो. १० उत्तरार्द्धः।

सूर्यसिद्धान्तेऽपि —

सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः ।[८]

तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः २५०८२२५२ ।[९]

कमलाकरभट्टेनापि सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य मध्यमाधिकारस्य मानाध्याये एवमेव (श्लोकयोः १०७, ११०) प्रोक्तम्।

सिद्धान्तदर्पणेऽपि — विधुवासरास्ते तिथिक्षयाः सावनवासरोनाः ।[१०]

अम्बराम्बरखदृक् शराकृतिव्यालखेन्द्रिययमास्तिथिक्षयाः २५०८२२५२००० ।[११]

सिद्धान्तशेखरेऽपि —

चान्द्रमासनिचयो दिनीकृतः सावनैर्विरहितोऽवमानि वा ।[१२]

बाणतत्त्ववसुखेषुपाणयो द्युक्षयास्त्वयुतताडिताः स्मृताः २५०८२५५०००० ।[१३]

आर्यभटेनापि —

शशिदिवसा विज्ञेया भूदिवसोनास्तिथिप्रलयाः ।[१४]

उपर्युक्तेषु प्रमाणेषु सूर्यसिद्धान्त — सिद्धान्ततत्त्वविवेकादिषु महायुगीयतिथिक्षया निरूपिताः सन्ति। सिद्धान्तशेखर-शिरोमणि-दर्पणेषु कल्पगतास्ते प्रोक्ताः। अत्रेवमवधेयं यत् युगगताः सहस्रगुणितास्ते कल्पगता भवन्ति कल्पस्य सहस्रयुगमितत्वात्। तथाहि —अधिमासो-नरार्त्यृक्षचान्द्रसावनवासराः।

एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः॥[१५] इति॥

तथा च पूर्वोक्तक्षयदिनानां मानावलोकनेन इदमपि स्पष्टं यदत्र सूर्यसिद्धान्त - सिद्धान्त-तत्त्वविवेक - सिद्धान्तदर्पणेषु मतैक्यं विद्यते। इतरेषु च ग्रन्थेषु ततो भिन्नमानं किञ्चिदधिकं दृश्यते। आर्षग्रन्थत्वात् बहुभिः समादृतत्वाच्च सूर्यसिद्धान्तोक्तमानं समीचीनं प्रतिभातीति विचारणीयं विद्वद्भिः।

८. मध्यमाधिकारे, श्लो. ३६ पूर्वार्द्धः।
९. मध्यमाधिकारे, श्लो. ३८ उत्तरार्द्धः।
१०. द्वितीयप्रकाशे, भगणादिवर्णने, श्लो. ७ उत्तरार्द्धः।
११. द्वितीयप्रकाशे, भगणादिवर्णने, श्लो. ११ उत्तरार्द्धः।
१२. साधनाध्याये, श्लो. ३९ उत्तरार्द्धः।
१३. साधनाध्याये, श्लो. ३४ उत्तरार्द्धः।
१४. आर्यभटीये, कालक्रियापादे, श्लो. ६ उत्तरार्द्धः।
१५. सूर्यसिद्धान्ते, मध्यमाधिकारे, श्लो. ४०।

यद्यपि सिद्धान्तशिरोमण्यादिग्रन्थेषु बहुभिः प्रकारैः क्षयाहसाधनं दृश्यते। तत्र अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स विधुमाससञ्चयः[१६] इत्यनेन —
चान्द्रमासाः = चंमा = चंभ – रभ, तुल्ययोगवियोगेन
रविभगणाः = रभ = चंभ – चंमा।
भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा[१७] इत्यनेन —
रविसावनाहाः = रसादि = भभ्र – (चंभ – चंमा) = भभ्र – चंभ + चंमा।
अतः क्षयदिनानि = चान्द्रदिनानि – रविसावनदिनानि।
अतः क्षदि = चंदि – रसादि, उत्थापनेन —
क्षदि = चंदि – (भभ्र – चंभ + चंमा) = चंदि + चंभ – भभ्र – चंमा।
क्षदि = चंदि + चंभ – (भभ्र + चंमा)।
अनेन चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनैर्दिनक्षयाः१८ इति सम्यगुपपद्यते।
अथ एकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशद्दिनानि (तिथयः) भवन्ति तथा च एकचान्द्रमासे सावनदिनादि २९-३१-५० भवन्ति। अनयोरन्तरम् =(३०-००-००)-(२९-३१-५०)=००-२८-१०=एकचान्द्रमासीयसावनात्मकमवमखण्डम्। ततः एकक्षयाहगतचान्द्रदिनादिज्ञानाय अनुपातः – यदि ००-२८-१० दिनादिभिः त्रिंशच्चान्द्रदिनानि लभ्यन्ते तदा एकेन अवमदिनेन कियन्तीति फलम् ६३-५४-३३ लभ्यते अर्थात् ६३-५४-३३ चान्द्रदिनादिभिः एकः क्षयाहः (सावनः) लभ्यते। ततः युगे कल्पे वा एतज्ज्ञानमेवं कर्तुं शक्यते — ६३-५४-३३ चान्द्रदिनादिभिरेकोऽवमः तदा महायुगीयचान्द्रदिनैः (कल्पचान्द्रदिनैः) के इत्यनुपातेन महायुगीयावमानि (कल्पीयावमानि) लभ्यन्ते। यथोक्तं भास्करेण —शशाङ्कमासोनितसावनेन ००-२८-१० त्रिंशद्धृतां लब्धदिनैस्तु चान्द्रैः।
रुद्रंशकोनाब्धिरसैः ६३-५४-३३ क्षयाहः स्यात्सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्॥[१९]
अत्र मरीचिकारोक्तम् – यदैते तदा सावनदिवसा एकोना इत्येकसावनदिवसोऽवमसंज्ञको इति तात्पर्यम्। तुकारात् स्पष्टमानेन तदासन्ने एकोऽवम इति सूचितम् [२०] इत्युक्तं युक्तियुक्तम्।
अथ एकस्मिन् वर्षे चान्द्रसावनयोरन्तराणि सावयव-पञ्चक्षयदिनानि भवन्ति। अतः षष्ठे वर्षे

१६. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, भगणाध्याये, श्लो. १३ पूर्वार्द्धः।
१७. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, भगणाध्याये, श्लो. ९ उत्तरार्द्धः।
१८. सिद्धान्तशिरोमणौ, गणिताध्याये, मध्यमाधिकारे, भगणाध्याये, श्लो. १३ उत्तरार्द्धः।
१९. सिद्धान्तशिरोमणौ, गोलाध्याये, मध्यगतिवासनायाम्, श्लो. १२।

क्षयदिनानां मासतुल्यत्वात् क्षयमासपातस्तदानीम्, स्पष्टमानेन तदासन्ने वा काले भवितु-मर्हतीतीयं भावना साधारणतया जनानां मनसि समुदेति, एकवर्षोद्भवचान्द्रसौरान्तररूपसावयवै-कादशाधिशेषजन्यकालाधिक्यवशात् त्रयस्त्रिंशत्तमे मासे स्पष्टमानेन तदासन्ने वा काले अधिमासपातवत्। परञ्चैवमधिमासवत् क्षयमासपातो न शास्त्रसम्मतः यतो हि चान्द्रसावनयोरन्तरं क्षयदिनम्। अत्र सावनदिने चान्द्रदिनस्यान्तर्भावो भवति। इदं सावनात्मकं क्षयदिनं वर्तते। क्षयमासस्तु चान्द्रमासे सौरमासस्यान्तर्भावाद्भवति। अतः क्षयमासस्य चान्द्रसौराभ्यां सम्बन्धो वर्तते। तस्माद्विजातीयत्वात् क्षयदिनानुरोधेन क्षयमासपातो नैव स्यात्। अतएव ज्यौतिषशास्त्रस्य सर्वेषु सिद्धान्तग्रन्थेषु महायुगे कल्पे वा क्षयदिनान्येव पठितानि सन्ति यानि पूर्वमेव निरूपितानि, क्षयमासाः क्वापि न पठिताः। अतएव महामहोपाध्याय-गोकुलनाथोपाध्यायैरपि - क्षयो लोप इत्यादिः सजातीयकालान्तरे कालस्यानुप्रवेशविषया परिभाषा। सावनदिनप्रविष्टे चान्द्रदिने तिथिक्षय इति बार्हस्पत्यवर्षप्रविष्टे चान्द्रवर्षे वत्सरलोप इति व्यवहारात्। गुरोर्मध्यमसङ्क्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः। लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो गर्हितो मलमासवद्॥ इति स्मृतेः। तथा च द्विसङ्क्रान्तमासे सौरकार्त्तिकादेरन्तर्भावान्मासक्षय इति परिभाषा। [२१] इत्युक्तं युक्तियुक्तम्। तस्मात् कारणात् क्षयमासवति वर्षे चान्द्रमासस्य लोपावसर एव नायातीति सुधीभिः भृशं विचारणीयमित्यलम्।

*****

२०. सिद्धान्तशिरोमणौ, गोलाध्याये, मध्यगतिवासनायाम्, श्लो. १२ मरीचिटीकायाम्।

२१. मासमीमांसायाम्, पृ. १८।

ISSN - 2231-2129

कृषिकर्मणि मृदादिपरीक्षणविचारः

अखिलेशकुमारमिश्रः
शोधच्छात्रः,स्नातकोत्तरवेदविभागः,
कामेश्वरसिंहदरभंगाविश्वविद्यालयः, दरभंगा (बिहार)।

सस्याभिवृद्धये भूमिं परीक्षेत सुलक्षणाम्।[1]

पद्यमिदं बोधयति यत् कृषिकर्मणि सस्यादिसमृद्धये मृदादिपरीक्षणमावश्यकं भवति। यतोहि मृदादिपरीक्षणं विना सम्यक् कृषिः न भविष्यति। मृदादिपरीक्षणानन्तरमेव ज्ञायते यत् इयं भूमिः कृषिकर्मयोग्या वर्तते न वा। भूमिपरीक्षणानन्तरमेव स्पष्टं भवति यत् इयं धान्यानाङ्कृते, गोधूमयवादीनाङ्कृते , द्विदलीयसस्यानाङ्कृते च उपयुक्ता भविष्यति। अतः वक्तुं पारयामि यत् सस्यादिसमृद्धये भूमिपरीक्षणस्य महती आवश्यकता भवति। कृषिकर्मणे भूमिः कथं भवेत् इति स्पष्टता वेदे कुत्रापि न वर्तते परं संस्कृतसाहित्यादिग्रन्थेषु अस्य प्राचुर्यं दृश्यते। विशेषतया — काश्यपीयसूक्तौ, समराङ्गणसूत्रधारे, बृहज्जातके, इत्यादि ग्रन्थेषु भूमिपरीक्षणविषये साक्ष्यम् उपलभ्यन्ते। अस्मिन् विषये समराङ्गणसूत्रधारे मृत्तिकापरीक्षणविषये चर्चा विद्यते, तत्र भूमिपरीक्षणस्य पञ्चप्रक्रियायाः उल्लेखः प्राप्यते। तद्यथा —

स्वास्ति विप्रान वाचयित्वा वास्तुदेवान् समर्च्च च।
कर प्रमाणं कुर्वीत खातं तद्भूमिमध्यगम्॥
ततस्तन्मृदमाकृष्य तत् तथैवानुपूरयेत्।
खाताधिकमिदूक्ता भूः श्रेष्ठा मध्याच तत्समा॥
प्रहीणखातमृत् श्रेणी हीना शस्तान् सानृणानम्।
खन्यमाने यदा खाते तन्मृदोऽत्तविलोकयेत॥[2]

भूमिचयनस्य विविधघटकस्य चर्चानन्तरं भूमि परीक्षणस्य याः पञ्चप्रक्रियाः सन्ति तासां सर्वाषां प्रक्रियाणां क्रमरुपेण अधः विवेचनं क्रियते।

प्रथमः — शुभे दिने व्रतं कृत्वा, स्नानान्तरं पवित्रं भूत्वा, स्वेतमालां वस्त्रं धारयित्वा स्वस्तिवाचनानन्तरं वास्तुपूजनानन्तरं भूमेः मध्यभागे एकहस्तपरिमितं खातं कृत्वा पुनः तेनैव

१. काश्यपीयसूक्तिः - १.३३, डॉ. श्रीकृष्ण जुगनू , चौखम्बा संस्कृत-सीरिजः आफिस वाराणसी २०१३।
२. समराङ्गणसूत्रधारः - ६७-६९, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।

मृदा खातं परिपूर्य यदि भवति चेत् भूमिः उत्तमा भवति, यदि खातपूर्त्यनन्तरं मृदावशेषः न भवति चेत् भूमिः मध्यमाः भवति, किन्तु तेन यदि खातपूर्तिः एव न भवति चेत् तर्हि सा भूमिः अधमा ज्ञायते।

द्वितीयाप्रक्रिया —

मणि शङ्ख प्रवालादि लतदायिश्रेयसी क्षितिः।
सापि प्रशस्तये भूमि यस्यां स्युः खात प्रांसवः॥
तुषकेशोपलाङ्गार भस्मास्थिल व वर्जिताः।
मृदाद्भिः खातमा पूर्णे तस्मिन् पदशतं ब्रजेत्॥[३]

अर्थात् भूमौ – खातं कृत्वा यदि तत्र मणि – शङ्ख – प्रवालादि समुपलभ्यते चेत् सा भूमिः उत्तमा कथ्यते।

तृतीयाप्रक्रिया —

तावच्येदागमेऽभ्यः स्यात् तदा भूः सार्वकामिकी।
मध्यमात्र प्रहीणे - स्यात् ततोनितरेऽधमाः॥[४]

भावोऽयं वर्तते यत् भूमौ खातं कृत्वा तं खातं जलेनापूर्य शतपदं गत्वा पुनः तस्मिन् स्थाने आगत्य यदि तस्मिन् खाते तावत् पर्यन्तं जलं तिष्ठति तर्हि सा भूमिः उत्तमा भूमिः कथ्यते। यदि एवं न भवति चेत् भूमिः मध्यमाधमा क्रमेण ज्ञातव्यम्।

चतुर्थीप्रक्रिया —

खाते सितादि माल्यानि यस्यां निश्युषितानि च।
य द्वर्णानि न शुष्यनित सा तद्वर्णेष्ट्वा मही॥[५]

अर्थात् भूमौ खातं कृत्वा अनन्तरं तत्र ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण श्वेतरक्तपीतकृष्णश्च मालं धृत्वा पुनः दर्शनानन्तरं यदि मालां मूर्च्छितः नभविष्यति चेत् सा भूमिः उत्तमाभूमिः तं वर्णानां कृते भवति।

पञ्चमीप्रक्रिया —

खातस्योदक् प्रभृतिषु दिक्षु प्रज्वाल यीत वा।

---

३. समराङ्गणसूत्रधारः - ७०-७१, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।
४. समराङ्गणसूत्रधारः - ७२, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।
५. समराङ्गणसूत्रधारः - ७३, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।

दीपान् यस्यां चिरं तिष्ठेत् तद्धर्णेष्टिदा मही॥[६]

अर्थात् भूमौ खातं कृत्वा तस्य परितः दीपं प्रज्वाल्य यस्यां दिशि दीपं अधिकाधिकं प्रज्वलति तर्हि तस्या दिशः भूमिः उत्तमाभूमिः कथ्यते।

मृदादिपञ्चमप्रक्रियायाः परीक्षानन्तरं गन्धादिज्ञानानन्तरेण भूमेः शुभाशुभं विषये समराङ्गणसूत्रधारे प्राप्यते। तत्रैव भूमेः पञ्चप्रकाराणां परीक्षणं कृत्वा हलकर्षणानन्तरं भूमेः यत् किमपि स्तोः वहिः आगच्छति तस्याधारेण शुभाशुभविषये ज्ञानं क्रियते। अर्थात् यदि कर्षणानन्तरं काष्ठं प्राप्यते चेत् अग्निसम्पन्नभूमिः भविष्यति। एवं ईटादि समुत्पन्ने सति धनसम्पन्नभूमिः भविष्यति, अपि च यदि पाषाणखण्डः अस्थि इत्यादि प्राप्यते चेत् सा भूमिः कुलनाशं करिष्यति, सर्पः आगमनानन्तरं चौरभयं ज्ञायते। एवं प्रकारेण या भूमिः अनुषरः भवति अर्थात् सस्य - उत्पत्तिः भवति एवं स्निग्धयुक्तः भूमिः प्रशस्ताभूमिः भवति। तथाहि उक्तं समराङ्गणसूत्रधारे—

इति गन्धादिभिर्भूमिः कथितेयं शुभाशुभः।
हलेन कृष्यमाणायां भूमौ काष्ठे समुद्धृते॥
विद्यात् भयं वह्निभयमिष्ट कायां धनागम।
पाषाणेषु कल्याणं कुल प्रध्वेसमास्थिषु॥
सरीसृप्तपेषु सर्वेषु स्तेनेभ्यो भयमादिशेत्।
अनुषरा बहुतृणा शस्ता स्निग्धोतरप्लवा॥
प्रागीशान प्लवा सर्वप्लवा वा दर्पणोदरा।
शुभैऽघ्न युपोषितज प्लवा सर्वप्लवा वा दर्पणोदरा॥[७]

मृदादिपरीक्षणानन्तरं प्रक्रियाधारेण भूमिभेदत्रयं उत्तमम्, मध्यमम्, अधमञ्च इति सङ्केतः प्राप्यते। एतेषामाधारेण भूमेः प्रकारचतुष्टयम् अर्थात् — श्वेतम्, रक्तम्, पीतम्, कृष्णञ्च उपलभ्यन्ते, इयमेव भूमिः कृषिकर्मणः कृते उपयुक्तास्ति। तथाचोक्तम् —

सिता रिक्ता च पीता च कृष्णाश्चैव क्रमान्यही।
विप्रादीनां हि वर्णानां सर्वेभापथवा हिता॥[८]

यथा भोजः समराङ्गणसूत्रधारे विविधप्रकारेण भूमेः परीक्षणं कृतम्। तथैव काश्यपादयो

६. समराङ्गणसूत्रधारः - ७४, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।
७. समराङ्गणसूत्रधारः - ६३-६६, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।
८. समराङ्गणसूत्रधारः - 48, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्लः, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।

कृषिविज्ञानोपदेष्टारः उत्तमगुणानां प्रचुरपरिमाणानां च धान्यानामवास्त्यर्थं कृष्यभूमेः परीक्षणा-विधीनां विधानं वर्णयन्ति। तदनुसारं राजनियुक्ताः भूमिपरीक्षाक्रमविदः दकार्गलाप्रमाणज्ञाः कृषिशास्त्रविशारदाश्च ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राः वा शुभमुहूर्ते स्वर्णाङ्गुलीयकं धृत्वा भूमिमासाद्य प्रदक्षिणं कृत्वा सायं प्रातर्वा कृष्यभूमिपरीक्षां कुर्युः। ताः विधयः अधोनिर्दिष्टाः सन्ति —

भूमौखात्वापरीक्षणम् —

अर्थात् शुभमुहूर्ते पञ्चगव्येन शुद्धजलेन वा विशोधितेन खनित्रेण तुलया टङ्क्या वा भूमृदं खात्वा बहुवारं निरीक्षेत परीक्षेत च कृषकाः। तथाहि —

खनित्रेणापि तुलया टङ्क्यापि क्वचिद्बुधः।
भूमिं परीक्षेत् खात्वा निरीक्ष्य च मुहुर्मुहुः॥[९]

भूमेः घ्रात्वापरीक्षणम् — अस्माकं देशे ये खलु दैवज्ञाः सन्ति, ते तु आघ्राय शुभगन्ध-युक्तां भूमिं कृषियोग्यां मन्यास्त ।

भूमेः पीत्वापरीक्षणम् —

भूमेः कर्षणानानन्तरं यदा जलमागच्छति, तदा तद्भूमिष्ठं जलं पीत्वा तद्रसेन भूमेः रसज्ञानं भवति। तदनुसारं च अस्यां भूमौ अयमोषधिः वनस्पतिर्वा कृष्टौ उत्तमगुणैर्युक्तो भविष्यति इति विचारयितुं शक्यते।

भूमेः तोलयित्वापरीक्षणम् —

भारयुक्ता मृद् ओषधीनां पुष्टस्थूलबीजानि दृढानि च फलानि कल्पयन्ति। अतः सस्यवृद्धये तथा भूमिः प्रशस्तामन्यते। जले मृत्क्षेपणेन भूमिपरीक्षणम् - पात्रस्थे जले घटिकावधिमृदं निक्षिप्य तस्याः लक्षणं निरीक्षेत। एवं जले स्थितायाः मृदः वर्णविन्दुरसस्रावैः तस्याः लक्षणं ज्ञेयम्। उक्तविधीनामुगेखः अधोनिर्दिष्टशास्त्रवचने कृतो वर्तते। तद्यता —

आघ्राय पीत्वा च मृदुं तोलयित्वापि वा क्वचित्।
क्षिप्त्वा पात्रस्थसलिले घटिकावधि कोविदः॥
वर्णविन्दुरसस्रावैः विद्यात् भूम्याश्च लक्षणम्॥[१०]

एवमुत्तममध्यमाधमभूमिनिर्णयं विधाय उत्तममध्यमभूम्याः पुनः कृषियोग्यत्वमुद्यान-योग्यत्वं वनयोग्यत्वं वनयोग्यत्वं जलाधारयोग्यत्वं वा निर्दिशेत्। कृषियोग्याभूमिः अधिकारदृशा

९. काश्यपीयसूक्तिः - १.५१, डॉ. श्रीकृष्ण जुगनू , चौखम्बा संस्कृत-सीरिजः आफिस, वाराणसी २०१३।
१०. काश्यपीयसूक्तिः - १.५२-५३, डॉ. श्रीकृष्ण जुगनू, चौखम्बा संस्कृत-सीरिजः आफिस, वाराणसी २०१३।

क्वचित्कृषकस्य स्वभूमि: स्वक्षेत्रं वा भवति क्वचिद्राजव्यवस्थानुसारि वा। उभयविधापि भूमि: स्वामिकर्तौ कृष्टा उप्तबीजा चोत्तमं गुणकरं च धान्यादिकं प्रसूते। अप्रशस्ते भुवि जातं नवधान्यानामपि दोषपूर्णां भवति। यथा सुश्रुत: कथयति —

अनार्तवं व्याधिहतमपर्यागतमेव च।
अभूमिजं नवं चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतम्॥[११]

विविधानां कृष्यर्थमुपयुक्तभूमिनिर्णयं कृत्वा इयं भूमि: शालीनां कृषियोग्या इयं वृक्षार्थमियं प्रतानेभ्य: शाकादिभ्य: वोपयुक्ता इति विवेक: करणीय: तदनुसारं शालिक्षेत्रं शालेयं ब्रीहिक्षेत्रं ब्रैहेयं यवक्षेत्रं यव्यं यवकार्यं यवक्यं षष्ठिक्षेत्रं षष्ठिक्यं एवमेव तिल्यं तैलीनं माष्यं मौद्गीनं इत्यादीनि क्षेत्रविशेषाण्युक्तानि —

क्षेत्रं ब्रैहेयशालेयं ब्रीहिशाल्योद्यवोचितम्।
यव यवक्यं षष्ठिक्यं यवादिभवनं हि तत्॥
तिल्यतैलीनमन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता।
मौद्गीनं कौद्रवीणादि शेषधान्योद्भववक्षमम्॥[१२]

तत्र अमरकोशे शालिब्रीह्यादीनां कृष्यर्थं नाम्ना अनुपभूमि: प्रशस्यते। यवादीनां कृते तारभूमि: उत्तमा मता। शाल्यादीनां कृष्यर्थं सुश्रुत: त्रिविधां भूमिं प्रकल्पयति दग्धभूमि:, जाङ्गलभूमि:, कैदारभूमिश्चेति। तत्र दग्धभूमि: भूसंस्कारार्थमुद्दीपितानला यज्ञभूमिर्वा भवति। कैदारा भूमि: कृत्रिमभूमि: जलपूर्णा भूमिर्वा भवति। एवं कृषिकर्मण: कृते कीदृशी भूमि: उपयुक्ता भविष्यति, अपि च मृत्तिका परीक्षाया: सङ्केत: समराङ्गणसूत्रधारे उपलभ्यते। तथाहि—

शालि पिष्टक गन्धैश्च धान्य गन्धैश्च या तथा।
प्रशस्ताखिल वर्णाना मीह्यगन्धा वसुन्धरा॥[१३]

उपर्युक्तानुसारेण परीक्ष्य कृषिकोविद: यथायोग्यभूमौ विविधोत्तमसस्यानि कृषेत ।।

*****

११. सुश्रुतसंहिता - ४६.५०, खेमराज श्रीकृष्णप्रकाशनम्, बम्बई - ४ - १९९८।
१२. अमरकोश: - वैश्यवर्ग: - ९, हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत-सीरिज: वाराणसी, २००५।
१३. समराङ्गणसूत्रधार: - ६७, डॉ. द्विजेन्द्रनाथशुक्ल:, वास्तुवाङ्मयप्रकाशनम्, लखनऊ -१९६५।

ISSN - 2231-2129

शिक्षाशास्त्रमीमांसा

ISSN - 2231-2129

उपनिषदां शिक्षादर्शनम्

डा. पवनकुमारः, शिक्षाविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः, भोपालम्

विषयोपस्थापनम् -

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति अभियुक्तोक्तिः। विद्यया अमरत्वं सम्प्राप्यते। अमृतत्वकाङ्क्षिणः भारतीयाः। तेषां संस्कृतिः 'भारतीयसंस्कृतिः' इति विश्वप्रसिद्धा। इयञ्च भारतीयसंस्कृतिः तदीयग्रन्थेषु परिलक्ष्यते। एकैकोऽपि ग्रन्थः गभीरज्ञानप्रतिपादकः। 'सर्वज्ञानमयो हि सः' इति वचनं वेदानां सर्वार्थबोधकत्वं प्रतिपादयति। वैदिकसाहित्यशब्देन समग्रोऽपि मन्त्र-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषत्-संग्रहरूपो निधिः गृह्यते। अत एव 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति निर्दिष्टं परिलक्ष्यते।

उपनिषदां महत्त्वं यथा भारतीयैः अवगतं तथैव पाश्चात्त्यैरपि मनीषिभिः निर्विवादम् अङ्गीक्रियते। उपनिषदां महत्त्वस्य प्रधानं कारणं तदीयविषयाः। एते विषयाः समग्रमानवमात्रकल्याणसम्बद्धाः। प्रत्येकमुपनिषत् वेदेन सम्बद्धा विद्यते अथ च अध्यात्मतत्त्वस्य प्रतिपादिका। सर्वोऽपि जनः स्वीयदृष्ट्या उपनिषदां महत्त्वमवगच्छति। प्रस्थानत्रय्याम् उपनिषदां स्थानमत्यन्तं प्रधानम्। उपनिषदां महत्त्वमवगच्छता दाराशिकोहवर्येण पञ्चाशत् उपनिषदां पारसीभाषायामनुवादो कृतः। उपनिषदां शैक्षिकं महत्त्वमद्यापि शिक्षाजगति स्वीयं विशिष्टमसाधारणञ्च स्थानमावहति।

(1) शिक्षोद्देश्यानि

प्रत्येकमुपनिषदि शिक्षोद्देश्यानामाख्यानं भिन्न-भिन्नरूपेण कृतं वर्तते। विद्यया अमृतत्वं प्राप्तुं शक्यमिति ईशावास्योपनिषदि स्फुटं व्याख्यायितं दरीदृश्यते। तद्यथा-

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते।।[1]

अविद्यया मृत्युं कश्चित् विद्यया अमरत्वं प्राप्नोति इति प्रधानार्थः। अतः अवश्यमेव विद्या देवतात्मभावप्राप्त्यर्थं प्रधानं साधनमित्यत्र नास्ति विप्रतिपतिः। आत्मबोधे विद्या एव प्राधान्येनोपकरोति इत्यपि अवगम्यते। उपनिषदां प्रधानविषय एव आत्म-ज्ञानमिति विदितचरम्।

1. ईशादि नौ उपनिषद्, ईशावास्योपनिषद् मन्त्रः-11, पृष्ठम्-24

अतः तदाप्तौ विद्या एकः प्रशस्तमार्गः इति विज्ञायते। आत्मानुभूतेः सर्वोत्कृष्टं वर्णनं तैत्तिरीयोपनिषदि सम्प्राप्यते। तद्यथा –

आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठा।...[2]

उपनिषत्सु वर्णितं आनन्दतत्त्वं न हि किञ्चिद् बाह्य वस्तु। प्रत्युत प्रत्येकं व्यक्तौ अन्तर्निहितम् आत्मनः शाश्वतं स्वरूपमेव। पञ्चकोषेस्वपि विद्यमानः आनन्दमयकोषः आत्मनः स्थानमेव अस्यामवस्थायां ज्ञाता, ज्ञेयम्, ज्ञानञ्च इत्येतेषां मध्ये भेदः एव नावतिष्ठते। इयमेव शिक्षायाः परमोद्देश्यं वर्तते यत्र आत्मानुभूतिः जायते ।

(2) उपनिषत्सु छात्रशिक्षकयोः सम्बन्धः –

विशिष्टा छात्रसंकल्पना उपनिषत्सु प्राधान्येन अवलोक्यते। छात्रः ज्ञानपिपासुः अस्ति, यस्मिन् ज्ञानावाप्तये महती जिज्ञासा विद्यते। ज्ञानपिपासायाः सन्तृत्यर्थं सः समीचीनस्य शक्तस्य गुरोः अन्वेषणे तत्परः दरीदृश्यते। छात्रशिक्षकयोः असाधारणः सम्बन्धः उपनिषत्सु विद्यते। तद्यथा– कठोपनिषदि साधूच्यते –

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।।[3]

परस्परं रक्षणम्, अर्जितानां ज्ञानोपलब्धीनां परस्परमुपयोगः, परस्परशक्तौ वृद्धिः, मिलित्वा अध्ययनेन तेजस्वीतायाः प्राप्तिः अन्ते च सर्वमपि सम्प्राप्य ईर्ष्याभावराहित्यम् इति तात्पर्यार्थः। छात्रशिक्षकयोः परस्परावश्यकतासु अन्यत् किम् वा अपेक्षितं स्यात्। ए.एस. अल्तेकरवर्यः स्वीये ग्रन्थे उल्लिखति यत्- 'We have seen already how the teacher was regarded as the spiritual father of the pupil. The relations between the two were therefore naturally more or less filial in character.' इति ।[4] अतः मधुरः पितृवत् सम्बन्धः छात्रशिक्षकयोः आसीदिति नात्र संशयः।

आचार्यः अन्तेवासिनं तस्य शिक्षाक्रमस्य समाप्तेरनन्तरमुपदेशः अत्यन्तं प्रधानः आसीत्। आचार्यद्वारा उपदिष्टाः विषयाः न केवलं तदीयसम्बन्धमेव निरूपयन्ति प्रत्युत आचार्यस्य शिष्याय अद्भुतं चिन्तनमपि प्रदर्शयन्ति। आचार्यस्य इदमपि चिन्तनं दृश्यते यत् तस्मिन् विद्यमानाः

2. ईशादि नौ उपषिद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, षष्ठः अनुवाकः, पृष्ठम् – 1058
3. तत्रैव, कठोपनिषद्, शान्तिपाठः, पृष्ठम् – 173
4. Education in Anicent India, P-71

समीचीना: गुणा: एव तदीयशिष्यै: परिपालनीया:। विशिष्य काचित् आचारसंहिता एव आचार्येण अत्यन्तं सारगर्भितरूपेण स्फुटमभिव्यज्यते। इदमेकं निदर्शनमिव साम्प्रतमपि आचरणस्य विषय: । तद्यथा तैत्तिरीयोपनिषद: वचनानि इमानि अत्र प्रामाण्यमावहन्ति – 'वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद।......... स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि।[5]

(3) उपनिषदां पाठ्यक्रम: –

उपनिषदां ज्ञानं भागद्वये विभक्तं दरीदृश्यते। यच्च अपरा (Worldy) एवं परा (Pertaining to spirit) विद्यारूपेण अभिहिता दृश्यते।'अपरा' विद्या दृश्यमानस्य जगत: सम्बद्धा वर्तते प्रत्युत पराविद्या आत्मज्ञानसम्बन्धिता। परा विद्याया: प्राधान्यमुपनिषत्सु भृशमवलोक्यते। तेनैव सह अपरा विद्याया: कृतेऽपि समुचितं स्थानं प्रदत्तं वरीवर्ति। उपनिषद: पाठ्यक्रमस्य सर्वोऽपि विषय: प्राधान्येन आत्मन: उन्नत्यर्थं प्रतिपादित: विद्यते। उपनिषत्सु आत्मानुभूते: प्राधान्यात्। अत: उपनिषदा प्रतिपादितपाठ्यक्रम: पूर्णतया तदीयोद्देश्यप्रापक: विद्यते इत्यत्र नास्ति संशीति:। उपनिषत्सु वर्णितानि नैकानि उदाहरणानि वर्तन्ते यै: इदं स्फुटमवगम्यते यत् नैका: विद्या: समधिगन्तव्या: भवन्ति स्म। कलानामधिगमेऽपि विशिष्टावधानं प्रदीयते स्म। अल्तेकरमहोदयस्य छान्दोग्योपनिषद: नारदोदाहरणं प्रकृतसन्दर्भे स्पष्टतां प्रयच्छति। तद्यथा–

"From a passage in the Chhandogya Upanishad we learn that when Narada came to learn higher philosophy from Sanat Kumara, he had already studied, besides Vedas and the allied branches, arithmetic (rasi), archery, astronomy and astrology, (Nakshastravidya) snake charming and antidotes against poisons (Sarpavidya), and the artsay of divination and finding out treasuretroves (Daiva and Nidhi)." इति।[6]

अत: एवं विधा: नैका: विद्या:, नैका: कला: इत्यादिकं सर्वमपि पाठ्यक्रमस्य व्यापकस्वरूपं विशदं निरुपयति ।

5. ईशादि नौ उपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, एकादश: अनुवाक:, पृष्ठम्- 920
6. Education in Anicent India, P-125

(4) उपनिषत्सु विद्यमानाः विधयः -

उपनिषदां शैली विलक्षणा। प्रत्येकमुपनिषदः शैली महत्त्वपूर्णा। परन्तु सर्वप्रामुख्येन 'स्वयम् अन्वेषणविधिः (Self discovery Method) प्रयुक्तः दृश्यते प्रकामम्। ज्ञानस्य प्राप्तिः कश्चित् स्वयमन्विष्य करोति इति उपनिषत्सन्देशः । सूत्रविधिः, व्युत्पत्तिविधिः, कथाविधिः, अनुरूपताविधिः, चर्चाविधिः, संश्लेषणविधिः, भाषणविधिः, अनुक्रमिकविधिः इत्यादयः नैके विधयः उपनिषत्सु प्रयुक्ताः उपयुक्ताश्च दरीदृश्यन्ते ।

उपनिषत्सु प्रयुक्ताः विधयः वैशिष्ट्मावहन्ति भृशम् । केनोपनिषदि इन्द्र-राक्षसयोः कथामाध्यमेन मानवीयकरुणायाः उपदेशः प्रदत्तः। जटिलानां विषयाणां व्याख्या व्याख्यानेन विधातुं शक्यते। यम-नचिकेतासंवादः अस्योदाहरणम्। प्रश्नोत्तराणां शैली उपनिषत्सु विशिष्टा। तावत् पर्यन्तं प्रश्नोत्तराणि प्रवर्तन्ते यावत् पर्यन्तं शङ्कानां समाधानं न आयाति। इत्थम् उपनिषत्सु विविधाः विधयः विषयवैविध्याधारेण सम्प्रवृत्ताः उपयुक्ताश्च सन्तः गूढार्थप्रतिपादने सक्षमाः परिदृश्यन्ते।

(5) उपनिषत्सु अध्ययनप्रक्रिया -

उपनिषत्सु अध्ययनप्रक्रिया महत्त्वपूर्णा। अध्ययनप्रक्रियायां सोपानत्रयम् अवलोक्यते। तद्यथा -

प्रथमं सोपानम् - श्रवणम् (Listening)
द्वितीयं सोपानम् - मननम् (Contemplation)
तृतीयं सोपानम् - निदिध्यासनम् (Meditation)

ऐदम्प्राथम्येन अधिगन्ता विधिवत् विषयाणां सङ्ग्रहार्थं श्रवणं कुर्यात्। सममेव पठनेनापि विषयसङ्ग्रहः बोध्यः। स्तरे अथवा सोपानेऽस्मिन् विमर्शः नैव विधीयते। समागते च द्वितीये सोपाने मननाख्ये शङ्कासमाधानं, विचारविमर्शश्च क्रियते। तथ्यानां विश्लेषणं, गभीरं चिन्तनं, बोधश्च विशिष्यात्रैव सम्पाद्यते। क्रमशः शङ्कानां समाप्तिः निदिध्यासनसोपानबोधिका। विषयावधारणाः स्फुटाः स्पष्टाश्च जाताः भवन्ति। स्तरेऽस्मिन् तथ्यैः जीवनसमस्यानां समाधानक्षमता समागच्छति। ज्ञानस्य ज्ञातुश्च अभेदः अत्रावलोक्यते। इत्थं श्रवणेन, मननेन, निदिध्यासनेन च क्रमशः ऊर्ध्वं गतिः अवलोक्यते। एतानि सोपानानि ज्ञानात्मक-भावात्मक क्रियात्मकरूपेणापि चिन्तयितुं शक्यानि। उपनिषदाम् अध्ययनप्रक्रिया आत्मसाक्षात्कारसम्पादने वस्तुतः उपकरोतीति नात्र मतद्वयम् ।

विषयोपसंहृतिः -

गुरोः समीपमुपविश्य शिष्यः रहस्यमयस्य, गूढार्थस्य तत्त्वज्ञानस्य अभ्यासमारभ्यते। उपनिषत् शब्दार्थः एषः एव। अत एव उपनिषत्सु गुरुः अस्ति, शिष्यः अस्ति, अथ च विषयः उपनिषदः शिक्षादर्शनं स्फुटमस्ति। उपनिषत्सु संवादरूपेणातीव मनोहराः उपदेशाः समुल्लसन्ति। तात्विकदृशा विचार्यमाणे, विज्ञातं भवति यदुपनिषद्ग्रन्थाः अध्यात्मविद्याप्रधानाः। आत्मानमधिकृत्यैव प्रस्तुतः दृश्यते तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः। जर्मनदेशीयः तत्त्वज्ञः आर्थर शोपेनहोएरवर्यः उपनिषद्भिः सम्प्रेरितस्सन् आह - "It is most rewarding and the most elevating reading which can possibly be in the world. It has been solace of my life and will be of my death."[7] समानं विचारमवधारयति जर्मनपण्डितः पॉल डायसनवर्यः । तन्मते- "The Vedanta in its unfalsified form is the strongest support of pure morality, is the greatest consolation in the safferings of life and death. Indian ! keep to it."[8] इत्थमुपनिषदां शिक्षादर्शनं न केवलं भारतीयैः अवगतं प्रत्युत पाश्चात्त्यैरपि मुक्तकण्ठेन भारतीयतायाः महत्त्वमनेनैव क्रमेणावगतमिति निश्चप्रचम्।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. ईशादि नौ उपनिषद् (सं. 2059), गीताप्रेस, गोरखपुर, पृ. 24, 173, 920, 921,1058,
2. ओड़, डॉ. लक्ष्मीलाल के. (2009), शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, पृ. 116-127
3. द्विवेदी, डॉ. कपिलदेव (1989), संस्कृतनिबन्धशतकम्, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, पृ. 12-15
4. शास्त्री, द्विजेन्द्रनाथः (1998), संस्कृतसाहित्यविमर्शः, गुरुकुल वृन्दावन स्नातक शोध-संस्थान, दिल्ली, पृ. 147-163
5. फ्रांसिस, मोना एवं जोशी, मृदुल (2014), अजस्रम्, तक्षशिला पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृ. 114
6. Altekar, A.S. (2015) Education in Ancient India, Isha Books, Delhi, Pg-71-81,125

7. अजस्रम्, पृष्ठम् - 114
8. तत्रैव, पृष्ठम् - 114

ISSN - 2231-2129

दयानन्दसम्मता स्त्री-शिक्षा

डा. सोमनाथ साहु
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः)
भोपालपरिसरः

समाजस्य विकासे न केवलं पुरुषाणामेव योगदानं भवति, प्रत्युत स्त्रीणामपि योगदानमत्यन्तं महत्त्वपूर्णं बोभूयते। समाजे राष्ट्रे च स्त्रीणामुपेक्षा न कल्याणप्रदा भवतीति सर्वैः विदितमेव। अतः पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि शिक्षाव्यवस्था वर्तते। सुशिक्षितैव स्त्री सद्गृहिणी सति साध्वी सत्कर्मपरायणा वंशप्रतिष्ठापस्वरूपा च भवितुमर्हति। स्त्रिय एव मातृभूताः सद्वंशं सद्राष्ट्रं च निर्मातुं प्रभवन्ति। अतः मातृशक्तेः शास्त्रेषु महद् गोरवमनुश्रूयते। यस्मिन् देशे समाजे च स्त्रीणामादरो भवति,स देशः समाजश्चोन्नतिं प्राप्नुतः। उक्तं च मनुना

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः॥[1]

सहस्त्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते॥[2]

यदि मातरोऽशिक्षिताः विद्याशून्याः कर्तव्यज्ञानहीनाश्च सन्ति, तर्हि पुत्राः पुर्त्यश्च तथैवाविद्याग्रस्ताः कुशलतारहिताश्च भविष्यन्ति। यदि नार्यः शिक्षिताः सन्ति, तर्हि ताः स्वपुत्राणां पालनं रक्षणं शिक्षणादिकं च सम्यक्तया करिष्यन्ति एवं तासां सन्ततिः विद्यायुक्ता हृष्टा पुष्टा सद्गुणोपेताच भविष्यन्ति। अतएव महानिर्वाणतन्त्रेऽप्युक्तमस्ति-

कन्याऽप्येवं लालनीया, शिक्षणीया प्रयत्नतः।।[3]

सत्यार्थप्रकाशे प्रश्नोत्तरशैल्या स्त्रीशिक्षा विषये विशदरूपेण विचारः प्रवर्तितः। तद्यथा-
प्रश्नः- अपि योषितः शूद्राश्चापि वेदमधीयीरन्, एतेष्वधीयमानेषु वयं किं करिष्यामः? नाप्येषामध्ययने प्रमाणमुपलभ्यते प्रत्युतायं निषेधः सन्दृश्यते-'स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेः' इति।
उत्तरम् - सर्वे पुमांसो योषितश्च (मनुष्यमात्रमिति यावत्) अध्ययनेऽधिक्रियन्ते। पतत कूपेषु

१ मनुस्मृति - 3.56
२ मनुस्मृति - 2.145
३ महानिर्वाणतन्त्रम्

युयम् । श्रुतिश्चेयं युष्मत्कल्पनाप्रसूता न तु कस्यचित् प्रमाणभूतस्य ग्रन्थस्य। पुनरप्युक्तम् यश्चापि योषितामध्ययनं प्रतिषेधथ तदपि युष्माकं मौर्ख्याज्ञानस्वार्थावैदग्ध्यानां प्रभावादेव। वेदेषु कन्यानामध्ययनप्रमाणं पश्यत्-'**ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्**'[४] इति -

यथा वै बाला ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्यां सुशिक्षां च सम्प्राप्य युवतिं विदुषीं स्वानुकूला प्रियां स्वसदृशीं च भार्या परिणयन्ते तथैव कुमार्यो ब्रह्मचर्यसेवनेन वेदादिशास्त्राण्यधीत्य सकलविद्यां शिक्षाञ्चोत्तमां सम्प्राप्य प्राप्तयौवनं स्वसमानं प्रियं पुमांसं लभेत।[५] इति।

तथा च न केवलं बालकानामेव उपनयनसंस्कारो आसीत्, प्रत्युत बालिकानामपि उपनयनसंस्कारोऽभूदिति विविधप्राप्तप्रमाणैः संसिद्धयति इदं तथ्यम्। इदमासीत् सामान्याऽवधारणा यत् यस्योपनयनसंस्कारो न जातः सः वैदिकसन्ध्याप्रार्थनायज्ञादिकार्येषु वेदमन्त्राणामुच्चारणं कर्तुमहो न भवति। तस्माद् बालिकानामपि उपनयनसंस्कारः स्वाभाविक एव आसीदिति प्रतिभाति। विषयेऽस्मिन् प्रमाणमुपन्यस्तुं कानिचिदार्षवचनानि प्रस्तूयन्ते। तथाहि-

पुराकाले तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः।
स्वगृहे चैव कन्यायाः भैक्ष्यचर्या विधीयते॥[६] इति॥

एवञ्च द्विजाः स्वगृहेषु निर्धारितसमये बालानुपनीय विहितोचितसंस्काराः कुमारीश्च तत्तत्पाठशालासु प्रेषयेयुः। इत्थमेव कृतोपनयनो द्विजब्रह्मचारी कुमारः, कुमारी च ब्रह्मचारिणी वेदार्थज्ञानरूपोत्तमं तपः शनैः शनैः प्रवर्धयेताम्।

सत्यार्थप्रकाशे स्त्रीणां ब्रह्मचर्यव्रतविषये सम्यक् प्रतिपादितम् । यथा -

प्रश्नः - किमयं नरनारीभ्यां कृते समानो ब्रह्मचर्यनियमः ?

उत्तरम् - नहि, यदि हि नाम पुमान् पञ्चविंशतिः (25), त्रिंशत् (30), षडत्रिंशत् (36), चत्वारिंशत् (40), चतुःचत्वारिंशत् (44), अष्टचत्वारिंशत् (48) वर्षाणि यावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् तर्हि कन्यानुक्रमेण षोडशः (16), सप्तदशः(17), अष्टादशः(18), विंशतिः (20), द्वाविंशतिः (22), चतुर्विंशतिः (24) वर्षाणि ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्।

४ अथर्ववेदः ११.२४.८
५ सत्यार्थप्रकाशः, तृतीयसमुल्लासः, पृ. 59
६ मनुस्मृतिः

अष्टचत्वारिंशद्वर्षसमनन्तरं पुरुषेण चतुर्विंशतिवर्षेभ्यश्च परं कन्यया ब्रह्मचर्य्यपालनमनावश्यकम्। गृहस्थधर्म परिपालयितुकामैरेव पुरुषैरयं नियमो अनुष्ठेयः तदितरे च यावज्जीवं समाचरन्तु नाम ब्रह्मचर्य्यम्[७]। विचारप्रसङ्गे एवं हि विज्ञायते यत् महर्षिणामौदार्येणैव महिलाजनः पुनः शिक्षिताः बभूवुः । उक्तं हि-

स मन्महिम्ना महिलाजनः पुनः
स्ववेदवेदाध्ययनाधिकारवान्।
सुमन्त्रशिक्षामुपनीतदीक्षया
प्रपद्य भेजे निजगौरवश्रियम् ।।[८]

दयानन्दमहर्षिणामनुसार स्त्रीणां पाठशाला पृथक् रूपेण भवेत्। विद्यामन्दिरञ्च निर्जनप्रदेशेषु करणीयम्। अर्थात् ग्रामात् नगराद्वैकस्मिन् योजने भवेत्। किञ्च कुमारकुमारीणां पाठशालेऽन्योयतो गव्यूत्यन्तराले भवेताम्। तत्रत्या अध्यापका अध्यापिका भृत्यवर्गाश्च सर्व एव कार्यकर्तारौ बालानां शालासु पुरुषाः कुमारीणाञ्च शालाषु नार्यो भवेयुः। कन्यानां विद्यामन्दिरेषु पञ्चवर्षीयेणापि बालकेन, कुमारीणां च पाठशालासु पञ्चवर्षीययापि कन्यया न प्रवेष्टव्यम्। यावद्धि ते ब्रह्मचर्यमाचरेयुः तावदन्योऽन्यस्य दर्शनं, स्पर्शनं, रहस्यावस्थानं, मिथः सम्भाषणं, विषयालापः, परस्परक्रीड़ा, विषयध्यानं सङ्गश्चेत्यष्टविधमैथुनं परिहरेयुः गुरुवश्च ततो बालान् पृथक् स्थापयेयुः। येन ते विद्ययोत्तमशिक्षया सौशील्यसत्स्वभावादिभिर्गुणैः शरीरात्मनोर्बलेन समन्विता नित्यं शोभमानाः प्रमोदभरमाप्नुयुः।

प्रश्नः - नार्योऽपि किं वेदानधीयीरन्[९] ?

उत्तरम् - अवश्यम्, पश्यत श्रोतसूत्रादिषु -

'इमं मन्त्रं पत्नी पठेत्'

यज्ञे मन्त्रमिमं भार्या सम्पठेदिति। अनधीतवेदादि शास्त्रा हि योषा यज्ञेषु कथं सत्वरं मन्त्रानुच्चारयितुं संस्कृतवाचि भाषितुं च पारयेत्। पुराप्यस्मिन् भारते योषितामलङ्कारस्वरूपा गार्गीप्रभृतयो वेदादिशास्त्राण्यधीत्य पूर्णविदुष्योऽभवनिति शतपथब्राह्मणे स्पष्टं विलिखितम् । एवञ्च ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः स्ववैदुष्येन सर्वासु दिक्षु ख्यातिं प्रापुः। ताः वैदिकसाहित्यस्य साङ्गोपाङ्गञ्चाध्ययनं विहित्वा स्त्रीभ्यो विशिष्यमुदाहरणं प्रस्तुतवत्यः। एतैरुदाहरणैः स्त्रियः गौरवान्विता अभूवन्। एतासु स्त्रीषु विश्ववारा, सिकता, लोपामुद्रा, घोषा, अपाला, रोमशा,

७ सत्यार्थप्रकाशः, तृतीयसमुल्लासः, पृ. 34
८ दयानन्ददिग्विजयं महाकाव्यम् 1/47, पृ. 35
९ सत्यार्थप्रकाशः, तृतीयसमुल्लासः, पृ. 59

उर्वशी प्रभृतीनां स्त्रीणां नामानि इतिहासेऽति प्रसिद्धानि जायन्ते। इदमप्यत्र वेदनीयं यद् ऋग्वेदस्य अन्यस्य च वेदस्यानेकासां सूक्तीनाम् 'ऋषिका' नारी बभूव। तथाहि –मीमांसा सदृशे नीरसे कठिने च शास्त्रेऽपि विदुष्यः स्व रूचि प्रदर्शितवत्यः। एतस्मिन् सन्दर्भ 'आपिशला', 'काशकृत्स्नाम् इत्यनयोर्नाम वयं स्मरामः। तद्यथा– 'आपिशलमधीते' ब्राह्मणी 'आपिशला ब्राह्मणी', 'काशकृत्स्नमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी' इति। भगवान् पतञ्जलिरपि आचार्या, उपाध्यायी इत्यनयोरुल्लेखमकरोत् । तथाहि 'उपेत्याधीयते तस्या उपाध्यायी उपाध्याया'[१०] ।।

इदमपि ज्ञातव्यमस्ति यत् कालान्तरे यदा दर्शनशास्त्रस्याध्यापनं प्रचारितमभवत्तदा स्त्रियोऽपि दर्शनशास्त्रे विद्यमानं निगूढतत्त्वं ज्ञातुं दर्शनशास्त्रप्रति स्वरुचिं प्रदर्शितवत्यः। अस्मिन् सन्दर्भ महर्षे याज्ञवल्क्यस्योदाहरणं शास्त्रेषु प्रख्यातमस्ति। महर्षेः याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः। मैत्रेयी, कात्यायनी च। अनयोरुभयोरपि 'मैत्रेयी' ब्रह्मवादिनी बभूव। सा आध्यात्मपरायणाऽऽसीत्, परन्तु कात्यायनी सांसारिकसुखमधिगन्तुमेव सर्वदा तत्परा बभूव। याज्ञवल्क्यः स्वधनं तयोर्मध्ये विभज्य स्वयं सन्यासाश्रमं प्रति जिगमिषति। धनविभाजनप्रयुक्तं प्रस्तावं श्रुत्वा मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ 'यदि धन धान्यपरिपूर्णा समस्ता पृथ्वी प्राप्यते, किं तेनाहममृतत्वं प्राप्तुं क्षमा स्याम्।' नहि, नहि एतेन केवलं सांसारिकमेव सुखमधिगन्तुं शक्यते, न तु अमृतत्त्वम् सा होवाच मैत्रेयी। येनाहं नामृतस्याम् किमहि तेन कुर्यामिति।

इत्थं याज्ञवल्क्यमैत्रेयिसंवादं पठित्वा स्फुटं विज्ञायते यत् न केवलं तस्याः दर्शनशास्त्रम्प्रत्यभिरुचिरेवासीत् प्रत्युत सा दर्शनशास्त्रस्य विदुषी बभूव। अपि च –राज्ञः जनकस्य सभायां याज्ञवल्क्येन सह शास्त्रर्थं कुर्वन्ती गार्गी स्वीयामाध्यात्मिकप्रतिभा प्रदर्थ्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मं दार्शनिकं प्रश्नं[११] याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ अनति प्रश्ना वै देवतामतिपृच्छति। तस्याः आध्यात्मिकशास्त्रसम्बद्धः प्रश्नः एतादृशः सूक्ष्मो बभूव यस्योत्तरं याज्ञवल्क्यः सार्वजनिके स्थाने प्रदातुं समर्थो नाभवत्। एतेन सुस्पष्टं भवति यद् 'गार्गी न्यायशास्त्रस्य षड्दर्शनानाञ्च विश्रुता विदुषी आसीदिति।

आत्रेयी अपि एतादृशी विदुषी आसीत्, या वेदान्तशास्त्रस्य शिक्षां वाल्मीकिराश्रमात्, आगस्त्य सकाशात् प्राप्तवती। तत्र वाल्मीकि–अगस्त्यऋषी उभावपि तस्यै शिक्षा ददति। तथाहि 'तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपार्श्वादिह संचरामि[१२]। पुरा

१० महाभाष्य–3/3/2 वा, 1 पृ.302 उ.प.का. भा.पृ.436

११ बृ. दा. उ. नि. 3/6/1

१२ उ.रा.चरितम्अं.2

महत्वशालिनीमिमामार्यमहीं भारतभुवमण्डयन् समभूषयन्निति।
प्रमाणञ्चात्र –

स्वराज्यसञ्चालनकर्मशिक्षिता
नरेन्द्रकन्या रणयज्ञदीक्षिताः।
अनेकविद्यासुकलाभिमण्डिता
अमण्डयन्नार्यमहीं महीयसीम्॥[१३]

रामायणस्याध्ययनेन विज्ञायते यद्रामस्याभिषेकदिने प्रातः कालादेव कौसल्या यज्ञमकरोत्। बालिः यदा युद्धाय प्रस्थितवान् तदा तस्याः पत्नी तारापिय यज्ञकार्यं सम्पादितवती। एतयोरुभयोरपि कृते 'मन्त्रविद्' शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा –

सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा।[१४]
अग्निं जुहोतिस्म तदा मन्त्राविष्कृतं मंगला॥

अपि च – **ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी।**[१५]

यजुर्वेदभाष्ये दयानन्देन स्त्रियो युद्धपि पतिभिः सह तिष्ठेयु[१६] रित्युक्तम्। सभापत्यादिभिर्यथाऽतिप्रशंसिता दृष्टपुष्टा साङ्गोपाङ्गा पुरुषसेना स्वीकार्या तथा स्त्रीसेना च[१७]। एवमेव यथा युद्धविद्यया पुरुषाः शिक्षणीयास्तथा स्त्रियश्च यथा वीरपुरुषा युद्धं कुर्युस्तथा स्त्रियोऽपि कुर्वन्तु[१८]। यथा राजा राजपुरुषाश्चयानाश्वचालनयुद्धव्यवहारान् जानीयुः तथा तस्त्रियोऽपि विजानन्त[१९]। एवञ्च यथा पुरुषः सर्वदिक्सुकीर्तिर्वेदप्रवीणः सत्यकारी सर्वस्य सुखप्रदो धार्मिको जनो भवेत्तथा हे राजन् ! तव पत्नी स्यात्ते राजधर्म स्वीकृत्यास्माद्बहुसुखं बहुश्रियं च प्राप्नुवन्तु[२०] इति ।

पश्यत –आर्यावर्तीयराजपुरुषाणां योषितोऽपि धनुर्वेदं – युद्धविद्यां सम्यग्विदन्ति स्म अन्यथा कथं कैकेयीप्रभृतयो दशरथप्रमुखैः सह समराङ्गणमवतीर्य योद्धमशक्नुवन् । तस्माद् ब्राह्मणीक्षत्रियाभ्यां सकलविद्यां वैश्यया व्यवहारविद्या, शूद्रया च पाकशुश्रूषादिविद्या अवश्यमध्येतव्याः। पुरुषैः न्यूनातिन्यूनं व्याकरण-धर्म-स्वव्यवहारविद्या अवश्यं शिक्षणीयाः। योषिद्भिरपि व्याकरण-धर्म-वैद्यक-गणित-शिल्पविद्या अवश्यमेवाधिगन्तव्याः। नह्येषा

१३ दयानन्ददिग्विजयं महाकाव्यम् 1/22, पृ. 20
१४ रामायणम् – 2.20
१५ रामायणम् – 4.16
१६ यजुर्वेदभाष्यम्. 14.3
१७ यजु.भा.17.44
१८ यजु. 17.45
१९ यजु. भा. 29.50
२० यजु भा 10.28

शिक्षणमन्तरेण सत्यासत्यविनिर्णयः, भर्त्रादिभिरनुकूलव्यवहारः, यथायोग्यं सन्तानोत्पत्तिः, तेषां पालनवर्द्धने सम्यक् शिक्षाप्रदानम्, सकलगृहकार्याणां यथायथमनुष्ठानञ्च सम्भवति। तथा च आयुर्वेदविज्ञानं विनान्तपानादिकमौषधवत्साधयितुं न प्रभवन्ति येन हि सद्मनि व्याधयो न कहिचिदपि संक्रामेयुः सर्वे च नित्यं सानन्दं निवसेयुः।

शिल्पविद्याविज्ञानमन्तरेण गृहविरचनम्, वसनभूषणादीनां निर्माणं निर्मापणञ्च, गणितविद्यां विना सर्वेषामायव्ययबोधः प्रबोधनं च न सम्भवति। वेदादिशास्त्रविज्ञानमन्तरेण परमेश्वर धर्माविज्ञायाधर्मान्नकर्हिचिनिवर्तेरन्।[२१] तस्मात्त एव धन्यवादाहः कृतकृत्याश्च ये वै ब्रह्मचर्येण उत्तमशिक्षया विद्यया च स्वसन्ततीनां शरीरात्मनोः पूर्णं बलं प्रवर्धयेयुः। येन हि तान्यपत्यानि मातृ–पितृ–भर्तृश्वश्वशुरराजप्रजाप्रतिवेशि–इष्ट–मित्र–सन्तानादिभिर्यथायथं धर्मेण वर्तेरन्

यजुर्वेदभाष्ये दयानन्दः स्त्रीन्यायं स्त्री पुरुषन्यायं पुरुषश्च कुर्यात्[२२] इति प्रतिपादितवान्। ऋग्वेदभाष्येऽपि यथा राजानः पुरुषाणां न्यायं कुर्युस्तथैव स्त्रीणां न्यायं राज्यः कुर्युरि[२३] त्युक्तम्। अनेनेदं स्पष्टं यत् तदा स्त्रीयः न्यायकारिण्योऽभूवन्निति । राजपत्नी सर्वासां स्त्रीणां न्यायसुशिक्षे च सदैव कुर्यात्। नैतासामेते पुरुषैः कारयितव्ये। कुतः पुरुषाणां समीपे स्त्रियो लज्जिता भीताश्च भूत्वा यथावद्वक्तुमध्येतुं च न शक्नुवन्त्यतः[२४]। राज्ञी राजानं प्रति ब्रूयात् अहं भवतो न्यूना नास्मि, यथा भवान् पुरुषाणां न्यायाधीशोऽस्ति तथाऽहं स्त्रीणां न्यायकारिणी भवामि, यथा पूर्वा राजपत्यः प्रजास्थानां स्त्रीणां न्यायकारिण्योऽभूवन् तथा अहमपि स्माम्[२५]। स्वामिचरणाः उक्तवन्तः यत् –हे स्त्रियः! यथा युष्माकं पतयो न्यायाधीशा भूत्वा सापराधानपराधिनां सत्यन्यायेन विवेचनं कृत्वा सापराधान् दण्डयन्ति निरपराधिनः सत्कूर्वन्ति युष्माननुत्तमानानन्दान् प्रददति तथा यूयमपि भवत इति । एवञ्चान्ततो गत्वा इदं ह्युक्तम्– यः राजपुरुषः पुरुषाणां न्यायाधिकारे तिष्ठेत्तस्य स्त्री स्त्रीणां न्यायासने स्थिता भवेत्। अतः किमागतं यादृशो नीतिविद्याधर्मयुक्तः स्वामी पुरुषाणां न्यायं कुर्यात्तादृश्येव तत्स्त्रिया भवितव्यमिति।[२६]

स्त्रीणां वैद्यकशास्त्रेऽपि प्राविण्यमपेक्षते इति स्वामिचरणानामाशयः। अतैवोक्तम् – मातापितृभ्यां कन्याभ्यो व्याकरणादिकमध्याप्य वैद्यकशास्त्रमण्यध्यापनीयम्। यत इमा आरोग्यकारिका गर्भसंपादिनीरोषधीर्विज्ञाय सुसन्तानान्युत्पाद्य सततं प्रमोदेरन्[२७]। एवञ्च

२१ स.प्र.तृ.स. पृ.69
२२ यजु. भा. 13.16
२३ ऋग्वेदभाष्यम्. 5.46.7
२४ यजु.भा. 10.26
२५ ऋभ.1.126.7
२६ यजु.भा. 12.63, 13.17, 10.27
२७ यजु. भा. 11.48

स्त्रीभिरवश्यमेव औषधिविद्या ग्राह्या नैतामन्तरा पूर्णं कामसुखं लब्धं शक्यम् । रोगनिवर्तयितुं च । पुनरप्युक्तम् - यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतयः शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुखयेयुस्तथैव विदुष्यः स्त्रियः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युरिति[२८] ।

एतेषामाशयरासीत् याः स्त्रियो गृहाश्रमविद्याक्रियाकौशलयोर्विदुष्यः स्युस्ता एव सर्वेभ्यः सुखानि दातुमर्हन्ति इति। अतः सुदक्षया स्त्रिया गृहकृत्यसाधनानि पूर्णानि कृत्वा कार्याणि साधनीयानि।[२९] एवञ्च मनुष्येः सर्वसुखप्रदानि गृहाणि रचयित्वा तत्र सर्वान् योग्यान् पदार्थान् संस्थाप्यैतत्सर्वं कृत्वा प्रतिदिनं सुखयितव्यमिति।[३०]

नैतावत् अपितु स्त्रियः राजनीतिविद्यामप्यधिगतवत्यः। उक्तं हि - यादृशीं राजनितिविद्या राजाऽधीतवान् भवेत् तादृशीमेव राज्ञयप्यधीतवती स्यात्। सदैवोभौ पतिव्रतास्त्रीव्रतौ भूत्वा न्यायेन पालनं कुर्याताम् इति[३१] । एवञ्च यथा राज्ञां समीपे पुरुषा अमात्या भवन्ति तथा राज्ञीनां निकटे स्त्रियो भवन्तु इति[३२] ।

यदि नाम पुरुषो विचक्षणो भार्या चाविचक्षणा, अथवा भार्या विदुषी पुरुषाश्याविद्वान् भवेत् तर्हि प्रत्यहं दैवासुरसंग्रामः प्रवर्तत कुतः पुनः सुखम्? अनधिगतविद्या हि नार्यः कन्यानां पाठशालायां कथमध्यापिकापदवीं लभेरन् । एवमेव विद्यां विना न्यायाधीशत्वादिराजकार्यं गृहाश्रमकार्यम्- भर्त्रा भार्यायाः, भार्यया च भर्तुः प्रसादनम्, निखिलगृहकार्याणां च। भार्याधीनत्वम्, (भार्याधीनानि सकलगृहकर्माणि च) न कर्हिंचित्सम्यक् भवितुमर्हन्ति[३३]। एवञ्च देशस्य समाजस्य चोन्नत्यै श्रीवृद्ध्ये च स्त्रीशिक्षाऽत्यावश्यकी वर्तते इति ।।

---

२८ यजु.भा.12.92, 19.82
२९ यजु. भा. 14.4, 15.59
३० ऋ भा. 1.48.15
३१ यजु. भा. 13.16 2
३२ अ.भा.5.46.8
३३ स.प्र.तृ.स.पृ. 59

ISSN - 2231-2129

शैक्षिकप्रविधेः उपागमाः

डॉ.अशोककुमारकछवाहः
असि.प्रोफेसर, शिक्षाविभागः, भोपालपरिसरः

शिक्षणम् इति प्रक्रिया छात्राध्यापकयोर्मध्ये प्रचलन्ती वर्तते। अस्याः प्रक्रियायाः प्रधानं लक्ष्यं भवति अधीयानानां छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासः इति। स्किन्नरमहोदयानुसारम् – 'शैक्षिकप्रविधिः सा शाखा वर्तते या शिक्षकं प्रभावशालिनं करोति अपि च शिक्षणप्रक्रियाम् अधिकतया समृद्धां करोति'[1] शैक्षिकप्रविधिः एकप्रकारकं व्यवहारिकविज्ञानं वर्तते, येन शिक्षणसमस्यानां समाधानं कर्तुं शक्यते। एतेन शिक्षण अधिगमविधौ अपि च छात्राणां ज्ञानार्जने परिवर्तनं सम्भवति। शैक्षिकप्रविधिः ज्ञानसम्पन्नं करोति। एतेन एवं प्रसारः विकासः अपि जायते – Lumsden महोदयानुसारं शिक्षाप्रविधिशास्त्रोपागमाः त्रिधाविभज्यन्ते। ते यथा[2]

1. यन्त्रांशोपागमः (Hardware Approach)
2. तन्त्रांशोपागमः (Software Approach)
3. व्यवस्थोपागमः (Systems Approach)

एते त्रयः उपागमाः अधोऽधः क्रमशः सूच्यन्ते।

यन्त्रांशोपागमः (Hardware Approach)

यान्त्रिकोपादानसमूहानां वा विभिन्नयन्त्राणां शिक्षाक्षेत्रे व्यवहारः एव यन्त्रांशोपागमः उच्यते। यन्त्रांशः इति शब्दग्रहणेन दृश्यश्रव्योपकरणानि अत्र अन्तर्भवन्ति। अयमुपागमः भौतिकशास्त्रान् अभियन्त्रक्षेत्रेभ्यश्च समुद्भूतः वर्तते। प्रयुक्तिः इयं Engineering नीतीनां प्रयोगद्वारा संसिद्धा वर्तते। इलेक्ट्रिक, वैद्युतिकयान्त्रिकोपादानानां प्रस्तुतीकरणं व्यवहारः प्रयोगः वा अत्र प्रधानः वर्तते।

Projectors, computers, Radio, T.X, C.C.T.V, Tape Recorder, C.D, V.C.D, D.V.D, Teaching Machines, Internet, Mobile Phones प्रभृतीनां यन्त्राणां शिक्षाप्रक्रियायां विनियोगः यन्त्रांशोपागमे भवति ।

1971 तमे वर्षे Davis महोदयस्य मतेन – शिक्षाक्षेत्रे भौतिकविज्ञानस्य प्रयोगस्योपरि इयं प्रयुक्तिः निर्मिता वर्तते। शिक्षाक्षेत्रे शिक्षणपद्धतौ यन्त्रांशोपागमस्य व्यवहारेण शिक्षापद्धतिः

1. शै. प्र. – पृ.-4 (डॉ.रमाकान्तमिश्र)

साधारणतया तादृशयान्त्रिकस्तरं प्रति प्राप्नोति यस्य फलतः शिक्षकाः अत्यन्तम् अल्पसमयाभ्यन्तरे अधिकसंख्यकेभ्यः छात्रेभ्यः पाठदानं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतेन व्ययः अपि न्यूनायते पुनः श्रमः अपि न्यूनः अपेक्ष्यते ।

1971 तमे वर्षे Marilon Nickson प्रसङ्गेऽस्मिन् अकथयत् यत्[3] – यन्त्रांशोपागमः प्रयुक्तिविज्ञानस्य बह्वीनां शाखानाम् उपरि स्थिता वर्तते। एतेन व्यक्तिः समाजस्य आवश्यकतापूर्तिः सम्भविष्यति।

शैक्षिकप्रक्रियायां यन्त्राणि विनियुज्य निर्दिष्टशैक्षिकलक्ष्यसम्पादनं यन्त्राशोपागमः कठोरोपागमः वा भवति।

यन्त्रांशोपागमाः यथा – EPISCOPE, DIASCOPE, MAGIC LANTERN, EPIDIASCOPE, SLIDE PROJECTOR, RILM STRIP PROJECTOR, OPAQUE PROJECTOR, OVERHEAD PROJECTOR, RADIO, TELEVISION, RECORDER PLAYER, TAPE RECORDER, MOTION PICTURE, TEACHING MACHINE, COMPUTER, INTERNET, TELEPHONE इत्यादयः।

तन्त्रांशोपागमः (Software Approach)

अधिगमसिद्धान्तेभ्यः व्यावहारशास्त्रेभ्यश्च तन्त्रांशोपागमः निष्पन्नः वर्तते। आचरणमूलकविज्ञानस्य तदीयप्रयोगस्य उपरि च अयम् उपागमः स्थितः भवति। एतस्मिन् अधिगममनोविज्ञानमपि अन्तर्भवति।

SKINNER प्रभृतयः मनोवैज्ञानिकाः अस्य प्रवर्तकाः वर्तन्ते। 1959 तमे वर्षे ARTHUR MELTON मतानुसारं– 'तन्त्रांशोपागमः साक्षात् अधिगममनोविज्ञानेन सह सम्पर्कितं भवति। यस्य अभिज्ञताफलतः आचरणपरिवर्तनं सञ्जातम्'।

व्यवहारे अपेक्षितपरिणामसम्पादनरूपिणि तन्त्रांशोपागमे अनेकानि आधुनिकमनोवैज्ञानिकसूत्राणि वैज्ञानिकसूत्राणि च अन्तर्गतरूपेण वर्तन्ते। शिक्षणम् अधिगमसामर्थ्यं च यथा समर्थतया सम्पादितं स्यात् तथा सम्पादने अयमुपागमः साहाय्यम् आचरति। Computer Software तन्त्रांशोपागमे अन्तर्भवति। Computer यन्त्रांशोपागमे अन्तर्भवति।

1971 तमे वर्ष DAVIS मतानुसारम् –

'शिक्षाप्रयुक्तिविज्ञानं विधिबद्धशिखनस्य आधुनिकनीतिभिः सह अन्तरङ्गतया

2. तत्रैव पृ.९

3. http://books.google.co.in C Essentials of Educational Technology

सम्पर्कयक्तं वर्तते। पुनश्च एतस्य वैशिष्ट्यं वर्तते कार्यविश्लेषणम्, निर्दिष्टोद्देश्यानां लिपिबद्धकरणम्, शिक्षणस्य यथायथं पद्धतिग्रहणम्, उत्तमप्रतिक्रियाभिः पुनः शक्तिसञ्चारश्च।'

यन्त्रांशोपागमः भिन्नभिन्ननाम्ना अभिधीयते यथा निर्देशनामूलकप्रयुक्तिः, आचरणमूलकप्रयुक्तिविज्ञानं च।

अभिक्रमिताधिगमः, सूक्ष्मशिक्षणम्, वैयक्तिकबोधनम्, संगणकसहकृतबोधनम् अस्मिन् उपागमे अन्तर्भवति। शैक्षिकप्रक्रियायां तन्त्रांशप्रविधिमुपयुज्य निर्दिष्टशैक्षिकलक्ष्यसम्पादनं तन्त्रांशोपागमः इत्युच्यते।

अयं तन्त्रांशोपागमः यथा – SLIDES, FILM STRIPS, GRAPHIC AIDS, PICTURE, MAPS, MODEL, SPECIMENS, PROGRAMMED MATERIAL प्रभृतय।

व्यवस्थोपागमः (Systems Approach)

व्यवस्थोपागमस्य अपरं नाम भवति प्रणालीविश्लेषणम् (Systems Analysis)। प्रणालीविश्लेषणस्य प्रत्ययविषये मतद्वयं वर्तते । केषाञ्चन मतेन इदं विश्लेषणं मृदु–उपागमस्य अङ्गस्वरूपं भवति। द्वितीयमतानुसारम् इदं विश्लेषणं यन्त्रांशतन्त्रांशोपागमाभ्यां सह संयुक्तं भवति। प्रणाल्युपागमः वास्तविकतया गेस्टल्टवादिनां मनोविज्ञानिनां सिद्धान्तानामुपरि आधारितः वर्तते।

एतस्य मतानुगुणं शैक्षिकव्यवस्था शैक्षिकप्रणाली मुख्यतया चतुर्णा तत्त्वानामुपरि आधारिता वर्तते। तद्यथा –Input, Process, Output, Environmental contect। द्वितीयविश्वयुद्धसमये युद्धविमानानाम् अभिवृद्ध्यर्थम् उपयुक्तपरिज्ञानम् अत्र स्वीकृतं वर्तते। समग्रशैक्षिकप्रक्रियायाः क्रमपद्धत्या व्यूहसंरचना आचरणं, मूल्याङ्कने, व्यवस्थोपागमे प्रधानतया प्रचलन्ति। अयम् उपागमः समग्रशैक्षिकप्रक्रियां व्यवस्थारूपेण स्वीकरोति।

शिक्षाव्यवस्थान्तर्गताः अंशाः यथा उद्देश्यानि, पाठ्यक्रमः, छात्राः अध्यापकाः, संसाधनानि, सौविध्यानि इत्यादीनि समग्ररूपेण व्यवस्थारूपेण सम्यक् परिशील्य एतेषाम् अन्तस्सम्बन्धोऽयं सम्यक् अवगम्य तत्र नैपुण्यतां सम्पादयति।

व्यवस्थोपागमे विद्यमानानाम् Input, Process, Output, Environmental Process इत्येतेषाम् उदाहरणरूपेण – प्रणाल्युपागमस्य दृष्ट्या शिक्षणव्यवस्थाविषये आलोचिते सति वयं कथयितुं शक्नुमः यत् यस्मिन् समये छात्राणाम् आरम्भिकव्यवहारः आरब्धः वर्तते तदा Input कथयितुं शक्यते, प्रक्रियायां सत्यां प्रणाली इयं Process इति कथयितुं शक्यते । कक्ष्यावातावरणं पर्यावरणीयसम्बन्धः वर्तते।

यन्त्रांशोपागमस्य तन्त्रांशोपागमस्य च चयनसिद्धान्तः

यन्त्रांशोपागमस्य (Hardware Approach) तन्त्रांशोपागमस्य च नीतिमूलसिद्धान्ताः[4] इमे भवन्ति –

1. चयनसिद्धान्तः (Principle of Selection)
2. निर्माणसिद्धान्तः (Principle of Preparation)
3. भौतिकनियन्त्रणसिद्धान्तः (Principle of Physical control)
4. उपयुक्तप्रस्तुतीकरणसिद्धान्तः (Principle of Proper Presentation)
5. क्रियासिद्धान्तः। (Principle of Action)
6. उद्देश्यमुखीसिद्धान्तः। (Purposiveness of Principle)
7. सरलतायाः सिद्धान्तः। (Principle of Simplicity)
8. उद्दीपनसिद्धान्तः। (Principle of Stimulation)
9. स्वप्रस्तुतिसिद्धान्तः (Principle of Preparation)
10. मूल्याङ्कनसिद्धान्तः (Principle of Valuation)

यन्त्रांशोपागमस्य तन्त्रांशोपागमस्य च तात्पर्यम्[5]

(Significance of Hardware and Softwere)

1. उपागमाः शिक्षार्थिनां व्यक्तिवैषम्यं विचिन्त्य शिक्षणाधिगमयोः व्यवस्थां कुर्वन्ति।
2. एते उपागमाः छात्राध्यापकानां समयस्य उद्यमस्य सम्पदः च साश्रयं करोति।
3. विषयवस्तुषु स्वच्छतां, स्पष्टतां च आनयन्ति।
4. विषयान् सहजानं कृत्वा बोधगम्यान् कारयन्ति इमे उपागमाः।
5. छात्राणाम् आग्रहोत्पादनं कृत्वा तत् दीर्घस्थायि अपि करोति इमे उपागमाः।
6. छात्रेषु प्रेषणामूलकोत्साहमपि वर्धयति।
7. निरसविषयान् सरसान् कल्पयन्ति उपागमाः।
8. शिक्षणाधिगमयोः कार्यक्रमम् अधिकतया आकर्षणीयम्, उद्दीपनामयम्, कार्यकरञ्च सम्पादयन्ति।
9. विषयाः सजीवाः जायन्ते उपागमानां प्रभावेण।
10. शिक्षार्थिनां पाठदानाय सारल्यं कल्पयन्ति इमे उपागमाः।

4. Apps:/l Johsparankimalil, wordpacess.com (Approach to Education Technology)
5. तत्रैव

ISSN - 2231-2129

पं. मदनमोहनमालवीयस्य शिक्षादर्शनम्

डॉ. मंजू सिंह
अतिथि प्राध्यापिका- इतिहास
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, भोपालपरिसरः, भोपालम्

मालवीयमहोदयानां मनसि समग्रशिक्षायाः कल्पना महात्मागान्धिनः मूलभूतशिक्षातः काचिद् भिन्ना आसीत्। गान्धिशिक्षा मनुष्यस्य मूलभूतावश्यकता का? समीपस्थवातावरणेन सह तस्याः कः सम्बन्धः? इत्यादिविषये बलं ददाति। तेषां कथनमासीत् यत् नेत्र-हस्त-मस्तिष्काणां मिलित्वा कार्यसम्पादनं स्यात्। मेकाले शिक्षापद्धतेः गूढतन्त्रमासीत् यद् भारते तादृशजनानां निर्माणं स्यात् येषु सृजनात्मकाः गुणाः न स्युः। सा शिक्षा लिपिकानां निर्माणं करोति स्म। तस्याम् सः सफलतां प्राप्तवान्।

अस्य शिक्षायाः प्रभावः अद्याऽपि कलासंस्कृतिइतिहासपरम्परासु द्रष्टुं शक्यते। मैकाले अस्माकं भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः या व्यवस्था समग्रविकासाधारिता आसीत् तस्याः नाशं कृतवान् एवं च आंग्लशिक्षा निरक्षरतायाः साम्राज्यं त्रोटयित्वा मानवान् ज्ञानं प्रति नयति इत्यपि प्रचारप्रसारमकरोत्। श्रीमालवीयः चिन्तनमिदमवगतवान्। शास्त्रविशारदः मालवीयः आङ्गलशिक्षायां निहितधनात्मकपक्षं स्वीकृतवान्।

पं.मालवीयानां भारतस्य धार्मिकराजनैतिकाार्थिकसांस्कृतिकचिन्तनपरम्पराणां विकासे ऐतिहासिकं योगदानमस्ति। ते आध्यात्मिकसद्गुणानां, नैतिकमूल्यानां च भाण्डागारा आसन्। ते सर्वोत्तमनीतिज्ञाः, सांस्कृतिकोत्कर्षसहितसाधारणव्यक्तित्ववन्तः आसन्। ते देशस्याऽऽवश्यकताः, जनतायाः कष्टानि च स्वजीवने आत्मसाक्षात्कृत्य जनतायाः आकाङ्क्षाणां पूर्तौ तथा च देशस्य गौरवोन्नयनार्थं च जीवनत्यागमकुर्वन्। तैः शिक्षा व्यक्तेः सामाजिक-मानसिक-सांस्कृतिकविकासार्थमनिवार्यमिति मन्यते स्म। तैः कथ्यते स्म-दरिद्राणां सुखं शिक्षाधारितं वर्तते। ते समाजस्य समन्वितविकाससन्दर्भे कृष्यौद्योगिक-व्यापारिक-प्रयोगात्मकविज्ञानशिक्षायाः समुचितप्रबन्धने विशेषरूपेण बलम् अददुः। विद्यायाः प्रचारः केवलं विद्यालयेन पाठशालाद्वारा वा न भवति इति मन्वते स्म।

महात्मनः मालवीयः आधुनिकभारतस्य निर्मातृषु प्रमुखाः आसन्, किन्तु तेषां राष्ट्रियता

राजनीतिपर्यन्तं न सीमिता आसीत्। राष्ट्रं राज्यं च जीवनस्य उगातममूल्यानां प्राप्त्यर्थं माध्यममिति मन्वन्ते स्म। तेषां विश्वासः आसीत् यत् मूल्यानामुपलब्धिं विना राष्ट्रं राज्यं च सुदृढं न भवितुमर्हति इति। एषा आस्था एवं च विश्वासः तैः भारतीयपरम्परातः प्राप्तः आसीत्।[१]

पं.मदनमोहनमालवीयाः भारतस्य धार्मिकराजनैतिकार्थिकसांस्कृतिकचिन्तनपरम्परायाः विकासे ऐतिहासिकं योगदानं कृतवन्तः। वस्तुतः मालवीयवर्यः महापुरुषेषु उन्नतः एकः श्रेष्ठः आत्मा आसीत्। समस्त प्राणिनां दुःखनिवारणमेव व्यक्तेः उद्देश्यमिति मन्वन्ते स्म। ते मानवतावादिनः आसन्, तेषां सम्पूर्णचिन्तनस्य केन्द्रं मानवः आसीत्। तेषां चिन्तनस्य मूलमुद्देश्यमासीत् यत् मानवस्य विकासः तथा प्रकृत्या सह तस्य सामञ्जस्यञ्च। मालवीयवर्यस्य व्यक्तित्वमत्यधिकं प्रतिष्ठितमासीत्। तेषां व्यक्तित्वे आध्यात्मिकसद्गुणानां, नैतिकमूल्यानां सांस्कृतिकोत्कर्षाणाञ्च समन्वयः द्रष्टुं शक्यते। नैतिकसिद्धान्ताः नैतिकव्यवहाराश्च धर्म-संस्कृत्योः सारः इति मन्यते स्म। ते निर्धनपरिवारे जन्म लेभे। एवं क्रमेण अधिवक्ता भूत्वा प्रतिमासं सहस्राधिकरूप्यकाणि अर्जितवन्तः। तैः केवलं वैभवस्य रुचिः ज्ञाता, पुनः असौ यदा मातृभूमेः आह्वानेन जागरितः अभूत् तदा सर्वमपि त्यक्त्वा पुनः निर्धनतां स्वीकृतवान्।[२] मालवीयः स्वयं समष्टेः अङ्गमिति मनुते स्म। एवं निःस्वार्थसेवाभावेन जीवने समष्टेः आत्मसात्करणं मानवस्य परमश्रेष्ठं कर्तव्यमिति मनुते स्म। १० जनवरी १९४२ मध्ये काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य रजतजयन्तीसमारोहे गान्धिमहोदयेन मालवीयानां प्रशंसां कृत्वा उक्तमासीत् यत् प्रेम्णः दृढबन्धः मालवीयेन सह आसीत्। यदा कदापि अवसरः भवति चेत् तेषामादेशानां पालनं गौरवेण सन्तोषेण च करिष्यामि। मालवीयः साधारणजीवनस्य एवं च उगाचिन्तनस्य सजीवोदाहरणमस्ति।[३]

मालवीयस्य शैक्षिकविचारः कीदृशः आसन्। शिक्षा-पाठ्यक्रमसम्बन्धे तेषां का परिकल्पना आसीत्। इत्यत्र प्रस्तूये-

मालवीयमहोदस्य मते शिक्षाया अर्थः -

मालवीयामहोदयस्य मते शिक्षा तादृशं साधनमस्ति येन माध्यमेन देशस्य भाविनागरिकाणां तथा आधुनिकभारतस्य नवनिर्माणं भवितुमर्हति। शक्तिशालिनं बलवन्तञ्चापि निर्मातुं शिक्षा सशक्तसाधनत्वेन वर्तते। अतः मालवीयः स्वीयजीवनं सरस्वतीमातुः पूजार्थं

१. मावीय जी (सं0), अभ्युदय' (पत्र) सन् १९०७-१९९८ई0।
२. लाल, मुकुट बिहारी, महामना मदन मोहन मावीय : जीवन और नेतृत्व, मावीय अध्ययन संस्थान, काशी हि0 वि0 वि0, वाराणसी, सं. १९७८ पृ0 ४०१।
३. मावीय जी (सं0), अभ्युदय (पत्र) सन् १९०७- १९९८ ई0।

समर्पितवान्।[४]

शिक्षाया: विषये मालवीयमहोदयस्य विचार: अत्यन्तं विस्तृत आसीत्। यस्यान्तर्गतत्वेन शारीरिकविकास: आध्यात्मिकविकास: व्यवसायिकविकास: पौर्वात्य-पाश्चात्ययो: पूर्णसमन्वयश्च परिलक्ष्यन्ते। काशीहिन्दूविश्वविद्यालये यत्र संस्कृत्या: प्राच्यविद्याविभागानां स्थापना कृता तत्रैव अत्याधुनिकप्राविधिकविधानामपि शिक्षा व्यवस्था परिकल्पिता तेषां विश्वविद्यालये विभिन्नकलादिविषयै: सह खनिजभूगर्भशास्त्रगणितौषधिरसायनादिविषयाणां समन्वय: कृत: आसीत्।[५]

मालवीयमहोदय: सर्वेषां कृते प्राथमिकशिक्षाम् अनिवार्यां नि:शुल्कां च कर्तुमिच्छन्ति स्म। तन्मते अशिक्षितव्यक्ति: मनुष्यसमूहे न भवितुमर्हति । तस्य मतानुसारं मनुष्यं पूर्णमनुष्यं निर्मातुं शिक्षा परमावश्यकी अस्ति। वस्तुत: शिक्षाया: उद्देश्यानां विषयेऽपि मालवीमहोदस्य विचार: स्पष्ट: आसीत्। तथा शिक्षाया: मुख्योद्देश्यम् आार्थिक-शारीरिक-व्यावसायिक-नैतिक-चारित्रिक-राष्ट्रियभावनानां विकास: आसीत्।[६]

शिक्षाव्यवस्था

मालवीयवर्य्य: वैचारिकदृष्ट्या आदर्शवादिविचारधाराया: पोषक आसीत्। अत: अधिकाधिकरूपेण गुरुकुलशिक्षाप्रणाल्या: आादर्शरूपं स्वीये विश्वविद्यालये प्रतिपादयितुमुद्युक्तोऽभवत्। साधारणजीवनं उगाविचारश्च तस्यैतौ सिद्धान्तौ आस्ताम्। तत्कथनमासीत् यत् ''एतत् शरीरं परमात्मन: मन्दिरमस्ति। अस्मिन् ईश्वर: निवसति। अस्य पवित्रमन्दिरस्य रक्षक: ब्रह्मचर्यम्। ब्रह्मचर्यस्य पालनम् आजीवनं करणीयम्। सर्वेऽपि वार्तायां, वाण्यां, भोजने, व्यवहारे च संयमं स्थापयेयु:। पठने लेखने च दत्तचित्ता: भवेयु:। मालवीय: विश्वविद्यालयस्य छात्राणां विद्याध्ययने विशेषरुचिमानेतुम् अधिकाधिकावसरेषु वदति स्म - ''पठनसमये सर्वमपि जगत् एकत्र स्थापयन्तु, पुस्तकेषु विद्यमानायां विचारधारायां निमग्ना: भवन्तु। एषा एव भवतां समाधि:, एषा एव भवतामुपासना, एवमेषा एव भवतां पूजा च।[७]''

मालवीयानां दृष्ट्या भारतीयशिक्षाया: पाठ्यक्रम:

पाठ्यक्रम: एका विस्तृता संकल्पना अस्ति। यया मालवीयवर्य: पूर्णरूपेण सहमत आसीत्। अत: तेन स्वस्य विश्वविद्यालये अतिविस्तृतपाठ्यक्रमस्य समायोजनं कृतम्। छात्राणां

४. लाल, मुकुट बिहारी (१९७८), महामना मदन मोहन मावीय जीवन और नेतृत्व, तारा प्रकाशन, वाराणसी, पृ0 ६०६।
५. कमल, मोहन (१९८१), भारतीय पुनर्जागरण तथा प्रमुख भारतीय शिक्षाशास्त्री, प्रतिमा प्रकाशन केन्द्र, फैजाबाद, पृ0 ६४।
६. वर्मा, वैद्यनाथ (१९७२), विश्व के महान् शिक्षाशास्त्री, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, पृ0 ९३०।
७. गुप्त, रामबाबू (१९८०), महान पाश्चात्य एवं भारतीय शिक्षाशास्त्री, सामाजिक विज्ञान प्रकाशन, कानपुर, पृ0 ९७।

शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिक-विकासार्थं न केवलं शारीरिकशिक्षाविभागस्य स्थापना कृता, अपितु सर्वेषां छात्रावासानां पार्श्वे विस्तृतक्रीडाङ्गणानामपि निर्माणं कारितम्। क्रीडार्थं शिवाजीप्रकोष्ठस्यापि निर्माणं कारितम्। एवं मानसिकविकासार्थं प्राकृतिक-विज्ञानस्य तथा प्रौद्योगिकविभागानां स्थापनां विधाय शिक्षणकार्यञ्च व्यवस्थापितम्। भाषायाः विकासेन सह बुद्धेः घनिष्ठः सम्बन्धः वर्तते इति कारणेन विभिन्नाः भाषाः यथा- हिन्दी, संस्कृतम्, आङ्ग्लभाषा, अरबी, फारसी, जर्मन, फ्रेंच, उर्दू इत्यादीनामध्ययनायापि अवसरः कल्पितः। छात्राणामाध्यात्मिकविकासार्थं सौन्दर्यमूलकभावनानां विकासार्थञ्च धार्मिकैः दार्शनिकैः विषयैः सह भिन्न-भिन्नकलानामपि पठन-पाठनयोः योजनं कृतम्। मालवीयवर्यः प्रारम्भिककक्षासु क्रियाप्रधानस्य पाठ्यक्रमस्य समर्थकः आसीत् इति मन्यते। अतः तेन पाठ्यक्रमे चित्ररचनादीनां प्रारम्भिकक्रियार्थं संस्तुतिः कृता।[८]

धार्मिकशिक्षा

धार्मिकशिक्षायाः कृते मालवीयमहोदयेन अधिकं महत्त्वं दत्तम्, सः स्वयं एकः धर्मनिष्ठः जनः आसीत्। मालवीयमहोदयस्य जीवनेन कार्येण च प्रतीयते यत् धर्मेण विना मानवजीवनस्य संकल्पना एव न सम्भवति। धर्मः एव पशु-मनुष्ययोर्मध्ये भेदकारकः इति मन्यते स्म। मालवीयेन स्वयम् एकादशीपर्वणि छात्रेभ्यः धार्मिकशिक्षा दीयते स्म। तेषां कथनमासीत् यत् 'अस्माकं धर्मः अन्यधर्माणामपि सम्माननं' करोति, सहनशीलतां बोधयति। एवम् आक्रमणस्योपरि विमुखतां प्रदर्शयति। ते सर्वेषामपि धर्माणां समानरूपेण आदरं कुर्वन्ति स्म। तेषां दृष्ट्या मन्दिर-मस्जिद्-गिरजाघरइत्यादयः सर्वेऽपि सम्मानस्य पात्राणि आसन्। तेषां धार्मिकभावना मनुष्यत्वस्य भूषणमासीत्। ते छात्रेषु व्यापकोदारभावनायाः विकासार्थं प्रयतन्ते स्म। विश्वविद्यालयस्य छात्रान् उपदिशन्ति स्म। तदा निःसन्देहेन नैतिकतायाः देशप्रेम्णः च समन्वयेन उदात्तमानवीयभावनायाः सारः दीयते स्म।[९]

स्त्रीशिक्षा

सः स्त्रीशिक्षायाः समुचितं प्रबन्धनं समाजस्य पवित्रकर्तव्यमिति मनुते स्म। तेषां कथनमासीत् यत् पुरुषाणां शिक्षापेक्षया स्त्रीणां शिक्षा अतीव महत्त्वपूर्णा वर्तते इति। यतोऽहि ताः अस्माकं भावि- राजनीतिज्ञानां-विदुषां-तत्त्वज्ञानिनां-व्यापारिणां-कौशलयुक्तनेतॄणां च प्रथमाः शिक्षिकाः भवन्ति। तासां शिक्षायाः प्रभावः भारतस्य भाविनागरिकाणां शिक्षायाः

८. लाल, मुकुट बिहारी (१९७८), महामना मदन मोहन मावीय जीवन और नेतृत्व, तारा प्रकाशन, वाराणसी, पृ0 ९८।
९. न्यू इण्डिया, १८ जनवरी १९२३, इलाहाबाद संस्करण।

उपरि भवति। तन्मते स्त्रीणां दायित्वमत्यधिकं महत्त्वपूर्णमासीत्। यतोऽहि भविष्यस्य निर्माणं तासां हस्ते भवति। तेषां विचारः आसीत् यत् यस्य राष्ट्रस्य अर्धात्मा, अर्धमस्तिष्कम्, अर्धशरीरं च क्षीणितमस्ति, तद् राष्ट्रं विकलाङ्गवत् भवति इति। तेषामभिप्राये यावत् स्त्रीणामुन्नतिः न भवति तावत् देशस्य विकासः एव न सम्भवति।[१०]

शिक्षकस्य कर्तव्यानि

तेषामुद्देश्यं विद्यार्थिनां प्रतिभानाम् रचनात्मककौशलानाञ्च प्रोत्साहनं करणीयम्, अनेन छात्राः अनुशासिताः उत्तरदायिनागरिकाश्च भूत्वा देशस्य विकासे सार्थकीं भूमिकां गृह्णन्ति। तस्य कथनमासीत् यत् शिक्षा अभ्युदयार्थं निःश्रेयसः प्राप्त्यर्थं च भवति - 'यतोऽभ्युदय निःश्रेयसं सिद्धिः स धर्मः।[११]' विद्यया अमृतं विन्दते। इत्यादि भावनया मालवीयः आधुनिकशिक्षायाः प्रारम्भं कृतवान्। शिक्षायाः उद्देश्यं यत्र वैदिकदर्शनस्य प्रचार-प्रसारः उद्भासितः आसीत् तत्रैव प्राचीनमनीषिणां प्रज्ञायाः मान्यतानां सिद्धान्तानां च दिशा-निर्देशानुरूपं शिक्षाप्रणाल्याः नियोजनमपि आसीत्।

मालवीयाः ब्रह्मचर्यस्योऽपरि अधिकं महत्त्वं दत्वा उक्तवन्तः यत् ब्रह्मचर्यमेव अस्मभ्यं बलं ददाति इति। एवमस्याधारेण वयं संसारस्योऽपरि जयं प्राप्तुं शक्नुमः। ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वविषये वदति यत् मेघनादस्य पराजयार्थं लक्ष्मणसदृशः ब्रह्मचारी नियुक्तः आसीत् इति। महावीरः, भीष्मः, अर्जुनः, लक्ष्मणः, शङ्करश्च ब्रह्मचर्यस्य मूर्तयः सन्ति, वयमपि ब्रह्मचर्येण तादृशीं शक्तीं स्वस्य अन्तःकरणे स्थापयितुं शक्नुमः यया विश्वविजयं प्राप्नुमः। मालवीयवर्यः छात्रान् दैनन्दिनीलेखनाय अपि प्रेरयति स्म। यतोऽहि अनेन छात्राः स्वस्य दोषाणां विषये अपराधानां विषये च ज्ञात्वा प्रायश्चित्तस्य चिन्तनं कृत्वा परमात्मानं क्षमां याचयितुम् अवसरं प्राप्नुवन्ति। वस्तुतः मदनमोहनमालवीयाः उदात्तबौद्धिकतायाः प्रतिमानभूताः तथा शिक्षाक्षेत्रे पथ-प्रदर्शकाश्चासन्। तेषां कीर्तिः काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य स्थापनायां तस्य विकासे च सम्मिलिता अस्ति।[१२]

विद्यार्थिनां कर्तव्यानि

मालवीयानां जीवनं संयमितमनुशासितञ्चासीत्। तेषामिच्छा आसीत् यत्

१०. मावीय जी (सं0), सनातन धर्म (पत्र) सन् १९३३ ई0।

११. तिवारी, उमेश दा (सं0) (2004), महामना के भाषण, महामना मावीय फाउण्डेशन, वाराणसी।

१२. कुमार, नरेश एवं प्रीति चतुर्वेदी (२००७), एक महान शिक्षाशास्त्री एवं युगद्रष्टा :मदनमोहन मावीय, परम्परा, काशी हिन्दू विश्वविद्याय, वाराणसी, पृ0 ११-१३।

विश्वविद्यालयस्य छात्राः अनुशासनस्य, सदाचारपूर्णजीवनस्य च अनुसरणं कृत्वा सर्वाङ्गीणविकासं प्राप्नुयुः इति। ते छात्रेषु मुक्त्यात्मक-दमनात्मकानुशासनस्य नैव इच्छुकाः आसन्। किन्तु प्राचीनयुगस्य शिक्षाप्रणाल्यां प्रचलितप्रभावात्मकानुशासनस्य यः आदर्शः आसीत् तस्य सम्पोषकाः आसन्। वैदिककालिकशिक्षायां शिक्षकः आदर्शः एवमनुकरणीयश्चासीत्। गुरुणा स्वशिष्यैः सह पितृवत् व्यवहारं कृत्वा आत्मानुशासनस्य आत्मनियन्त्रणस्य च शिक्षा दीयते स्म। मालवीयाः आत्मानुशासनस्य विकासाय नैमित्तिककर्मकाण्डे आस्थां स्थापितवन्तः। अतः तैः नित्यस्नान-पूजा- सन्ध्योपासना-व्रत-उपवासादिक्रियाविषयक विशेषमहत्त्वं दत्तम्।[१३]

छात्रेभ्य उपदेशाः

मदनमोहनमालवीयैः विद्यार्थिनां कृते उक्तमासीत् यत् कार्यद्वयं तेषां कृते अत्यावश्यकमस्ति - युक्ताहारः एवं युक्तविहारश्च। एतस्य बोधनार्थं तैरुक्तं च -

* भोजनं साधारणं पुष्टिकारकं च भवेत्।
* सोपस्करः, तैलं, तीक्ष्णता, आम्लं च त्यक्तव्यम्।
* भोजने दुग्ध-घृत-फलादीनां च विशेषांशः भवेत्।
* फलानि नूतनानि, शाकादि हरितानि अपि भवेयुः। दुग्धं नूतनं शुद्धञ्च भवेत्।
* पिष्टं मिश्रितं स्यात्, रोटिका स्थूला च स्यात्।
* प्रातःकाले स्नानादीनामनन्तरं दुग्धेन दिवसस्य प्रारम्भः स्यात् एवं रात्रौ निद्रायाः पूर्वमपि दुग्धेन समापनीयम्।
* भोजनम् अधिकसमयं यावत् चर्वणं कृत्वा खादनीयम्, पुनः भोजनसमये जलं न्यूनातिन्यूनं पिबेत्।
* भोजनानन्तरं किञ्चित् तक्रं पिबेत्।

विद्यालयव्यवस्था

मालवीयवर्यः आत्मविश्वासस्य महत्स्थानमासीत्। ते आत्मविश्वासं सफलतायाः मूलरहस्यमिति मन्वन्ते स्म। ते मनुष्यस्य साहसविषये उक्तवन्तः यत् - ''न किमपि लक्ष्यं सरलमस्ति, शान्तिः सहयोगश्च, धैर्यं उत्साहश्च, प्रज्ञा पौरुषञ्च, शक्तिः सहनशीलता च, प्रेम एवं स्वार्थत्यागश्च इत्यादयः एतादृशाः अनेके गुणाः भवन्ति। येषां संग्रहणं कृत्वा एव

१३. मावीय जी (सं0), सनातन धर्म (पत्र) सन् १९३३ ई0।

लक्ष्यप्राप्तिर्भवति।'' मालवीया: शिक्षां व्यक्ते: सामाजिक-सांस्कृतिक-मानसिक-विकासार्थम् आवश्यकमिति मन्वन्ते स्म। कथयति च स्म - दरिद्राणां सुखं शान्ति: च प्राय: शिक्षायां निहिता अस्ति। अनेन माध्यमेन एव ते विवेकपूर्णमात्मसम्मानयुक्तं स्वभावं प्राप्तुमर्हन्ति। मालवीया: समाजस्य समन्वितविकासार्थं कृषिशिक्षा, औद्योगिकीशिक्षा, व्यापारशिक्षा, प्रयोगात्मकविज्ञानशिक्षा, चेत्यादीनां प्रबन्धने विशेषरूपेण बलं दत्तवन्त:। तेषामभिप्राये - ''विद्याया: प्रचार: केवलं विद्यालयेन पाठशालाद्वारा वा न सम्भवति। अस्योपायोऽस्ति यत् शिक्षितै: जनै: एक: सङ्कल्प: स्वीकरणीय:- तत्र स्वस्य परिसरे ये के अशिक्षिता: सन्ति, तेभ्य: शिक्षा प्रदेया नो चेत् तेभ्य: शिक्षाव्यवस्था कल्पनीया। अनेन ते स्वभाषया लेखने पठने च समर्था: भवेयु:, सामान्यगणितादीनां विषये जानीयु:, स्वस्य धर्मस्य विषये च जानीयु:।''[१४]

मालवीया: शिक्षाया: क्षेत्रे नवीनप्रयोगं कृतवन्त:। तेषां विचार आसीत् यत् भारतीययुवकानाम् आजीविकासम्पादनाय एवं नैतिकपतनात् रक्षणाय च स्वतन्त्ररूपेण सञ्चालिताया: राष्ट्रियशिक्षाया: आवश्यकता अस्ति इति। ते गुरुकुलानाम्, ग षिकुलानां, शान्तिनिकेतनस्य च आदरं कृतवन्त:, किन्तु तेषां मतमितोऽपि आसीत् यत् जीवनमूल्यानां जीवनपद्धतीनां च मौलिकसिद्धान्तानाम् आत्मसाक्षात्करणम् अनिवार्यमस्ति इति। जीवने परम्परा, मूल्यगताधुनिकता, प्राच्य-पाश्चात्येन सह आध्यात्मस्य समन्वय: अपि वाञ्छनीय: अस्ति।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य स्थापनाया अवसरे महोदयेन अस्योद्देश्येषु विचारं प्रकटयितुम् उक्तं यत् 'काशीहिन्दूविश्वविद्यालय:' संसारे एकं विशेषमुद्देश्यम् एव निश्चित्य मन्दिरस्य ज्ञानमयस्तम्भरूपो वर्तते तथास्य जन्म अन्धकारे पतितस्य संसारस्य पुनरुगीवनाय एवं च मनुष्यमात्रं परमज्योतिर्मयस्य परमेश्वरस्य वैभवप्रदर्शनार्थं च अभवत्। स्वस्य दीक्षान्त-समारोहे तैरुक्तमासीत् यत् ''विश्वविद्यालयस्य ध्यानं प्रथमतया अस्मिन् विषये आसीत् यत्र उगास्तरेऽपि शिक्षाया: माध्यम: मातृभाषा एव भवेत् इति। किन्तु अस्य विषयस्य पूर्ति: न भवति स्म।'' विश्वविद्यालयस्य द्वितीयं कार्यमासीत् यत् कलाविज्ञानयो:, सार्वजनिक-शिक्षाया:, अनुसन्धानस्य वृद्धि: च भवेत् इति। तृतीयमासीत् यत् प्रयोगात्मकज्ञानेन सह विज्ञानस्य कला-कौशलस्य एवं च व्यवसायसम्बन्धिनी शिक्षा छात्रेभ्य: प्रदेया, येन देशस्य व्यवसायस्य एवं पारिवारिकव्यवसायस्य च उन्नति: स्यात् इति। एवं प्रकारेण विश्वविद्यालयस्य

१४. सीताराम चतुर्वेदी, महमना पं० मदन मोहन मावीय खण्ड-२, पृ० ३०-३८।

चतुर्थमेवमन्तिमं कार्यमासीत् यत् धर्मं नीतिं च शिक्षायाः महत्त्वपूर्णमङ्गमिति मत्वा छात्राणां चरित्रनिर्माणस्य विकासः भवेत् इति।''

शिक्षायाः माध्यमः

मालवीयवर्यः भारतस्य अन्यां भाषाम् अपि व्यवहारे आनेतुं प्रयासं कृतवान्। किन्तु हिन्दी- भाषां सर्वासां भाषाणां केन्द्रस्थानं मत्वा तां राष्ट्रभाषारूपेण निर्मातुं प्रयासं कृतवान्। १९ अप्रैल १९१९ दिनाङ्के बम्बईमध्ये हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य अध्यक्षतां कृत्वा मालवीयाः उक्तवन्तः यत् देवनागरीलिप्यां लिखितायै हिन्दीभाषायै राष्ट्रभाषायाः मान्यतां यच्छन्तु इति। तेन उक्तं यत् भारतस्य अधिकांशेषु प्रान्तेषु यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपे अस्याः उपयोगः प्रचलति। अन्यप्रान्तीयभाषाणामपेक्षया अस्याः प्रयोक्तॄणां संख्या अधिका भवति।[१५]

वस्तुतः भाषायाः शैल्याः च विषये मालवीयाः सर्वदा सरलभाषां तथा च बोधगम्य-शैलीम् इच्छन्ति स्म। यथा तेषां वेशः निर्मलः, उगवलः तथा निष्कलङ्कः च आसीत् तद्वत् विशुद्धा सरला सरसा च तेषां भाषा आसीत्। मालवीयानां धारणा हिन्दीभाषायाः सम्बन्धे भिन्ना आसीत्। ते अनावश्यकसंस्कृतशब्दानां पक्षे नासन्। ते तस्यामेव भाषायां चिन्तयन्ति स्म। ते इच्छन्ति स्म यत्- सरलभाषायां हिन्दीसाहित्यस्य निर्माणं स्यात्। स्पष्टमस्ति यत् मालवीयाः हिन्दीभाषां राष्ट्रभाषारूपेण निर्मातुं सम्पूर्णं प्रयासं कृतवन्तः एवं च तस्याः प्रचारे-प्रसारे च दत्तचित्ताः आसन्।[१६]

निष्कर्षः -

मालवीयाः शैक्षणिकस्तरे जागरणाय एतादृशं प्रयासं कृतवन्तः यत् अतीव महत्त्वपूर्णमासीत्। ते देशस्य यूनां मध्ये चेतना जागरणाय उद्बोधनाय स्वनिजत्वज्ञानाय च सफलप्रयासं कृतवन्तः। तदनुसारं पराधीनता अन्ते भवति। स्वशैक्षणिक-जागरणस्य अभियानेन मालवीयाः एकां तेजस्विनीम्, आत्मविश्वासयुक्तां, राष्ट्रप्रेमयुक्तां, चरित्रयुक्तां तथा मूल्ययुक्तम् एकां नवीनां परम्परां निर्मितवन्तः, यया नवीनभारतस्य नवनिर्माणं सम्भवति। तेषां शिक्षादर्शनं भारतीयपरम्परानुसारं भारतीयचेतनाऽनुसारञ्चेति भावः।

---

१५. सीताराम चतुर्वेदी, खण्ड्-२ पृ0 ३४।

१६. सिंह, सुधा (२०११), हिन्दी, हिन्दू एवं मावीय, प्रज्ञा, अंक-५६, वर्ष- २०१०-११, १५०वीं महामना मावीय जयन्ती विशेषांक

ISSN - 2231-2129

पञ्चतन्त्रकालीनशैक्षिकपरिवेशस्य उपादेयता

बलवीरसिंहः
शोधच्छात्रः
वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः, हि.प्र.

भारते समाजस्यावश्यकतानुसारं जीवनस्य लक्ष्यानुसारं च सर्वविधशिक्षया सहैव आध्यात्मिकशिक्षायाः प्राधान्यमासीत्। मोक्षप्राप्त्यर्थमेव अन्यविधाः आनुषाङ्गिकशिक्षाः प्रदीयन्ते स्म। वस्तुतः समाजस्य विकासः तदा एव सम्भवति यदा अग्रिमसन्ततिः उचितशिक्षां प्राप्नोति। एतदर्थं एतदप्यावश्यकं यत् समाजस्य भाविसदस्याः आदर्शानां ज्ञानं प्राप्नुयुः। वस्तुतः शिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यमस्ति बालकानां सर्वाङ्गीणविकासः। तस्मादेव मानसिकविकासार्थं शारीरिकविकासार्थं च पूर्णतया प्रयासः विधीयते विद्यालयेषु। एवमेव प्रत्येकं बालकस्य अभिरुचिः, योग्यता, क्षमतादयः विभिन्नप्रकारकाः भवन्ति। बालकस्य साहित्यिक-सांस्कृतिकविकासार्थं नाटकम्, वाद-विवादादयः समितयः संगीतम्, सम्मेलनम्, कवितापाठः अन्त्याक्षरी-इत्यादीनां प्रतियोगितानां व्यवस्थाऽपि क्रियते यद्धिः समाजस्य किञ्च समाजेन स्थापितानां शिक्षासंस्थानां प्रधानं दायित्वं भवति। आभिः समग्रव्यवस्थाभिः उत्तमविद्यालयपरिवेशः निर्मितः भवति येन छात्राः उत्तमोत्तमशिक्षां प्राप्नुवन्ति।

पञ्चन्त्रे उत्तमशैक्षिकपरिवेशः कथं स्यादिति विषये यत्र तत्र निदर्शनं भवति। पञ्चतन्त्रस्य लोकप्रियतायाः इदमपि कारणमस्ति यत् अत्र अधिकाधिकशिक्षाः पशुपक्षिणां कथामाध्यमेन प्रदत्ताः सन्ति। तेन युवानः शिशवश्च अत्यन्तं प्रीत्या आह्लादेन च पठन्ति। एकैकस्याः अपि कथायाः शिक्षा अतीवोत्तमा वर्तते। छात्राणां किं कर्तव्यम्, कस्मिन् विश्वासः कर्तव्यः, शिक्षकस्य उत्तमोत्तमप्रशासकस्य च के गुणाः वर्तन्ते, कानि च तेषां दायित्वानि, जीवनं कथं जीवनीयमित्यादीनां सर्वेषामपि शैक्षिकपरिवेशस्य दृढताकारकानां तत्त्वानां प्रतिपादनं विष्णुशर्मणा अत्यन्तं सुष्ठुरूपेण कृतं वर्तते पञ्चतन्त्रे। तद्यथा –

उत्तमशिक्षाप्रदानार्थम् उत्तमशैक्षिकपरिवेशस्य सङ्कल्पना सर्वेषामपि विद्यालयप्रबन्धकप्रशासकानां भवत्येव। शैक्षिकपरिवेशः उत्तमश्चेत् छात्राणामधिगमोऽपि

तावानेव दृढः उत्तमश्च भविष्यति इति शिक्षाविदामभिप्रायः। पञ्चतन्त्रस्य तु प्रथमे तन्त्रे एव शैक्षिकपरिवेशस्य निगूढाः विषयाः दरीदृश्यन्ते तद्यथा –

न हि तद्विद्यते किञ्चिद्यदर्थेन न सिद्ध्यति।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत्।।
यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः।।[१]

सामान्यतः विश्वेऽस्मिन् धनेनाप्राप्यमाणं वस्तु न किमपि विद्यते तस्मादेव बुद्धिमान् सततं धनोपार्जनार्थं यतते। यतः धनिना साकं सर्वे मैत्रीमिच्छन्ति, बान्धवाश्चापि तस्मिन्नेव आत्मीयतां प्रदर्शयन्ति, स च विद्वानपि मन्यते। वस्तुतः शैक्षिकप्रबन्धनेन प्रशासकैश्चापि शिक्षकेभ्यः कर्मचारिभ्यश्च समुचितवेतनव्यवस्था छात्रेभ्यश्च छात्रवृत्तिव्यवस्था कल्पनीया । अन्यथा शिक्षकाः छात्राः कर्मचारिणश्च असन्तुष्टाश्चेत् शैक्षिकपरिवेशः पूर्णतः नष्टः भवति। समाजे सामान्यतया धनिकस्य पार्श्वे सर्वविधव्यवस्थाः भवन्ति, धनेन शत्रवोऽपि समीपमायान्ति, उत्तमोत्तमभोजनादिभिः यौवनमवाप्य आनन्दमनुभवति जनः।[२] तस्मात् उत्तमोत्तमशैक्षिकपरिवेशरक्षणार्थं शिक्षक-कर्मचारिभ्यः उत्तमवेतनव्यवस्था, अन्यविधकार्यसञ्चालनार्थं च समुचितधनव्यवस्था भवेदेव,येन स्ववृत्तौ पूर्णतया सन्तृप्ताः शिक्षकाः कर्मचारिणश्च पूर्णमनोयोगेन छात्रस्य उत्तमोत्तमशिक्षणाधिगमार्थं प्रयतेरन्। अन्यदपि उच्यते –

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः।
कथञ्चित् न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः।।[३]

उत्तमशैक्षिकपरिवेशार्थं हितचिन्तकैः, शिष्टजनैः, शास्त्रज्ञैः, नीतिनिपुणैश्च व्यक्तिभिः उत्तमाः उपायाः चिन्त्यन्ते चेत् निष्फलाः न भवन्तीति। तस्माद् शिक्षासम्बद्धं प्रत्येकमपि तत्त्वं उत्तमलक्ष्यं स्वीकृत्य उत्तमदिशि गच्छामश्चेत् शिक्षायाः वास्तविकलक्ष्यप्राप्तिः शक्याः।

शैक्षिकपरिवेशे उत्तमनियोजनम् –

उत्तमशैक्षिकपरिवेशनिर्माणार्थम् अत्यन्तं जागरूकतया प्रशासकैः शिक्षाक्षेत्रे विशिष्य

१ पञ्चतन्त्रम्, 1.2,1.3
२. इहलोके हि धनिनां परोऽपि सुजनायते। स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते।। (प.1.5)
गतवयसामपि पुरुषां येषामर्थाः भवन्ति ते तरुणाः। अर्थेन तु ये हीनाः वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः।। (प.1.10)
३ पञ्चतन्त्रम्, 1.370

स्वविद्यालये प्रत्येकं वस्तुनः प्रत्येकं जनस्य च नियोजनं कर्तव्यम्। विशिष्टोदाहरणेन इदम् उपस्थापितं विष्णुशर्मणाऽपि–

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग वाग्घस्तवता नरेण ।।[४]
स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च।
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति वध्यते।।[५]

एतदनुसारं दन्तेषु विद्यमानवस्तुनः निष्कासनार्थं कर्णयोश्च कण्डूतिशमनाय राज्ञा अपि तृणाश्रयः स्वीकर्तव्यः भवति तर्हि वाग्घस्तवतां जनानां तु यथास्थानं प्रयोगः भवेदेव, यथा चूणामणिः पादे न धारणीया भवति। इत्थं विद्यालये अपि उत्तमशैक्षिकपरिवेशनिर्माणार्थं प्रत्येकं वस्तुनः प्रत्येकं जनस्य च प्रशासकेन उत्तमतया तत्तच्छक्त्यनुसारं कार्यदानं कर्तव्यम्। विशिष्य योग्यशिक्षकाणां कर्मचारिणां च नियोजनमपि अत्यन्तं जागरूकतया श्रद्धया पक्षपातरहितभावेन च कर्तव्यम्। यथा –

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति सङ्ग्रहम्।
आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम्।।[६] इति।

नृपव्याजेन एकस्याः संस्थायाः सुसञ्चालनार्थमुत्तमः उपदेशो विहितः विष्णुशर्मणा यत् नृपाः (उत्तमाः नियोजकाः) विद्यालयसन्दर्भे चेत् योग्यानां शिक्षकाणां कर्मचारिणां च सङ्ग्रहणं संरक्षणं च कुर्वन्ति।

एवमेव उत्तमशैक्षिकपरिवेशनिर्माणार्थं विद्यालयकर्मचारिभिः छात्राणां सर्वतोमुखविकासाय अहर्निशं प्रयतनीयम्, यतः शिक्षणप्रक्रियायां कार्यालयीयकर्मचारिणां सेवकानां च स्थानमपि महत्त्वपूर्णं भवति यतस्ते छात्राध्यापकानां सर्वविधावश्यकतानां पूर्तौ प्रधानाङ्गानि भवन्ति। इदमुच्यतेऽत्र पञ्चतन्त्रे –

न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम।।[७]

यः सेवकः क्षुधा–निद्रा–शीत–आतपादिक्लेशान् अविगणय्य स्वकार्यं श्रद्धया निर्वहति स एव योग्यः सेवक इत्युच्यते। विद्यालयपरिवेशेऽपि इदमेव तत्त्वमन्तर्भवति। उत्तमादर्शयुक्तसेवकैः छात्राः अपि शिक्षां प्राप्नुवन्ति। विद्यालयकार्यं च सुष्ठु निरूह्यते। अनेन

४ पञ्चतन्त्रम्,1.77
५ पञ्चतन्त्रम्, 1.78
६ पञ्चतन्त्रम्, 1.320
७ पञ्चतन्त्रम्, 1.99

विद्यालये उत्तमशैक्षिकपरिवेशः निर्मातुं शक्यते।

छात्रः, शिक्षकः, विद्यालयप्रशासनम्, कर्मचारिणः, विद्यालयीयव्यवस्थाश्च मिलित्वा उत्तमस्य शैक्षिकपरिवेशस्य निर्माणं कुर्वन्ति। येन छात्रेषु शिक्षाप्रक्रिया उत्तमतया प्रवर्तते। बहुधा साधनानाम् अभावेऽपि शैक्षिककार्यसिद्धिः कर्तव्या भवति, तमेव विषयं सङ्केतयति विष्णुशर्मा –

असाधना अपि प्राज्ञाः बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः।
साधयन्त्याशु कार्याणि काकाशुमृगकूर्मवत्।।[८]

अत्रायं भावः यत् विद्यालयशैक्षिकपरिवेशसन्दर्भे प्रशासकाः शिक्षकाश्च जागरूकास्सन्तः स्वबुद्धिप्रयोगं कुर्वन्ति चेत् आवश्यकसाधनानामप्यभावे शिक्षाप्रक्रिया उत्तमरूपेण सञ्चालयितुं शक्यते।

एवमेव उत्तमपरिवेशनिमित्तं विद्यालयसेवकैः कर्मचारिभिः च साकं प्रशासकानां व्यवहारः उत्तमः स्यात्। तदेव राज्ञः व्याजेन प्रशासकेभ्यः उच्यते पञ्चतन्त्रेऽपि –

यः संमानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिषोधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं हृष्टास्ते त्यजन्ति न कर्हिचित्।।[९]

राज्ञा सेवकसम्माननमवश्यं कर्तव्यमिति न केवलं राज्ञे अपितु सर्वस्मिन् प्रशासके अन्वेति। शिक्षाक्षेत्रेपि कर्मचारिणां सेवकानां सम्मानं प्रशासकैरवश्यं कर्तव्यम्।

शिक्षासंस्थायां उत्तमशैक्षिकपरिवेशार्थं प्रशासकः धीरपुरुषः उत्तमगुणयुक्तश्च स्यात्। सर्वविधावस्थासु कार्यं कर्तुं सिद्धः सः स्यात। यथा वने नखादियुक्तः सिंहः तैः नखैः भोज्यमपि प्राप्नोति, गजादीन् हत्वा राजवत् वने निवसति। तद्यथा –

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतः

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम्।
यद्दंष्ट्रा नखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः।।[१०]

सांस्कृतिकशैक्षिकपरिवेशः –

सामान्यतया 'अतिथि देवो भव' इत्यस्माकं भारतीया परम्परा। यां परम्परां परिपालयन्तः भारतीयाः शत्रुं मूर्खं विद्वांसं वा स्वगृहागतमवलोक्य धर्मानुसारं तत्सेवायां संलग्नाः भवन्ति।

८ पञ्चतन्त्रम्, 2.1
९ पञ्चतन्त्रम्, 2.24
१० पञ्चतन्त्रम्, 2.126

गुरुकुलेष्वपि अस्या: परम्पराया: साक्षान्निदर्शनं भवति स्म। यत्र अतिथे: आगमनेन तस्य स्वागते सर्वेऽपि गुरव: छात्राश्च संलग्ना: भवन्ति स्म। शाकुन्तलेपि दुष्यन्तस्य कण्वाश्रमागमनकाले दुर्वासाऋषेश्चागमनप्रसङ्गे घटितघटना: इदमेव द्योतयन्ति। विष्णुशर्मणापि वानर-मकरकथामाध्यमेन इदमेवोपदिष्टम् -

प्रियो वा यदि वो द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः।
वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः।।[११]

कश्चन अपि स्वस्नेहित:, शत्रु:, मूर्ख:, विद्वान् वा वैश्वदेवात्परं गृहमायाति चेत् स: अतिथि: स्वर्गद्वारतुल्य एव भवति। अर्थात् तस्य स्वागतसेवादिभि: स्वर्गप्राप्तिर्भवेदिति अवगन्तव्यम्। वस्तुत: यदि शैक्षिकपरिवेशे एव इयं संस्कृति: सुष्ठु पाल्यते तदा छात्रेषु इमे गुणा: स्वत एव प्रविष्टा: भवन्ति, ते च स्वसंस्कृतिरक्षणे अग्रदूता: भवेयु:।

उत्तमशैक्षिकपरिवेशयुक्तविद्यालयनिर्माणार्थं प्रथमावश्यकता भवति छात्राणां परस्परं सौमनस्यम्। छात्रा: परस्परं सौहार्दभावनया भातृत्वभावनया स्नेहपूर्वकं निवसन्ति चेत् शैक्षिकपरिवेश: उत्तम: भवति। अधिगमप्रक्रियापि उत्तमा जायते। तदर्थं छात्रेषु तादृशी भातृभावना पूरणीया। विष्णुशर्मणापि अस्मिन् विषये उच्यते यत् भ्रातर: द्विविधा: भवन्ति एक: सहोदर: अपरश्च स्वव्यवहारेण उत्तमसम्भाषणादिभि: निर्मीयते। तद्यथा -

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक् प्रसूयते।
वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बान्धवात्।।[१२]

स्वव्यवहारेण जात: भ्राता सोदरादपि उत्तम: भवतीत्यत्र भावार्थ:।

वस्तुत: गृहातिरिच्य एकश्छात्र: सर्वाधिकं कालं विद्यालये यापयति तस्मात् उत्तमव्यवहारेण स: स्वसमीपस्थछात्रान् भातृवत् निर्माति तेन शैक्षिकपरिवेश: उत्तम: भवति। अत्र अन्योऽपि उत्तम: सन्देश: विष्णुशर्मणा राजपुत्राणां माध्यमेन समाजाय छात्राय वा प्रदत्त: यत् अस्माकं प्रतिवेशिना शुभचिन्तकेन वा साकं अस्माकं सम्बन्ध: उत्तम: भवति चेत् सुखपूर्वकं जीवनं यापयितुं शक्नुम: इति। वस्तुत शैक्षिकपरिवेशे प्रमुखं कर्तव्यं शिक्षकाणामपि भवति ये छात्रेषु एतादृशानां भातृभावनायुक्तानां गुणानां विकासार्थं प्रयत्नान् कर्तुं शक्नुवन्ति।

---

११ पञ्चतन्त्रम्, 4.2
१२ पञ्चतन्त्रम्, 4.6

ISSN - 2231-2129

भाषाशिक्षणार्थं व्याकरणवेदाङ्गस्योपयोगिता

डॉ. प्रदीपकुमारपाण्डेयः
(दिल्लीप्रशासने भाषा प्रवक्ता)
सर्वोदय बला विद्यालय, ओ-ब्लॉक,
मंगोलपुरी, नई दिल्ली-८३

वेदानां सम्यगर्थबोधनार्थं षड्वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि। भाषाशिक्षणायापि व्याकरण-वेदाङ्गस्योपयोगिता वर्तते, यतोहि शास्त्रेऽस्मिन् पदानाम्, पदार्थानाम्, वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च विश्लेषणं विद्यते। प्रकृतिप्रत्यययोः, ध्वनिस्फोटयोः, शब्दापशब्दयोः, आकृतिद्रव्ययोः पदवाक्ययोः, पदपदार्थयोः वाक्यवाक्यार्थयोश्च सूक्ष्मविवेचनमत्रैव समुपलभ्यते। भाषाशिक्षणार्थमर्थबोधकत्वात्, प्रकृतिप्रत्ययारुपदेशपुरस्सरपदस्वरूपप्रतिष्ठाप्रदायकत्वात् अर्थनिर्णयकृत्साधनेषु अन्यतमसाधन-त्वाच्चास्याध्ययनमनिवार्यम्। रक्षोहा—गमलध्वसन्देहात्मकं पञ्च प्रयोजनमनुद्दीश्यैव व्याकरणं प्रवृत्तम्। वेदानां रक्षार्थम्, उहार्थम् (यथाऽवसरं यथोचितपदप्रयोगार्थम्), आगमार्थम् (शास्त्राध्ययनार्थम्), लघ्वर्थम् (अल्पप्रयत्नेन संक्षेपतः शब्दज्ञानार्थम्), सन्देहनिवारणार्थञ्च व्याकरणमकल्पयत्। शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविधानमत्रैव सम्भाव्यते एतदर्थमस्यापरमभिधानं शब्दशास्त्रम्। शब्द एव एतादृशं ज्योतिपूञ्जमस्ति येन संसारोऽयं सुभासते विषयेऽस्मिन् दण्डिकविना काव्यादर्शे लिखितम् —

इदमन्धतमः कृत्स्नः जायेत भवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥[१]

भाषापरिमार्जनार्थं शब्दशास्त्रमिदमनिवार्यरूपेण पठितव्यम्, यतोहि स्वरज्ञानं विना, शुद्धोच्चारणं विना, शब्दस्यार्थबोधं विना वा भाषाशिक्षणं दुष्करम्। अप-भाषण-दुष्टभाषण-दुष्टशब्दार्थज्ञान-धर्मलाभ-नामकरणादि प्रसङ्गेऽप्यास्याध्ययनमनिवार्यम्। शुद्धोच्चारणेन, साधुशब्दप्रयोगेण, परिष्कृतभाषामाध्यमेन च जनः विद्वत्समाजे प्रतिष्ठामाप्नोति, यतोहि एकः शब्दः सुष्ठु प्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति। महत्त्वमस्यावलोक्य कश्चिद् पिता पुत्रं प्रति कथयति —

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्॥

वैदिकवाङ्मये वेदाध्ययनस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो

१. काव्यादर्शः १.४

वेदोऽध्ययेयः ज्ञेयश्च। षडङ्गेषु चापि सर्वेषां कृते व्याकरणस्याध्ययनमनिवार्यम्। बाल्मीकि-रामायणेऽपि व्याकरणस्य अस्याध्ययनस्य प्रयोजनभुक्तम् —

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहु व्याहरताऽनेन किञ्चिदपभाषितम्॥[२]

भाषा लोकव्यवहारं प्रवर्तयति शब्दसञ्चालनेनैव संसारस्य लोकव्यवहारः सम्पद्यते। अस्याः सुष्ठुज्ञानं शब्दशास्त्रेण सम्भाव्यते। ऋक्संहितायामस्य प्रशंसायामनेके मन्त्राः भिन्न-भिन्न स्थानेषूपलब्धाः। ऋग्वेदस्यैकस्मिन् मन्त्रे व्याकरणं कामवर्षिबृषभत्वेनोपकल्पितम्। तत्र द्रष्टुं शक्यते —

चत्वारि शृङ्गाः त्रयोऽस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सोऽस्य।
त्रिधा बद्धो बृषभो रोरवीति महादेवोमत्यामाविवेश॥[३]

स्पष्टमस्ति यदत्र नामाख्यातोपसर्गनिपाताः चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणि, वर्तमान-भूतभविष्यत्कालाः त्रयः पादाः सुप्तिङ्चेति द्वे शीर्षे, सप्तविभक्तयश्च सप्तहस्ताः। एतादृशः शब्दरूपबृषभः कण्ठे, उरसि शिरसि च त्रिधा आबद्धः। एष एव महान् देवो यो मानवशरीरे प्रविष्टः। एवं व्याकरणज्ञानाभावाद् जनः जानन्नपि न जानाति, पश्यन्नपि न पश्यति, शृण्वन्नपि न शृणोति। व्याकरणशास्त्रज्ञः तत्सन्निधौ वाणी सुसज्जिता कामिनीव समागत्य सर्वतोभावेन समर्पिता। यथोक्तं ऋग्वेदे —

उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम्।
उतोत्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥[४]

विशेषतः वेदेषु स्वरज्ञानस्य शुद्धोच्चारणस्य च नितान्तमावश्यकता प्रतीयते। स्वरवर्णोच्चारणज्ञानमनन्तरेण शब्दस्यार्थबोधनस्थाने अनर्थबोधकत्वं स्यात्। स्वरस्य अन्यथा उच्चारणेन ''इन्द्रशस्त्रुर्वर्धस्व'' इति वृत्रासुरविजयार्थं पठितोऽपि मन्त्रः तत्पुरुषसमासे अन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये इन्द्रः शत्रुर्नाशयितवा यस्य इति बहुब्रीहौ आद्युदात्ते प्रयुक्ते इन्द्र एव वृत्तस्य संहर्ता सम्भवत्। एवमिन्द्रिविजयस्य स्थाने वृत्रबध एव संवृतः। अशुद्धोच्चारणस्यासाधुशब्द — प्रयोगस्य च एष एव दुःखदो दुष्परिणामो जायते। उक्तमपि विषयेऽस्मिन् —

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात॥[५]

एवं भाषा परिमार्जनाय, भाषाज्ञानाय वेदज्ञानाय वा शब्दशास्त्रस्य महती आवश्यकता

२. वा.रा. ३.२९
३. ऋग्वेद् ४-५८-६।
४. ऋग्वेद् १०-७१-१।
५. म.भ.पस्प.

वर्तते। शास्त्रस्यास्य महत्त्वं नितानतमुपादेयत्वञ्चावलोक्यैव तन्महिम्नि कश्चिद् विद्वान् कथयति—

शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे।
बद्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना॥

व्याकरणशास्त्रस्य परम्परा सुदीर्घा। महर्षिना शाकटायेन ऋक्तन्त्रे लिखितम् — ''व्याकरणज्ञानं ब्रह्मणा बृहस्पतये, बृहस्पतिना इन्द्राय, इन्द्रेण भारद्वाजाय, भारद्वाजेन ऋषिभ्यः, ऋषिभश्च ब्राह्मणेभ्यः प्रदत्तम्।''[६] आचार्येण पतञ्जलिनां अपि महाभाष्ये लिखितम् — ''बृहस्पतिश्च वक्ता। इन्द्रश्चाध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। नान्तं जगाम।''[७] अस्योत्पत्तिविषये निश्चितरूपेण किमपि न वक्तुं शकयते, किन्तु वैदिकसाहित्यं व्याकरणदृष्ट्या परिशुद्धं परिपूर्णञ्चावलोक्यते। अनेन वक्तुं शक्यते यद्वैदिकपाठेभ्यः पूर्वमेवास्य प्रादुर्भावकालः प्रकृतिप्रत्ययधातूपसर्गसमासवत्पदविभागश्च कृत्स्नतया निर्धारितो जातः। बाल्मीकिरामायणस्य रचनाकाले अस्याध्ययनमध्यापनञ्च प्रचलितम्। महाभारतयुद्धकालवर्तिनि यास्कविरचिते निरुक्ते बहूनां व्याकरणाचार्याणामुल्लेखो वर्तते। शाकटायनाचार्यस्य व्याकरणं यास्कात्पूर्वमेव लिखितम्। विषयेऽस्मिन् तैतिरीयसंहितायां वर्णितम् — ''वाग् वै प्राच्यव्याकृताऽवदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन् 'इमां नो वाचं व्याकुर्विति'। सोऽब्रवीत् — 'वरं वृणै, मह्यं चैवेष वायवे च सह गृह्यता' इति। तस्मात् ऐन्द्रवायवः सह गृह्यते। तामिन्द्रो मव्यातो वक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते।[८]'' अन्तर्बाह्यसाक्ष्यानुसारं भारतीयपरम्परानुसारमपि व्याकरणस्यादिमः ज्ञाता ब्रह्मा एव। भविष्यपुराणस्य ब्राह्मपर्वणि अष्टौ वैयाकरणाः प्रोक्ताः तदनुसारमपि प्राथमिकत्वेन ब्रह्मा एवावलोक्यते। यथोक्तम् —

प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं द्वितीयमैन्द्रमुच्यते।
याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं वायव्यं वारुणं तथा॥
सावितञ्च तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा॥[९]

पाश्चात्यपरम्परायां व्याकरणशास्त्राणां बहवः रचनाकाराः अभवन्। पाणिनेः पूवमपि बहवः वैयाकरणाः आसन्। पाणिनीयव्याकरणे अष्टाध्यायीति ग्रन्थे शाकल्य-शाकटायन्-ग्राग्र्य-स्फोटादीनां विविधानामाचार्याणामुल्लेखाः प्राप्यन्ते। वोपदेवमतानुसारं इन्द्रः, चन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशतिः, शाकटायनः, पाणिनिः, अमरः जैनेन्द्रश्चाष्टौ विख्याताः व्याकरणा-चार्याः। यथा तेनोक्तम् —

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।

६. ल.श.शे.सं.प्र.
७. म.भ.पस्प.
८. तैत्तरीयसंहिता ६.४.७.३
९. भविष्यतपुराण वा.प्र.५९-६०

पाणिन्यमरजैनेन्द्रो जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥[१०]

व्याकरणशास्त्रस्य परमाचार्यः पाणिनिः स्वनिर्मितायामष्टाध्याय्यां महत्त्वपूर्णसूत्रेषु दशप्राचीनाचार्यान् स्मरणं करोति। प्रसङ्गतः सूत्रानुसारमाचार्याणामुल्लेखो यथा — वा सुप्यापिशतेः, तृषिमृषिकृषे काश्यपस्य, ओतो गार्ग्यस्य, तृतीयादिषु भाषितपुंस्तकं पुंवद् वालवस्य, ई ३ चाक्रवर्मणस्य, ऋतो भारद्वाजस्य, लङ् शाकटायनस्यैव, लोपः शाकल्यस्य, अवङ् स्फोटायनस्य, गिरेश्च सेनकस्य। एवमवलोक्यते यत् बहुभिर्वैयाकरणैर्महर्षिभिः बहुनि व्याकरणशास्त्राणि प्रणीतानि। एतेषु पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलि-भर्तृहरि-कैय्यट-वरद-राजाचार्य-भट्टोजिदीक्षित-नागेशभट्ट-वामनजयादित्य-हेमचन्द-कौण्डभट्टादयः स्वप्रभुत्व-मेतादृशं स्थापितवन्तः यस्य प्रभावः व्याकरणशास्त्रस्येतिहासे कदापि मलिनतां न प्राप्स्यति। शोधार्थिनां कृते भाषाशिक्षार्थिनां कृते वा एतेषां संक्षिप्तविवरणमत्र प्रस्तूयते —

१. पाणिनिः — व्याकरणवेदाङ्गस्य प्रतिनिधित्वं पाणिनीयव्याकरणमेव करोति। प्राचीनकालादारभ्य इदानीं पर्यन्तमयं प्रायः सर्वत्र प्रचलितम्। पाणिनिः शलङ्कनामधेयात्पि-तुर्दाक्ष्यां जन्मलेभे। पञ्जाबप्रदेशे सलातुराभिधो ग्रामोऽस्य जन्मभूमिः। ग्रामोऽयमिदानीं सलातुर-हलाथुर-हलाहुर-लाहुर इति क्रमेणापभ्रंशं गतः लाहौर इति परिणतः।[११] पाणिनेः ''पाणिनिस्तवाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ'' इति साक्ष्येन आहिकः अपि अनुमीयते। बाह्याभ्यन्तरसाक्ष्येन अस्य समयः ईसापूर्वषष्ठशतकमनुमीयते। अस्य रचना अष्टाध्यायी अष्टस्वध्यायेषु विभक्तोऽस्ति। इयमेवाष्टाध्यायी व्याकरणवाङ्मयस्य प्रतिनिधित्वं करोति। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रत्येकस्मिन्नध्याये चत्वारः पादाः पादेषु च भिन्नसंख्यकानि सूत्राणि समुद्धृतानि। किमस्ति सूत्रमस्मिन् विषयेऽपि ज्ञायते —

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

सूत्राणि षड्विधानि सन्ति संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकारभेदभिन्नानि। पाणिनेः माहेश्वरसूत्राणि व्याकरणशास्त्रस्याधारविन्दु भूतानि सन्ति। अ इ उणादिनि चतुर्दशसूाणि महेश्वरादागतानि पाणिनिना च व्याख्यातानि। इमानि सूत्राणि ढक्कानिनादेन ध्वनिना पाणिनिः लेभे इति श्रूयते। उक्तमपि —

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥[१२]

पाणिनिः चतुर्सहस्रसूत्रैः संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकं महत्त्वं कल्पितम्। सुप्तिङ्कृत्त-

१०. मु.व्या. प्रारम्भे
११. लघुसिद्धान्तकौमुदी, निवेदने पृष्ठ ६।
१२. लघुसिद्धान्तकौमुदी, संज्ञाप्रकरणे।

द्धितविधीनां सन्धिसमासकारकनियमानामन्येषां च विविधविधपदव्युत्पत्तीनां यादृशः सुव्यवस्थितः निर्देशः पाणिनीयशास्त्रेषु विहितः तादृशः अन्यत्र नावलोक्यते। अत एव "महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य" एवञ्च "पाणिनेर्महत्सुविदितम्" इत्यादयः उक्तयः सार्थकाः भवन्ति। एवं पाणिनीयव्याकरणमत्यन्तं समुन्नतं सुललितं सुसंम्पन्नं समृद्धं सर्वव्यापकञ्च।

२. कात्यायनः — वार्तिककारः कात्यायनः प्रयागतः पश्चिमदिशायां कलिन्दजाकूले विलसितां कौशाम्बी नाम नगर्यां स्वजन्मनाऽलञ्चकार। अस्य पिता सोमदत्तः। वररुचिः श्रुतधरश्चा-स्यापराभिधामन्। अस्य जन्मस्थानादिविषयकं वर्णनं लघुसिद्धान्तकौमुद्यां निवेदनेऽवलोक्यते। पाणिनीयव्याकरणस्य महत्त्वपूर्णमङ्गमस्य वार्तिकपाठः लोकप्रियः। वार्तिकपाठोऽष्टाध्यायीं सर्वाङ्गपरिपूर्णमकरोत्। किमस्ति वार्तिकस्य लक्षणमस्मिन् विषयेऽपि प्रोक्तम् —

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञाः विचक्षणाः॥

सूत्रेषूक्तानुक्तदुरुक्तानां विषयाणां यत्र चिन्तनं विद्यते सः वार्तिकपाठः। अस्य मुख्योद्देश्य पाणिनीयव्याकरणे प्रयुक्तानां कठिनशब्दानां व्याख्या। वार्तिकपाठाभावे पाणिनीयव्याकरणस्य सूत्राणि न सुकराणि। ईसापूर्वचतुर्थशतके उत्पन्नस्यास्य कात्यायनस्य वार्तिकपाठः पाणिनेः अष्टाध्यायी च मणिकाञ्चनयोः सम्मेलनं कथ्यते।

३. पतञ्जलिः — ईसापूर्वद्वितीयशतके अस्य जन्म गोनर्ददेशेऽभवत्। गोनर्ददेशोऽयं काश्मीरे आसीदिति अनुमीयते, किन्तु विद्वभिः अवधप्रान्ते 'गोण्डा' इति नाम्ना विख्याता नगरी गोनद स्वीक्रियते। अस्य माता गोणिकाख्या इति श्रूयते। एका किंवदन्ती श्रूयते तदनुसारं महेश्वरप्रेरणया भगवाञ्छेष एव अस्मभ्यमशेषपदार्थोपदेशार्थं पतञ्जलिनाम्नाऽवतीर्णः। अनेन अस्याभिधानं भगवान् पतञ्जलि इति विख्यातम्। अयं पाणिनेः सूत्रेषु कात्यायनस्य वार्तिकेषु च महाभाष्यमलिखत्। ग्रन्थेऽस्मिन् कथोपकथनात्मिका प्राञ्जलशैल्या सरलसरसभाषामाध्यमेन च व्याकरणसिद्धान्ताः प्रतिपादिताः। तत्र शब्दशास्त्रस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां वैज्ञानिकविधीनाञ्च विलक्षणता दृश्यते। प्रसङ्गेऽस्मिन् भाष्यस्य लक्षणमपेक्षितम् —

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वर्णैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

इत्थमवलोक्यते यत् पाणिनिरष्टाध्यायीमरचयत्। अनन्तरं पाणिनीयव्याकरणे प्रयुक्ताः कठिनशब्दा एवञ्च ये अभिनवाः शब्दाः व्याकरणे समाविष्टाः तान् अधिकृत्य मुनिना कात्यायनेन वार्तिकानि रचितानि। पश्चात् सूत्रेषु वार्तिकेषु च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं विरचितम्।

व्याकरणशास्त्रे एते मुनित्रयमिति नाम्ना विख्याता।

४. भर्तृहरिः — अस्य रचना वाक्यपदीयं षष्ठशतकस्य महत्त्वपूर्णं शब्दशास्त्रम्। पतञ्जलेः भाष्यानन्तरमस्यैवास्तित्वमवलोक्यते। तत्र व्याकरणस्य दार्शनिकस्वरूपमभिव्यक्तम्। अयं शब्दाद्वैतस्य संस्थापकाचार्योऽस्ति। तदनुसारं स्फोट एवैकमात्रं परमतत्त्वं यस्य विवर्तरूपं जगदिदं प्रकाशितम्।

५. वामनजयादित्यौ — वामनजयादित्ययोः काशिकावृत्तिः व्याकरणदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्। ग्रन्थेऽस्मिन् पाणिनीयव्याकरणस्य वृत्तयः सन्ति। पाणिनीयव्याकरणस्यार्थज्ञानार्थमत्र चित्ताकर्षकं वर्णनमवलोक्यते। अनेन शब्दशास्त्रस्य सूत्राणामवगाहनं सूकरं भवति।

६. कैय्यटः — काश्मीरनिवासी कैय्यटस्य रचना भाष्यप्रदीपमस्ति। ग्रन्थोऽयं पतञ्जलेः भाष्यसिद्धान्तस्य प्रदीपमिव प्रकाशयित्रीऽन्यतमा रचना। भाष्यप्रदीपस्यास्य उद्योताख्या व्याख्या नागेशभट्टेन विलिखिता।

७. भट्टोजिदीक्षितः — षोडशशतकस्यास्य सारस्वतब्राह्मणस्य श्रीभट्टोजिदीक्षितस्य पिता श्रीलक्ष्मीधरः समभवत् महाराष्ट्रियः। अस्य निवासास्थानादिविषये नास्ति वैमत्यम्। शब्दकौस्तुभः, सिद्धान्तकौमुदी प्रौढमनोरमा चास्य त्रयो ग्रन्थाः प्रसिद्धः। शब्दकौस्तुभोऽस्य महत्त्वपूर्णरचना, तत्सारभूता सिद्धान्तकौमुदी, तद्व्याख्यानभूता च प्रौढमनोरमा। सर्वसिद्धान्तसंग्रहात्मकतयाऽस्य सिद्धान्तकौमुदी व्याकरणग्रन्थेष्वन्यतमा। ग्रन्थोऽयं सूत्रव्याख्यान रूपात्मकोऽङ्गीक्रियते। लक्षणं यथोक्तं व्याख्यानस्य —

पदच्छेदः पदार्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षडविधं स्मृतम्॥

८. वरदराजाचार्यः — षोडशशतके उत्पन्नोऽयं भट्टोजिदीक्षितस्य शिष्यः दुर्गातनयस्य तनयः दाक्षिणात्यब्राह्मणश्च। अनेन सारकौमुदी - मध्यसिद्धान्तकौमुदी-लघुसिद्धान्तकौमुदी-गीर्वाणपदमञ्जरीनामकाः ग्रन्थाः विरचिताः। एते ग्रन्थाः सुकुमारमतीनां बालानाञ्च हृदयबोधकाः। व्याकरणाध्ययनस्यारम्भे लघुसिद्धान्तकौमुद्याः अध्ययनं लाभप्रदम्। लघुकलेवराप्येषा समासतः सिद्धान्तकौमुदीसम्भवं समस्तं ज्ञानं समुद्भावयति। वरदराजाचार्यः दोषरहितां प्रशस्तगुणयुक्तां सरस्वतीं देवीं नमस्कृत्य बालानां पाणिनीयव्याकरणे प्रवेशायचतुश्चत्वारिंशत्प्रकरणात्मकं लघुसिद्धान्तकौमुदीमरचयत्। कविना तत्रोक्तमपि —

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम्॥[१३]

१३. लघुसिद्धान्तकौमुदी, मङ्गलाचरणे।

९. नागेशभट्टः — दीक्षितपरम्पराप्रवर्तकरूपेण प्रसिद्धस्यास्य समयः अष्टादश-शतकम्। अयं काशीनिवासी दीक्षितपरम्पराया उद्भट्टवैयाकरणः। तस्य ग्रन्थाः लघुमञ्जूषा-बृहत्शब्देन्दुशेखर-परिभाषेन्दुशेखराः व्याकरणशास्त्रे देदीप्यमानाः। अस्य लघुमञ्जूषा शब्दार्थ-सिद्धान्तानां मीमांसाग्रन्थः, बृहत्शब्देन्दुशेखरः भट्टोजिदीक्षितस्य प्रौढमनोरमायाः विस्तृता व्याख्या, परिभाषेन्दुशेखरश्च पाणिनीयव्याकरणस्य सर्वमान्य सहायकग्रन्थश्च।

एवमेव व्याकरणवाङ्मये हेमचन्द्रः, कौण्डभट्टः वासुदेववाजपेयी चापि प्रसिद्धः। एतेषु हेमचन्द्रः गुजरातप्रदेशस्य अहमदाबादनिवासी, यस्य सिद्धहेमनामको शब्दशास्त्रं काव्यानुशासनञ्च काव्यशास्त्रं प्रसिद्धम्। कौण्डभट्टस्य वैयाकरणभूषणसारः प्राप्यते। वासुदेव-वाजपेयीमहोदयस्य बालमनोरमा बालानां कृते महत्त्वपूर्णा विद्यते। वेदज्ञानार्थाय, शुद्धसम्भाषणाय, भाषापरिमार्जनाय च एतेषां ग्रन्थानामध्ययनमनिवार्यम्। सर्वे व्याकरणाचार्याः स्वमत्यनुसारं व्याकरणसम्मतनिदानमुद्धृतवन्तः, किन्तु व्याकरणस्यास्ति कश्चिद्वाग्विशेषः यत्र अवगाहितुं न सर्वेऽपि शक्नुयात्। सारस्वतप्रक्रियामनुभूतिस्वरूपाचार्येणोक्तमपि —

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः।
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं कथं नरः॥

इत्थं कथयितुं शक्यते यद्वेदानां सम्यगर्थबोधनार्थं, भाषाशिक्षणार्थं परिमार्जनार्थं वा व्याकरणवेदाङ्गस्योपयोगिता वर्तते। अस्याध्ययनेन स्वर-व्यञ्जन-प्रयत्न-सन्धि-समासोपसर्ग-प्रत्ययोच्चारणादीनां संशोधनेन भाषाशुद्धिः सञ्जायते। भाषापरिमार्जनेन वक्ता कुशलप्रवक्ता, कुशल साहित्यिनिर्माता च भवितुं शक्नोति। एवमेवास्याध्येता कुशलप्रशिक्षकः, सम्यग्सञ्चालकः, सामरिकसामाजिकः, सफलराजनीतिज्ञश्च भवति। व्याकरणस्याध्ययनं विना एतत्सर्वं न सुकरम्, यतोहि यदि कश्चिद् मूकः स्यात् अथवा स्पष्टमुच्चारणं कर्त्तुं न प्रभवेत्तर्हि तद्गताः भावाः स्पष्टतया नावगन्तुं शक्यते। अत एव वेदपुरुषस्य मुखत्वेन व्याकरणं प्रतिपादितम्। मानवः यथा मुखेन वदति स्वाभिप्रायं च व्यनक्ति तथैवास्याध्ययनेन विषयाणां व्याख्यानं करोति। मुखेन यथा शरीरलावण्यं सूच्यते तथैव शब्दशास्त्रेण भाषालावण्यं प्रतन्यते। एतादृशस्यास्य व्याकरणस्य महत्त्वमवलोक्यैव केनापि उक्तम् —

समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे तदर्थकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तद्भागभागाच्च शतं पुरन्दरे कुलाग्रबिन्दूत्पतितं हि पाणिनौ॥

*****

ISSN - 2231-2129

दर्शनमीमांसा

ISSN - 2231-2129

जैनाभिमतपञ्चव्रतानां स्वरूपम्

श्रीप्रतापः
अध्यक्षः– जैनदर्शनविभागः, भोपालपरिसरः

मानवजीवनमिदं विलसति किमपि विशिष्टं साधयितुम्। साधयितुञ्च तद्विशिष्टत्वं प्रशस्तमार्गाः नैकाः वर्तन्ते। प्रायशः सर्वेषामेव मानवानां प्रयासो भवति जीवनम् आत्मानं वा समुन्नतं कर्तुम्। मानवजीवनस्य सार्थकतेयञ्च। सज्जनैः ज्येष्ठैः विद्वद्भिः च सदुपदेशाः प्रदीयन्ते मानवेभ्यः। अनुकरणेन च तेषां जीवनं सुन्दरं भवति। सर्वेषाम्। यथा प्रोक्तम् –

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।।[1]

अर्थात् कामक्रोधलोभाः त्रयमपि नरकस्य द्वाराणि वर्तन्ते, आत्मानं नाशयन्ति च, अतः एतेषां त्रयाणाम् अवश्यमेव त्यागः करणीयः। समुन्नतजीवननिर्माणकार्ये अस्मिन् दर्शनस्य धर्मस्य च सर्वोत्कृष्टस्थानं विद्यते। जगत्यस्मिन् विद्यमानाः ये पदार्थाः वर्तन्ते तेषां वास्तविकं स्वरूपं स्पष्टकरणत्वात्, तत्र च कथं सर्वेषामस्माकं व्यवहारः भवेत्, आदर्शस्थितिः कीदृशी स्यात्, तद्बोधनत्वाच्च। सर्वपदार्थेष्वत्र जीवाजीवौ अपि समायातौ, अतः अत्र ध्यातव्यम् अस्माभिः यदात्मना साकं जीवेन साकं वा कथं व्यवहारः भवेत् वास्तविकं स्वरूपं विज्ञाय।

अस्माकं जीवनम् उत्कृष्टं पापरहितञ्च कथं स्यात् इति विषयं सुविचिन्त्य एव जैनाचार्यैः व्रतानां महान् विषयः प्रतिपादितः, यैः व्रतैः जीवनम् उत्कृष्टं पापरहितञ्च भवत्येव।

व्रतस्य लक्षणानि

1. **हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्।**[2]

अत्र पञ्चपापानि प्रोक्तानि– हिंसा, अनृतम्, स्तेयम्, अब्रह्मचर्यम्, परिग्रहश्चेति, एतेभ्यः विरतिरेव व्रतम् उमास्वामी–आचार्येण प्रोक्तम्।

2. **व्रतमभिसन्धिकृतो नियमः, इदं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमिति।**[3]

अभिप्रायोऽयं वर्तते यत् पञ्चपापेभ्यः उपर्युक्तेभ्यः विरतिरेव व्रतमिति स्पष्टम्। इयञ्च

1.श्रीमद्भगवद्गीता – 16/21
2. तत्त्वार्थसूत्रम् – 7/1
3. तत्त्वार्थसूत्रम् – 7/1/664

विरतिः –

देशसर्वतोऽणुमहती।[4]

तथा च

हिंसातोऽनृतवचनात् स्तेयादब्रह्मतः परिग्रहतः।
कात्स्न्यैकदेशविरतेश्चारित्रं जायते द्विविधम्।।[5]

अर्थात् पञ्चपापेभ्यः एकदेशविरतिरूपा सर्वदेशविरतिरूपा चेति द्विविधा वर्तते। अत्रैव एकदेशत्यागम् अणुव्रतम् इत्युच्यते तथा च सर्वदेशत्यागः महाव्रतं विलसति। श्रावकाः गृहस्थाः ये भवन्ति ते एतेभ्यः पञ्चपापेभ्यः एकदेशविरताः भवन्ति, एकदेशत्यागः तेषां भवति। ये मुनयः साधवः आचार्याः वा भवन्ति ते एतेभ्यः पञ्चपापेभ्यः सर्वदेशविरताः भवन्ति, पापानां सर्वतो त्यागः तेषां भवति।[6] वट्टकेराचार्येण मूलाचारग्रन्थे पञ्चमहाव्रतानां नामानि स्पष्टी कृतानि–

हिंसाविरदी सच्चं अदत्तपरिवज्जणं च बंभं च।
संगविमुत्ती य तहा महव्वया पंच पण्णत्ता।।[7]

अर्थात् हिंसात्यागः, सत्यवचनम्, अदत्तवस्तुग्रहणत्यागः, ब्रह्मचर्यम्, परिग्रहत्यागश्चेति पञ्चमहाव्रतानि जिनेन्द्रदेवैः प्रोक्तानि। सन्त्येवम् अभिधानपुरस्सरं पञ्चमहाव्रतानि–

1. अहिंसामहाव्रतम्, 2. सत्यमहाव्रतम्, 3. अस्तेयमहाव्रतम्, 4. ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्, 5. अपरिग्रहमहाव्रतम्।

1. अहिंसामहाव्रतम् –

अहिंसा एतादृशः विषयः वर्तते, यस्य सर्वधर्मदर्शनेषु गतिः प्रगतिः सद्गतिः सद्भावो वा दृश्यते। अङ्गीक्रियते अविरोधेन सर्वैश्च आचार्यैः ऋषिभिः मुनिभिः विद्वद्भिः सज्जनैश्च।

भवतु नाम तत्र स्वरूपभेदः सर्वेषु। अहिंसाधर्मः सर्वधर्मप्रधानः इति सर्वदा सर्वे प्रवदन्ति। जैनदर्शनस्य तु अपर नाम एव अहिंसादर्शनम्, यतः जैनदर्शनस्य एका विशिष्टा सूक्ष्मा दृष्टिः विलसति। हिंसायाः विपरीतम् अहिंसा तथा च हिंसायाः लक्षणं तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे आचार्येण कृतम् –

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा।[8]

अमृतचन्द्राचार्येणापि प्रोक्तम् –

4. तत्त्वार्थसूत्रम् – 7/2
5. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 40
6. रत्नकरण्डश्रावकाचारः – 50
7. मूलाचारः – 1/4
8. तत्त्वार्थसूत्रम् – 7/13

अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति।
तेषामेवोत्पत्ति हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः।।[9]

अर्थात् अस्माकम् आत्मनि रागद्वेषादिभावानां यदुत्पत्तिर्जायते सा हिंसा भवति तथा च यदा आत्मनि रागद्वेषादिभावानाम् उत्पत्तिर्न जायते सा अहिंसा भवति। इयम् अतीव सूक्ष्मपरिभाषा लक्षणं वा जैनदर्शने हिंसाहिंसयोः वर्तते। पुनश्च प्रोक्तम् अमृतचन्द्राचार्येण –

यत्खलुकषाययोगात्प्राणानां द्रव्यभावरूपाणाम्।
व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा।[10]

अभिप्रायोऽयमस्ति यत् कषाययोगात् द्रव्यभावरूपाणां यः प्राणघातः भवति सा खलु सुनिश्चिता हिंसा भवति। अहिंसाविषये वट्टकेरचार्येण विलिखितम् –

कायेंदियगुणमग्गणकुलाउजोणीसु सत्वजीवाणं।
णाऊव य ठाणादिसु हिंसादिविवज्जणमहिंसा।।[11]

अर्थात् स्थावरत्रसजीवाः, इन्द्रियाणि, गुणस्थानानि, मार्गणाः, कुलम्, आयुः, योनिश्च अत्र सर्वत्र जीवाः सन्तीति मत्वा उत्थानोपवेशनयोः कायोत्सर्गादिसर्वासु क्रियासु हिंसात्यागः अहिंसामहाव्रतमस्ति। पुनश्चोक्तम् आचार्येण यत् पञ्चपापेभ्यः भयभीतसाधुना एकेन्द्रियजीवानां मनवचनकायेभ्यः निश्चितरूपेण हिंसा न करणीया। यथा–

एइंदियादिपाणा पंचविहावज्जभीरुणा सम्भं।
ते खलु ण हिंसिदव्वा मणवचिकायेण सव्वत्थ।।[12]

यदि कश्चिन्नरः हिंसां न करोत्येव परञ्च तेन अहिंसाव्रतनियमः न स्वीकृतः तत्रापि प्रमत्तयोगात् नित्यं प्राणघातो भवति। अत तस्याः हिंसायाः विरमणं करणीयमेव, यथोक्तमाचार्यामृतचन्द्रेण–

हिंसायाः अविरमणं हिंसापरिणमनमपि भवति हिंसा।
तस्मात्प्रमत्तयोगे प्राणव्यपरोपणं नित्यम्।।[13]

पुनश्चोक्तम् –

अविधायापि हि हिंसा हिंसाफलयुग् भवत्येकः।
कृत्वाव्प्परो हिंसां हिंसाफलभाजनं न स्यात्।।[14]

9. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 44
10. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 43
11. मूलाचारः – 1/5
12. मूलाचारः – 289
13. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 48
14. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 51

ISSN - 2231-2129

निश्चयेन एक: जीव: हिंसां न कृत्वा अपि हिंसाफलस्य पात्रं भवति तथा चान्य: हिंसां कृत्वा अपि हिंसाफलभाजनं न स्यात्। एकस्य जीवस्य अल्पा हिंसा अपि उदयकाले अधिकं फलं ददाति। अन्यस्य महाहिंसा अपि उदयकाले (परिपाके) स्वल्पफला भवति। यथाचार्येणोक्तम् –

एकस्याल्पा हिंसा ददाति काले फलमनल्पम्।
अन्यस्य महाहिंसा स्वल्पफला भवति परिपाके।।[15]

जनै: मिलित्वा कृता हिंसा अपि फलकाले वैचित्र्यं व्रजति। सा एव हिंसा एकस्य तीव्रं फलं दिशति अन्यस्य च मन्दम्।16 कश्चिदेक: हिंसां करोति हिंसाफलभागिन: भवन्ति बहव:। कदाचित् बहव: हिसां कुर्वन्ति हिंसाफलभागी भवत्येक:। अत्र मुख्यत्वं वर्तते भावानाम्। भावा: यादृशा: भवन्ति तादृशं फलमपि प्राप्यते। वक्तुं शक्यते यस्य भावना यादृशी सिद्धिर्भवति तादृशी। अहिंसाव्रतम् अवधार्य दृष्ट्वा गमने सत्यपि यदि केनचिद् कस्यचिद् जीवस्य घात: स्यात् तर्हि तत्र हिंसा न भवति हिंसा भावानाम् अभावत्वात्। अत: हिंस्यं हिंसकं हिंसां हिंसाफलानि च अवबुध्य संवरे उद्यमविद्भि: पुरुषै: नित्यं तत्त्वेन निजशक्त्या हिंसात्याग: करणीय:। यथोक्तम् –

अवबुध्य हिंस्यहिंसकहिंसाहिंसाफलानि तत्त्वेन।
नित्यमवगूहमानैर्निजशक्त्या त्याज्यतां हिंसा।।[17]

पुनश्चोक्तमाचार्येण –

धर्ममहिंसारूपं संशृण्वन्तोपि ये परित्यक्तुम्।
स्थावरहिंसामसहास्त्रसहिंसां तेऽपि मुञ्चन्तु।।[18]

अर्थात् ये जीवा: अहिंसारूपं धर्मं संशृण्वन्त: अपि स्थावरहिंसां परित्यक्तुम् असमर्था: सन्ति, ते अपि त्रसहिंसां तु मुञ्चन्तु। तथा च अमृतं मोक्षकारणभूतं परमम् अहिंसारसायनं लब्ध्वा अज्ञानीजीवानाम् असङ्गतव्यवहारम् अवलोक्य तै: व्याकुला: न भवितव्या:।[19] अहिंसासन्दर्भे पूज्यपादाचार्येणापि शोभनमुक्तम् – **'तत्र अहिंसाव्रतमादौ क्रियते प्रधानत्वात्। सत्यादिनि हि तत्परिपालनार्थं सस्यस्य वृतिपरिक्षेपवत्।।**[20]

अत्र पञ्चमहाव्रतानां क्रमे अहिंसाव्रतम् आदौ वर्णितं प्रधानत्वात् तथा च यथा

15. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 52
16. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 53
17. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 60
18. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 75
19. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 78

धान्यक्षेत्रस्य रक्षार्थं तत्परित: कण्टकवृत्तं क्रियते तथैव अत्र अहिंसाव्रतस्य रक्षार्थमेव सत्यादीनि व्रतानि वर्तन्ते। अत: साधुभि: मुनिभि: श्रमणै: सर्वप्राणीनां हिंसा न करणीया, न कारयेत्, न च हिंसाकरणाय अनुमोदनं कुर्यात्। स्वयमपि अहिंसामहाव्रतं पालयेत्, अन्यानपि तत्र योजयेत् येन अहिंसाव्यापकं जगदेतद् भवेत्, सर्वत्र शान्तिश्च भवेत्।

2. सत्यमहाव्रतम् -

वट्टकेरचार्येण सत्यस्य लक्षणमुक्तम् -

रागादीहिं असच्चं चत्ता परतावसच्चवयणुत्तिं।
सुत्तत्ताणविकहणे अयधावयणुज्झणं सच्चं।।[21]

रागादि अर्थात् राग-द्वेष-भय-मोहादिदोषयुक्तम् असत्यवचनम्, परसन्तापकरण-सत्यवचनं तथा च सूत्रार्थकथने अयथार्थवचनम्, एतेषां परित्याग: सत्यमहाव्रतं विलसति। परसन्तापकारिवचनानि यथा- हास्य-भय-क्रोध-लोभवशात्- असत्यवचनानां सर्वथा त्याग: सत्यमहाव्रतमुच्यते। अमृतचन्द्राचार्येणोक्तम् -

यदिदं प्रमादयोगादसदभिधानं विधीयते किमपि।
तदनृतमपि विज्ञेयं तद्भेदा: सन्ति चत्वार:।।[22]

अभिप्रायोऽयं वर्तते यत् किमपि प्रमादकषाययोगात् इदम् असदभिधानं स्वपरहानिकारकम् अन्यथावचनं विधीयते तद् अनृतं विज्ञेयम्। तस्य च भेदा: चत्वार: सन्ति।
(क) यस्मिन् वचने स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावै: विद्यमानं वस्तु निषिद्धयते, तत् प्रथमम् असत्यं वर्तते, यथा- अत्र देवदत्त: नास्ति। उक्तञ्च अमृतचन्द्राचार्येण-

स्वक्षेत्रकालभावै: सदपि हि यस्मिन्निषिद्ध्यते वस्तु।
तत्प्रथममसत्यं स्यान्नास्ति यथा देवदत्तोऽत्र।[23]

(ख) द्वितीयस्य विषये प्रोक्तम् -

असदपि हि वस्तुरूपं यत्र परक्षेत्रकालभावैस्तै:।
उद्भाव्यते द्वितीयं तदनृतमस्मिन् यथास्ति घट:।।[24]

अत्र स्पष्टी कृतं यत् यत्र हि तै: परद्रव्यक्षेत्रकालभावै: अविद्यमानं वस्त्वपि उद्भाव्यते प्रकटी वा क्रियते, तत् द्वितीयम् अनृतं स्यात्, यथा- अत्र घट: अस्ति। इति कथनम्।

(ग) उक्तञ्चाचार्येणात्रापि -

20. सर्वार्थसिद्ध: - 7/1/664
21. मूलाचार: - 1/6
22. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: - 91
23. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: - 92

वस्तु सदपि स्वरूपात् पररूपेणाभिधीयते यस्मिन्।
अनृतमिदं च तृतीयं विज्ञेयं गौरिति यथाऽश्वः।।[25]

अर्थात् यस्मिन् वचने स्वचतुष्ट्यात् विद्यमानं वस्तु पररूपेण अभिधीयते इदं तृतीयम् अनृतं विज्ञेयम्, यथा – गौः अश्वः अस्तीति। वस्तुनः पदार्थस्य वा अन्यथाकथनमिति।

(घ) चतुर्थानृतविषये अमृतचन्द्राचार्येण प्रोक्तम् –

गर्हितमवद्यसंयुतमप्रियमपि भवति वचनरूपं यत्।
सामान्येन त्रेधा मतमिदमनृतं तुरीयं तु।।[26]

अर्थात् त्रेधा मतं चतुर्थम् अनृतम्– गर्हितानृतम्, सावद्यानृतम्, अप्रियानृतञ्चेति। एतेषां त्रयाणां स्वरूपं श्लोकत्रयेण स्पष्टी क्रियते –

पैशुन्यहासगर्भं कर्कशसमञ्जसं प्रलपितं च।
अन्यदपि यदुत्सूत्रं तत्सर्वं गर्हितं गदितम्।।
छेदनभेदनमारणकर्षणवाणिज्यचौर्यवचनादि।
तत्सावद्यं यस्मात्प्राणिवधाद्याः प्रवर्तन्ते।।
अरतिकरं भीतिकरं खेदकरं वैरशोककलहकरम्।
यदपरमपि तापकरं परस्य तत्सर्वमप्रियं ज्ञेयम्।।[27]

अतः अहिंसापरिपूर्णा–निर्दोषा–सत्यपराभाषायाः विधानं श्रमणानां कृते वर्तते।

3. अस्तेयमहाव्रतम् –

तृतीयस्य अस्य महाव्रतस्य अपरनाम्नी अदत्तपरिवर्जनमहाव्रतम् अचौर्यमहाव्रतञ्चेति स्तः। वट्टकेरचार्येण मूलाचारग्रन्थे अस्तेयमहाव्रतस्य लक्षणं विलिखितम् –

गामादिसु पडिदाइं अप्पप्पहुदिं परेण संगहिदं।
णादाणं परदव्वं अदत्तपरिवज्जणं तं तु।।[28]

अर्थात् ग्रामे नगरे वने इत्यादिषु स्थानेषु पतिताः विस्मृताः स्थापिताः वा लघुपदार्थाः विशालपदार्थाः वा तथा च ये परसंग्रहीताः पदार्थाः च वर्तन्ते, तेषाम् अग्रहणमेव अस्तेयमहाव्रतं विद्यते। एतदेवोक्तं समन्तभद्राचार्येणापि–

निहितं वा पतितं वा, सुविस्मृतं वा परस्वमविसृष्टं।

24. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 93
25. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 94
26. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 95
27. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 96–98
28. मूलाचारः – 1/7

न हरति यन्न च दत्ते, तदकृशचौर्य्यादुपारमणम्।।[29]

स्तेयमेव हिंसा इत्यमृतचन्द्राचार्येणोक्तम् –

अवितीर्णस्य ग्रहणं परिग्रहस्य प्रमत्तयोगाद्यत्।
तत्प्रत्येयं स्तेयं सैव च हिंसा वधस्य हेतुत्वात्।।[30]

प्रमत्तयोगात् अवितीर्णस्य परिग्रहस्य यत् ग्रहणं भवति तत् स्तेयं ज्ञेयं तथा च सा एव वधस्य हेतुत्वात् हिंसा भवति। यथा संसारिजीवानां कारणभूताः इन्द्रियश्वासोच्छ्वासादयः अन्तःप्राणाः भवन्ति तथैव धन–धान्य–अश्व–दासादयः ये पदार्थाः भवन्ति ते जीवनस्य कारणभूताः बाह्यप्राणाः भवन्ति। एतेभ्यः पदार्थेभ्यः एकस्यापि पदार्थस्य वियोगे सति जीवाः प्राणघातसदृशदुःखम् अनुभवन्ति। अत एवोक्तं यदस्तेयं साक्षात् हिंसा एव। वस्तुनः त्यागोऽपि द्विविधः भवति मुनिधर्मे सर्वथात्यागः श्रावकधर्मे च एकदेशत्यागः। जनैः सर्वथात्यागः एव करणीयः परन्तु यदि सर्वथात्यागं न कर्तुं शक्यते असमर्थाः ते सन्ति तर्हि एकदेशत्यागस्तु अवश्यमेव करणीयः। एतदेवोक्तममृतचन्द्राचार्येण–

असमर्था ये कर्तुं निपानतोयादिगरणविनिवृत्तिम्।
तैरपि समस्तमपरं नित्यमदत्तं परित्याज्यम्।।[31]

सत्यमिदमेव वर्तते यत् स्तेयकर्मणि प्रवृत्तिः लोभवशादेव जायते। अतएव सचेतनस्य अचेतनस्य वा अल्पस्य अधिकस्य वा वस्तुनः अदत्तग्रहणस्य निषेधः कृतः।

4. ब्रह्मचर्यमहाव्रतम् –

'ब्रह्म' शब्दोऽयं जीवस्य आत्मन वा बोधको वर्तते। 'बृंह्' धातुतः ब्रह्मशब्दो निष्पन्नः। यस्य वर्धनं भवति सो ब्रह्मजीवः विलसति। तस्मिन् ब्रह्मणि चर्या ब्रह्मचर्या वर्तते।[32] ब्रह्मचर्यविषये प्रोक्तमागमेषु –

जीवा बंभा जीवम्मि चेव चरिया हविज्ज जा जदिणो।
तं जाण बंभचरं विमुक्तपरदेहतत्तिस्स।।[33]

अर्थात् परशरीरसम्बन्धविरतेन श्रमणेन अनन्तपर्यायात्मकजीवस्वरूपस्य अवलोकनं कुर्वता तत्रैव च रमणं ब्रह्मचर्यम् इत्युच्यते। मूलाचारे अपि वट्टकेराचार्येण प्रोक्तम् –

मादुसुदाभगिणीव य दट्ठूणित्थित्तियं च पडिरूवं।

29. रत्नकरण्डश्रावकाचारः – 57
30. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 102
31. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 106
32. मूलाचार का समीक्षात्मक अध्ययन, पृ.सं. – 59
33. भगवती आराधना– 878

इत्थिकहादिणियत्ती तिलोयपुज्जं हवे बंभं।।[34]

तात्पर्यमिदं वर्तते – वृद्धां, बालिकां यौवनास्त्रीं च दृष्ट्वा उत वा तिसृणां प्रतिरूपान् दृष्ट्वा ताः माता पुत्री भगिनी इव चिन्तनं तथा च स्त्रीकथानुरागात् विरमणं त्रैलोक्यपूजितब्रह्मचर्यमहाव्रतं भवति।

अमृतन्द्राचार्येणापि उक्तम् –

यद्वेषरागयोगान्मैथुनमभिधीयते तदब्रह्म।
अवतरति तत्र हिंसा वधस्य सर्वत्र सद्भावात्।।[35]

अर्थात् वेदरागयोगात् (स्त्रीपुरुषनपुंसकवेदाः) यत् मैथुनम् अभिधीयते तत् अब्रह्म इत्युच्यते। तस्मिन् मैथुने सर्वत्र वधस्य हेतवः जायन्ते, तद्धेतुत्वात् तत्र हिंसा एव नान्यदिति। मदनोद्रकात् कामोत्कटतया वा यत् किमपि अनङ्गमरणादिनि क्रियन्ते तत्रापि रागादीनाम् उत्पत्तिकारणत्वात् हिंसा भवत्येव। उक्तञ्चेति–

यदपि क्रियते किञ्चिन्मदनोद्रेकादनङ्गरमणादि।
तत्रापि भवति हिंसा रागाद्युत्पत्तितन्त्रत्वात्।।[36]

पुनश्चोक्तममृतचन्द्राचार्येण –

ये निजकलत्रमात्रं परिहर्तुं शक्नुवन्ति न हि मोहात्।
निःशेषशेषयोषिन्निषेवणं तैरपि कार्यम्।।[37]

अर्थात् ये जीवाः मोहात् निजकलत्रमात्रं त्यक्तुं न शक्नुवन्ति तैः अन्यस्त्रीणां सेवनं तु कदापि नैव कर्त्तव्यम्। यतः साधनशुद्धिं विना साध्यसिद्धिः न शक्या। जीवस्य शरीरं साधनं मोक्षश्च साध्यो वर्तते अत्र।

5. अपरिग्रहमहाव्रतम् –

कः अपरिग्रहः ? किञ्च तस्य स्वरूपम् ? यद्येतद् अस्माभिः जिज्ञासते तर्हि प्रथमं तु परिग्रहस्य ज्ञानमावश्यकम्। 'परिग्रहः' शब्दोऽयं परि + ग्रह् + घञ् एवं निष्पन्नोऽभवत्, यस्यार्थः – गृह्णाति, प्राप्नोति, स्वीकरोति, सङ्ग्रह्णाति इत्यादयः। व्युत्पत्तिश्च वर्तते– परं समन्तात् ग्रहणं परिग्रहः। आचार्यैः परिग्रहलक्षणानि उक्तानि–

(क) मूर्च्छा परिग्रहः।[38]

34. मूलाचारः – 1/8
35. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 107
36. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 109
37. पुरुषार्थसिद्ध्युपायः – 110
38. तत्त्वार्थसूत्रम् – 7/17

(ख) ममेदं बुद्धिलक्षण: परिग्रह: ।[39]
(ग) ममेदं वस्तु अहमस्य स्वामीत्यात्मीयाभिमान: सङ्कल्प: परिग्रह: इत्युच्यते ।[40]
उमास्वामि–आचार्येण तत्त्वार्थसूत्रे प्रोक्तम् –

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुष: ।[41]
अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ।[42]

अर्थात् आरम्भ: प्राणिपीडाहेतुर्व्यापार:, तस्य आरम्भस्य बहुत्वं परिग्रहस्य च बहुत्वं नारकस्य आयुष: कारणं तथा च तस्य आरम्भस्य परिग्रहस्य च अल्पत्वं मानुषस्य आयुष: कारणं भवति। अमृतचन्द्राचार्येण उक्तं यत् परिग्रह: पापम् –

या मूर्च्छा नामेयं विज्ञातव्य: परिग्रहो ह्येष: ।
मोहोदयादुदीर्णो मूर्च्छा तु ममत्व परिणाम: ।।[43]

ममत्वपरिणाम: एव वास्तविको परिग्रह: भवति। परिग्रहस्य मूर्च्छालक्षणकरणात् अत्र व्याप्ति: सुघटा एव यत: बाह्यपरिग्रहं विना अपि मूर्च्छावान् पुरुष: सग्रन्थी परिग्रही भवत्येव ।[44] बाह्यपरिग्रहं त्यक्त्वा कश्चिद् अपरिग्रही न भवति, यद्येवं स्यात् तर्हि पशव: पक्षिणश्चापि अपरिग्रहिण: स्यु: । अत: ममत्वपरिणाम: एव परिग्रह: तथा च ममत्वपरिणामस्य हानिरेव अपरिग्रह: । अमृतचन्द्राचार्येण परिग्रहस्य भेदद्वयम् उक्तम् –

अतिसंक्षेपाद् द्विविध: स भवेदाभ्यन्तरश्च बाह्यश्च।
प्रथमश्चतुर्दशविधो भवति द्विविधो द्वितीयस्तु ।।[45]

अत्रोक्तस्य आभ्यान्तरपरिग्रहस्य चतुर्दशभेदा: सन्ति– मिथ्यात्वम्, पुरुषवेद:, स्त्रीवेद:, नपुंसकवेद:, हास्यम्, रति:, अरति:, शोक:, भयम्, जुगुप्सा, चत्वार: कषाया:– क्रोध–मान–माया–लोभश्च ।[46] बाह्यपरिग्रह: द्विविधो:– चेतनम्, अचेतनञ्च। तथा च एवमपि उच्यते– क्षेत्रम्, वास्तु, सुवर्ण:, धनम्, हिरण्यम्, धान्यम्, दास:, दासी, कुप्य: भाण्डश्चेति।

अस्य परिग्रहस्य एकेदशत्याग: श्रावकेन सर्वदेशत्याग च साधुना क्रियते। एवं प्रकारेण अत्र जैनाभिमतपञ्च महाव्रतानां संक्षिप्तरूपेण विवेचनं कृतम्।

39. सर्वार्थसिद्धि: – 6/15/638
40. तत्त्वार्थराजवार्तिकम् – 6/15/3
41. तत्त्वार्थसूत्रम् – 6/15
42. तत्त्वार्थसूत्रम् – 6/17
43. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 111
44. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 112
45. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 115
46. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय: – 116

ISSN - 2231-2129

प्रमाणस्वरूपविषये जैनदर्शनस्य मौलिकत्वम्

डॉ. पंकजकुमारजैनः
प्राध्यापकः– जैनदर्शनविभागः, भोपालपरिसरः

दर्शनजगति प्रमाणमीमांसायाः महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। अस्मिन् कथने नास्ति विप्रतिपत्तिः यत् प्रमाणमीमांसायाः स्थापनायां विकासे च न्यायदर्शनस्य सर्वाधिकं योगदानमस्ति। न्यायदर्शनेन या प्रमाणमीमांसा स्थापिता तया सर्वाणि भारतीयदर्शनानि प्रभावितानि। सर्वैः भारतीयदर्शनैः स्वकीयानां सिद्धान्तानां समीचीनतायाः सिद्धयर्थं तर्कस्य निकषरूपेण समवेतस्वरेण प्रमाणपद्धतिः स्वीकृता। प्रमाणमीमांसायाः स्थापनान्तरे प्रमाणस्य स्वरूपभेदयोः विषये सर्वैः भारतीयदर्शनैः पृथग्रूपेण गहनचिन्तनं कृतम्। अस्मिन् क्रमे जैनदार्शनिकैरपि प्रमाणस्वरूपभेदयोः विषये अनेकाः मौलिकप्रस्थापनाः प्रस्तुताः कृताः।

प्राचीनेषु जैनागमग्रन्थेषु प्रमाणमीमांसा व्यवस्थितरूपेण नाऽसीत्, परन्तु जैनागमग्रन्थेषु प्रमाणमीमांसायाः आधारभूता सामग्री ज्ञानमीमांसारूपेण अवश्यमेव आसीत्। परवर्तिजैनदार्शनिकैः जैनशास्त्रेषु उपलब्धज्ञानमीमांसैव प्रमाणमीमांसारूपेण विकसिता कृता।

भारतीयन्यायशास्त्रेषु प्रमाणमीमांसान्तर्गते प्रमुखरूपेण चतुर्णां विषयाणां विवेचनमस्ति। तेषां नामानि सन्ति– प्रमाता प्रमेयः प्रमाणं प्रमितिश्च। ये चत्वारः विषयाः न्यायविद्यायां ज्ञानस्य उत अधिगमस्य प्रक्रियायाः मूलाधाराः सन्ति। यस्मिन् ज्ञानमुपलब्धं भवति तं 'प्रमाता' इति उच्यते। यस्य वस्तुनः ज्ञानं भवति तत् प्रमेय इति कथ्यते। प्रमाणेन यस्य कस्यापि वस्तुनः यत् निश्चयात्मकं ज्ञानं भवति तत्प्रमिति इति निगद्यते।

प्रमाणमीमांसायाः सन्दर्भे उपर्युक्तचतुर्भ्यः विषयेभ्यः सर्वाधिकतमं वैविध्यं प्रमाणस्य विषये वर्तते। न्यादर्शनस्य प्रणेतृभिः महर्षिगौतमैः न्यायसूत्रे षोडसपदार्थेषु प्रमाणमितिशब्दस्य उल्लेखः तु कृतः परन्तु तस्य विशेषरूपेण व्याख्यानं न कृतम् अनन्तरे भाष्यकारेण वात्स्यायनऋषिभिः प्रमाणस्य लक्षणं वर्णितम्। प्रमाणस्य लक्षणविषये तैः लिखितम् – 'उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि इति सामख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् बोद्धव्यं प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः'[1]।

1. न्यायभाष्यम्, 1/1/3 – ऋषिवात्स्यायनः।

वात्स्यायनऋषे अनन्तरे न्यायक्षेत्रे निर्विवादरूपेण इयं मान्यता स्थापिता यत् प्रमाया उत सम्यग्ज्ञानस्य करणं प्रमाणम्। नैयायिकजयन्तभट्टैरपि प्रमाणस्वरूपविषये कथिंत यत् प्रमाया: करणं प्रमाणम्।[2] प्रमाणस्वरूपनिर्धारणक्रमे सर्वै: दार्शनिकै: प्रमाया: करणं प्रमाणं स्वीकृतं परन्तु तेषां मध्ये करणस्य विषये मतवैविध्यम् आरम्भकालादेव वर्तते।

न्यायविद्याया: सर्वै: विद्वदभि: साधकतमं कारणं करणमिति स्वीक्रियते। करणस्य अस्यां परिभाषायां नास्ति केचित् विप्रतिपत्ति: परञ्च साधकतमकारणस्य विषये भारतीयदर्शनेषु विभिन्नानि मतानि स्थापितानि। एवं प्रकारेण विभिन्नै: दार्शनिकसम्प्रदायै: प्रमाया: करणस्य विषये अनेकानि मतानि प्रस्तुतानि। न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां इन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रमाया: करणं स्वीक्रियते।[3] जरन्नैयायिकै: कारकसाकल्यं प्रमाया: करणं मन्यते।[4] सांख्यै इन्द्रियवृत्तिं[5] मीमांसकै: ज्ञातृव्यापारं च प्रमाया: करणम् अङ्गीकृतम्।[6]

प्रमाणसम्बन्धे पूर्वोक्तानि मतानि दृष्ट्वा इदं प्रतीयते यत् प्रायेण वैदिकदर्शनै: तानि करणानि प्रमाणं स्वीक्रियते यै: कारणै: प्रमा उत ज्ञानं जायते। यथा- इन्द्रियार्थसन्निकर्ष:। इन्द्रियै: सह पदार्थानां सम्बन्ध: इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति कथ्यते। नैयायिका: स्वीकुर्वन्ति यत् यदा पदार्थानां इन्द्रियै: सह सन्निकर्षणं भवति तदा पदार्थानां ज्ञानं प्रमा वा भवति। एवं प्रकारेण वैदिकदर्शनै: प्रमाया: करणं प्रमाणं तथा च तस्य फलं प्रमा इति स्वीक्रियते।

वैदिकदर्शनानां पूर्वोक्तमान्यताया: भिन्नं जैनदर्शनेन ज्ञानस्य कारणानां स्थाने ज्ञानस्य प्रमाणं स्वीक्रियते। जैनै: सह बौद्धा अपि ज्ञानं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति, परन्तु यथार्थज्ञानस्वरूपविषये बौद्धानां जैनेभ्य: पृथक् मतमस्ति। बौद्धा अज्ञातार्थज्ञापकं निर्विकल्पज्ञानं प्रमाणं मन्यन्ते परन्तु जैनानां ज्ञानस्य स्वररूपविषये भिन्ना मान्यता वर्तते। यत्र बौद्धा अर्थसारूप्यं अर्थाकारतां वा प्रमाणं मन्यन्ते तथा च स्मृति, इच्छा, द्वेष: प्रत्यभिज्ञानञ्च प्रमाणं न मन्यन्ते अधिगतविषयत्वात् तत्र जैनदार्शनिका अर्थसारूप्यं अर्थाकारतां वा प्रमाणं न स्वीकुर्वन्ति तथा च स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादीनि प्रमाणमङ्गीकुर्वन्ति। प्रस्तुतालेखे प्रमाणस्वरूपविषये जैनन्यायस्य मौलिक्यावधारणा: वर्णिता:-

2. न्यायमञ्जरी, पृ. 36, जयन्तभट्ट:।
3. तस्या: कारणं त्रिविधं। कदाचिद् इन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्ष: कदाचिज्ज्ञानम्। तर्कभाषा, पृ.51- केशवमिश्र:।
4. न्यायमञ्जरी, पृ. 40- जयन्तभट्ट:।
5. प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्। सांख्यकारिका, 5
6. तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता। श्लोकवार्तिकम्, प्रत्यक्षसूत्रम्, 61

जैनदर्शने प्रमाणस्वरूपम् –

भारतीयदर्शनेषु प्रमाणमीमांसायाः स्थापनानन्तरे जैनाचार्यैरपि स्वशास्त्रेषु प्रमाणमाधारीकृत्य अनुशीलनं कृतम्। अस्मातनुशीलनात् जैनाचार्या अनुभूतवन्तः यत् प्राचीनजैनागमग्रन्थे प्रमाणमीमांसा ज्ञानमीमांसारूपेण पूर्वत उपलब्धासीत्। यद्यपि स्वरूपदृष्ट्या ज्ञानमीमांसाप्रमाणमीमांसयोः मध्ये सादृश्यमासीत् परन्तु प्राचीनजैनागमग्रन्थेषु कुत्रापि ज्ञानं प्रमाणमिति शब्देन न अभिहितम्। जैनदर्शनग्रन्थानां परम्परायां सर्वप्रथमं महद्भिः जैनदार्शनिकाचार्यै उमास्वामिभिः संस्कृतभाषायां निबद्धे तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे ज्ञानस्यार्थे प्रमाणमित्यस्य शब्दस्य प्रयोगः कृतः।[7] तदनन्तरे उत्तरवर्तिजैनपरम्परया ज्ञानमीमासां प्रमाणमीमांसारूपा संवर्द्धिता।

महतां उमास्वामिनामननतरे जैनन्यायस्य प्रस्तोतारः महान्तः जैनदार्शनिकाचार्याः समन्तभद्राचार्याः अभूवन्। तैः जैनन्याये प्रमाणस्वरूपं निर्धारितम्। प्रमाणस्वरूपस्य निर्धारणं कुर्वद्भिः तैः विलिखितम् –

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते, युगपत्सर्वभासनम्।
क्रमभावि च यज्ज्ञानं, स्याद्वादनयसंस्कृतम्।।[8]

अर्थात् तत्त्वज्ञानं प्रमाणमस्ति। अस्य भेदद्वयं वर्तते – युगपत्सर्वभावी अक्रमभावी च। इदं तत्त्वज्ञानं स्याद्वादनयाभ्यां संस्कृतमस्ति। एकस्मिन् अन्यस्थाने समन्तभद्राचार्यैः प्रमाणस्य स्वरूपविषये लिखितम्– 'स्वपराभवभासकं यथा प्रमाणं भुवि बुद्धि लक्षणम्'[9] अर्थात् प्रमाणं परावभासेन सह स्वावभासकमपि भवति। प्रमाणस्य स्वपरप्रकाशकत्वं समन्तभद्राचार्येभ्यः प्राक् कुन्दकुन्दाचार्यैरपि ज्ञानमीमांसासन्दर्भे सिद्धं कृतम्।[10] एवं प्रकारेण महाद्भिः समन्तभद्राचार्यैः जैनागमग्रन्थेषु विद्यमानज्ञानमीमांसानां तत्कालीनदार्शनिकसमन्दर्भे सम्यक्रीत्या प्रमाणमीमांसारूपेण स्वीकृतम्।

समन्तभद्राचार्याणामनन्तरे सिद्धसेनाचार्यवर्यैः प्रमाणस्वरूपे 'बाधविवर्जितम्' इति

7. (क) 'प्रमाणनयैरधिगमः' – तत्त्वार्थसूत्रम्, 1/6– आचार्यउमास्वामी।
   (ख) 'मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानिज्ञानम्'– तत्त्वार्थसूत्रम्, 1/9
   (ग) 'तत्प्रमाणे' – तत्त्वार्थसूत्रम्, 1/10
8. आप्तमीमांसा, कारिका–101, समन्तभद्राचार्यः।
9. स्वयम्भूस्तोत्रम्, श्लोक – 63
10. तम्हा सपरपयासं, णाणं तह दंसणं होदि। नियमसारः, गा.171

पदं योजितम्।[11] यद्यपि विद्वांसः मन्यन्ते यत् पूर्वे प्रमाणस्वरूपे कुमारिलभट्टैरपि 'बाधवर्जितम्' इति पदं प्रयुक्तम्।[12] परन्तु जैनदर्शने तु आचार्य सिद्धसेनवर्येण प्रमाणस्वरूपे 'बाधवर्जितम्' इति पदं योजयित्वा अभिनवः प्रयोगः कृतः।

क्रमेऽस्मिन् जैनपरम्परायां प्रमाणस्वरूपस्थिरीकरणे महद्भिः जैननैयायिकैः आचार्य अकलङ्कवर्यैः सर्वाधिकं योगदानं दत्तम्। प्रमाणस्वरूपविषये तैः विलिखितं यत् – प्रमाणमविसंवादिज्ञानमनधिगतार्थाधिगमलक्षणत्वात्।[13]

अर्थात् यज्ज्ञानं अविसंवादकम् अनधिगतार्धाधिगमकत्वं भवति तज्ज्ञानं प्रमाणं भवति। अनेन लक्षणेन सह अलङ्कदेवाचार्यैः व्यवसायात्मकज्ञानस्य प्रमाणत्वं स्वीकृत्य तस्मिन् प्रमाणे स्वकीयेन सह अर्थस्यापि ग्राहकत्वं सिद्धं कृतम्।[14]

प्रमाणस्वरूपसंवर्द्धने आचार्य–अकलङ्कैः योजितं 'अविसंवादकम् अनधिगतार्थञ्च' इति पदद्वयम् अतिमहत्त्वपूर्णम्। यद्यपि प्रमाणस्वरूपे आचार्यअकलङ्कैः इति योजितं एतद् पदद्वयं दार्शनिकक्षेत्रे सर्वथा नवीनं नाऽसीत्, परन्तु जैनदार्शनिकपरम्परायां प्रमाणलक्षणे एतद् पदद्वयं नवीनम् आसीत्। अनेन सह अकलङ्काचार्याणां इदं वैशिष्ट्यमपि अस्ति यत् आचार्यै उक्तयोः पदद्वययोः अन्य दर्शनेभ्यः भिन्न अर्थः स्वीकृतः।

यद्यपि अकलङ्काचार्यैः यत् अविसंवादीति विशेषणं प्रयुक्तं तत् बौद्धदार्शनिकधर्मकीर्तिभिः प्रयुक्तं[15], परन्तु यत्र धर्मकीतिवर्या अर्थक्रियास्थितिम् अविसंवादनं स्वीकुर्वन्तः तस्यान्तर्भावः निर्विकल्पकप्रत्यक्षे कुर्वन्ति।[16] तत्र अकलङ्कदेवैः निश्चयात्मकतैवाविसंवादिकतेति मन्यते।[17] अस्मिन् सन्दर्भे अकलङ्काचार्यैः कथ्यते् यत् निर्विकल्पप्रत्यक्षे नास्ति अविसंवादकत्वम्, अज्ञानीपुरुषस्य विषदर्शनवत्। यथा अज्ञानीपुरुषः विषदर्शनोपरान्ते तस्य हानिलाभौ न अवगच्छति तथैव निर्विकल्पप्रत्यक्षत्वेन हानोपादानबुद्धिरपि

11. प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम्।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात्।। – न्यायावतारः, कारिका–1
12. तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितं।
अदुष्टाकारणाब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम्।। कुमारिलभट्टः।
13. अष्टशती, कारिका – 36
14. 'व्यवसायात्मकं ज्ञानमात्मार्थग्राहकं मतम्। – लघीयस्त्रयम्, का. 60
15. प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्। – प्रमाणवार्तिकम्– 1/3
16. प्रमाणवार्तिकम्, 1/3
17. अविसंवादकत्वं च निर्णयायत्तं। – लघीयस्त्रयवृत्तिः, 60

असंभावास्ति।[18]

एवं प्रकारेण आचार्यअकलङ्कैः प्रमाणस्य लक्षणे यत् 'अनधिगतार्थाधिगमिति' पदं प्रयुक्तं तस्यापि समानार्थकपदम् 'अपूर्वार्थविज्ञानमिति' मीमांसककुमारिलभट्टैरपि प्रयुक्तम्।[19] तथा च बौद्धैरपि प्रमाणलक्षणे अज्ञातार्थज्ञापकमिति पदं प्रयुक्तम्।[20] यद्यपि अन्यदर्शनेषु प्रमाणलक्षणे प्रयुक्तै अपूर्वार्थाज्ञातार्थादिपदैः सह जैनदर्शने अकलङ्काचार्यैः प्रयुक्तस्य अनधिगतार्थपदस्य साम्यं प्रतीयते परन्तु सूक्ष्मदृष्ट्या आचार्यअकलङ्कैः अस्य पदस्य विशिष्टोऽर्थः स्वीकृतः।

जैनपरम्परायां अकलङ्कदेवैः यत् प्रमाणस्वरूपनिर्धारितं प्रायः तस्य प्रमाणलक्षणस्य उत्तरवर्तिभिः सर्वाचार्यै अनुसरणं कृतम्। जैनन्याये अकलङ्कदेवस्यानन्तरे महान्त आचार्यमाणिक्यनन्दिन अभूवन्। आचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यैः प्रमाणस्य लक्षणं लिखितम् यत् 'स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम्'[21] अस्मिन् लक्षणे प्रयुक्ते 'अपूर्व' इति पदे अकलङ्काचार्यवर्याणाम् अनाधिगतार्थपदस्य प्रभावः दृष्टिगोचरः भवति। आचार्यमाणिक्यन्दिभिः सुस्पष्टं कृतम् अपूर्वार्थपदम्। तैः विलिखतम्– 'अनिश्चितोऽपूर्वार्थः।[22] अर्थात् य अर्थः पदार्थः वा अनिश्चितः स अपूवार्थोऽस्ति।

उक्तस्य अपूर्वस्य व्याख्याया अत्र प्रश्नः जायते यत् पूर्वतः ज्ञातार्थविषये स्मृत्यादीनि यानि प्रमाणानि भवन्ति, तानि प्रमाणानि सन्ति न वा? अस्य प्रश्नस्य समाधानं कुर्वद्भिः' आचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यैः विलिखितम् –'दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक्' ।[23] अर्थात् केवलं अनिश्चितो उत अज्ञातार्थैव अपूर्वः नास्ति किन्तु यदि ज्ञातार्थेऽपि समारोपः (संशयः, विपर्ययः अनध्वसायश्च) जायते तर्हि ज्ञातार्थमपि अपूर्व इति कथ्यते। अनेन इदमपि स्पष्टं भवति यत् जैनदार्शनिकाः प्रमाणस्वरूपसन्दर्भे सर्वथा अपूर्वार्थग्राहित्वं न स्वीकुर्वन्ति वरन् ते कथञ्चिद् अपूर्वार्थं स्वीकुर्वन्ति।

केचन जैनदार्शनिकाः प्रमाणस्य लक्षणे अनधिगतार्थस्य अपूर्वार्थस्य वा विशेषणस्य अनिवार्यत्वं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां दृष्टौ तु प्रमाणस्य संसिद्धयर्थं केवलं ज्ञानस्य सम्यकविसंवादकत्वं पर्याप्तमस्ति। अस्मिन् विषये कलिकालसर्वज्ञोपाधिविभूषितैः

18. सिद्धिविनिश्चयटीका, पृ. 108
19. तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम्। – कुमारिलभट्टः।
20. अज्ञातार्थज्ञापकमिति प्रमाणसामान्य लक्षणम्। विशालामलवती (प्रमाणसमुच्चयस्य टीका), पृ.–11, जिनेन्द्रबुद्धिः।
21. परीक्षामुखसूत्रम्, 1/1 – आचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यः।
22. परीक्षामुखसूत्रम्, 1/4
23. परीक्षामुखसूत्रम्, 1/5

श्रीहेमचन्द्रसूरिवर्यैः विलिखितम् – 'प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत् प्रमाणम्।'[24] अर्थात् येन संशयादीनां व्यवच्छेदं कृत्वा वस्तुतत्त्वं ज्ञातुं शक्यते तत्प्रमाणम्। अनन्तरे हेमचन्द्रसूरिवर्यैः प्रमाणस्य लक्षणं लिखितम् – 'सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम्।'[25] प्रमाणस्य अनेन लक्षणेन स्पष्टमिदं यत् श्रीहेमचन्द्राचार्यसूरिवर्यैः प्रमाणलक्षणे 'अपूर्वार्थ' इति विशेषणं न स्वीकृतम्। तैः स्वीकृतं यत् गृहीतग्राहिज्ञानमपि सम्यक्त्वे सति प्रमाणं भवति। तैः विलिखितम् – 'ग्रहीष्यमाणग्राहिण इव गृहीतग्राहिणोऽपि प्रामाण्यम्।'[26] अत्र हेमचन्द्रसूरिवर्याणां अभिप्रायोऽयं वर्तते यत् यथा ग्रहीष्यमाणं ज्ञानं (भाविपदार्थानां वर्तमाने ग्रहणमिति) अप्रमाणं न भवति तथैव पूर्वगृहीतपदार्थानां गृहीतज्ञानमपि अप्रमाणं नास्ति।

जैनदार्शनिकैः गृहीतग्राहिज्ञानस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः विषये अत्यधिकं विचारं कृतम्। अस्य कारणं यत् जैनपरम्परायां जैनदार्शनिकैः धारावाहिकज्ञानस्य प्रमाणत्वं न स्वीकृतम्। अस्मात् कारणादेव पूर्ववर्तिजैनदार्शनिकैः प्रमाणस्य लक्षणे अनधिगतार्थकम् अपूर्वार्थं वा विशेषणं प्रयुक्तम्।

धारावाहिकज्ञानं स्पष्टं कुर्वद्भिः अभिनवधर्मभूषणयतिभिः विलिखितम् – 'एकस्मिन्नेव घटे पुनर्घटोऽयं घटोऽयममित्येवमुत्पन्नान्युत्तरोत्तरज्ञानानि खलु धारावाहिकज्ञानानि भवन्ति। तेषां गृहीतग्राहित्वात्।'[27] अर्थात् एकस्मिन्नेव घटे घटविषयक अज्ञाननिराकरणार्थं प्रवृत्तेन प्रथमज्ञानेन घटस्य प्रमितौ सति पुनः पुनः अन्यैभिः ज्ञानैः घटोऽयं घटोऽयम् इत्यानुभूतिः भवति। या अनुभूतिः येन ज्ञानेन भवति तदेव धारावाहिकज्ञानं भवति। यत् धारावाहिकज्ञानं गृहीतग्राहीति मन्यते।

धारावाहिकज्ञानस्य अप्रमाणत्व विषये धर्मभूषणयतिभिः विलिखितम् – 'न ह्येतेषां प्रमितिं प्रति साधकतमत्वम्, प्रथमज्ञानेनैव प्रमितेः सिद्धत्वात्।'[28] अर्थात् धारावाहिकज्ञानम् अज्ञाननिवृत्तिं प्रति साधकतमं नास्ति, यत् अज्ञाननिवृत्तिः तु प्रथमज्ञानतः जाता। अत्र पुनर्प्रश्नः समुपस्थितः यत् यदि गृहीतग्राहिज्ञानम् अप्रमाणं स्वीक्रियते तर्हि एकवारं घटज्ञानस्यानन्तरे प्रमातुर्ज्ञानं अन्ये कस्मिच्चित् कार्ये संलग्ने सति पुनर्घटदर्शने सति यत् घटसम्बन्धिज्ञानं जातं

24. प्रमाणमीमांसा, प्रथमसूत्रस्य स्वोपज्ञवृत्तिः, पृ.-2, श्रीहेमचन्द्रसूरिवर्यः।
25. प्रमाणमीमांसा, द्वितीयसूत्रम्।
26. प्रमाणमीमांसा, सूत्रम् - 4
27. न्यायदीपिका, प्रमाणसामान्यप्रकाशः, पृ.-102, श्रीमद्अभिनवधर्मभूषणयतिः।
28. न्यायदीपिका, पृ.-102

तत् ज्ञानं तु अप्रमाणं सिद्धं भवति। अस्य कारणं यत् एतत् ज्ञानमपि धारावाहिकज्ञानमिव गृहीताग्राह्यस्ति, अपूर्वार्थग्राहकमपि च नास्ति।

उपर्युक्तप्रश्नस्य समाधानं कृत्वा श्रीमदभिनवधर्मभूषमयतिभिः विलिखितम्– 'न दृष्टस्यापिमध्ये समारोपे सत्यदृष्टत्वात्।[29] अर्थात् एतत् ज्ञानमप्रमाणं नास्ति, यतः ज्ञातपदार्थे अपि समारोपे उत संशयादिषु सत्यपि सः पदार्थोऽपि अदृष्टैव अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे अस्माभिः वक्तुं शक्यते यत् जैनदार्शनिकैः प्रमाणलक्षणे धारावाहिकज्ञानस्य प्रमाणं निराकृत्य अनधिगतार्थस्य अपूर्वार्थस्य च विशेषणद्वयोः समीचीनं सिद्धं कृतम्।

प्रमाणस्वरूपनिर्धारणे धारावाहिकज्ञानमिव प्रमाणसप्लवविषये अपि जैनदार्शनिकैः मौलिकं मतं प्रस्तुतं कृतम्। एकस्मिन्नेव प्रमेये अनेकानां प्रमाणानां या प्रवृत्तिः भवति सैव प्रमाणसम्पलवोऽस्ति। बौद्धाः प्रमाणसम्प्लवं न स्वीकुर्वन्ति एतस्य कारणमिदमस्ति यत् बौद्धानामनुसारं प्रमेयः क्षणिकः भवति तस्मात् एकः प्रमेयः केवलं एकस्य प्रमाणस्य विषयः भवितुमर्हति। प्रमाणसम्प्लवविषये जैनदार्शनिकानां मान्यता बौद्धदार्शनिकेभ्यः भिन्ना वर्तते। जैनदर्शने पदार्थानां उत प्रमेयानां सर्वथा क्षणिकत्वं न स्वीकृतम्। जैनदार्शनिकै अनेकान्तदृष्ट्या पदार्थानां सर्वथाक्षणिकत्वस्थाने कथञ्चित् अनित्यत्वं स्वीकृतम्। अभिप्रायोऽयं वर्तते यत् जैनदर्शने प्रमाणानां संख्या प्रमेयानामाधारे नास्ति, प्रमेयस्यत सामान्यविशेषात्मकत्वात्। एकैव प्रमेय एकस्मादधिक प्रमाणानामपि विषयः भवितुमर्हति। एतस्मात् कारणात् जैनदर्शने प्रमाणसम्प्लवः स्वीकृतः।

प्रमाणसम्प्लववादिजैनदार्शनिकानां समक्षं प्रश्नोऽयं समुपस्थितः यत् यदि तैः प्रमाणलक्षणे 'अनधिगतार्थाधिगम्' इति विशेषणं स्वीकृतं तर्हि प्रमाणसम्प्लवस्य सिद्धिः कथं सम्भवोऽस्ति। श्रीमद्विद्यानन्दस्वामिभि अस्य प्रश्नस्य समाधानं कृतम्। तैः विलिखितं यत् – 'उपयोगविशेषस्याभावे प्रमाणसम्पलवानभ्युपगमात्'[30] अर्थात् पदार्थस्य अनिश्चितांशस्य निश्चये अथवा निश्चितांशे उपयोगविशेषत्वे सति प्रमाणसम्प्लवः भवति।

एवं प्रकारेण वयं वक्तुं शक्नुमः जैनदार्शनिकैः प्रमाणलक्षणनिर्धारणे एषां विशेषणाणां प्रयोगः कृतः तैः माध्यमेन जैनाचार्यैः जैनेतरदर्शनाभिमतानां प्रमाणलक्षणानां निरसनं कृतम्। जैनाचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यैः प्रोक्तस्य प्रमाणलक्षणस्य जैनपरम्परायां विशेषप्रतिष्ठा वर्तते। तैः

29. न्यायदीपिका, पृ. – 102
30. अष्टसहस्त्री, पृ. 04 – आचार्यविद्यानन्दमहोदयः।

स्थापितं प्रमाणलक्षणमस्ति– 'स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम्'[31] अर्थात् येन ज्ञानेन स्वस्य अपूवार्थस्य च निश्चयं भवति तज्ज्ञानं प्रमाणमस्ति।

आचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यैः प्रतिपादितलक्षणे प्रयुक्तानां सर्वेषां पदानां स्वस्वविशिष्टत्वं विद्यते। एतत् विशिष्टत्वं वर्णयद्भिः टीकाकारैः श्रीमल्लघुअनन्तवीर्याचार्यैः विलिखितम् – 'ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेर्नैयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थमुक्तम्। तथा ज्ञानस्यापि संवसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षात्वस्य प्रामाण्यं सौगतैः परिकल्पितम्, तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम्।[32] अर्थात् सूत्रे 'ज्ञानम्' इत्यनेन पदेन नैयायिकादिभिः परिकल्पितानां सन्निकर्षादीनां प्रमाणत्वस्य निराकरणं कृतम्।

अन्ते निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् जैनदर्शने कैश्चिद् आचार्यैः प्रमाणलक्षणे परिवर्द्धनं कृतम् अपरञ्च कैश्चिद् आचार्यैश्च आचार्यउमास्वामिभिः प्रतिपादितप्राचीनपरम्पराया अक्षरशः अनुसरणं कृतम्। अस्यां प्राचीनपरम्परायां सम्यग्ज्ञानं प्रमाणमिति स्वीकृतम्। अस्याः प्राचीनपरम्पराया अनुसरणं यै आचार्यैः कृतं तेषु आचार्यविद्यानन्दमहोदयाः, आचार्यवादिराजसूरयः, अभिनवभूषणयतयः च एतैः सर्वैः सम्यग्ज्ञानं प्रमाणमिति स्वीकृतं प्रोक्तं च।[33]

एतस्मात् एवं प्रतीयते यत् सर्वैः जैनाचार्यैः आगमिकपरम्परया निगदितं सम्यग्ज्ञानमेव प्रमाणं स्वीकृतम्, परन्तु प्रमाणस्य दर्शनान्तरीयवविक्षासन्दर्भे जैनदर्शनस्य प्रमाणविषयकमौलिकत्वम् उपस्थापयितुं अनेकैः जैनाचार्यैः प्रमाणस्य लक्षणे अनेकानां पदानां प्रयोगः कृतः। एतस्मात् प्रमाणस्वरूपसन्दर्भे जैनदर्शनस्य अनैकान्तिकदृष्टिः परिलक्ष्यते।

31. परीक्षामुखसूत्रम्, 1/1 – आचार्यमाणिक्यनन्दिवर्यः।
32. प्रमेयरत्नमाला, प्रथमसमुद्देश्यः, पृ. 10
33. (क) 'सम्यग्ज्ञानं प्रमाणम्'– प्रमाणपरीक्षा, पृ.–1, श्रीविद्यानन्दमहोदयः।
(ख) 'सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं प्रमाणत्वाऽन्यथाऽनुपपत्तेः।– प्रमाणनिर्णयः, पृ.1– श्रीवादिराजसूरिवर्यः।
(ग) 'सम्यग्ज्ञानं प्रमाणम्। न्यायदीपिका, पृ.–99, अभिनवधर्मभूषणयतिः।।

ISSN - 2231-2129

वेदान्तालोके मनस्तत्त्वम्

डा. नितिनकुमारजैनः
अं. अध्यापकः,शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,भोपालपरिसरः

सारांशः

समग्रभारतीयसाहित्ये उपनिषत्साहित्यम् अतुल्यम् अनुपमञ्च। उपनिषत्सु आनन्दस्य प्रकाशितमार्गो विशिष्ट एव। प्रतिप्राणि सर्वसुखस्य प्रशस्तोद्देश्याय उपनिषदः प्रतिपदं निर्दिशति। भारतीयविद्यायै सिद्धप्रसिद्धास्पदोपनिषदनुसारेण अज्ञानान्मुक्तिरेव दुःखस्य निर्वृत्तिरिति। अस्मिन् प्रसङ्गे आत्मतत्त्वेन सह शरीरमनस्तत्त्वादीनामपि विशदव्याख्यात्र प्राप्यते। प्रकृतालेखे मनस्तत्त्वस्य तत्त्व-ज्ञान-मूल्यानां दृष्ट्या काचिच्चर्चा चर्चिता।

मनः किं तत्त्वम्? कथम् एतज्जानाति? किदृशं मनः शुभत्वमयते? उपनिषत्सन्दर्भैः एतद्विचारः प्रारम्भिकरूपेणात्र विहितः।

प्रास्ताविकम्

भारतीयसाहित्यं खलु विशालं विस्तीर्णश्च हिमालयः इव, यत्र उपनिषत्साहित्यं गौरीशङ्कररूपम् इति। अस्मान्नगाज्ज्ञानस्य बहुप्राञ्जालनद्यः अप्रवहन्, अद्यापि प्रवहन्ति। वस्तुतः अतिसामान्यानि अतिमहत्त्वपूर्णानि च प्रश्नानां समाधानानि वयम् उपनिषत्सु प्राप्नुमः। को धर्म? कथं वा धर्मस्य सिद्धिर्भवति प्राप्तिः? तत्र उपनिषदां महत्त्वम् अवदानं च विशदं भवति। उपनिषदः वेदराशेरन्तिमवशिष्टभाग इति। 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदमानधेयम्' इत्याहुराचार्याः, तमाश्रित्य उपनिषदपि वेद-ब्राह्मण-आरण्यकानाञ्च परम्परायां मुख्यवाङ्मय इति।

मन्त्रात्मकस्य वेदस्य मुख्यप्रतिपाद्यं कर्मणाम् अङ्गीकर्तृत्वमेव, यत्र यज्ञाङ्गभूतानां देवाहुतिमन्त्राणां निसर्गत एव कर्मप्रधानत्वम्। इयमेव परम्परा परिवर्तिनी श्रौतगृह्यसमाम्नाये दृश्यते। परं नायं पन्था मुमुक्षुणां मुक्तये साधीयान्, स च 'स्वर्गकामो यजेत'[१] इत्युक्त्वा स्वर्गायैवालं न तु मोक्षाय,'क्षीणे पुण्ये मार्त्यलोकं विशन्ति'[२] इति पुण्यक्षये पुनरावृत्तिदर्शनात्। निर्वृत्ति-पथानुयायिनां मानवानां कृते तु कश्चित् कर्मव्यतिरिक्तो भिन्न एव मार्ग आरण्यकेषु

१. ताण्ड्यब्राह्मणम्, १६.३.२.।
२. श्रीमद्भगवद्गीता, ९.२१।

उपनिषत्सु च प्रतिपादितः। असंदिग्धमिदं यज्ज्ञानादृते मुक्तिरिति असम्भवेति श्रुतिः।

उपनिषत्सु आनन्दस्य प्रकाशितमार्गो विशिष्ट एव। प्रतिप्राणि सर्वसुखस्य प्रशस्तोद्देश्याय उपनिषदः प्रतिपदंनिर्दिशन्ति। भारतीयविद्यायै सिद्धप्रसिद्धास्पदस्य उपनिषदनुसारेण अज्ञानात् मुक्तिरेव दुःखस्य निर्वृत्तिः। साधूक्तं यत् 'अहं ब्रह्मास्मि'[३], 'तत्त्वमसि'[४], 'अयमात्मा ब्रह्म'[५], 'प्रज्ञान ब्रह्म'[६] चेति श्रुतिवक्यानां प्रकाशेन आत्मविद्यैव विशदीकृता। मायोपहितस्य चैतन्यतत्त्वस्य प्रत्यक्षदर्शनम् उपनिषदां महत्कार्यम्।

भारतीयदर्शनशास्त्री देवराजो भणति यत् 'ब्राह्मणकाले यज्ञानां जटिलता यादृशी वृद्धिङ्गता, यज्ञसंबन्धिसाहित्यम् अधिकम् अभवत्, यत् सर्वेषां कण्ठथीकरणं, यज्ञावसरेषु सम्यक् उपयोगः अत्यन्तं कठिनम् अभवत्। अतः यज्ञविधिनां सूत्ररूपेण सङ्ग्रहस्य, सङ्ग्रथनस्यस च आवश्यकता अनुभूता,परिणामतः सूत्रकालः प्रारम्भः। इयमेव भारतीयसाहित्यस्य विशेष-तास्ति। विश्वस्य साहित्ये भारतीयसूत्रग्रंथवत् अन्यत्र सूत्रसाहित्यम् अनुपलब्धमिति।'[७]

पुनः देवराज कथयति यत् उपनिषदां श्रुतयः रहस्यवादस्य प्रथमगीतान्येव सन्ति। ब्राह्मणग्रंथवत् उपनिषदः कर्मकाण्डं प्रति रुचिं न प्रकटयन्ति। यदा मनुष्यः विचाराणां भारम् अनुभवति, तदा तेन स्वगतिः, वेगश्च अप्राप्येते। उपनिषदः कर्मणां स्थाने ज्ञाने, जीवनसंग्रामस्थाने जीवनसंबन्धिचिन्तने बलं ददाति।[८] गुरुणां सानिध्ये यदधिगम्यते, प्राप्यते वस्तुतः तदेव उपनिषद्। एतेषाम् उपनिषदां सङ्ख्या शताधिका वर्तते, तथापि सर्वमान्याः महत्त्वपूर्णाश्च उपनिषदः ईशावा-स्यादयः दश एव स्वीकृतास्सन्ति। एतेषाम् उपनिषदां परिशीलनेन अद्यत्वे बहुमानविकीशास्त्राणि नूतनविषयवस्तुनि च प्राप्नुवन्ति विचारकाः। विश्लेषकः तु आधुनिकशास्त्राणां गतिः वैदिक-साहित्यपूर्वकं चिन्तयन्ति। अस्मिन् शोधपत्रे अपि आधुनिकस्य मनोविज्ञानस्य मुख्यप्रकरणस्य मनसः विश्लेषणमत्र क्रियते।

मनोविज्ञानस्य अवधारणा

इदमेकं प्रभावि बहूपयोगि च अनुशासनं वर्तते। मानवव्यवहारणाम् अध्ययनं करोति। विशिष्टशास्त्ररूपेण तु आधुनिकयूरोप-अमेरिकादेशीय-विद्वद्भिः महत्कार्य कृतम्। प्राक्तनकाले भारतीयौपनिषदीयऋषिभिः, पाश्चात्त्ययूनानग्रीकविचारकैः मनोविज्ञानस्य विविधपक्षा अन्विष्टाः। पूर्वम् आध्यात्मविद्याया विशिष्ट अंश इव मनोविज्ञानस्य स्थितिं उररीकृता। अनन्तरं वस्तुनिष्ठ-

३. शुकरहस्योपनिषद्, महावाक्यानि।
४. उपर्युक्तम्।
५. उपर्युक्तम्।
६. ऐतरेयोपनिषद्, ३.१.३।
७. दर्शनशास्त्र का इतिहास, पृ. ६०।
८. उपर्युक्तम्, पृ. ६१।

व्यावहारिक-प्रयोगसिद्धपद्धतिभि मनोविज्ञानस्य अन्यरूपमेव अभिव्यक्तम्। सरल च सत्यमपि, पुरकाले भारते, पश्चिमे च आत्मविद्या ऊर्ध्वीकृता जाना अधिका एव आसान। परम समयस्य परिवर्तनेन सह मनोविज्ञानस्य नूतना अवधारणा विकसिता आत्मर्पिता च।

अद्यत्वे मनोविज्ञाने मनसः अवधारणा बहुविशिष्टा वर्तते। संज्ञानात्मकमनोविज्ञानेन तु मानसिकप्रक्रियाणां विश्लेषणं विशिष्टरूपेण क्रियते। मनोचिकित्सा-भाषात्मकविकास-व्यक्तित्वसमायोजनादिसन्दर्भे मनः सम्प्रति प्रधानविषयो वर्तते। अतः प्रकृतपत्रे उपनिषद्दृष्ट्या मनः परिशीलितम्। अत्र केचित् सम्बद्धाः पाश्चात्यसम्प्रत्ययाःअपि विवेचिताः सन्ति।

उपनिषत्सु मनसः सम्प्रत्ययः

वेदान्तेषु अन्तःकरणस्य संरचना, अन्तर्निहितानां तत्त्वानां सम्प्रत्ययः स्पष्टो वर्तते। इह मनसः विश्लेषणं भारतीयमनोविज्ञानस्य आद्यविवेचनमेव। भारतीयविद्यायां मनः प्रति बहुविचारधाराः प्राप्यन्ते। जैन-बौद्धयोः, साङ्ख्ययोगादीनाञ्चापि मनसः विभेदिताः सम्प्रत्ययाः समुपलभ्यन्ते। अत्र उपनिषत्सु प्रतिपादितसम्प्रत्ययः विवेचनीयो वर्तते। अस्मिन् प्रपत्रे मनसः विश्लेषणाय तत्त्वमीमांसा-ज्ञानमीमांसा-मूल्यमीमांसानां दृष्टयः अङ्गीकृताः सन्ति।

मनसः तत्त्वमीमांसीयः सम्प्रत्ययः

रवीन्द्रनाथठाकुरद्वारा सत्यमेवोक्तं यत् अस्तित्वस्य आध्यात्मिकतात्पर्यस्य निश्चततायाः उल्लेखं वयं उपनिषत्सु प्राप्नुमः।.........उपनिषत्सु सत्यम् आनन्दश्च एक एव। किं एषः विचारः अस्माकं प्रतिदिनस्य अनुभवस्य सामञ्जं न करोति?[९] वस्तुतः मनसः स्वरूपस्य विचारः, एतस्य अस्तित्वस्य समीक्षा च तत्त्वमीमांसायाः एव प्रमुखक्षेत्रमिति। अतः प्रकृतलेखे मनसा सम्बद्धाः औपनिषदीयविचाराः प्रस्तूयन्ते। आत्मा एव नेत्राणां नेत्रम्, कर्णानां कर्णम् इति। आत्मेव बुद्धेः, मनसः, इन्द्रियाणाञ्च नियन्त्रणं करोति। यथा — स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः प्राणमयश्चक्षुर्मय श्रोतमयः पृथवीमय आपोमयो वायुमयः आकाशमयस्तेजोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयो क्रोधमयोऽक्रोधमयः धर्ममयोऽधर्ममयः....।[१०]

पाश्चात्यविद्वान् एडिंगटनः वदति यत् पदार्थः स एव यः मनः नास्ति, मनः स एव यः पदार्थः नास्ति। अतः पदार्थमनसोः द्वैतं कैश्चित् पाश्चात्यैरपि मतम्। मनो-शारीरिकमनोविज्ञाने (Physiological Psychology) मनसः, शरीरस्य चघनिष्ठसम्बन्धो विवेचनीयो भवति। एतस्य मनोविज्ञानस्य प्राच्योद्धरणम् उपनिषदि प्राप्यते। यथा — अन्नमयः हि सोम्य मनः।[११] एतन्मनः

९. Preface, The Philosophy of the Upanisads, p. &ii.
१०. बृहदारण्यकोपनिषद्, ४.४.५।
११. छान्दोग्योपनिषद, ६.५.४।

अन्नमयं, सोम्यञ्चेति। पुनश्च,बृहदारण्यकोपनिषदि मनसः अधिकरण एष आत्मेव, तद्यथा– मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च।[१२] इतोऽपि तैत्तिरीयोपनिषदि मनो ब्रह्मेति व्याजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंनिविशन्तीति।[१३] क्वचित् तात्विकदृष्ट्या मन एव आत्मनः बाह्यरूपमिति। यथोक्तं शरीरनेता परमात्मायं मनोमयो वर्तते —

मनोमयः प्राणशरीरनेता, प्रतिष्ठितोन्ने हृदयं संनिधाय।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति॥[१४]

तत्त्वमीमांसादृष्ट्या उपनिषत्सु वर्णितं मनसः स्वरूपं आत्मनः बाह्यम् आत्मन एव स्वरूपमिति, यस्य यथार्थता व्यावहरिकजगतः अस्तित्वाय अनिवार्या वर्तते।

मनसः ज्ञानमीमांसीयः सम्प्रत्ययः

मनः कथं कार्यं करोति? स्मृतिः, तर्कश्चेत्यादिमानसिकक्रियाः कथं ज्ञानस्य प्रक्रियावदिति स्वीक्रियन्ते? मानसिकक्रियाणां प्रामाण्यम् अस्माभिः कथं निर्धार्यते। प्रकृतप्रकरणे मनसः विविधप्रवृत्तयः प्रक्रियाश्च विवेचनीयाः। कठोपनिषदि अग्रिममन्त्रः ज्ञानस्य प्रक्रियायां मनः मध्यवर्तिभवतीति संसूच्यते —

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥[१५]

ज्ञानप्रक्रियायाः अयम् अंशः सचेतनमनोविज्ञाने (Rational Psychology) प्रधानो वर्तते। अस्मिन् मनोविज्ञाने मानसिकजीवनस्य प्रक्रियाणाञ्च व्याख्यै आत्मसत्तायाः अस्तित्वस्य अङ्गीकरणम्। उपनिषत्सु मानसिकदशानां वर्णनं निश्चप्रचं प्राप्यते। ऐतरेयोपनिषदः एषः मन्त्रः इन्द्रियानुभविकस्य ज्ञानस्य आत्मनिष्ठं स्वरूपं निदिशति —

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे। कतरः स आत्मा, येन वा पश्यति येन वा श्रृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति।[१६]
पुनश्च अग्रेऽपि, यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्। संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः ऋतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्यवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति।[१७]

१२. बृहदारण्यकोपनिषद्, ५.६.१।
१३. तैत्तिरीयोपनिषद्, भृगुवगी, ३.४।
१४. मुण्डकोपनिषद्, २.२.७।
१५. कठोपनिषद्, १.३.१०।
१६. ऐतरेयोपनिषद्, ३.१.१।
१७. उपर्युक्तम्, ३.१.२।

मनसः मूल्यमीमांसीयः सम्प्रत्ययः

जीवनाय किं समीचीनमिति ? किं शुभं, किञ्च अशुभमिति मूल्यमीमांसायां विचारणीयं भवति। सदाचारयुक्तजीवनस्य अभिप्रायस्पष्टीकरणं मूल्यमीमांसाया: मुख्यं ध्येयमिति। वैदिक-दृष्ट्या मनः आत्मा च भिन्नतत्त्वं स्तः। विशेषतः अत्र मनः जीवनस्य प्रत्यक्षनियन्त्रकमिति। सूत्ररूपेण सङ्कल्पयुक्तं मनः शुभत्वस्य, सङ्कल्पहीनं चाशुभत्वस्य च पर्याय इति। अत्र श्रुतिवाक्यमपि सङ्कल्पयुक्तं मनः कल्याणकारिशिवत्व धारयेदिति उपदिशति। यजुर्वेदीयमन्त्रोऽयं मानसिकशिवत्वमनु सूचयति —

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यगयोतिरन्तरमृतं प्रजासु।
यस्मान्न गते किंच न कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥[१८]

मनसः सङ्कल्पात्मकस्वरूपं मूल्यमीमांसादृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णमस्ति। प्रयोगतः शारीरिकक्रियाः, शरीरस्य क्रियावती इच्छाशक्तिर्वा मनसः सङ्कल्पात्मकस्वरूपेन संभवन्ति। मनसः सङ्कल्पस्य प्राधान्यं पाश्चात्यविचारकस्य जर्मनदार्शनिकस्य शोपेनहरस्य विचारैः किञ्चित् सम्बद्धं विद्यते। मनोवैज्ञानिकेषु केचित्तु बुद्धेः, केचित् संवेदनानां, मनोवेगानां, इतरे च सङ्कल्पस्य प्राधान्यम् अङ्गीकुर्वन्ति। निष्कर्षतः मानसिकदशासु सङ्कल्पः प्रधानो भवन्ति, तद्यथाछान्दोग्योप-निषदि —

तानि ह वा एतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि ....सङ्कल्पमुपास्स्वेति।[१९]

पुनः मुण्डकोपनिषदि —

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं वाशुद्धमेव च।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा॥
निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परं पदम्॥[२०]

१८. शुक्लयजुर्वेद, ३४.३।
१९. छान्दोग्योपनिषद्, ७.४.२।
२०. ब्रह्मबिन्दूपनिषद्, १-४।

तात्पर्यमिदं यद्यत् प्रजासु मनुष्येषु वा प्रज्ञायाः, चेतनायाः, धैर्यस्य रूपेण अवस्थितमस्ति। यत् प्रजानां अन्तसि अमृतसत्तायाः, च्योतेश्च रूपेण विद्यते। यस्य चाभावे किञ्चित्कर्म असम्भवम्, तन्मे मनः शान्तंशुभं कल्याणप्रदविचारपूर्णञ्च भवेत्। अन्योपनिषदि अपि सम्यक्तया भणितं यत् —

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्सम्प्राप्यते मनः।
मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमात्वा न निवर्तते॥[21]

उपसंहार

उपनिषदां परिशीलनम् अनेकदृष्टिभिः क्रियते, कर्तुं शक्यते च। एतत्तु प्रसिद्धमेव अत्र उपनिषत्साहित्यं विविधपरम्परागताधुनिकशास्त्राणां विषयः बीजरूपेण अस्माभिर्प्राप्यते। मनसः विषयः दार्शनिकमनोवैज्ञानिकदृष्ट्या तु अत्यन्तमहत्त्वपूर्णो वर्ततैव, उदाहरणार्थं परेन्द्रियमनोविज्ञाने परासंज्ञानमनोविज्ञाने चादिनशास्त्रेषूपनिषदां चर्चा बहूपकारिणीति। अत्र तत्त्वज्ञानमूल्यसमीक्षायै उपनिषत्सन्दर्भाः निर्देशनमात्रमत्र प्रस्तुताः।

आधारग्रन्थाः

१. अधिकारी, डॉ. हरिप्रसाद. (२००७). भारतीय तत्त्वमीमांसा. वाराणसी: नवशक्ति प्रकाशन।

२. उपाध्याय, बलदेव. (१९४५). धर्म और दर्शन. बनारस शारदा मन्दिर।

३. कल्याणः उपनिषदाङ्कः (१९९७) गोरखपुर-गीताप्रेस।

४. दामोदरन, के. (१९७९). भारतीय चिन्तन परम्परा. नई दिल्ली पीपुल्स पब्लिशिंग हाउस (प्रा.) लि।

५. देवराज. (१९४१). दर्शनशास्त्र का इतिहास. प्रयाग शारदा प्रेस।

६. पाण्डेयः, ओमप्रकाश. (सं. २०३१) वेदत्रयी परिचय, लखनऊ-राजर्षि पुरुषोत्तम टण्डन हिन्दी भवन।

७. श्रीवास्तवः, उर्मिला (२००१), उपनिषत्-श्री, इलाहाबादः आर्य कन्या डिग्री कालेज।

८. Hunt & Ellis.(२००७). Fundamentals of Cognitive Psychology (7th Edi.). New Delhi: Tata McGraw Hill Publishing Company Limited.

९. Radhakrishnan, S. (१९२४).The Philosophy of the Upanisads. London: George Allen &Unwin Ltd. Rauskin House, ४० Museum Street, W. C.

२१. मैत्रायण्युपनिषद्, ४.३।